

Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Чернівецький літературно-меморіальний музей
Ольги Кобилянської

Чернівці
„Букрек“
2021

 ОЛЬГА
КОБИЛЯНСЬКА

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У 10 ТОМАХ

Чернівці
„Букрек“
2021

 ОЛЬГА
КОБИЛЯНСЬКА

Том 8

Чернівці
„Букрек“
2021

УДК 821.161.2-31Коб1
К 55

Редакційна колегія:

Володимир Антофійчук (голова),
Борис Бунчук,
Володимир Вознюк,
Оксана Івасюк,
Дарина Максимець,
Валентин Мальцев,
Богдан Мельничук,
Ярослава Мельничук (заступник голови),
Юлія Микосянчик (заступник голови),
Олександр Попович,
Петро Рихло

Редактор тому Володимир Антофійчук
Упорядкування
Володимира Антофійчука та Юлії Микосянчик
Примітки Юлії Микосянчик

Кобилянська О. Ю.

К 55 Зібрання творів : у 10 т. / О. Кобилянська ; редкол.: В.І. Антофійчук (голова) та ін. Чернівці : Букрек, 2017.

ISBN 978-966-399-521-2

Т. 8 : Апостол черні : роман / упоряд. В.І. Антофійчук, Ю.М. Микосянчик; прим. Ю.М. Микосянчик. 2021. 592 с. : іл.

ISBN 978-966-997-033-6

До тому увійшов роман „Апостол черні“ Ольги Кобилянської, текст якого вперше подано в повному варіанті за автографом 1926 — 1929 років.

Видання призначене для широкого кола читачів.

УДК 821.161.2-31Коб1

ISBN 978-966-399-521-2

ISBN (Т. 8) 978-966-997-033-6

© Антофійчук В.І., Микосянчик Ю.М.,
упорядкування, 2021

© Микосянчик Ю.М., примітки, 2021

© Видавничий дім „Букрек“, 2021

- А Україна?

- Вона є. Як ми самі її не
запроналимо, то сповнятвся
слова старого Тердєра, що
пророчив нам ролю нової Трєції
завдяки гарному підсанню,
веселій вдачі, музиці
та родючій землі.

Олег Кобилничук

Ольга Кобилянська.
Фото 1921 року

АПОСТОЛ ЧЕРНІ

*Галі з Лопатинських – Бурачинській
присвячує*

Авторка

Частина перша

„Полкового“ годинникаря, Максима Цезаревича, невеликої столиці Ч. мало хто любив. Він був прикрий дивак, скупець і непривітливий. Се послідне не лиш проти власної родини, але й до чужих, що з своїми годинниками приходили до нього. Принесете йому іноді годинник до направки, то коли він сидить, виглядає як великий павук, що зігнувся над мушкою-годинником і вдивляється в його механізм – піднявши задумчиво брови, ніби лікар держить руку гарячкуючого; а опісля або перегляне ваш і відставить його поспішним рухом і гнівним поглядом десь до другого гуртка і звернеться до вас, або погляне на вас поважно. „Хорий, дуже хорий, – скаже, – прийдіть за місяць, щоб можна до того часу добре випробувати. Може, поможу“. Або віддасть з словом: „Пропав безнадійно, киньте!“ І більше нічого. Коли ви постоїте і вас оточення дивака на хвилину-дві займе, або мимоволі ваше ухо заслухається в різноманітне скорше і повільніше тикання годинників, він зараз стає похмурий. „Справа мається так, як кажу вам, пане. В мене нема часу, ось і сей годинник жде на мою руку, і той, а той вже від тижня цілком розложений; а другі також ждуть. Нема часу“. Ледве що відкивне головою і – пішов.

А коли „хорий“ вже вилічений і він його вам віддасть, то як поставить вам ціну – хоч клякай, він не спустить. „Перше було добре, – скаже їдко, – доки не знали, яка хвилина дорога, а тепер зле. Не приносьте, будь ласка, до мене вашого приятеля, коли занедужає вдруге. Є й інші майстри. „Полковий“, – як себе сам називав, бо до нього багато військових заходило, – лише один. Мене Господь лиш одним часом наділив на сім

світі. Вдруге мені не бути годинникарем, як колись мій механізм подякує“, – усміхнеться сумно і вздригне маркантно бровами. Не старий ще, хоч на висках посивів, був високий, гарно збудований, з рисами класичними, ходив, мов якийсь головний комендант, по своїй невеликій, дуже чисто удержуваній працьовні з піднятою головою і обзиравав свої годинники по стінах, яких мав багато – одних на продаж, другі до направки, – від часу до часу перешіптуючись з собою. Деякі твердили, що відмовляв молитви, другі, що має хвилі, в котрих говорить з видінням, а треті, що вправлявся в латинській мові і в таких же фразах, котрими лаяв публіку за неопінення його праці; але докладно не знав се ніхто.

На стіні межі годинниками висів і шкіряний карбач, і ніхто не був певний, чи в роздраженню гарний дивак не зірве його з стіни і не просвище кому-небудь над вухами, знетерпівшись. Лише одно знали: Максим Цезаревич ніколи неправдою не орудував, нікого не обманув. Його слово було їдке, як іржа, тверде, як камінь, – одначе, – як говорив, не був один з тих, що не зналися на „моральній цінности“.

З-помежи його дітей, т. є. трьох доньок і одного сина, було йому, як здавалося, лише одно миле, а то, власне, той одинокий син, Юліян. Все проче, себто дві старші і наймолодша донька, називав він „механичними колісцями“, котрі після законів оберталися і „мотор“, мов сателіти, окружали.

Коли малому Юліянові минуло шість років, було його матері дозволено його в працьовні батька на якийсь час оставляти. Але тут він не смів плакати. „Коли схочеш плакати, – наказував батько, – скажи вперед і рушай...“ Опісля брав його на коліна та, показуючи йому деякі годинники, притулював їх йому до вуха, з чого дитина замовкала і з несподіваности такого чуда або аж здержувала віддих, або розсмівалася.

Коли ж їй іноді тут чогось забаглося, чого батько не міг дати, а вона все-таки того домагалася, розплакуючись, строгий батько указував на карбач і говорив: „Найкраще уходи!“ Ті слова означали ще ласку, якою дівчата, „колісця“, лиш рідко коли могли почванитися. Тоді малий уходив, не залишаючи нагоду не оглянутися з разів з кілька за дорогим для

нього неосягненим предметом; а батько стояв з піднесеною, ніби за карбачем простягнутою рукою і вдивлявся вижидаюче в личко дитини, чи запановує вона над своїм бажанням, чи улягає напоріві плачу...

Одного разу принесено до напрямки шварцвальдський годинник в формі невеликого домика, на верху котрого знаходилася чорно-синя ластівка так знаменитої різьби, що приковувала хоч би яке вибагливе око. Малий шестилітній хлопчина, побачивши ніби живу пташку на дрібнім будинку з личком годинника, аж писнув з радісного подиву. Йому відразу забажалося притиснути ластівочку до себе. „Тату, дайте!“ – кликнув і простягнув руки за годинником, що стояв між іншими на столі, при котрім сиділа похилена стать поважного батька і перебирала щось межі частинками годинника. Батько похитав, заперечуючи, головою без слова, удаючи, що не помічає, що дитина коло нього.

– Я нічого пташечці не зроблю, – впевняв благаючим поглядом малий і простягнув ручку вдруге.

Батько підвів очі від роботи і, ніби усміхаючися, сказав:

– Але вона тобі може щось зробити.

– Вона кусає?

– Вона відлетіти може...

Дитина видивилася зчудовано на батька.

– Відлетіти?

– Так. Все, що гарне, не все можна мати. Краще остав її; а тепер ухось і не мішай!

Хлопчик вийшов. Не минуло, однак, кілька хвилин, коли він наново з'явився. Прийшов і станув, як перед тим, коло стола і намагався стати на пальцях, щоб побачити вдруге гарну пташку.

– Вона ще сидить, – прошептав, боячися звернути батькову увагу на себе. – Пташечко моя маленька, ти відлетиш?

Батько підняв великого строгого погляду:

– Хочеш конче, аби вона відлетіла? Йди, повторяю.

– Вона не відлетить, татку, – прошептав хлопчина. – Я її не возьму в руки. Я лиш на ню дивитися буду. Не зроблю їй нічого.

– Так. Не зробиш їй нічого. А відки ти то знаєш?

– Бо так. Вона гарна, і я її люблю. Вона така гарнесенька.

Та тут же зайшла несподівано зміна з батьком. Його очі заблиснули гнівом, і він крикнув бурхливо:

– Не дивися на те, що не може бути твоє, і не забагай чужого. Рушай, бо поб'ю, а, знаєш, плакати не вільно.

І дивне диво. Чи відчула дитина, що сей строгий батько, котрий, мов злодій, радувався потайки загарбаним скарбом, любувався так само скрито сею гарною дитиною, вдаючи з себе невмолимо строгого. Він не змішався, лиш сказав:

– Не кричіть, татку, вона зараз відлетить, – а опісля, прижмурюючи раптом оченята, протягнув п'ястучок і, то отворюючи, то затискаючи його, як се роблять діти, виявляючи тим своє сильне бажання посідати забажаного предмета – не рухався з місця.

– Ти ще тут? Де карбач?

Хлопчина розплакався.

– Ти чого плачеш?

Юліян мовчав, хлипаючи.

– Скажи, чого плачеш? Ти вже *не* вмієш говорити?

Малий показав безмовно на пташину.

– Хочеш *мати* її?

Хлопець притакнув головою.

– І не будеш ніколи більше плакати, коли її одержиш? Уважай, що відповіш.

Хлопчик помахав головкою живо на знак що „не буде“ і простяг лакомо руку. Та в тій хвили зайшло щось жахливе. Батько зірвав карбач зі стіни, підняв його високо вгору і в слідуєчій хвили прорізав воздух серцепотрясаючий крик.

.....

Карбач лежав вже далеко в куті кімнати, коли, як крейда, побілівший батько випровадив малого, що давився з здержуваного плачу, до сіней. Сам приступив, важко віддихаючи, до вікна і, притиснувши там чоло до шиби, стояв без руху... Хтось поклав йому руку на рамено – і, він, переляканий, оглянувся. То була його бабуня по матері, білоголова старуха з чорними блискучими очима, з надзвичайно інтелігентним обличчям, зраджуюча цілим своїм виглядом „паню“, і хоч вже добре похилена, а все ще ростом імпозантна.

– За що ти карав дитину?

– Я після ваших засад поступаю. Цілком і садинок після ваших засад.

– За що?

– Щоб не приспособлявся до брехні, *котра буде з ним враз виростати*. Гадаєте, мені се так легко? Але... в моім віку не зачинає ніхто назад з початку. Оставте мене, бабуню. Він мій одинак... і саме тому, що одинак.

Тут він урвав – а бабуня... усміхаючись болючо і не відповівши нічого, вийшла з працьовні.

.....

За годину відчинилися злегка двері і мале бліде личко з слідами плачу в очах, але спокійне, указалося наново. Батько сидів плечима до дверей і випускав густі клуби диму з короткої люльки. Його брови то здіймалися, то опадали над очима, в нього знак живого думання.

– Я плакав, татку...

Батько прокинувся. Його погляд промайнув по сплаканім лиці сина.

– Я плакав, татку... – почулося, ніби шелест, вдруге і вже цілком близьенько, хоч несміливо.

– А не було потрібно, сину.

Дитина мовчала через хвилю, опісля шукала очима чогось в очах батька, що ховалися перед нею.

– Я лиш ще один раз хочу подивитися на ню, татку. *Маленький раз*, – і хлопчина помацав свій дрібонький пальчик на доказ, який замаленький.

– Гадаєш, вона краща, як всі ті надворі, що літають?

– Ага, гарніша, – відповів і потакнув головою. – Я хочу на ню цілком близьенько подивитися.

Батько порадив йому найліпше їм всім надворі приглянутися і самому яку вловити. Вона буде літати – він знає, як птиці літають високо, високо... і цвірінькають, і щебечуть. Присідають на галузочки по деревах, ховаються між листочками, скачуть і кількома по землі шукають зеренця – а він вловить. Малий дивився, зацікавлений, на батька і слухав з увагою. Нараз спитав:

– А як я її вловлю, то вона буде моя?

– Авжеж не моя.

– І я зможу плакати?

– Ліпше було б, мій сину, і я б хотів, щоб ти ніколи не плакав.

– А як я буду великий, ти... ти будеш мене бити?

– Ні. Я не буду тебе бити. Лиш не треба чогось обіцяти, чого не можна дотримувати.

Дитина дивилася уважно батькові в обличчя, не зрозумівши його зовсім, а очевидно, бажала зрозуміти. Нараз по хвилині надуми, наче віднайшла щось в пам'яті, скрикнула несамовито:

– Але я буду *плакати*, татку, я все ще хочу пташку, – і тут же вибухнула щирим плачем.

– Чому будеш? – спитав батько майже з переляком.

– Бо б-у-д-у, – спищав, не можучи над собою запанувати. Батько зморщив брови, мов в фізичнім болю, і в його душі сказало: „Ти нікого не обманеш, мій сину...“, а голосно додав:

– Не задивляйся на те, що не може бути твоє. Карбачі болять – хоч би із чиеї руки – карбачі.

І взявши хлопчину за плечі, вивів його до бабуні, а сам засів до стола і заглибився в свою працю. Мішано тикали годинники, а дріб'язковий цокіт кишенькових впливав чудно на майстра. Час від часу він заплющував очі, опускав голову взад на поруччя крісла і так пересиджував. Чи випочивав, чи що працювало в його мізку – ніхто не знав.

Росте і розвивається гарно фізично і духово молоденький Юліян Цезаревич, але враз з тим віростає і бере верх майже хоровита ощадність і деспотизм батька вдома. Тут над жінкою, там над доньками, то знов над хлопцем, дедалі вже юнаком Юліяном, і викликає в хаті зчаста-густа сірий настрій. Як сказано, дітей було більше, бо крім Юліяна, ще троє дівчат. Мати – поважна, маломовна, терпелива – добра газдиня, і в їх обширній, хоч низенькій, хатині була, коли б і не заглянув в ню, взорова чистота і лад, дарма що батько відказував, що ніде не бачив стільки недбальства і ліні, як по „слов'янських домах“, що потягає за собою злишні видатки, легкодушність і злу „репутацію“. Пані Цезаревич (з дому священничого) мала лиш одну відповідь на такі і подібні його замітки – що, мовляла, Господь судією над всіма – та що, доки в неї руки

живі, доти і буде все добре і чеснота в її хаті піддержувана, а що інше, що до мужчини належить, нехай творить він. З тим бралася спокійно за свою працю.

Часами з закутків кімнати зачувалися тихі, здержувані суперечки між старшими сестрами. Розходилося тоді о новішу одіж, котра з них обох мала її одягнути, коли йшло о те, що мали обидві враз виходити з хати. На їх несміливі докори, а радше просьби перед батьком, що їм конче треба зокрема по одіжі і капелюсі, бо ж одна ходить до школи, друга за орудками, то ж як ту одіж розділити, щоб жодній не було кривди?

Він відповідав коротко і сухо, що обі враз не мусять виходити, бо люксусу в своїй хаті, яко вбогий професіоніста, не може підтримувати, а по-друге, щоб остаточно рішити справу, сказав по латині: „Quod licet Jovi, non licet bovi“, з чого вийшло, що старшій належиться ліпша одіж. А щоб ще ліпше узасаднити свій висказ – він вдаряв так сильно об стіл, що поукладані там годиннички аж дрижали – і відсилав дівчаток до матері. Іншими разами, коли поновно були примушені в подібних справах доторкатися його – він лаяв і брав карбач в руки, радив спробувати самим запрацьовувати потрібне і не морочити йому голови. Дівчата вмовкали, бо так ще було найліпше, і висувалися одна по другій з кімнати, даючи собі слово з сльозами в очах ніколи більше не звертатися до батька о підмогу.

– І чого ж ти таке доказуєш, чоловіче, ніби межі мужеською челяддю в кухні, – упоминала своїм мирним голосом терпелива жінка, котрій стискав жаль серце за доньками, що були скромні і вважливі в своїх вимогах, були їй помічні понад свій вік в чім би і не указалася потреба, щоб придбати до хати те, чого батько або ж не визнавав потрібним, або ж годен був сам один своєю, хоч і як великою, пильністю здобути.

– Чи ти не розумієш, що се дівчата й молоді? – говорила впоминаючи. – Ей Максиме, Максиме, не любиш ти своїх доньок. Чим вони тобі винуваті, що так жестоко поводишся з ними? Не прогрішайся проти них! Та іще одно. Чи ти ніколи не завважав, які з них гарні діти виробилися? Зоня – наша найстарша...

– Золотоволоса, як ти, – впав він їй в слово, усміхаючись (через що його обличчя незвичайно уймало), – тому я і вибрав

собі її на мою помічницю і, дасть Бог, виховаю з неї такого годинникаря – майстрову, якої ще ся столиця не мала. Я не хожу межи своїми дітьми з заплющеними очима. Але те знов інша річ і не се хтів я підчеркнути, – додав. – Се, жінко, мало що значить, т. є. ані гарна одіж, ані капелюхи, ані навіть гарна зверхність. Те, що щось значить, се ховається *тут*. – При тих словах *ударявся* в груди. – *О центр* розходиться, жінко. *О центр*. Колись вони стануть матерями й будуть свої діти виховувати. Нехай з них виховають силу, характер і залізо, а не малпів, що лиш безплідними словами орудують. А щоби так поступали і поки таке настане, треба з них також залізо творити. Нехай себе вправляють, вчаться себе перемагати, стають трудовницями... а тоді будуть колись і громадянками... що не зроблять своїй країні сорому. А ти, жінко моя, не навчиш їх твердості, бо ти сама, як вони, зворушлива дитина. Виховуючи свої діти, ми мусимо не забувати, що ми їх і для України виховуємо. А вона потребує іншого, як досі, *чоловіка, іншу жінку*. Тепер мене, може, зрозумієш. А вони нехай плачуть і ворогують на батька (се все діточе). Колись вони його інакше будуть судити. А поки *що* він такий і не інший.

Пані Цезаревич вислухала його спокійно, і вона згоджується, правда, з його поглядами, але питала, чи він думає, що до того непримінно потрібна жорстокість? Гадає, що свідома праця, добрі приміри, поважне введення молодіжі до сповнення обов'язків проти батьківщини і людскости мусить іти в парі з нагайкою і терором? Ні. Вона лише жінка з скромним розумом, і він їй каже, що доки вони не більше як діти, не думають ще самостійно, поважно *до кінця*, не можна їх душу деспотизмом ламати. Гадає, коли не одягне, не взує їх, воно перескоче розвій молодості і стане відразу на тій точці, де лиш розум приходить до слова або вибухає божественне піднесення духу до якогось великого діла... підприємства, визволення чи чого іншого? Ні. Дай молодіжі сонця, хоч би яку одробину, на тверду дорогу життя, а зокрема життя українця, що один призначений вибороти сам *собі* свою украдену батьківщину – а даліше поступай, як хочеш. Доки жила бабуня, було інакше, відколи вона згасла – згас промінь для всієї хати.

Так діялося з диваком-майстром.

Знов цілком іншими разами показував він себе з іншої сторони. Прикликував, приміром, доньок по черзі несподівано сам в свою робітню. Тут втискав вперед Зоні, найстаршій, кілька банкнотів в руку „за поміч і послух в працюванні“, відтак молодшій Марії, „правій руці матері при шитві й інших мозольних ручних роботах“, а головню „за оброблювання яринового города“ – та гладячи її по любім і свіжім личку, давав надгороду і опісля, беручи їх своїм звичаєм за плечі, опираючися силою, щоб, врадувані „несподіваним“ щастям, не поцілували його на знак подяки в руку, висував їх спішно... за двері. В кінці з'являлася, так само прикликана, наймолодша Оксана, що вдалася поверховністю, друга по браті, цілком до батька. Темноволоса, з класичним профілем, блідавої цери і сталеної барви очима та чудно привабливим усміхом. Вона так побоювалася тепер, як і взагалі „лайки“ за „лінивість“, „злишню цікавість“ і про свою „циганську“ фізіономію, що її треба було силоміць випихати, коли батько кликав. Тут перебирала свою „пайку“ цілком збентежена і скорше, як сподівалася, опинялася за дверми.

Цікаво і варто було тоді заглянути в ту кімнату, як там весело і радісно... діялося. Обдаровані скакали, сміялися, обіймалися і водно збивалися коло усміхненої матері, допитуючися всі враз, що б за той неожиданий дарунок справити. Лиш молодий Юліан, що стояв віком між найстаршою Зонею і Марією, не казав нічого і усміхався рівно матері – пірваний радістю ущасливлених.

– Лиш бідний Юлик не ви́фасував нічого, – говорили сестри... гладячи його по гарнім обличчю... об'являючи тим своє щире почуття за покривдження його особи батьком. Але він, недобрий, відпихав їх і розсміявся. Він сам далі стільки заробляв лекціями, як вони всі три одержали. Добре, що радувались!.. і на доказ своєї щирої любови до них він кожду по черзі підносив скорим зграбним рухом догори. Обносячи їх круг кімнати, ставив у кут за кару, що його „жалували“, чого він так не терпів. І тоді вже було добре, і веселий настрій... наче струя сонця... запановував в цілій хаті, доки не йшло кожде до своєї призначеної праці або не находило таку.

.....

Коли опісля мати заходила непомітно до тихої pracovні свого мужа, щоби йому від себе подякувати за несподівану радість, яку справив дітям і як та втіха вплинула благородно на настрій всіх, він махав рукою і, усміхаючись сумно, говорив:

– Ти гадаєш, жінко, що коли в зачиненій для публіки pracovні твого чоловіка світиться далеко поза північ світло, ніби одно Боже око блимає з вікна, а місяць згори позиркує на землю, на котрій пішло все на супочинок, хтось там, може, осталий, по білих від його сяєва дорогах, снується, а годинникар зачинає двері і від вас, він се робить зі злости або гніву проти вас? Ні. Він дослухується ще далше того, що йому годинники в більшій тишині вповідають. Кождий з іншої сфери і часу, з іншого круга аж до вбогого робітника. Так. І чого то він не догадується! Вони, ті дрібні „інтелекти“, що спочивають на грудях і серцях своїх власників, чого то вони не розказують, чого ти не довідуєшся про них, що ними орудує, що час приносить, вимагає, що час змінює, що він нищить і все далі й далі невтомно... і кождий з них окремо відкидає для майстра його пайку. А та пайка йде набік – для кого? Для нього? Ні. Він збирає їх, мале до малого, творить велике і знов для кого? Для дітей своїх, для *України* своєї маленької, в чотирьох стінах замкненої з тугою в молодім серці вирватися на волю, на ширину, не в лахмітті старечини, а в блискучій одежі, як будучим горожанам своєї будучої країни пристойть. А опісля, коли майстер тикання одних переслухав, других впокоїв, щоб не рвалися без цілі вперед, тоді, каже, я оставляю їх і звертаюся до своїх приятелів. Ти знаєш їх. Вони там, на полиці, оправлені, прикриті занавісою перед порохом і чужим оком. Я не вчений, ти знаєш. І лише тепер знов я беру їх до рук, кожду з іншого часу, з іншою духовістю, з іншою вказівкою на будучність – і тоді я вглубляюся... Для кого? Для мене? Ні. Для дітей своїх, для *України* своєї маленької, межі чотирма стінами, щоб з них викувати добрий матеріал, не згинуті без сліду по собі на будучину. Так, доки не замкну очі, а мій годинник, що дав мені найбільший майстер сього світу, не стане сам.

Він вмовк, а вона, зворушена, схилилася над його темною головою, поцілувала її.

– Мій фантасте невсипущий, не запрацьовуйся... – прошептала і віддалилася нечутно.

В тих часах був молодий Юліян (його прозвали так по дідові капітані) самотнім захисником в хаті проти деспотизму, а що найбільше, скупарства батька, котрий був би те, що одною рукою давав на „що інше, важніше“, відбирав. Правда, він вимовлявся коротко перед дітьми тим, що він лиш годинникар і треба добре працювати, щоби вижити родину, удержувати в розходах і доходах домашньої господарки рівновагу, їм самим дати ліпше виховання (під чим розумів виключно душевне), а в руки – який-небудь їм приступний факх чи професію, щоб від нікого не були в пізнішій віці зависимі! Що при тім мати з доньками також була помічна, він не звертав великої уваги. „Кожде докладе цеглинку, – говорив, – і твір буде виготовлений“.

Юліян, маючи ледве чотирнадцять-п'ятнадцять років, по-мimo *того*, що сам вчився дуже добре, давав ще і слабшим ученикам лекції. І хоч його місячні зарібки були не дуже вже і незначні, він все-таки віддавав їх матері з поважною просьбою давати йому лише те з харчу, що буде закуплене його заробітком. Бо, як впевняв матір, він не хотів кривдити ні родичів, ні сестер, яких понад все любив, і вдоволитися чим-небудь, на яке заявлення матір зворушувалася до сліз і тут або там, коли се батько не бачив, цілувала його в чоло і тулила до грудей, впевнюючи його, що жодне з її дітей не сміє їй „знидіти“.

Гарний, темноволосий з ясними очима, струнким ростом батька та ледве помітною мімікою брів, що надавала його молодому обличчю вираз задумливості, то знов чудовання – робив дуже миле враження. В школі тішився не лиш симпатією своїх товаришів, але й професорів. Се останнє через свою здатність, щирість, а передовсім за свою неустрашимість. У товаришів уходив за авторитетність. Раз, що, як сказано, був один з найздібніших учеників, особливо ж в старинних мовах був дорадником слабших учеників, – а остаточно, як се часто в мужеської молодіжі буває, за фізичну силу, що об'являлася не лиш при гімнастичних вправах, а ще й у боротьбі з другими, у витривалості в плаванні, а через се також і в випадках, де ученики-товариші прогрішилися неправдомовністю, недодержуванням, хоч би найнезначнішою, обіцянки,

нехарством тіла або рук і т. п. Тоді товариш-„авторитет“ товк грішників безмилосердно, не узвзяючи найменшого оправдання, сліз або випрохування чи обіцявання на будуче се не чинити. Але ніхто довго на нього не гнівався.

Оден з професорів, в котрого він вчив сина і був його любимцем, займався ним так щиро, що уймив собі хлопця до того степеня, що викликав аж зависть в рідного батька, котрий, противно, в саме той час відносився до сього двічі строого і критично.

Одного разу, коли Юліан Цезаревич числив вже зо сімнадцять років, трапилася йому пригода, яка піднесла його молоду особистість не лиш в очах його товаришів і в очах його професорів, але і в очах деяких чужих, не кажучи вже про сестер і родичів.

В одного священника з провінції (села Покутівки) на ім'я о. Захарій, що виїздив з міста, сполошилися коні.

Сильно наладовану фіру, на котрій сидів душпастир з своїм молодим дівчатком, рвали і шарпали розбішені звірята на всі боки так дико, що подорожні були що найменше на катастрофу виставлені. Фірман, що з остраху неначе розум і мову стратив, хоч і здержував щосили звірята, не міг їх зовсім опанувати. Він стягнув віжки до тої міри до себе, що здичілі ще гірше бісилися, кидаючись один до одного, доки нараз, мов віднайшовши собі полегшу з переполоху і від спиняючих їх віжок від утечі, почали ставати дуба, борючись копитами з воздухом, а опісля погнали чистим вихром вперед, рвучи за собою фіру з подорожніми, що, волочена розбішеним летом, підскакувала за ними по грубо і свіжо ще не утовченій дорозі і, здавалося, кожної хвили розлетиться. На улиці було в той час лиш небагато прохожих; а й ті, перелякані незвичайним видом, станули, мов вкопані, вижидаючи неминучої катастрофи, і не рухалися з місця. Отець Захарій кричав і кликав розпачливим рухом одної руки о поміч, придержуючи другою дівчатко коло себе, і, як видно було, здався зовсім на Божу волю.

Саме в той час, се було около другої по обіді, йшов Юліан до школи. Побачивши проти себе вже здалека розігнані коні з наїженими гривами, а фірмана і за ним другу особу без

капельохів, посліднього благаючого о поміч, відгадав вмиль, о що розходиться. Скорше, як гадка, як вихор, кинув він свій капельох з голови проти розбішених звірят, внаслідок чого вони, скочивши вбік, здержалися на хвильку, сам кинувся, мов молодий тигр, межи них і, гукнувши на них строгим голосом, щоб станули, вхопив сильними руками правого під бородою, стягаючи його тут так залізно, що звірина хоч пручалася і скакала, б'ючи копитами вперед себе, а з тим і в нього, уговкувана його голосом, і почулась остаточно опанованою, станула. Та Юліян не вдоволився тим. Запанувавши на миль над одним, він вхопив тут же другого сильною рукою, як першого, і привів і сього за недовгий час до послуху.

За час тої короткої дикої боротьби між розбішеними звірятами і молодим чоловіком опритомнів вже і фірман і, гукнувши своїм, їм знаним, голосом, зіскочив з фіри, щоб якнайскорше прийти борцеві на поміч, кидаючи позад себе віжки душпастиреві, що з відкритою головою та поблідлим обличчям сидів на фірі і ні о чім вже не думав, крім одного, як би охоронити дитину від каліцтва або й смерти.

Юліян, що стояв ще коло фірмана, сховавши одну руку поза спину, з чолом зморщеним, мов з фізичного болю, приглядався через хвильку, як сей випрягав сильно тремтячі, відсапуючі коні, придивляючися при тім упряжі, чи не пірвалося що в ній, щоб через се не зайшла поновна перепона в дальшій дорозі.

– Ангеле-спасителю! – скрикнув тут нараз отець духовний, опам'ятавшись і собі з переляку, простягаючи руку до молодця, що все ще стояв на місці і слідив за роботою фірмана. – Хто ти, дорогий сину? – І з тими словами о. Захарій скочив з фіри, а за ним і молоде дівчатко. Юліян не підводив очей. Його повіки закривали їх, неначеб не мали сили підіймитися. – Чий ти, дитино Божа? – повторив своє питання душпастир і опинився коло нього.

Доперва тепер підвів сей очі. Вони гляділи так сумно, що о. Захарій відступив з переляком.

– Ви ушкоджені? – спитав.

Сей заперечив головою.

– Незначно. Дрібниця... на правій руці.

– Вона цілком закривавлена! – скричало дівчатко, що зайшло аж поза спину молодця і відкрило покалічену руку,

і тепер затривоженими очима витріщилося на нього. Та недовго. Нараз – чи під напливом переляку, чи раптового жалю – стягнуло з своєї шийки білу тоненьку хустину, якою обв'язала її вдома матір від „пороху“ і можливої простуди вечером в повороті, і подала Юліянові, аби хоч „закрити“ бідну руку.

– Перев'яжи нею руку, Ево, – упіснув душпастир. – Видиш, яке нещастя?

Але вона не зволила. Надмірно окровавлена рука нагнала її стільки переполоху, що вона боялася її доторкнутися.

Тоді зробив се о. Захарій.

Молодець подякував.

– Тепер вже я піду, – сказав з полегшею. – Я йшов до гімназії... але... я справді вже мушу йти, – додав, коли о. Захарій всунув його ліву руку в свою з наміром заопікуватися ним. – Я на добре спізнився.

Сказавши се, він витягнув квапно руку, підняв свій капелюх з землі, де лежав тут запорошений і потоптаний копитами, зібрав книжки і поступив вперед. Але о. Захарій заступив йому дорогу, виявив поновно своє занепокоєння і тривогу, що він, може, більше ушкоджений, як признає.

Се справді лиш рука потерпіла. Йому гірше шкода часу, як руки. Через сильне здержування коня кантарою під бородою і ще більше через дике, упорчиве вишарпування голови з його руки здерлася шкіра з долоні.

Коні могли його копитами добре покалічити.

Правда, але не покалічили. Він не знає. Не навчений собою возитися. Прикре для нього лише те, що не зможе через кілька днів писати... – відповів.

По обличчю душпастиря перебіг вираз зчудування і переляку, але він не сказав нічого, лиш по хвилі спитав майже суворо:

– Як ви могли так не розважно кидатися чужим бісам назустріч? Вони могли вам кості поламати!

Юліян усміхнувся ледве помітно.

– Що ж, – відповів, – чи мав я ждати, аж вони фіру рознесуть і покалічать вас і... – тут урвав. Його очі майнули мимоходом по молодім дівчаті, що стояло мовчки і дивилося з великими надслухуючими очима з блілого личка на відважного молодця.

О. Захарій похитав головою і поклепав його по рамені.

– Я віддячуся вам, – сказав.

Але Юліян не обізвався. Підсунувши згуртовані книжки квапно під паху, він легко склонився. Послідні слова о. Захарія його прикро вразили.

– Як ваше назвисько, молодче? Ви ученик, кажете?

– Так. Вищої гімназії.

– А ваше назвисько?

– Юліян Цезаревич.

Душпастир підсунув брови вгору, і його обличчя роз'яснилося.

– Може, син годинникаря Цезаревича?

– Так.

– Знане мені. Я буду в вашого батька і вашого директора. Сьогодні вже ні, бо завтра маю похорон, але сими днями напевно. Тим часом щире спасибіг вам, українче Юліяне Цезаревичу.

Юліян вклонився вдруге і поспішив квапно своєю дорогою. О. Захарій з донькою від'їхали... А по місці, де скоїлася дика коротка пригода, що потягнула за собою на пізніше – так сказати б – *нелюдською* рукою зложені наслідки, переходили даліше мешканці.

.....

Сонце вспихнуло жаром на заході над лісом і в селі Покутівка, як фіра з о. Захарієм і його молоденькою Евою заїхала звільна на обширне подвір'я приходства.

Третьої днини по пригоді і саме по легкім, короткім дощі, котрий відсвіжив не лише воздух, землю, деревину по парках і садах невеликої, чисто удержуваної, столиці, доходив о. Захарій з своєю одиначкою Евою до мешкання знаного вже нам годинникаря Цезаревича, коли якраз, наче їм наперекір, виїхав з противної сторони перед годинникарський дім якийсь екіпаж, і з нього вискочив жваво, елегантним рухом молодець і поспішив до дому.

– Едвард Ґанґе! – кликнуло дівчатко і сіпнуло батька. – Се Едвард Ґанґе. Чого йому тут?

– Справді так, се їх екіпаж, – відповів батько, зближаючись чим раз то до мешкання, а з тим і до екіпажа, з котрого з

переднього сидження, а то з козла, зіскочив тепер і другий молодий чоловік, по одіжі котрого, однак, було пізнати, що се „нижчої категорії“ людина, бо він вибрав спішно з-під козла невеличкий кошик ярини, дискретно вкритий зеленим широким листям, і гарну китицю різних рож, і коли душпастир з Евою був вже недалеко екіпажа, він вклонився чемно і піддано, уступаючи заздалегідь від плитами виложеної недовгої стежки, що вела до фіртки, крізь котру пішов недавно молодий панич.

– Ви що тут робите, пане Зарко? – спитав душпастир, впізнавши в молодім чоловіці огородника-українця дідича німця Ґанґа, власника села Покутівки.

Сей відповів, що перед двома днями одержало панство від панича Едварда телеграму, в котрій подав до відома, що панич Юліян Цезаревич ушкоджений через припадок кіньми з приходства Покутівки і не може ні до гімназії, ні до нього приходити і щоб родичі відповіли, що йому робити, наколи б сей довше, як вісім день, мусів хати пильнувати; чи не взяти в тім разі другого інструктора. Клясифікації розпочалися, і він боїться. Сьома кляса трудна. Батько відповів, щоб держався Цезаревича. Вчора прибула і сама пані дідичка. Вона радилася з директором, що робити, а сей рішучо відраджував брати другого інструктора, бо Юліян, правда, хоч не зможе, по висказі лікаря, ще через яких шість-сім день рукою володіти (а так само через побиття копитами), з хати виходити, але зате Едвард може до нього за той час кілька разів навідатися і нічого не стратить. Юліяна буде вже інший товариш його шкільний інформувати, що брали нового в науці. От і тому молодий панич, ушасливлений тим результатом, приїхав до свого інструктора і приятеля від чотирьох років гімназійної науки поділитися з ним сею постановою. Надвечір пані відїжджають. Панич Едвард, як отець добродій знають, – найстарший син... і як то у великих панів буває, дбають про найменше... а надто вже німці акуратні у всім. Я лиш отсе маю для панича Юліяна віддати – наш панич вийде і ми вертаємо назад додому.

Ева слухала уважно пояснення знайомого їй молодого огородника, не зводячи очей з гарної китиці, а врешті спитала:

– І китицю маєте передати?

Обличчя огородника покритися гарячою краскою.

– Ні, – відповів. – Кितिцю – ні.

О. Захарій, на котрого лиці указався вираз турботи, сказав:

– Ідіть, Зарко, через фіртку, а я піду відси з дороги впрост до працювні майстра. Мені так само спішно. За годину відходить потяг, а я маю ще дещо і в місті полагодити.

З тими словами кивнув до огородника головою на знак прощання, що в тій хвилі і зник з-перед його очей, а сам подався з донькою немногими кроками до працювні годинникаря.

О. Захарій застав майстра при роботі. Він сидів схилений при столі, а недалеко нього стояла його найстарша донька Зоня з якимось годинником в руках, висока, гарна і вислухувала його поучування взглядом завданої їй годинникарської роботи. О. Захарій, що увійшов з Евою, здержався з хвилину. Коли майстер скінчив свої інформування, звернувся до гостя з запитанням, що сей собі бажає. О. Захарій назвав своє ім'я і представив і доньку. Опісля приступив відразу до причини свого приходу, висказуючи нетаєне співчуття за тілесне ушкодження його сина через фатальний випадок з його кіньми, що, хоч не пішов з його вини, а потягнув за собою прикрі наслідки для сього, як довідався він, перерву в науці в критичнім часі, бо під час розпочатої клясифікації.

– Простіть мені, добродію, як батько, і не згадуйте гірким словом! – закінчив о. Захарій і простягнув руку до майстра, що слухав уважно симпатичного душпастиря і не зводив з його лагідного обличчя ока. – Я і так не мав супокою за цілий час від прикрої пригоди при уяві, що, може, ваш син поніс тяжчі ушкодження, ніж признавався, – додав, – а я, хоч і безпосередньо все-таки винуватий, бо полохливі звірята – моєю власністю. Як син мається? – спитав. – І чи не міг би я його самого побачити, пересвідчитися наочно про стан його здоров'я і подякувати йому ще раз?..

Годинникар стиснув подану йому руку і, вказуючи на крісло, щоб сей усів, казав доньці прикликати Юліяна.

– Ви перецінюєте вчинок мого сина, отче. Учинок раптової юнацької відваги. Він сам скромний, – сказав батько. – Так, приміром, він лиш немногими словами окреслив цілу аферу, і в ній свій „рятунковий“ уділ, між тим, як мати і сестри, перелякані його несподівано скорим поворотом зі школи, блідим

видом, закривавленою рукою і хромаючим ходом (від ударів кінських копит), порозбігалися в одній хвилі по лікарю. Слава Богу, йому вже ліпше. Він змалку не пещений в мене. А сам я не звертаю уваги на вчинки і не надаю їм великої ваги, котрі повинні кожним в потребі сповнятися, де се само собою розуміється. Дарма, що він у мене одинак-син, але я і не маю нічого проти того, коли подякуєте йому за се поновно. Се для нього честь. Будь що будь, се його вродженій неустрашимості і рішучості не завадить, а, противно, піднесе їх.

Коли Юліян на поклик сестри не з'являвся, а попросив на-томість батька на кілька хвиль до себе, сей зайшов до нього. Едвард Ґанґе вже від'їхав, і він знаходився сам. Батько заявив йому, о що розходилося. О. Захарій бажає його особисто бачити і йому враз з донькою за його вчинок ще раз подякувати. Зачувши се, Юліян перелякався, неначе на нього спав якийсь несподіваний атак, і подався скоро вглиб кімнати.

– Чого дякувати? – спитав похмуро.

– Їх річ, сину, дякувати!

Молодець потряс гордо головою.

– Нема за що дякувати, – відповів. Йому соромно і прикро, коли таке чує. – А вчинив, то й вчинив, – сказав коротко. – Ліпший фірман, як його, був би те саме зробив.

– Може бути, – відповів батько сухо і пождав кілька хвиль. Опісля перейшов на що інше і додав, що вже знає, хто о. Захарій такий, пригадував собі його назвисько. – Гарний і культурний, поминувши се, як він міг собі проти тебе в тім випадку інакше поступити? Треба ще і не забувати, що се свій чоловік, українець, а передовсім духовна особистість, що прийшла до тебе, молодого, не понизити тебе, а, противно, вшанувати.

Такими і подібними наборзі виявленими аргументами спонукав остаточно захмуреного молодця податися до о. Захарія.

О. Захарій зараз по їх вступі звернувся до Юліяна, що опи-нився, поважний і в тій хвилі з лица блідавий, перед особою душпастиря і вклонився.

– Я зайшов до вас, пане Юліяне, – заговорив сей, – але передовсім мушу оправдатись, що не міг своє слово додержати

скорше з'явитися, як обіцяв. Я спродав вчора свої полохливі дикуни, що наварили вам і нам стільки клопоту, а до залізниці не встиг вже в пору другими кіньми дістатися. Тому аж сьогодні я тут. Скажіть, будь ласка, як відчуваєте себе? А друге, не менше важне, і о що я вас спеціально прошу, заявіть мені одверто, мій молодий спасителю і друже, як мені віддячитися вам за вашу лицарську прислугу в недавній афері, з котрої ми з донькою вийшли щасливо, а ви понесли біль і втрату часу. Ви розумієте мою ситуацію. Що мені вчинити для вас, щоби вам хоч частинно принесло розраду і сатисфакцію? Скажіть, якою пам'яткою не погордили б ви від простого, скромного сільського „апостола черні“. Чи науковим ділом яким... чи чимось з золота... чи чимось іншим, що було б вам миле і бажане? Я з щирим і вдячним серцем прийшов до вас – і як свій до свого, – о. Захарій шукав своїми, як небо синіми, очима взору молодця. Юліяна обличчя покритося раптовою краскою, і він похитав нетерпеливо головою.

– Зробіть се, шановний отче, щоб забули сей мій незначний чин якнайскорше.

– Се вже ніколи не може бути, – відказав поважно душпастир. – Се ви неможливе бажаєте.

– Можна, можна, отче. Мене ваша доброта на вугля ставить. Де ж вже *так*. – І він наново потряс головою.

Тоді душпастир звернувся до молодого дівчатка, що при вступі Юліяна підійшло до батька і гляділо відти то на молодця, то на батька.

– Іди, Ево, і подякуй ти пану Юліянові, що спас тебе своєю відвагою від каліцтва, а може, і смерти, а твого батька не менше. Бачиш, від мене він загордий прийняти подяку, хоч, Господь свідок, як щиро я до нього відношуся. Від тебе, може, вчинить се. Ми йому ніколи не забудемо сього кроку й останемо назавше його довжниками. – З тими словами душпастир мимоволі уклав руку поза рам'я доньки і наче підсунув її, крихітку, перед Юліяна. Та він помилився в своїм замірі.

Молоде дівчатко відступило несподівано о крок назад, не наче батько поставив його в тій хвилі перед якогось найстрогішого судію.

– Я не можу, – відгулося легеньким, ледве чутним голосом, з котрого застукало плачем.

Батько усміхнувся і поглянув на Юліана. Сей стояв ще мовчки і дивився з виразом нетаєної нетерпеливості на обоїх. При словах дівчати його обличчя покритися горячим жаром.

– Як-то, не можеш, Ево? – спитав батько з зачудованням. – Він тебе вислухає. Квапся. Ми забираємо йому час.

Дівчатко похитало головою, не „годно“ було і урвало.

В тій хвилі зайшла зміна з молодцем. Якийсь чудний усміх роз'яснив нараз його поважне лице, він опинився немногими кроками перед дівчатком, схилився над ним і його темно-зеленяві, проникливі очі втопилися на момент в її ніжне, хоч зовсім негарне личко з темними очима, і пождав хвилину. Вона майже чула його віддих, задрижала, її уста затиснулися, і „не можу“ повторила лиш йому чутно втретє.

– І не треба, – відповів він увічливо з полегшею, випростовуючись. – Мені цілком не треба дякувати. Подайте руку і будемо поквітовані.

З тими словами він простяг до неї руку, а друга, забандажована, спочивала в чорній опасці.

– Вона не кровава? – спитала, – я боюся, що поражу вас. – Її великі очі спинилися вигребущо на нім. Він відступив, немилу вражений.

– Вже непокровавлена, – вимовив зворушено. – Їй вже ліпше, а за кілька день, може, і скину опаску. Їй не станеться нічого, хоч і доторкнетесь її. Я не м'який.

Молоденька Ева не відповіла, поглянула соромливо на нього, він усміхнувся і не подавав їй вдруге руки.

– Що з тобою, Ево? – кликнув батько, змішаний поведінням доньки. – Ти хора? Заховуєшся, наче в горячці. – А до мужчин звертаючись, сказав: – Вона не зносить виду крові і не може забути дикої пригоди, особливо покаліченої руки. Я не повинен був її сьогодні з собою брати. Простить її нечемність, але наперлася їхати зо мною і я вволив її волю. Ми дрожимо над нею. Вона одна в нас. Звичайно я її до нічого не силую. Якесь таке вдалося мізерне.

О. Захарій обтер хустиною легко зіпріле чоло, поглянув на годинник, і коли Зоня приступила до молодого дівчати попросити її до свого стола зайнятися тут нею на хвилинку, звернувся душпастир виключно до Юліана:

– Тепер, молодий паничу, я зроблю вам одну пропозицію, котрою, може, не погордите сим разом. Коли ви були раз

лицарем проти нас, то будьте ним і даліше. Загостіть сього літа до нас на вакації до Покутівки. Ви не пожалуйте сього. В нас околиця гарна, здорова і така повна чару. Ви скріпитесь по студіях. Великий дубовий ліс, як мур... а розривок доволі. Прогулки, куди схочете. Я постараюся вам о їзду верхом досхочу, коли забажаєте. По великім ставу, що лежить в нас недалеко, сади приходства, будете веслувати до втоми. Він великий, чарівний, під густим лісом, повний риби і диких качок... а глибокий, поважний, аж іноді жах забирає. Як схочете, будете і на лови ходити. Я сам не мисливий; в мене вада серця, і мені не вільно форсуватися. Зате з двора все хтось ходить. Або і з завідателем лісів в С. зможете злучитися. Він вас сієї штуки ще ліпше навчить. Що забажаєте, будете мати. В нас і гарна бібліотека. Не занудитесь. Любите книжки? А головно, ви будете свобідні, як у себе тут. Роздумайте.

І щирі сині очі душпастиря благали німо то батька, то сина, щоб сповнив його прохання.

Юліян не відповів і відгорнув волосся з чола. По його обличчі при слові „бібліотека“ промайнуло мов світлом.

– Кажете, отче, в нас бібліотека, – обізвався тут батько. – Юліян ночами дочитує, коли йому дні закороткі. Взагалі в нас всі читають, мене, старого, не виключивши. Лиш часу багато не маємо і кімнати в нас невеликі.

– А в нас аж надто широкі, – сказав душпастир. – Будете мати свою окремо. Вчителька Еви виїжджає через вакації (Ева приватистка поки що), а її кімнату займете ви. Вона сама вам не буде мішати. Її літом мало хто в хаті бачить. То в саду вона, то у лісі над ставом, всюди, лиш не в хаті, тому і дика, як дика качка.

Ева, зачувши своє ім'я, думала, що батько її кличе, попрощалася з Зонею. Коли вернула до нього, стала по його стороні і не спускала ока з молодця.

– Згода, пане Юліяне?

Юліян боровся і через хвилину мовчав. Се одверте, щире запрошення обгорнуло його наче теплом і уймиле зовсім для душпастиря. Він був би зараз пристав на пропозицію. При вичисленню розривок о. Захарієм вставився йому перед уяву став. Глибокий, поважний, під темним лісом – се було щось, що *мало* щось в собі. Він був плавець, і плавання було саме тепер його найулюбленішим спортом. Їзда верхи була йому

вже по більшій частині знана. Батько Едварда Ганга держав тому тут верхівця в місті, і вони оба, хоч не в один час, училися їзди верхи. Він був захоплений перспективою таких вакацій. Вони були переповнені зеленню, блискучою поверхнею ставу... він бачив, як риба перепливала, плюскалася під і над нею, бачив дикі качки... і нараз стрінувся з великими темними очима молодої Еви. Щось в нім вмовкло. Щось затяжало в душі. Він... ледве чи прийме запрошення о. Захарія. На жаль. Хоч би і хотів. Чомусь ні. Ще мовчав. Його мов щось задержало. Не був чого-то певний.

Він поглянув на батька, і їхні погляди стрінулися, зіллялися в одну мить.

– Ну? – спитав о. Захарій, відчуваючи вагання молодця.

– Він вже запрошений куди-інде на вакації, – відповів за нього батько. В гори, до одинокої його сестри, тети своєї.

– Як? – спитав о. Захарій, уражений відповіддю, не скрикуючи свого обидження з відповіді. – Жаль, – обізвався. Але відтак похопився і додав живо: – Та коли вже так, що не маю щастя зробити вам сього літа приємности, як бажав з щирої душі, то прошу в які-небудь свята до нас. Ви лише напишіть, а я вишлю коні. Впрочім, – додав, усміхаючися добродушно, – по цих вакаціях наступлять ще і другі. Матура. Чи не так?

– Так. Нарік.

По матурі нарік.

Нарік він, Юліан, з Едвардом Гангом будуть матурувати, то по тім – може.

– Може, може... – потвердив батько.

– От і бачите! – кликнув врадувано душпастир, і з його симпатичного обличчя засіяло щирим вдовolenням.

Юліан виглянув через вікно.

– Так вже скорше, – сказав. Його погляд промайнув мимоходом по дівчатку, і він ще додав: – Але хто там може ще знати, що до того часу може бути.

– Звичайно. Рік довгий, але і Господь добрий, – відповів о. Захарій.

– Так, – притакнув молодець і з тим словом взяв подану руку душпастиря і вклонився.

О. Захарій відітхнув з повних грудей і попрощався.

На молоду Еву, здавалося, не звертав ніхто уваги. Вона була сильно збентежена і чулася не відповідно трактованою.

Її щоки горіли, в горло добирався плач і ледве панувала над собою. Лиш коли відходили, і батько і син випроваджували духовного отця поза двері на вулицю, вона оглянулася раз і простягнула поза спиною руку. Чи на прощання... чи на подяку? Вона замикала і отверала її, як малі діти, коли домагаються чого.

До кого?

Ніхто, здається, се не помітив, і ніхто не діткнувся тієї дрібної, делікатної руки. Юліян, ідучи за нею, заслонив її своєю стрункою постаттю, дивився понад нею, а відтак спочили його погляди в глиб ulиці.

Очі молоді Еви заповнилися слізьми.

Наколи вернув до кімнати, звернувся впрост до своєї сестри, що ще сиділа при столі і працювала. Через хвилику глядів мовчки на ню. Вона так само вчинила.

– Не мило мені те все, – сказав і вслід за тим скривив своє гарне лице на гримасу, закопилівши спідню губу зневажливо.

– Що ж мав-єсь інше робити, братику?

Він не відповів. Опускаючи робітню, почав свистати.

– Тобі припала сьогодні велика честь, сину, – заговорила мати, звертаючись від якогось заняття до сина, коли сей увійшов годину пізніше до неї.

– Через що?

– Ну, я думаю, через о. Захарія. Батько ним цілком захоплений.

Юліян здвигнув байдужно плечима.

– Він зробив з малої афери цілу епопею, – відповів нетерпеливо.

Вона поглянула мовчки на нього. Не зрозуміла його. З'явився тоді блідий, як смерть, з закривавленою страшною рукою, хромаючи, з затисненими зубами, що її серце на той вид в грудях застигло, і говорить про якусь малу „аферу“.

Але він не поїде. Він ніколи туди не поїде.

Його не покидало немиле почуття від появи о. Захарія, подібне тому, коли ми попадаємо несподівано через чудні сполучення незнаних нам пригод в ситуацію для нас противних,

нашому бажанню неприязних, а потягаючих за собою виконань тяжких обов'язків.

Нащо йому того всього?

Він протер очі, неначе йому ставало щось перед них, сягнув за книжкою, що відложив її з рук на поклик батька до гостя, і, сперши голову на руки, пробував наново в ній поглибитися. Якийсь час, здавалося, здержував те, що було йому з вичитаного потрібне, в пам'яті, але по часі замкнув її. Хутко по тім появилася і Зоня і, минаючи попри нього до другої кімнати, повела рукою, пестячи, крізь його густе темне волосся.

– Що ж там, хлопчику? – спитала, усміхнувшись. – Гм?..

Його задумані очі провели її, а відтак мов відтягнулися в себе. За хвилинку чув, що сестра вернулася. Він не обзивався до неї.

– Сей о. Захарій якийсь дуже симпатичний і добрий... – зачув він, як говорила в притикаючій кімнаті до матері. – Його запрошення Юліяна було таке правдиве і тепле. Після його опису тота Покутівка – чистий рай. Ліс, став, їзда верхи, гарна бібліотека, гарні господарі... спокій і свобода! Наколи б так на мене – я б зараз! – Ясноволоса красавиця розпростерла обійми і вказала на вікно, неначеб мала туди вилетіти.

Юліян поглянув з-над книжки мовчки задумчиво і кликнув через отворені двері, не рухаючися з місця:

– Поки що той рай дратує мене. Когось так *напасти і... обтяжити*. Розумієш?

Зоня появилася, мов покуса, на порозі.

– Покутівка є власністю „панів“ Гантів? – спитала. – І де ще ті вакації? А та дика качка, Ева, погана дівчина...

Юліян здвигнув плечима. Був дійсно роздражнений.

– Собі погана, – буркнув під носом і заглибився, як перше, в книжку. Коли по часі встав, приступив до сестри. Він обняв її здоровою рукою і, притискаючи її личко до свого, сказав: – Коли я побачуся вже в горах? на найвищій шпилі?.. ох! Якби ти знала, як я того прагну, як мене туди тягне, якби ти знала!

– А мене Покутівка, – подражнила його наново сестра, – але поки що йду до батька, – додала пустотливо, – бо інакше сам покличе... і буде грім. Треба викінчити направку одного годинника, бо завтра реченець.

Юліян працював допізна, а коли ліг до супочинку, приснилася йому Покутівка. І не саме село, а якесь одно місце в нім. Він стояв на краю темного лісу, котрого берег полоскав глибокий, виблискуючийся в місячнім сяєві став, і по котрім плавали дикі качки. Одна з них відлучилася від табуна, пурхнула поверхнею води, мов блискавка, попри нього, вдарила його, а сама щезла в лісі. Він відступився і поглянув на небо, воно було повне зірок, і одна з них впала йому перед ноги. Коли зігнувся, щоб її підняти, станув коло нього Юліус Цезар Gallius.

– Не дотикайся її, – сказав строго. – Її місце там, вгорі. Хто буде світити, коли заберем їх всіх вниз? – З тим подав йому лук і стрілу й указав уперед себе. – Там, далеко і ще далше відсіль є для тебе і... – з тим урвав і зник.

Юліян, прийнявши лук і стрілу, звернувся до лісу. Ледве що поступив він тут, коли йому засвітила зірка. Та не вдолі в ногах, а десь між деревами маячила. То тут, то там мелькала вона, в теміні лісу просвічувала. Нараз задержалася в польоті.

– Чому ти не вгорі? – спитав строго. – Твоє місце там, вгорі. Зірка впала.

Він зблизився і поглянув униз. Тут побачив щось дивне. Зоря втратила своє срібне сяєво і перебрала іншу форму. Хтось поклав йому руку на рамено й він оглянувся.

Юліус Цезар Галліус?

Так.

Але се не був Цезар, а хтось інший, тяжко вниз похилений, неначе двигав тягар.

Юліян шукав очима далше за зорею по землі, тим часом вмісто неї показався плуг. Залізний гострий плуг. Він підняв його.

– Ходім удвох, – здавалося йому, прогомоніло десь над його головою від того, що йшов біля нього, похилений тягарем.

– В мене лук і стріла, – сказав Юліян.

– Зарий його в землю. Вона потребує крові, щоб родила, – зачув ніби у відповідь. – З крові і постає, і вмирає життя, а спасення вимагає життя. Не відчуваєш?

Юліян оглянувся за тим, що говорив, але нараз збудився, і лиш пророчий голос мов ще дзвенів в його нутрі далше.

Коли рано оповів свій сон матері й сестрам, ніхто не зумів його витолкувати. Він сам почував себе внутрішньо мов зрілішим.

Зайвого часу не було ніколи в молодого Юліяна. До того не допускали ні батько, ні гімназія, ні матеріальні відносини. Як сказано, він числив ледве кільканадцять років, як підчував вже слабших учеників. А наколи упорався з собою і тими, займався виучуванням чужих мов, далі тілесним спортом і гімнастикою – наприкінці ж музикою і літературою, в якім напрямку зачитувався далеко поза північ.

Батько настоював і на те, щоб займався і якою-небудь професією, бо, як мовляв, вдасться вдержатися на поверхні „умислового становиська“ – добре. Коли ж піде криво (різні бувають зміни в протягу людського життя), не завадить знати і пошлатне ремесло. Се годиться навіть з Гомером і Плутархом і їм подібним, що всі цінили вони, крім науки, штуку і працю.

Та Юліян не мав на те часу, хоч мав охоту столярства вчитися, й у вільних годинах забігав дійсно до верстату знакомого теслі і побирав там основи тієї здорової штуки, посвистуючи враз з іншими в роботі весело і бадьоро. Але се бувало, як сказано, лиш рідко коли, оскільки йшов з кожним роком в школі вище, остільки бажав побирати і ширив знання. Крім того, бажав діпняти якнайскорше якусь певну ціль, стати вільною незалежною людиною, а з тим, щоб стати родичам підпорою, як се вимагав природньо синівський обов'язок. Що враз з тим мусять бути сполучені й обов'язки і щодо свого народу, розумілося само собою. Хоч і який молодий він був, а се посліднє було його святою постановою. Для народу боротися, посвячуватися, як за своє особисте щастя, ділами і поступованням – се було для нього те саме, що любити і почитувати батька і матір.

Про здобування „мастку“ він не думав. Відчував, що се ніколи не вдасться. Не буде до того спосібний. (Скорше до роздавання!) Так впевняв іноді своїх сестер, товаришів або й інших добрих знайомих, коли заходила бесіда про будучність й інтимні бажання його особи. Сею „мамоною“ захоплювався лиш справдішній плебс, будь він інтелігентом, з нижчої

верстви, але ніколи не „гонить“ за тим правдиво класично вихований і просвічений чоловік.

Його самого манила класична філологія та старинний світ. Ідеалом його були великі мужі грецьких і римських часів; дарма що його впевнили деякі фахівці, професори й слухачі природознавства, що наука філології мусить з часом піти на другий план з програми шкільної науки, бо живі мови й інші для життя потрібні науки і здобутки домагалися свого права бити і розповсюдження. Старинний ідол (окремо замкнена для себе величезна цілість) сходить з свого п'єдесталу й остане хіба для спеціалістів і любителів доступний, досягнений ціною довголітніх мозольних студій. Та хоч і була вона Юліянові мила і приваблива своєю глибиною – а зате *право* мало багато за собою. (При посліднім застановлявся над Французькою революцією і республікою, яка кишילה від діячів адвокатів і правників, а ще до того яких геніальних!) Він заплющував очі і вглиблювся у все те, роблячи порівняння (після читання) скільки і якої інтелігенції було тоді у Франції, а в українців *тепер*, неначе передчуваючи, що було й для України непримінно потрібне. „Для України!“ – кликав його молодий голос.

Але ніхто не чув той окрик в молодих грудях. Тут, де вона була лиш дрібонькою жменькою дрімучого елементу.

Час від часу намовляли його в хаті до богослов'я.

– Пішов би з дому, – говорив батько – осівся б де-небудь „апостолом черні“ без турбот і клопотів для батька і матері, трудився б для свого упослідженого народу, жив би й сам попри нього, став би зразком культури у своїй окрузі, у своїм смислі й не жив би марно.

– А я б лиш здалека благословила одинака і ловила слова про те, як йому поводитьсь й чи любить і шанує наш селянин свого апостола! – докінчала мати. – Відтак колись нехай би вже поблагословив свою матір до вступу у вічність...

Та його власні молоді мрії оставалися поки що без виразних контурів і рішучих вирішень і були у більшості противні тим його родичів.

Повний охоти до життя, він чувся іноді ніби непоборимий в захваті до боротьби з життям за здобування своєї, хоч неясної

ще, цілі. Знову іншим разом мав він в своїм вісімнадцятилітнім віку часи, де неначе жив лиш мріями. Се було тихими зористими ночами, літом чи зимою, де здавалося йому, що зливався з ними в одно і не тямився майже, чи знаходився він у сні, чи на яві. Мріяв з розплющеними очима про такі ж самі якісь ясні, місячним світлом, ніби фосфором, пронизані ночі, повні чудного настрою, в котрих ніби перетворювався в здобуваючого великого сина України.

На яким полі?

Се він вже не знав.

По разові знову опановував його меланхолійний настрій, що виникав з питання, чи дійде він без перепон до цілі? Чи буде філологом, чи адвокатом? Що ждало його в житті? Щастя? Смуток? Психічного терпіння він уникав, бо воно так само паралізувало, як убожество, через яке мусів не одного хосенного і збагачуючого свідомість зрікати-ся. Одначе з-помежи того неясного, меланхолійного хаосу, віщущих і негативних зворушень здійснювалася перед його уявою, неначе з імли, неначе з серпанку не чия інша, а його власна голова, котра впевняла чим-то з свого обличчя, що він *переможе*.

Але як не раз вже, так і тепер не добувалася повна відповідь з глибини його нутра на поверхню порішень, а остала-ся і надалі непевним миготінням до часу зрілого моменту. Опам'ятовуючись, отрясався з похмурим чолом проти себе самого від таких фантастичних ферментацій, засуджуючи їх як наслідки читання поза північ модерних авторів, а межі ними данських і російських, і вертався до улюблених класиків, кращих народів, особливо до великого німця Гете і Шекспіра; або шукав великих моментів в українській історії, де велася завзята боротьба за рідну землю і за переслідування ворогами українського народу. Коли ними наситився і мов по проходах по чистилищу наче віднаходив згублений а правдивий свій ґрунт, на яким почував своє призначення діяльності, зрівноважувався і йшов у науці далі.

Послідні вакації Юліяна, котрі мав перебути в горах на Б. у своєї тети, випали лиш дуже коротко.

Коли прибув на місце, застав найкращу погоду і з жадобою птаха помчав зараз першої днини в ліс і гори. Відтак вже день у день ходив.

Муж його тети, надучитель народних шкіл, що знавався прегарно в романтичній околиці місцевости М., супроводжав його до деяких місць, даючи йому відти директиви, куди звертатися, щоби досягнути або верхи, з котрих був найкращий вид, або направляв у сторону, де здіймалися білокаменисті скелі з-посеред густих лісів; або знов, де пишалися високо, аж під верхи, багаті травою і цвітом полонини й манили мандрівника кинутися впосеред них та слідити за польотом білих хмарок на синім небосхилі, під котрими звисав ледве значною темною точкою хижун і міряв гострим оком доли, щоб впасти несподівано на невинну жертву й унести її в ліси.

Так ходив він вже сам без упину з однаковим захопленням. То тут з'являвся в гущавині смерековій, то там зникав між нею на часи – одним словом, купав і тіло, і душу в пахучій зелені.

Над берегами яруг любив відпочивати.

Коли їх долиною поспішали струмочки, а іноді пінілися і неабиякі потоки, що, спадаючи з верха хоч і невисокої скали, викликували гук і шум, він приглядався їм довго, задумчиво. Відтак аж униз сходив до них, не мав супокою. Пристаючи тут на хвилини, він збагав поглядом дна, витовченого водоспадом природного басейну. Коли відкривав, стрибав сміло в нього, випробовуючи силу молодих рамен у плавбі, а освіжившись в ревучім і розпіненім кітлі, пнувся опісля на сусідній верх знов, як раніше. Його зазвичай блідаві щоки рум'янилися легко в таких гонитьбах, око блистіло блиском дикого хнжуна, груди віддихали здорово чистим живичним воздухом.

Ввечері виходив з хати й шукав на небосхилі завтрашньої погоди, щоб наче знову уперше кидатись вже зранку в зелень, окрапану росю, прислухуватися таємничій пісні лісів, шолопанню полохливої пташні або слідити по високих смереках за звинною вивіркою, що мов чванилася перед молодим мандрівником своїми свавільними скоками, щоб остаточно щезнути кудись без чутки й сліду...

.....

Так майже через вісім день без переміни, без надумування. І ніхто його не здержував, ніщо не розчаровувало. Одним словом, він упивався красою природи й свободою досхоchu. Йшов не оглядаючись і вертав з наміром те саме повторяти завтра. Аж не настала зміна.

Дев'ятого ранку ослонилося небо. Около полудня знявся великий вітер і указав, мов розсунув занавіси, частину небесної синяви, а з тим враз і усміхнулося сонце. Але не на довго. В годину пізніше натовпилися звідкись неповоротні тіла хмар понурої барви й пішов дощ.

Грубі клуби мряк здіймилися, потягли верхами гір і лісів, закутали, мов серпанком, корони смерек в сірину, а блиск сонця померк. Ніччю знову йшов дощ. Він хляскав одностайно об вікна, вітер завивав дико, і густу темряву перерізував блиск і грім.

Над ранком втихомирилося настільки, що блискавиці й громи згубилися, але зате сік упорчивий дощ. В дальших слідуючих днях сипав на відміну безмилосердно.

Хоч і як виглядали мешканці містини й літники, нетерпеливо одні, а журливо другі, крізь вікна, хмари не розсувалися у висоті.

Юліан не видержував довго. Ходив нетерпеливо понад берегом ріки, що з взростом через зливу і допливу гірських потоків мчалася мов розбішена й зривала тут і там береги.

Коли погода не змінялася й не зраджувала вигляди на зміну, він зібрався і втік.

Прибувши додому мов глибший, він забрався з власної волі до столярства й чужих мов, і при тім перебув час аж до закінчення вакацій.

Юліан був перед матурою і зближався чим раз до хвилі, де мусів сам собі заявити, на який факультет йому вступити.

Одно вже так, як знав. Його бажання не сповниться; а то – студіювати за границею, куди його всіма силами тягнуло. Він і про техніку думав; але за що? Батько не обіцяв нічого, а цілком сам не годен був удержуватися. Права – по роздумуванню ввижалися йому засухі... Філологія була одна, до котрої треба було звертатися.

Ще осталося і богословіє, до котрого його від часу до часу намовляли, особливо батько; бо, як убезпечував, воно найлегше до осягнення. Але коли звертали на те увагу, Юліян мовчав уперто. Хіба лиш часом говорив болючо: „Чого мені там?“ Або: „Нехай мене, ради Бога, ніхто до нічого не силує. Ще послідня хвиля для мене не вибила“. І його оставляли.

Одного разу, се було літньої днини, проходжувався він з задньої сторони хати в невеличкім, сестрами добре спорядженім, зільнику й перечитував Шекспіра „Юлій Цезар“.

Роблячи се, він споглядав крізь широко відчинені вікна на обох молодших сестер, з котрих одна, Марія, викінчувала якесь мозольне шитво, що мала кудись за платню відносити, а наймолодша Оксана сиділа над зошитом і книжкою.

Тепер плакала.

Марія успокоювала її. Він знав, о що розходилося. Один із професорів, хоропитий нервовий математик, що вимагав без огляду на другі предмети для свого чи не найбільше посвяти, дав дівчині, хоч вчилась, як впевняла, найпильніше в другім семестрі, двійку, що мало їй внести, як довідалася, або поправку, або, коли б не склала її, втрату цілого року.

Розжалоблена тією, як впевняла, несправедливістю, чутлива дівчина то жалілась сестрі, то знов заносилася голосним плачем, не помітивши, що за відчиненими недалеко дверми стояв батько й прислухувався сій сцені.

– Коли б у нас інший батько, – нарікала крізь плач, – уступився б за мене, просив професора, щоб питав мене ще раз, аби я дістала хоч поправку й цілий рік не тратила; се ж не для мене! Ох, які невиносимі предмети математика і фізика! Але моя доля його нічого не обходить. Коли б я чужий годинник, – тягнула гірко, – що в нім коліщатко попсувалося, він взяв би його ніжно в руки, приложив до вуха і спитав, як лікар, хорого: що тобі хибує, чого не достає? Я тобі поможу, від того я є, щоб тебе порятувати. Але ми як ті сироти або які робітники в свого батька, а він наставник над нами. Се батько такий? Якби прийшлося батька вибирати, я би вже знала, як поступати. Заждав би він трохи...

– Оксанко, – упімнула старша сестра. – Ти ніби мудра дівчина, а таке верзеш. Не соромно тобі?

– Соромно! – відчулося упрямо. – Так, якби я знала, що тепер з того всього вийде... а все він винен... – і тут урвала.

– Поможі собі сама, коли хочеш колись хіснуватися правом учительки. А долю і родичів вибереш собі сама, коли припаде тобі опинитися вдруге на світі. Працювати я вмію. Але жєбрати за вас чи за себе я не буду і вам не дозволю. Лиш одна марнота, одне *ніщо*, а вже тебе розхитало. А що буде далі? Та плач, коли хочеш, але бодай знай, чого плачеш! – роздався лютий голос годинникаря за плечима п'ятнадцятилітньої, а з тим і кілька голосних хлястунів карбачем по молодих плечах.

Несподіваний напад батька й окрик переполоху і болю з уст дівчини пронісся через кімнату. Та лише через одну хвилину тривав він. Неначе роз'ярений молодий тигр, вискочив в ту хвилю знадвору через вікно Юліян і вхопив батька за руки.

– Тату, що дієте? – крикнув з обуренням і стиснув, мов кліщами, батькові руки. – Доки будете деспотом? Бийте мене, коли се вашій вдачі потрібно, але її оставте в супокою. Вона лише жалілася, не просила вас о ніщо, як і не просить вас жодне з нас нічого, що б і не входило в круг ваших обов'язків щодо ваших дітей. Але бити? Доки гадаєте нас тиранізувати? Стережіться, тату. Все має свої границі. Старі дуби громом несподівано валяться. Колись настане для вас судний день. Що скажете про свої діти там?

– Що бив доти молотом у залізо, доки не викликав іскру й не надав потрібної форми...

– Форми? – повторив Юліян і скривив зневажливо уста.

– Форми.

– Котру хочете після себе спотворити, батьку!

Старий годинникар неначе *засторонів* на місці з несподіваного вчинку сина, що стояв як укопаний перед ним з побілілими устами й розгорілими очима.

– Форми, – повторив. – А що буде з душею?

– Тверда нехай буде, як камінь.

– Тоді й сльози, що будуть колись на ваш гріб падати, скаменілі будуть, – відповів і вмовк.

Ще стояли хвильку мовчки, ще гляділи один другому в вічі, між тим коли сестрам тілом ішов мороз.

– Ти *підеш* з моєї хати... – обізвався перший батько і сіпнув рукою, щоб вирвати її з молоді правиці.

– Піду, тату. Само собою розуміється.

– І пожалуєш гірко своїх слів і поведення проти батька. – Він, неначе мечем, різав поглядом молодого сина.

Сей випустив руки батька зі своїх і відступив. Батько розмахнувся, щоб вдарити його, але в тій же хвилі опустив руку; поглянувши в лице його, він не міг свій замір виконати. Сей стояв не рухаючися з зложеними на грудях руками й ждав – не звертаючи свого проникливого погляду з обличчя батька. Як дуже мусив він вже бути вправлений в гамуванні себе, коли тепер, перед розбурханим гнівом батька, він, не кліпнувши ні оком, стояв спокійно, неначе не зайшло межі ними нічого.

– Оставте се, тату... – сказав лише. – Се все одно не доведе ні до чого, і ви лиш непотрібно зворушитесь. Я ваш вихованець і не можу інакше поступати. Чи хочете, щоби я неправдою орудував? Ви сього не схочете, хоч і як ви жорстокі. А щодо покинення вашої хати, то не журіться. По матурі я піду. А коли б ще повернув, то хіба на стільки, щоб з вами, матір'ю та сестрами попрощатися, а може, й то ні; бо якийсь спогад з батьківського дому треба винести з собою. То ж залишіть ваш замір. Я далеко поїду... – і тут урвав.

Одна з сестер, зачувши слова брата, всунулася на софу й заплакала тихо. Се була батьком карана Оксана, улюблена сестра його.

Він глянув на неї й, не сказавши ні слова, здвигнув плечима. Мов на тайний приказ, вибив стінний старомодний годинник – у формі позолочених рам ніби чотирикутної скриньки з личком годинника – якусь годину і вслід за тим розплилася від нього музика, мов падучими зворушливими каплями тонів, і паралізувала бурхливі почування. Музикальний механізм грав менуєт.

Юліан підійшов до вікна.

Батько поглянув на годинник.

– Хто його накрутив? Його мусів хтось недавно накрутити, інакше він би ще сам тепер не грав. Хто накрутив?

– Я, – відповів син, поглянувши повно батькові в очі.

Батько притакнув головою.

– В цій хвилі міг би я багато простити, – сказав стисненим голосом, відітхнувши глибоко. – Сей годинник – то мій одинокий скарб і приятель, що остався мені по родичах, а радше сказати, по моєму батькові. А що... – і тут урвав.

– Він не лиш свідок моїх сирітських літ, але він був і першим дарунком вашій матері, свідок моєї любови... до неї, свідок моїх освідчин їй і свідок, як вона, та добра і терпелива, прийняла мої освідчини, а враз з тим і вибрала собі й *батька для своїх дітей*.

Сказавши се, не поглянув ні на кого – опустив кімнату.

В ній стало тихо.

Всі неначе здержали віддих, перебуваючи під враженням щойно пережитого, між тим коли годинник грав і грав, мов добрий приятель розказував дітям про минуле і давнє, вповиваючи все те в сумовито тужливу мелодію, доки не розплилася, оставляючи по собі лише півголосне тикання і тишину.

По довгій хвилі мовчання, під час котрої вставився і легкий сумерк в кімнату, стояв оборонець, брат, як перше, при вікні, сплівши білі пальці поза голову в волоссі, й не рухався з місця.

– О Цезар, Цезар... – прошептали враз його молоді уста і вмовкли.

Старша сестра приступила до нього на пальцях, погладила його по рамені.

– Ти любиш тоту постать зі старинної історії?

– Так, – відповів і мовчав далі.

– Але його зрадили і вбили...

– Їм здавалося, що буде ліпше, як буде республіка... і закидували йому деспотизм.

– Так.

– Він був один з найбільших і найзначніших мужів.

При тих словах він звернув своє гарне обличчя до неї.

– Зрада, Юліане, се, мабуть, найпідліший вчинок, на який може здобутися людина, – вкинула вона, щоб щось сказати, відчуваючи, що він не в настрою дотикатися щойно скоївшої сцени з батьком.

– Так воно і є, – відповів він. – Але розходиться також ще й о те, якого роду зрада буває. Іноді ціль освячує средства.

– Кожда, брате.

– Справді, кожда є гидкою подією. Ми майже всі зрадники, сестро. Хто більше, хто менше.

– Як то?

– Підстелюємося, лицеміriamo, продаємо свої погляди, не звертаючи уваги ні на прохання душі, ні окрику совісти своєї.

Тут махнув рукою і знов замовк, відвернувшись, як перше, до вікна.

Сестра, помовчавши якийсь час, сказала:

– Ти такий щирий, Юліяне...

Він не відповів і лиш ледве помітно звернув до неї голову, поглянув на неї і сховав очі.

– Юліяне!

Мовчання.

– Колись все зміниться... хочеш сказати.

– Я знаю. З дня на день відбувається зміна, доводить до чогось чого-то нового, свіжого. Все підлягає законові зміни.

– Ти філософуєш, як іноді батько, а я хтіла щось інше сказати. Хтіла сказати, *який він*.

Брат зморщив чоло.

– Остав його. Він не зносить, що слабосильне. Се його характер, він постійний, однаковий, як той лев, і ніколи інший не буде. Саме на таких, як він, можна будувати. Він нас ніколи не заводив. Не обіцявав, що не міг додержувати. От що.

– Я хтіла сказати, брате, – вкинула поважно сестра, – що колись все зміниться на краще, на ліпше.

Вів похитав головою.

– Так. Бо й ти віриш в той забобон – ілюзію, що все, що будуче, – краще. Але можна й помилитися.

– Я думаю щодо наших обставин, Юліяне.

– Ах... – сказав протяжно і усміхнувся сумно. – Я один брат межи вами, сестрами, а що ви себе не почуваєте щасливими, виходить, ніби я мушу тим стати.

– Ти і нас колись ущасливиш, як діпнеш своєї цілі.

– Коли то буде? – спитав коротко.

– Ну... звісно, колись... за кілька років, кажим. Тоді, може, котрась із нас і застукає до тебе о поміч у віконце.

– На мою поміч в житті можете все числити – яка б вона там і не була. – Він звернувся до неї і показав їй своє бліде, в тій хвилі майже перетомлене молоде обличчя, що так і виявляло якісь душевні муки.

– Доки не одружишся, – обізвалася тут нараз з іронією молоді Оксана, що усіла вже на софі й закинула, сплівши пальці

поза коліна, а тілом нахилилася вперед себе й дивилася на брата.

Її голос дрожав ще з задавлюваного плачу.

Брат звернув бистро голову за нею.

– Що ти кажеш, що?

– Нічого, Юліяне.

– Не говори нісенітниці, Оксано, особливо, коли я не в настрої до жартів. Гляди, щоб *ти* не віддалася, заким я не одружуся. А тепер оставте мене. Лише кільканадцять днів до матури, треба мені супокую і рівноваги. Лише кільканадцять днів. Мені треба не лише упоратися з собою самим, але і з Едвардом Ґангом. Його позиція проти очікуваних його питань мене роздражнює. Він не дуже певний себе. А він не лиш мій ученик і добрий товариш, але... – і вмовк.

– Я вийду з дому, – додав згодом. – Верну, може, пізно. Ви ідіть в сад. Не сидіть довго в хаті. Вечір заповідається гарний. Щастя, що недалеко нас отой міський парк. Про мене не журіться. Буде час, поговоримо про все.

Але сестри не пішли в парк.

Старша засвітила небавом світло, взялася далі до викінчування праці, щоб її ще сьогодні віднести, де належалось. А Оксана так само не виявляла охоти виходити з дому. Вона приступила до вікна і сперлася тут о нього. Вдивлялася мовчки, як звізди одна по другій, а опісля наче всі враз заблистіли на небі. Гляділа на місяць, але він, легко притомлений невеликими прозірчастими хмарками, як здавалося, віддалявся спішно в далечину. Група великих лип з сусіднього парку, між ними й кілька тополь, стояли нерухомо, знявши ся ростом вгору. Глибока туга прокинулася в дівочій душі і гризла її. „Гляди, щоб ти не віддалася, доки я не оженися“, – відзивалися в душі слова брата. Мрійний усміх пересунувся через її молоді уста і згас. Її ніхто не любив. Вона не була до „любови“. Але зате він, їх той одинокий брат, був такий, що його певно *якась* полюбить і забере їм його. На ту думку защеміло їй болюче в душі і здоймила голову вгору. Ревнивість?.. Ах! Вона відвернулася від вікна і вийшла живо в зільник.

Тут обхопив її запах рож, що стояли сильно в розквіті. Вона похилилася над білими. *Любов. Любов* – то, безперечно, щось

таке гарне, солодке, невловиме, як запах. Може, й як запах отсих білих рож. Припускає. І туга. І знов глянула на місяць.

А он. Ні, він стоїть, але блідий... То хмарки темним вже пасмом почерез нього пересуваються, гадають, поволічуть його з собою. Але її ніхто не любив (кінчила шістнадцятий рік, хоч у хаті вона все ще п'ятнадцятилітня й „мала”). Вона не була до любови, як їй сказала поважно Зоня (!). То зате *він* був такий, що його, певно, якась полюбить.

Вернувши в хату, вона скоро записала в свій дневник: „Неронська сцена з батьком. Два пасма від карбача на моїх плечах. Лірика стародавнього годинника. Чудовий вечір. Місяць – зорі. Група темніючих дерев з тополями, що пригадували картини Метерлінкських композицій і творів. Я не до любови, але зате мій брат, котрий все від дівчат здалека держиться і коли яка несподівано в кімнату зайде, він кланяється (він елегантський), але і в тій хвилині щезає“.

У тиждень пізніше сидів старий годинникар Цезаревич в своїй pracovні, глибоко похилений над якимось годинником давньої, тепер вже малознаної конструкції й роздумував. Не міг дійти до причини, через яку механізм не відповідав законові руху. Він морщив чоло, підсував брови вгору і від часу до часу зачувала його донька-помічниця з його уст:

– Гм, гм, гм...

– Що там, тату? – спитала.

Він сказав, о що розходилося, і в кінці додав:

– Чудно. Перший раз в житті мені таке трапляється.

Донька поглянула на батька і звернулася назад до свого заняття. Вичищувала годинники, розбирала їх, складала назад приналежні до себе частини, а в потребі й доробляла поодинокі, віддаючи остаточно справлену річ під батьківську контролю.

Нараз хтось застукав у двері й, не вижидавши на запрошення зсередини, увійшов. Се був Юліян.

Здавши матуру з якнайліпшим успіхом, він приніс свідоцтво і поставив перед батьком на стіл. Був ще в святочній одежі й виглядав поважно.

Від часу бурхливої сцени, батько і син оминали себе, начеб се мало стерти всю, тоді викликану, обопільну вразу.

Оба ожидали сьогоднішньої днини, відчуючи, що перша стріча по матурі викличе якісь рішучі відносини між ними й надасть певний керунок у тім взгляді, а з тим і на будуче.

Батько переглянув швидким оком ноту й, віддаючи йому свідоцтво, сказав:

– Я тебе не gratулюю, сину. Я сього від тебе сподівався. Ти се вчинив в першій мірі собі, а з тим мені вдоволення.

При тих словах подав йому руку й, коли сей уклав свою молоду правицю в батькову, він стиснув її щиро. В очах Юліяна заблис промінь, і він хотів покинути кімнату, однак батько задержав його.

– Випроси собі щось у твого батька, Юліяне. Я би бажав тобі сьогодні щось миле вчинити.

Син станув. За його чолом щось заворушилося, а й по міміці його темних брів було видно, що він думав живо. Раз був його погляд і по сестрі промайнув.

Батько, замітивши се, усміхнувся.

– Не можеш?

– Противно. Я б лиш хтів, щоб ви моє бажання самі вгадали.

– Пусте. Кажі! Опісля і я собі щось від тебе випрошу.

– Моя просьба до вас, тату: щоби ви, як мене не стане в вашій хаті, не брали нагая в руки.

В хаті стало тихо.

Годинникар поглянув на сина. Сей стояв перед ним поважний і підняв очі. Сі очі, темно отінені в сій хвилі, не благали, але – рішали.

Батько притакнув мовчки головою.

Він схилився і так само без слова притиснув батькову руку до своїх уст.

– Скажіть, тату, що б я для вас вчинив?

– Дві річі, мій сину. Одно: *в карти* не грати, а друге – *довги* не робити.

Юліян у першій хвилі всміхнувся, але надумавшись, відповів:

– На перше даю слово, але на друге можу лиш з застереженням дати. Я не певний, в які моменти мене поставить життя. Можу приректи, що *не* з легкодушности вчинив би їх.

– Держи слово, – і вдруге подав йому руку. І мов переходячи по тім до денного порядку, спитав: – А тепер? Який факультет? Філологія чи богословіє?

– Наразі нічого. Хоч я впишуся, може, на філологію.

– Може?..

Батько підсунув брови вгору і мав вже щось нове на устах, коли Юліян, вгадуючи хід думок батька, витягнув з грудної кишені білет, подав його батькові.

– Від батька Едварда Ганґа, тату.

– Що він пише?

– Читайте! Мені зміст білету ще з-перед матури відомий, – сказав. – Я мовчав, бо не хотів лиш одними своїми словами постановлення добродія Ганґа випереджати.

Годинникар притакнув головою, читав:

– Прохаю у вас, шановний пане, о батьківський дозвіл задержати вашого сина, Юліяна, через цілі вакації в нас; а по укінченні їх згодитися на мою пропозицію, щоб ваш Юліян з моїм сином відслужив рік війська яко однорічник у Відні. Реверс за вашого сина виставлю я. Про інше таке подібне обговорю з ним особисто. Стільки на тепер.

Освальд Ганґе.

– Сьогодні ввечері я вже від'їду, тату, – сказав Юліян і відгорнув волосся з чола. Він висказав се, наче сповнив важний обов'язок. – І я такий гордий.

– Так? Вже? І на що?

– Що я свободний з власних сил.

Батько усміхнувся.

– Звичайно, почування академіка. Я розумію тебе, хоч ніколи академіком не був.

– Чи конче вже сьогодні мусиш їхати? – обізвалася сестра і з тими словами опинилася коло брата, зазираючи йому з жалем, а все-таки і з нетаємною любов'ю в очі.

– Конче, сестро. Якби ти знала, як я нетерпеливо виживав сеї хвилі! Не здержуйте мене. Вона мене багато коштувала.

Батько підсунув брови вгору.

– Так? Я гадав, що тобі студії не завдавали ніколи великих трудностей.

– Ви й не помиляєтеся, тату. Але не забувайте, скільки я, окрім своїх обов'язкових студій, працював і в інших керунках. Крім того... але, – додав, мов пригадавши щось, – оставимо се...

І урвав.

– Тяжіла і виховуюча рука батька над тобою, з чим треба було також числитися. Не правда?

– Так, тату. Виховуюча рука з нагаєм, з чим я совісно числився. Та не думайте, що я під тим розумію, що через те я не буду все той сам. Я себе й свою „ниву“ не зраджу ніколи, яка б вона і не судилася мені. Через вакації будемо скріплятися з Едвардом, а опісля, в жовтні, поїдемо.

– До В.? – сказав годинникар і зморщив якось турботно чоло.

– Так.

– Ти, здається, дуже скоро справився з собою.

– Нема часу. Я одинак. У вас три доньки, а що найважливіше, я вже знаю, що хочу. Донедавна не був того певний, а тепер вже знаю.

– Я не знаю, що ти вже знаєш, але я кажу тобі лиш те, що доля чоловіка є та, що він має свою пайку в віковичнім *тягарі праці*. Не забудь заскоро й за свій народ. Не забудь і за богословіє. Ти вбогих хлопець, і твоя область буде сам чистий народ.

– Народ, народ, батьку. Іменно народ, – відповів син квапно. – Але заким до нього, може, й справді діб'юся, піду в світ. Військо, дисципліна, інший світ, далі – *подорожування* і... Але про те все ще час говорити.

І з тим вийшов з хати.

Батько підпер голову в руки й сидів довгий час мовчки. Відтак, протерши чоло й очи, неначе відсунув тим рухом якусь заслону з-перед очей, сказав вголос:

– Чи я мав сина?

Донька глянула поважним поглядом на батька, яким глядів іноді й брат, опісля підвелася нечутно з свого місця і приступила до нього. Без слова взяла його руку й зложила на ній поцілунок.

– І сина маєте, і доньок маєте, тату, – сказала.

– Дякую тобі, моя дитино, – відповів. По часі мовчання сказав: – Який він тепер є, я знаю, який ще може стати, ніхто не знає. Поїде в велике місто, в море людей, і я побоюся, що воно приправить його там не на дріжджі для свого народу, свого хатнього оточення, а *на* кар'єровича, матеріаліста, безідейника, кав'ярняника, фігуру, яких є велика часть з наших синів за границею, а се... Я б волів не дожити.

– Ви бачите примари, тату, – відповіла Зоня.

– Може. Бо я б хтів іншого сина нашому суспільству по собі оставити.

Вона не обзивалася більше, лиш зайнялася дальше перерваною працею, а батько сидів ще довго над своїми годинниками, але чи працював, вона не знала.

В кімнату неначе щось вступило.

Важке, чуже, й умостилося вигідно коло старого майстра.

Годинники, здавалося, запротестували проти того. Всі загомоніли враз. А один, найбільший з них, вдарив якусь годину. Рівно, поважно, сумно.

Зоня підняла голову і поглянула на нього, а від нього на батька.

Він був такий чудний сьогодні.

Се діялося перед полуднем.

По обіді був в кімнаті, де пересиджував і студіював по більшій часті молодий Юліян, рух.

Два саквояжі стояли відчинені, й він, сестри, а тут і там мати укладали в них, що потрібне на довшу відсутність. Вбрання, білля, книжки й т. п.

Того всього не було багато, але помимо того пакування йшло якось розсіяно і пиняво. Сестри й мати були зворушені несподівано скорим від'їздом любимця і, хоча одна перед другою затаювали свій жаль, вони й без сліз плакали.

– Не думала я, синку, що ти виробиш мені такий жаль і покинеш нас так скоро по матурі. Гадала, виїдеш трохи кудись в гори й вернеш назад, а тут приїхав чужий добродій і на цілі вакації забирає тебе. Опісля пожере тебе військо – та се хоч мусить бути.

– Що ж, мамо, так склалося, – відповів Юліян, успокоюючи.

Він не сподівався, що його від'їзд викличе таке зворушення в хаті. Особливо, що матір відчуває се так сильно, а її шанував і любив він понад усе.

Коли його батько іноді ранив словом, що був би з жалю й урази одіж на грудях розривав, мати була тією, що усмиряла амбітного молодця й піддержувала послух і теплі почування до батька дальше. Тут робила вона се шляхетним словом, там вказівкою на його інші цінні властивості і все добротою, все доти, доки він не успокоювався й не признавав їй рацію.

– Але чи ти мусиш відразу на цілі вакації їхати? – обізва-лася Оксана, притягнувши якийсь підніжок близько брата, що був схилений при вкладанні річей в куферок, і усіла коло нього.

– Вже порішено.

– Отже, до панства Ґангів. І до Покутівки чи до другого їх села?

– Здається, вперед до Покутівки. Та, може, відвідаю вас ко-лись. Не сумуйте. Час скоро минає. Вакації минуть як ніщо... Вже довше видасться вам час, коли буду при війську. А знов по тім, – додав, – як мені радив Едвард, подамося в подорож також на рік, за границю. Се останнє з перервами побуту в деяких містах (особливо в Швейцарії, в Цюріху), де б мали слухати відчити славних професорів про соціологію й еконо-мію. Ще й у Німеччині; опісля звиділи б Скандинавію, Лон-дон, Оксфорд, Етон... ох, що я сьогодні ще можу знати й ка-зати, як те, що чув побіжно від нього! – Він мав почуття, що мусить здержати віддих з радости, з самої лиш перспективи на все те величає й нове, що побачить і почує. – І аж відтак поворот до вас – з поширеним горизонтом, з набутими досві-дами, пізнанням світу й людей – поверну до поважних студій з певною ціллю.

– Стій, сину, ти убогий з дому, – вмішався батько, що по-явився на хвилину, переходячи кімнату з карафкою в руках, щоб набрати собі свіжої води самому, як любив се не раз ро-бити. – Чиїм коштом?

– Батька Едварда.

І тут пояснив Юліан, що сей постановив нагородити сина подорожжю за границю, коли сей скінчить середню школу з гарним успіхом по перебутій військовій службі. Один моло-дий технік в його родині з Мюнхена вибирається в той час до Англії на довший побут, і Едвард мав би з ним їхати. Та щоб він, крім Англії, пізнав й інші міста і країни, гідні звиджу-вання, а не їздив сам, він рішив дати йому за секретаря його (Юліяна), що мав би йому не лиш секретарювати, але й про його фізичний стан дбати, і його а йому, батькові, зі всього як-най докладніший звіт здавати. Сей чин сповняв би він за гоно-раром, а кошти за подорожі для його особи не вчислялися б.

– І я собі чесно на отсю, так сказати б, „нагороду“ за свою працю від долі заслужив. Будьте спокійні, тату, я не з тих, що

нагороди даром приймають. (Ви й ніхто в нас не учив нас того); а добродій Ганге числиться, як що своєму синові дає, а не то, як з чужими має до діла.

– Так майся на бачности. Панська ласка до порога, каже народна пословиця. В подорожі чоловік багато скористає, й се, може, і буде найкращий здобуток твоєї молодости. Але... час минає! Ти й хватай за тим, коли воно справді так мало б бути, й застановляйся. Едвард не потребує з кожним роком числитися, як ти. Він – син заможних родичів, ти, одначе...

І тут урвав. По хвилині додав, що на його місці зрікся б сього, забрався до свіжих фахових студій і гонив до пристані.

– Без віддиху, тату? – спитав син з нетаєним докором в голосі.

– Що там таке „віддих”? Поїхав би на кілька неділь знову в гори й скріпився б. Чи один так поступає? А й на одиноких свояків, яких вони там мають, не треба забувати. Самі вони знають, як щиро вони до них відносяться. Правда, чужина, подорожі збагачують духа. Але з другої сторони, треба пам'ятати, що люди є роджені в *зависимости* й через одну струну получені з *тим*, що має нам поживу давати.

Юліан слухав батька, а коли сей скінчив, він відповів, що чує, що „подорожування“ не відбере йому те, що дасть йому колись „поживу“. Противно. Воно, може, його умислововище поставити. До тети Софії в гори нехай сього року котра з сестер їде, він не може.

Сестри майже в один голос запротестували, зачувши Юліанову пропозицію. Як же се так! Марія набрала свіжого матеріалу до гаптування; їй треба грошей на ріжні свої видатки... Зоня не могла батька, обтяженого працею, оставляти самого, він не такий сильний, якого з себе вдає. Оксана знову здвигала раменами, вимовляючися, що „дякує Богу“, що дістала поправку (і не втратить рік), мусить через те тут з одною товаришкою до нього приготуватися, „Числить“, каже, „числить“ дні, коли стане вчителькою, а з тим самотійною. Отже, кому відвідувати свояків?

Вона оглянулася за батьком, але його вже не було. Він віддалився з кімнати спокійно і безголосно, як прийшов; і через час запанувала тишина.

– Отже, кажи, Юліяне, – перебила перша Оксана мовчанку й сіпнула брата за блузу. – Чи Покутівка те село, з котрого отець Захарій?

– Так, Оксано. Або що? – спитав. – Батько Едварда є власителем двох сіл. Сього літа, як казав мені, будуть вони перебувати почасти в Покутівці, почасти у другім.

– То ти будеш якийсь час і в отця Захарія гостювати. Ти ним найперше запрошений. Пригадуєш?

Оксана говорила з натиском.

– Він мені вже кілька разів і через Едварда пригадував і поновно запрошував. Але що я не до нього, а до Ґанґів хочу, то й не споминав о тім. Пощо про зайве говорити?

– То не будеш в нього? – спитала сестра Марія.

Брат здвигнув нетерпеливо плечима.

– Може, й зайду колись до них. Або я знаю?

– Він тебе дійсно щиро запрошував, Юліяне, – докинула Зоня. – Не забудь се, такий добрий і чесний священник і, як тато слушно каже, „наш чоловік“.

– В тім то й річ, що *наш*; що маєш його зараз на плечах, – відповів Юліян роздражнено. – Я сповнив йому, мимоходом сказавши, – як сказав вже раз, фірманську услугу, і за те маю бути комусь тягарем під назвою – „гостем“. Мене не *тягне* туди, коли вже конче хочеш знати. У Ґанґів я з Едвардом мов з братом годимося. Будем разом в чужих мовах вправлятися... в їзді верхи і т. п., а тут...

– А тут – хто тут такий, хто б не годився з тобою? – вмішлася знов Оксана.

Юліян зморщив брови й дивився через хвилину вигребущо на сестру, а відтак, мов опам’ятавшись з чогось, спитав:

– Пощо ви мені отсю торішню глупість пригадуєте?

– Глупість, Юлій? – повторила Оксана уражено.

– Глупість, Оксано, марнота, а коли хочеш, то чистий припадок, що кожному мужикові може в дорозі трапитися.

– Звичайно ти любиш додержувати свої обіцянки, брате, а тут...

– І буду се й надаліше робити. Розходитьсь лише о те, що обіцянка *побути в них* тяжить в моїй душі якоюсь чорною точкою. Я чую навіть тепер, у тій хвилі, що доки з тією *обіцянкою* не впораюся, вона буде в моїй душі виростати, доки

мене не угне, а я не виношу, як щось намагається брати наді мною верх.

– То упорайся з нею, – промовила рішуче сестра Марія.

– І то все неначе мені навмисне улаштовано, – відповів брат нетерпеливо.

– Ти надто з книжками зжився, Юліяне, і все, що не стоїть з наукою або взагалі з духовістю в пов'язі, видається тобі не-миле або злишне. Я тебе добре знаю. Не робись вже відтепер диваком – і не сторонись від людей. Не думай, що Едвард Ган-ге становить всей світ. Пожди!

– Може, й так. Може, я дивак. Але такий я є. Понурий, строгий, як батько. В нього вдався.

– З чутливим, замкненим серцем нашої матінки, – докінчила любим усміхом сестра. – Ах, як дуже буде тебе колись любити та, що ти її вибереш серцем.

– Дякую. Як буду попом на фамілійне бажання? – спитав він, обійшовши її слова, і усміхнувся свавільно, що незвичайно окрасило його молодечі правильні черти.

– Нехай би й попом.

– Попом, а може, й філологом, – поправила авторитетно наймолодша сестра. – Се так можливо. Не правда?

– Правда. Може, й так, а може, й цілком інак.

– Тобі б уже час і залюбитись, брате.

По лицю брата перебігла краска.

– Ще чого б не стало. Доста мені вас всіх у серці, а не то ще когось там, не годен буду понести стільки добра, – відповів.

– Тоді стрясеш нас, як горішки з гілячок, і останеться лиш вона одна в тебе. Уявляю собі, що се буде якесь чудо природи, – докінчила Марія.

– Ні, радше якась Антігона, що нас всіх своїм античним розумом і героїзмом поб'є, – пояснила Оксана. – Юліян любить все, що класичне, укінчене, то, може, йому припаде таке, що лише з лірою буде ходити й до великих діл покликати.

– Не чіпайте Антігону, бо се була гарна і славна постать грекині-патріотки. Та й не пророкуйте, бо... – і брат усміхнувся, погрозивши пальцем, – а як справдиться... Гм?

– Гм? То й буде „гм”?

Батько й матір увійшли в хату. Над'їхала карета молодого дідича, і треба було закінчити пакування.

Вмить все споважніло.

Син був готовий до виїзду; закинув пальто наопашки й приступив до батька. Прощався.

– Не запрацьовуйтеся, тату, й до побачення. Розуміється само собою, що я перед від'їздом до війська буду вперед ще у вас.

– Будь, сину. Ми старі, – відповів сей коротко.

Мати німо притиснула сина до грудей.

– Не спанюшися, дитинко, – прошептала, бо голосного голосу десь забракло.

– Ех, мамо... – вирвалося йому з уст, і він схилився аж надто низько, щоб поцілувати матір в руку.

Відтак звернувся до сестер.

Вони стояли поблідлі, німі й лиш мовчки подали собі з братом руки. В присутності батька звикли не оказувати сильніші почування. „Чого?“ – був би спитав.

Годинникар випроводив сина аж до хвіртки, за ним мати, а сестри повибігали в сад... Там ніхто їх не бачив...

.....

– Він перший раз виїхав надовго з хати, – обізвалася мати, вертаючи в порожні кімнати, здавленим голосом.

– Треба привикати до його відсутности. Се лиш тепер починається, – відповів годинникар коротко й, не звертаючи до неї обличчя, зайшов хутко до своєї працьовні.

Ввечері вийшла мати з одною донькою в справунках шитва й гаптування, котрими постійно займалися й заробляли, а молодші, Марія й Оксана, остали вдома.

Тишина панувала округ їх чистенької хати, і в вечірнім легкім сумерку здавалася вона ще білішою. По від'їзді брата забракло сестрам теми до розмови. Ходили, снувалися, ніби дошукувалися чогось-то, і все наново вертали до нього, а остаточно вмовкли.

.....

По часі вийшли обі з кімнати. Надворі стояв погідний вечір. Спокійний, з роями зірок на небі, без найменшого подуву вітру, а здалека доносився до їх слуху клекіт жаб і пригадував село.

– Тепер було б гарно проживати на селі, – обізвалася старша.

– Ні. В горах, – додала учениця.

– Ні, на долах. І вертати оттак самому або з ким-небудь удвійці мовчки по вузькій стежці крізь високе збіжжя, що повинно би бути трохи зрошене вечірньою росою, по пояс сягало і пестило стан.

– Ні, в горах, Маріє. Десь сходити з залісної гори, чути в долині шум гірської ріки і в товаристві, що вертало би мовчки або співало півголосом пісню якусь тужливу, або щоб десь-не-десь хтось сказав гарне слово, щось поважне і, як Юліян каже, приманчиве. Над головою глибоке небо, місяць повний, розжарений, а ми йдемо, йдемо трохи притомлені й... розходимося...

– Ти поетка, Оксано. Що з того вийде?

– Нічого. Я чую, що ніколи не буду така щаслива, як другі. Туга, що мою душу вічно наповнює, ніколи її не покине.

– Відки ти се взяла?

– Сама з себе. Чому я чуюся все самотня? Або знов вистарчаю собі все і всюди? Хоч би й як весело, хоч би й як, Марійко, а мене внутрішня самота переслідує, а часом навіть з-посеред гамірного гурту до себе манить. Мені лиш от з тим там добре.

І указала мовчки на небеса.

– Не знати, чи Юлик буде вже на місці, – сказала якось розсіяно Марія.

– Ні. Мабуть, аж пізньою ніччю; вони ж колово поїхали.

.....

Коли мати вернула, упоравшись зі справунками, додому, і всі дівчата зібралися на чистім поді до супочинку (літом вони все там ночували, щоб удержати чистіше кімнати в долині), виглядали мов гурт ангелів, що зібрався на сторожу. Тут і там клякала котрась до молитви й помолилась непорочними устами; а відтак, обтулюючися своїм довгим розплетеним волоссям, мов крилами, ховались під білі покривала і вмовкали.

– Може, і Юлик вже на місці й згадує нас? – пішло шепотом з уст наймолодшої.

– Може...

– Я завтра о п'ятій встану, щоб цвіти й ярину пілляти та хоч годину-дві в саді попрацювати. Може, й *білий гвоздик* розцвітеться, великий той і повний, що я дістала, – сказала півголосом Марія до старшої сестри.

– Що за гвоздик ти дістала? – пішло ледве чутно з уст наймолодшої, що вже засипляла.

Але Марія, мабуть, не дочула. Перед її дівочою душею виринула Покутівка і там панський сад. Між його деревами і кущами, а знов і клумбами з цвітами ріжнородного сорту й пори року – струнка постать молодого огородника, який працював невпинно з непокритою головою коло всього, що вимагало його руки.

Юліян вже посередині першого місяця вакацій як гостем у дворі Ґангів, а до парохії ще не навідувався. Вона лежала годину ходу від двору, а він не міг якось туди вибратися. Правда, великий став, до котрого їздили купатися з дідичівським сином, притикав своєю трощею майже до саду парохії, – був, одначе, сам такий розширний, що треба було довшого ходу, щоб дійти аж до саду, через що Юліян і не споминав своєму товаришеві, що має намір туди зайти.

Аж настав і на те час.

– Ти куди? – спитав зчудовано одного пополудня Едвард, що лежав на софі й курив, Юліяна, коли сей взяв ціпок в руки, кивнув, прощаючися, до нього головою і звернувся до дверей.

– На парохію, – відповів Юліян.

– Чого тобі там?

– Запросили свого часу, ще від афери, і я обіцяв зайти до них, треба ж вив'язатися раз з обітниці.

– А-га!.. Тодішня історія, де ти відограв ролю ангела-спасителя, – відповів молодий німчик і усміхнувся. – Йди, йди, – сказав. – Впрочім, се порядні люди. Панна не дуже гарна, але, кажуть, мудренька і як на попівну добра партія, бо zarazом і многонадійна спадкоємиця...

– Мене се що обходить? – відповів понуро Юліян.

– Ну, ти вже не воркоти зараз. Я тим ще нічого не сказав, так лиш собі замітив. Мені збудилося тепер се в пам'яті, що так мені раз наш економ з якоїсь нагоди говорив. Мене се ще

менше обходить. Як тебе схотять там, як се в панів буває, в себе довше задержати (бо всі вони, *старої Орлихи* не виключивши, дуже гостинні) – ти не приймайся того. Час від часу показатися в них – не кажу, але не в'яжися нічим. Попівські доми на селі голодні на інтелігенцію, а й вони, Захарії, не будуть ліпші. Ти ж знаєш наші шпорти, конверзацію в англійським у гувернантки моїх сестер, що в противнім разі прямує впрост до батька на „Rapport“ – і скандал!.. Я її не терплю.

– Не бійся! Я числюся з часом. І чого б мені там надовго? Занудився би.

І з тим пішов.

На парохії Юліян зустрінувся на ганку, з котрого був перегляд на подвір'я з обійстям, з отцем Захарієм, що саме відправив якогось чоловіка за орудками в сусіднє містечко й на пошту.

– До пані Орелецької не поступайте. Нехай хоч з тиждень буде в хаті спокій, – донеслися його слова ще до Юліяна. Чоловік вклонився й пішов, а о. Захарій звернувся до гостя.

Побачивши його, він зрадив. Він вже чув про його побут в діди́ча. Гадав, що він, може, і взагалі не загляне до них. Третій тиждень вже кінчається, а його не видно ні в церкві, ні... тут. Чому так резервово? Погордив справді попівським запрошенням? При тих словах щиро дивився молодцеві в очі.

Юліян змінив барву.

– Ні. Щодо того, то ні, – відповів. – Але так тяжко вирватися з двора. Займають там заєдно; а до того він і там студіює...

Він не докінчив.

– Студіює? Так?

Вправляються вдвох з Едвардом в англійській, французькій і російській мові, їздять часто верхи, щоб се уміти вже перед вступом до війська. До того все якесь товариство, то знов веслюють. Виїжджають також на друге село на контролю, і так час збігає.

Говорячи, увійшли в обширну гарну кімнату, в котрій були штори до половини спущені, бо надворі стояла липнева спека.

О. Захарій подав папіросницю, але Юліян подякував. Мав свою.

– Ви куріть, бо я лиш десь-колись се чиню. Мені воно шкодить.

Бесіда пішла про дальші студії Юліяна, про політику, якою Юліян мало займався, і більше слухав, як говорив, про вступ до військової служби, а далі змінилася тема. В хату увійшла їмость. Жінка гарних, лагідних черт лица, блондинка, потрохи і похожа на мужа. За недовгу хвилину двері за спиною Юліяна злегка рипнули й він озирнувся. В тій хвилі поновно піднявся з свого місця.

Увійшла молода дівчина середнього росту з лицем смагливим і задержалася недалеко зібраних.

– Ви її знаєте вже, наша донька Ева, – сказала, рекомендуючи, їмость.

Ева, бо се вона була, дивилася на батька з очима, повними зачудовання, неначе питала: „Ви говорите з ним, що недавно відчували до нього вразу за ігнорування ваших запитань?“ Але не сказала нічого.

Ні. Ева рішуче не була гарна. Едвард говорив правду. Але як він се сказав, то хіба не бачив її гарне, мов з мармуру виточене, чоло з темними рівними бровами над такими ж очима. Usta, правда, були ніби грубшим пензлем мальовані, але хто б на се звертав увагу, хто глядів у її очі, мудрі й допитливі.

Батько, побачивши доньку, яка мов нерішимо станула, усміхнувся і спитав:

– Пізнаєш сього пана?

– Так. Се ж він, – відповіла.

А опісля, приступивши близько стола, коло котрого стояв тепер гість і сиділи родичі, дивилася через хвилину на нього, не промовляючи ні слова. Стрінувшись з його очима, її очі втекли з його обличчя і спинилися на його руках, наче шукали на них якихось слідів. Але не нашли нічого. Юліян сів назад на своє місце, попроханий до того матір'ю, і, зсунувши попіл з своєї папіроски, продовжував розпочату бесіду з о. Захарієм про нові спорти. Евині очі не нашли *нічого* на руках гостя. Вони були в нього гарні, сильні, як бувають у всіх добрих гімнастиків і спортсменів, а при тім плекані й гнучкі. „А такі були *тогда* закривавлені“, – думала і дивилася дальше на них, які з білих манжет то більше, то менше визирали й рухалися. Вона заховувалася мовчки й прислухувалася розмові.

Юліян говорив спокійно, виразно, і його слова наче висковзувалися з його уст. Ева заслухувалася в його голос-орган, як

заслухаються любителі музики в звуки інструмента, подаючись або ухиляючися від його впливу.

– Чи він вже знає всю тутейшу околицю? – спитала їмость. Майже. В перших кількох днях ознайомлювано його з нею. Був, певно, й над ставом і купався?

О, так. Над ставом. Не якраз через купання, він не є любителем спокійної води, але були з Едвардом. Їздили в ліс, а там вже не могли не бачити став. Опісля й купався в нім. Він великий. Дійсно, ліс і став – се найкращі точки в Покутівці, які пізнав дотепер.

– Найкращі місця лісу й ставу, то, безперечно, Ева знає, – докинула їмость. – Вона то в лісі, то над водою літом.

Юліан поглянув на дівчину.

Так матері здається. Вона знає лиш ті місця добре, що в сусідстві їх саду, а далі – що до лісу, менше. Сама не любить в глибінь лісу ходити. Але вона його навчить веслувати, якби він хтів сього навчитися.

Вона?

Юліан здувався, підсуваючи легко брови, наче роздумував, а відтак усміхнувся.

Дівчина змішалася, бо його очі спинилися на її чолі.

Вона вміє.

І він вже вміє.

Так скоро навчився?

Порозуміти треба.

Ах, то він, певно, лиш поверхово вміє. Бо вона вміє поважно і навіть тоді веслує сама, коли й вихор здійсмається і розбухує дико поверхню води. Не один з гостей, що перебував у Покутівці й пробував сього, впевняв, що се тяжко.

Він усміхнувся.

Наколи вона не вірить, то колись повеслюють навперейми. Він так був запалився зараз в першій часі свого тутешнього побуту до веслування, що брав і ясні вечори до помочі. Газда Матвій вчив його. В дворі казали, що він найліпше в селі веслує. З нього сміявся Едвард, і другі в дворі й питали, чи він не схоче часом риболовством зайнятися, але се його зовсім не тривожило. Побирав лекцій у Матвія, доки не навчився. Звичайно, про якесь перфектне знання не може говорити, бо Покутівка ні моря, ні великої ріки не має.

Їмость і о. Захарій усміхнулися.

– Я ніччю ще ніколи не веслувала, – сказала дівчина. І звертаючись через плечі до матері, додала: – Я б також колись ясним вечором або ніччю повеслувала, мамо. Се одно я не пробувала. То мусить гарно бути, але й лячно. Мамо, ви чуєте?

– Чую, Ево. Ти доволі вднину бродиш, то вночі тобі краще висиплятися.

Ева розсміялася легко.

До дверей застукала служанка. До єгомостя прийшли люди з потребою і просять, щоб вийшов.

Він се вчинив.

І їмость піднялася з місця. Юліян поглянув на свій годинник. Еві припала задача провести його по саду й указати в нім, що краще в ньому, овочі й т. п., а вона йде, щоб постаратись о підвечірок, до котрого попросить обоїх у свій час.

Юліян і Ева подалися до саду. Вони пішли до нього через той самий ганок, на котрім привітав його о. Захарій і котрий зберігав кілька великих цвітучих олеандрів і два або три зужиті фотелі.

За годину він мусів вертатися, – сказав.

Ева зморщила брови.

Вона його ані одним словом не здержить. У них до нічого і нікого не силують. Се не є правдива гостинність. Нехай остане, доки йому мило.

По лиці юнака перебігла легка краска, і його погляд задержався на ній.

Вона відчинила фіртку, й обоє увійшли впрост в зільник, котрий простягався перед чотирма вікнами двох кімнат. Одної, де пересиджував недавно, й другої, притикаючої до неї. Так що зі всіх тих вікон був вигляд не лиш на зільник, але й у сад, в котрім губився зі своїми стежками зільник. Ева, одіта в ясній легкій одежі, з волоссям, що було з чола зчесане назад, а зверху трохи на задній часті голови зв'язане частково великою понсовою кокардою, виглядала дуже дитинно. Однак до тієї дитинности стояли рішуче в суперечности задумливі великі очі й дрібна зморшка між бровами, коли мовчала, як от і тепер. Коли фіртка за обома запала в замок, а він опинився поруч неї, вона сказала, що поведе його туди, де в них найкраще, де читає або пересиджує, коли смутна.

– Се буває в вас?

Вона глянула на нього, а коли стрінулася з його очима, в котрих пробився мов усміх, вона спустила вражено погляд.

– Чому се не може бути в мене? І ви думаєте, як інші, що коли *одиначка*, то вже ніколи не може бути сумна?

Ні. Він сього не думав. Він лиш думав, що в кого такі добрі родичі, як у неї (так він чув), то той і не може мати багато причини до смутку. Дальше він не думав. Але коли він її тим вразив, то нехай простить. Він не вміє бути ввічливим. Він терпкий і через те не вміє до смаку підходити. Змалку на залізо вихований, найкраще від нього здалеку держатися, особливо паннам.

Вона вислухала і лиш коло уст здригнулося в неї, мов там ховалася потайна струнка, й по ній вдарило тепер. Вони йшли хутко, не задержуючися в зільнику, хоч він був гарний і повний барвної флори, неначе прямували до поважної цілі, аж опинилися коло одної білої поручевої лавки, а з тим і коло об'ємистого пня давно зрубаної липи. Тут станули.

Тут вона звичайно читає або вчиться зі своєю вчителькою панею Др. Емі. Вона приватистка гімназії. Др. Емі сидить на лавці, а вона на пні. Коли буває строга (а вона нею се вміє бути!), вона зсувається з свого пня до її ніг і випрохує в неї доти прощення, доки та не подобріє й не всміхнеться. Але в дійсности вона ту Др. Емі дуже любить і шанує. Вона обрзована, самостійна і лише поки що без посади.

– А тепер послухайте, пане Цезаревич, що я вам скажу. Але сядьте трохи на лавку. Ми довго тут не задержимося. Я присяду на свій пенёк.

Він вчинив, як бажала.

– Чи ви собі пригадуєте, як я була у вас з батьком подякувати вам за ваш вчинок щодо нас? – Вона глянула допитливо на нього. – Ви собі через нас були так сильно скалічили руку. Вона була повна крови. Я се ніколи не забуду. А я вам не могла подякувати. Ви не знаєте, як я опісля вдома вночі по тих відвідинах плакала. І жаль було мені, й соромно, і я носила від тієї хвили гірке каяття в собі. До того, я чомусь не вірила в те, що ви прибудете коли-будь до нас і я буду мати змогу свою провину napravити. *І я не помилилася в тім. Ви ж могли в нас скорше бути...*

Вона шукала його очей, але він ховав їх від неї. Що мав відповісти тим великим допитливим чорним очам з-під таких самих брів? Що та „нечемність“ з його сторони, коли се була „нечемність“, *тяжіла* в його душі *чорною* точкою?..

Він не отворив уст. Все одно, що собі подумає.

– Я мала вас якийсь час заєдно перед очима. Бачила вас блідим з перев'язаною рукою і раз усміхненим, очевидно, се з мене. І той усміх держав *межу мене в упокоренні*. Я мала жаль до вас. Пане Цезаревич, – додала нараз живо впрост, – подайте мені нині вашу руку. Ви мені, може, й життя врятували – хто се знає? Іноді бувають чуда, каже моя бабуня.

Вона простягнула до нього руку, і він вложив в ню свою. Вона стиснула її своїми обома руками щиро, а опісля, обертаючи її, здивилася на її долоню, наче шукала там за чим-то. В тій хвили вдарила йому гаряча краска в лице, він вирвав руку і в слідуючій хвилі стояв вже на ногах.

Вона злякалася.

– Я хтіла бачити, чи остався слід на долоні, – сказала, – а ви, ви думали, що я вам щось злого зроблю?

Її уста були бліді, й через хвили вони майже з жахом дивилися собі в очі.

– Простіть, коли я вас перелякав, – сказав він, – я не звик, щоби мені хто на долоню дивився. Людська долоня – як відкрита душа, сказав один значний психолог. Я вихований на коваля, вижидаю від життя залізних молотів, як личить мужчині, а така несподівана обсервація змішала мене. Взагалі, будьте ласкаві, не згадуйте мені ніколи більше про мій незначний вчинок.

Вона поглянула зчудовано на нього, й на короткий час наступило між них мовчання. По часі вона перша перебила його.

Чи він і його сестра, котру тоді в працюванні пізнала, лиш двоє у своїх родичів?

О ні! В нього гурт сестер. І всі вони держать гарно з собою, любляться.

Ева задумалася.

Вона не може собі уявити, як се є – мати *і* сестри або брата, з котрими можна любитися. Вона звикла, що всі, хто б не був з її родини, лише її одну любили. Але їй з тією любов'ю всіх не дуже вже так добре. Їй іноді з нею, як з золотим тягарем,

як кажуть. Кожде дрижить над нею, і вона мусить, ніби та не-вільниця, заховуватися так, щоб всіх собою вдовольняти, без взгляду, чи їй добре з тим, чи ні. Хоровитий батько заєдно в тривозі, що й вона мусить колись на його хворобу занедужати, мати дрижить над нею, не дає нічого до рук взяти, бо вона *одиначка*... Особливо щодо науки, щоб не „переучитися“, а там ще є в неї й бабуня. Ох, та бабуня! Дівчина зітхнула з повної груді, зморщила брови й поглянула далеко вперед себе, мов побачила там щось жахливе і прикре. Вона бабуню дуже любить, і бабуня за нею пропадає, але бабуня... Вона урвала й не докінчила речення.

Завваживши, що він не звертав своїх очей з її лиця, мов вижидав якогось пояснюючого закінчення, додала:

– *Бабуня нещаслива.*

В тім річ, і через те вона буває іноді сумна.

Коли вона, бабуня, має знов свої хвили, де стає щасливою, то тоді буває така несласанно ласкава до всіх і мудра, що ніхто її в доброті серця, мудрости й благородности характеру не перевищить. Сказавши се, вона встала живо.

– Тепер підемо далі.

Він поглянув на свій годинник і на дівчину й пішов мовчки за нею. Її несподіване поведіння з його рукою відібрало йому наче рівновагу. Він не знав, як вести розмову, і його гадки опинилися около своїх сестер. Ви, дорогі, вірні, за хмарами білого полотна, що то знов за кроснами при килимках, що се за дівчина отся, котра не розуміється на любові між сестрами й браттями? Він не розуміється на таких: півдитина, півдоросла, учениця... з словами поважними, а однак, – що ти за одна, Ево?.. ех!

Вона, мов ясний мотиль, двигалася граціозно, майже нечутно з місця на місце перед ним, вказуючи то якесь особливше овочеве дерево, то знов якийсь заграничний куш або квітку, плекану нею, то на гнізда на дереві, котрі стерегла очима, аж опинилися перед двома березами, ростучими так близько коло себе, що, сказав би-сь, природа устала в виді білої деревини близнюки. Тут висіла межи ними на сильних шнурах гойданка.

Нехай він сідає, попросила, звертаючи до нього любо усміхнене обличчя. Вона його поколихає.

Ні. Вона нехай сідає. Він здатніший до колихання, чим вона.

Вона заперечила головою. Часом вона любить, як нікого навкруги нема, на гойданці сидіти, про різне думати й мріяти. Але тепер підуть даліше, він же небавом хоче вертати.

Так.

Обіцяв Едвардові „не засиджуватись“.

Вона хоче йому ще несподіванку зробити, заки відійде. Сказавши се, глянула на нього.

По її стрункій молодій постаті зсунувся його погляд і здивався з її очима. Гу, як вони розбіглися, ті молоді очі! Але він остався спокійний. Мовчав, як передом. То лиш вона, вона була така, що хтіла зараз кождому щось гарне, надзвичайне враз і сказати, і вчинити. Така вже в неї була вдача чи скоро пульсуюча кров, що коли що маєш робити, робити скоро, без намислу, чи добре воно, чи ні.

Чи він завше такий?

Мабуть. Бо от навіть не обізвався, лиш очима поглянув. Дійшовши широкою стежкою аж до кінця саду, вони спинилися перед високим парканом з міцною фірткою в нім, що була на замок зачинена, а недалеко них знаходилася знову якась лавочка.

– Тут також добре сидіти й, може, найкраще, бо найспокійніше, – перервала дівчина мовчання.

Понад парканом, що здавався тут чи не вищим, як деінде, здіймалися завзнесені високі верхи лісових дерев, дубів і інших. Густо, темно, рівно.

Ева вдарилася раптом в чоло. Ох, і забудько ж з неї! – кликнула. Йдучи в сад, забула ключ від отсеї фіртки в паркані взяти. Нехай він буде добрий, пожде хвилинку, вона побіжить по нього, й вони підуть поза сад. Юліян не відповів, але натомість змірив очима висоту паркана й сказав, що наколи б вона не боялася, він би її пересадив на другий бік, а потім за нею і сам перескочив. Так пішло б ще скорше. Та вона не згодилася на те. Розсміялася і сказала, що краще побігти по ключ, чим тратити час з гімнастичними вправами. Нехай він собі лише сяде тут на хвилинку на лавочку або закурить, а вона вмить назад з'явиться. І ледве що се вимовила, як вже й щезла з його очей. В його лице вдарила краска. Вона не відбігла далеко, коли за спиною почула, мов вихор, нагінку. Се він був. Не хотів ждати. Заким годна була оглянутися, він вже зрівнявся з нею.

– Не біжіть, я ключ сам принесу.

Вона не відповіла, а гнала далі.

Та помилилася, коли думала, що він її послухає. І не спам'яталась, як він несподівано здержав її. Він сам принесе ключ. Невже ж не схотять йому повірити його. Гм? Він стояв ще близько неї і глядів через хвилину, усміхаючись, на неї.

Нехай вона простить, що він її здержав, але... Вона стояла ще повна задихання від скорого бігу.

– В мами ключ! – перебила вона, змішана, зморщивши брови, й завернула назад в глиб саду.

Він віддалився і за недовгий час вернувся з ключем. Відімкнув сильною рукою фіртку, а відмикаючи спитав:

– Що там таке цікаве за сею фірткою? Захована тайна в лісі? Рай? Пекло? – і підсунув брови, усміхаючися.

Їх обох щоки горіли ще від бігу.

– Самі побачите. Може, рай, може, пекло, як хто що відчує або уявить, а може, й таке інше.

Він поглянув на ню допитливо, а вона пояснила:

– Може, й таке інше, що *вабить* і *губить*.

Так? Тоді треба не аби з якою розвагою вступати.

– Та побачимо.

– Ви кажете *вабить*?

– Так.

– Така сила. Не така, приміром, як алкоголь, а все одно згубна, бо приманчива. Ліс і вода мають свої уроки, як люди-на, і так само привабливі.

– Але ліс і вода – то природа, а ви говорите про алкоголь, а він же не природа, – закинув він.

Але людина – природа, і тягне до алкоголю, й тому вони собі противники. В декого об'являється прихильність до алкоголю так само, як і диспозиція до деяких недуг, сухот, сер-дечних хороб і т. п. Вона собі то все так до одного зводить. Може, помиляється. Нехай він не сміється, але вона стоїть саме тепер на точці, як кажуть, критичної обсервації свого душевного „я“. А що вона свою бабуню над все любить, то... Тут урвала.

Юліан не розумів дівчину, здвигнув мовчки плечима, але з його обличчя зник усміх.

– Ви, мабуть, багато читаєте? – спитав, і його погляд спинився на ній.

З її чола чи очей... Його щось мов змішало.

Так, оскільки лише можливо попри науку. По укінченню середніх шкіл вона хоче йти на медицину. Все ж таки лікарі багато дечого можуть...

На медицину?

Так. Ради *бабуні*, котру вона дуже любить.

Він все ще дивився без зрозуміння на неї.

Філософія відповідніша для жінок.

Так і батько каже. Але спеціально їй треба на медицину.

Вступили врешті поза фіртку.

– Тут справді, як у раю, – кликнув він, вдарений красою старого лісу.

– Як у казці, – поправила вона й усміхнулася вдоволено, поступаючи поруч нього.

Лісовий холод обняв їх і мов відразу перемінив на інших. Він відкрив голову, відгорнув волосся з зіпрілого чола, а вона, задержавшись на часок, відітхнула глибоко. В тій хвилі здавалася ніби зеленим світлом облита.

Вона тут, певно, часто буває, щодня. Не так? Спитав і схилювся над нею, коли не відповідала через хвилину. Була, видимо, перейнята ще попередніми думками. Як часом...

Іноді вона дійсно боїться в гліб лісу сама заходити. Як уже передше спімнула, чоловіка може блуд *обхопити*. *Кажуть*. Додала поважно, кладучи на останнє слово натиск. Вона боїться, що не опреться... Тут урвала.

– Блудові? – спитав.

Так. Що в неї не стане доволі сили довго *не боятися*.

Чим хто більше чого боїться, тим легше підлягає тому. Ліс, кажуть, має свою невидиму силу, що манить і відбирає відвагу чоловікові, коли він пуститься сам-один в його глибинь. Вона се чула ще малою від своєї бабуні й не хоче того на собі зазнавати.

Він, як перше, мовчав. Роздивляючися, йшов поволі, неначеб щось-то почало й на нього діяти.

А він не чув ніколи чогось подібного?

Він звернувся до неї, обхоплюючи її великим неприсутнім поглядом.

– Про блуд?

– В те, що вабить до себе, вкладаючи людині тугу й несупокій в груди, котра викликає враз жах, а й миле почування, і вона йде, йде за тим, наче сонна, доки...

– Доки? – спитав він і станув.

– Доки або не визволиться з його чару-завороження, або не згубить себе. – Вона указала на чоло.

– І ви вірите в щось таке?

Він нараз усміхнувся весело.

– Коли я сама в лісі, тоді воно приходить мені на думку. І гарно мені в нім, і лякливо... що тоді робити? Ви глузуєте! – кликнула нараз болісно, побачивши, що в нього усміх не щезав з уст. Около її уст здригнулося боляче. Струнка коло них була вдарена. *Ніхто* не хоче її поважно розуміти.

Юліян схилився над нею, переляканий.

– Скажіть, ради Бога, відки ви таке берете?.. – спитав. – Про вас говорять...

– Про мене говорять, що з мене буде колись *добра партія*, – впала йому роздражнено в речення. – А може, й це ще й те, що я екзальтована, мотивуючи те посліднє, що я *одиначка*.

У тій хвилі вмовкла.

Перед ними опинилася служниця і попросила до підвечірку. Хутко по тім Юліян попрощався.

Молода Ева дивилася якийсь час за ним, а відтак вернула в сад. Фіртка в паркані остала не зачинена і треба було ключ забрати.

Коли в тиждень знову зайшов, пішли, по так званій „вступній балачці“ з родичами, знов у сад. Ішли якийсь час мовчки.

– Давайте, панно Ево, підемо шукати „блуд“ удвох, – промовив він нараз весело. – Я здоровий і сильний; якщо нас незнане або *блудне*, хоч би й як приманчive та страшне, стріне – в мене є відваги й сили за двоїх. Я підійму вас високо-високо вгору, мов смолоскип, і буду так лісом нести, аж не вернемо додому. Хочете?

Він окинув її щиро очима.

– Ну, як не тепер, то іншим разом, – додав, – звісно. Я ж ще буду заходити до вас. Поставмо собі за ціль поглянути „блудові“ в очі.

Вона похитала головою і усміхнулася легко.

Не знає. В кождім разі сьогодні ні. Отсей ліс дуже великий і тягнеться аж до границі чужого села. Глибина лісу мовчалива, і вона починається до того, що викликає в чоловікові жах і таке, на яке чоловік в своїй хаті чи в ясній добі не впадає гадками.

– Так ми розрушимо мовчання лісу. Я один його не боюся, а над вами буду сторожити, мов над чародійною квіткою, що дає щастя. На те спустіться.

Вона поглянула йому вигребущо в очі, а по хвилі сказала:

– Може. Може, і підемо колись.

Нараз він обернувся обличчям до глибини й гукнув з усеї сили:

– Ево!

– Ево! – відбилося з котроїсь сторони, не то з-помежи верхів дерев, не то збоку, й утихло.

Він поглянув в її лице. Її очі були велико відчинені й слухали. Вона поклала палець на уста й шепнула:

– Здається, на землю впало.

– Або між галуззям повисло, – відповів так само пошепки, мов дослухувався з лісової глибини кроку. Але жоден крок не зближався. Тишина панувала навкруги них і, мов противно, неначе чогось і собі вижидала.

А тепер нехай вона вже йому по щирости скаже, хто був саме той найголовніший, що їй такі чуда в голівку й груди вложив.

Її погляд пішов по нім.

Вона. *Бабуня*. Вона нещаслива й час від часу переживає страшні хвилі боротьби з блудом. І все він бере верх над нею. Якби він знав... При тих словах вона заслонила лице й прошептала:

– Будучи її внучкою, що подібна не лиш з поверховности до неї... може, також колись... – і не договорила.

Коли він лиш дивився мовчки зчудовано на неї й далі не питав, вона стала інакше говорити. Про ліс, дерева; зокрема про бурі в лісі, про ліс в ясний сонячний день, в місячних ночах, про твар лісу, пташню його, гадву, яка то тут, то там над

берегом ставу час від часу указується й вигрівається на сонці, вховуючи безшелесно в воду, – й замовкла.

Він похитав головою. І не сподівався він про таке щось у Покутівці з уст гімназистки почути. Він цілком зчудований.

При тих його словах покрилося її личко гарячою краскою. Змішалася.

Другий раз він сього з її уст не почує. Добре?

Се „добре“ було таким голосом сказано, наче йому хто несподівано гарячий ніж під серце встромив.

– Панно Ево!

– Що? – Вона стала поважна й неначе перед його очима виросла.

– Бачите, який я? По раз другий я...

– О, нічого... Скільки голов, стільки й гадок, – відповіла.

Мовчки пішли даліше.

Нараз сталося щось несподіване. Він опинився перед нею, мов вкопаний, і сказав зміненим голосом:

– Панно Ево, усміхніться!

Дівчина глянула з переляком на нього.

– Я вас прошу.

Вона похитала поважним заперечуючим рухом голови.

– Ні.

– Я вас прошу.

– Я не можу. Ви глузуєте.

– Ні. Я цілком поважно прошу. Як свою сестру. Усміхніться!

Вона глянула вдруге в його очі й опустила погляд.

Вони в нього ждали, були такі повні неказанної чистої щирости в тій хвилі й просили.

Вона мимоволі усміхнулася, а з тим і на його гарнім молодім обличчі указався, мов сонячний промінь, усміх.

– Дякую, – сказав коротко.

Якийсь час ішли, не промовляючи до себе жодним словечком, віддалені о крок від себе, мов двоє слухняних дітей, висланих кудись матір'ю, кожде з своїми думками зокрема.

Був поважний і лише час від часу спинявся його погляд на ній, неначе взяв її від хвилі, як заговорила про силу „блуду“, під свою мужеську опіку.

Нараз вона кликнула:

– Гляньте, пане Цезаревич, гляньте *тут*, тут! – і показала рукою направо. Тут, де росли густо дерева: дуби, берези, граби й вільхи, заблистіла проти сонця, що клонилося жевріючи, вода ставу. Обоє направилися туди мовчки.

Він доглянув воду.

Сонце, здавалося, утікало перед ними між деревиною. По разові кидалося їм золотими клаптиками збиточно по ногах, колінах, там знов просто в обличчя, на груди, там на плечі, доки не опинилися над самим берегом ставу.

Лежав розкішний, темно-зелений під берегом лісу і в тій хвилі непорушно спокійний.

Вона глянула цікаво на юнака і по її устах загравав любий і триумфуючий усміх. Що він скаже про став на отсім місці?

– Рай, – відповів коротко.

Коло густо виростаючої троці, що буйно затягнулася недалеко берега, заслоняючи собою парохіальний паркан, лежав невеликий човен.

Се її човен.

Сказала, мов рекомендуючи йому якогось свого доброго товариша.

– А там, далеко, на противній стороні берега, бачите? Се човен... і вже більший, панства Ґангів. Пізнаєте?

О, так. Вже поорієнтувався.

Чи вода глибока неприманчива? Коли вона сама проходить сюди по якімсь гніві чи зворушенні, то їй так мило, й вона успокоюється. А пані Др. Емі, противно, не любить воду. Називає її „Unheimliches element”¹. А знову *бабуня* заходить, так як і вона сюди, лише крадькома, аби родичі не знали і ніхто й зі слуг не знав, не слідкував за нею. І тут вона *висипляється*. Тоді *вона* сторожить над нещасливою, щоб та не скотилася часом у воду... Водяний холод її з *блуду* опритомнює.

Юліян поглянув, як недавно, поважно на ню, але не сказав ні слова.

Став тягнувся у всій своїй величині попід ліс, а коли сей скінчився, відслонив вид на поля. На деяких пишався ще золотистий хліб, деякі загони перемінилися в стернину, а все було рівне-рівнесеньке й, здавалося, ген в далечині з небозводом.

¹ Ворожа стихія (нім.).

Обоє стояли й гляділи мовчки на воду. Обернені вже спиною до лісу, мали, крім виду на став, ще й впрост перед собою за ставом, хоч і далеко, вид на сільську дорогу, що бігла паралельно, ніби здіймаючися незначно вище нього, в інші сусідні околиці, а він десь чим раз більше, як здавалося, зважався і зник.

Вони вернули берегом і лісом додому, зачиняючи щільно фіртку в паркані за собою.

Заким вийшли з-над берега ставу й лісу, Юліян сказав:

– Ви, певне, маєте і тут десь своє улюблене місце.

Вона притакнула головою.

– Де саме? – він оглянувся. – Тут або там?.. Або там, може... там, де *лавка*?.. Я її саме аж тепер відкрив.

– На однім з тих, недалеко лавки. Коло неї бабуня висипляється. Близько берега. Неправда? Троща все закриває. Як живий параван...

– Тут повинна десь недалеко гойдалка висіти, – сказав він знов, мов непритомним взором. – Звернена в глиб лісу, і глядіти тим казкам у вічі, які тче і виявляє ліс.

Вона дивилася на нього без слова...

Він пішов, ледве подавши їй руку.

Вона так само мовчала. Ніколи не виявляла просьбу, щоб приходив, а він нічого не обіцяв. Лише коли, здавалося, минув якийсь час і надносив з собою тугу й порожнечу, він з'являвся. Тоді не бачили ні родичів, ні нікого іншого між собою, лише подавали собі руки і йшли в сад. Він став їх обов'язком, їх сумлінням, і там розворюжувались на недовго їх язика.

В дві неділі пізніше настала сльота. Дощ падав безнастанно грубими краплями й зсувався з дня на день і по шибках. Він полокав деревину по садах і лісі, розмокав стернину й не хтів уставати. По ночах хлипав, бився з вітром, а вднину сік. Так вже чи не третій тиждень.

Одної такої сірої днини по обіді, коли Ева сиділа при вікні й дивилася дожидаючими очима на ліс, котрого найвищі дерева гнулися й подавалися, куди їх вітер силував, як з нього, а може, ще більше і з ставу здіймалися легкі мряки, волоклись кудись-то сірим серпанком і не вертались, і нудилася. О. Захарій перебував у своїй канцелярії, їмось зі слугою –

в амбарі, де млинковано збіжжя на свіжий хліб, і тишина стала грізлива.

Сидячи так, мов потонула всею душею в погляді мряки, зачула раптом тупіт коня, а майже рівночасно майнув перед вікном якийсь їздець і щез.

Цезаревич!

Вона жахнулася й погнала до своєї кімнати. Се сталося так скоро, так несподівано, начеб хто вдарив п'ястуком у шибу, а сам втік. Краска, що загоріла на її блідавім обличчі, мінутно зникла, лиш раптовий переляк потряс нею, а в серце ніби молотом вдарило.

Ще воно товклося сильно, ще чула себе, ніби на електричних пружинах, а відтак відітхнула й протерла чоло, стиснула уста, сперлася на крісло і ждала.

З притикаючих до її кімнати покоїв мусів кожної хвили вдарити й *голос*. І справді.

Вона не помилилася. За хвилин кілька зачула голос батька, а за тим і голос Юліяна Цезаревича. Дзвінкий, свіжий і, як їй здавалося, повний чогось такого, що задрижала, „як вівця“. Сказала собі й викривила молоді уста.

Його голос з батьковим мішалися. Його голос з своїм „чимось“ був так далеко від всього того, *що було тут*.

– Панна Ева вдома? – питав він.

– Так.

– Я б хотів на хвилинку і до неї, як можна.

– Прощу, – відповів батько. – Вона буде в своїй кімнаті. Передше була в їдальні. Зайдіть, а я тим часом залагоджу справу для діди́ча, в якій прибули.

– В якій приїхали, – повторився в ній голос батька.

– *В справі...*

Юліян Цезаревич увійшов.

Чи то скоро їзда верхи нагнала йому краску в обличчя і надала очам яркішого блиску, як звичайно, чи що інше. Він видався їй, крім того, наче змішаний, ось він вставився. Чи бажала, чи ні – прийшов. Але дощ і таке інше спиняло... Час так скоро збігає. Що вона поробляла за всю ту сльоту?.. В лісі й над ставом не була, се само собою розуміється Але так. Читала? Чим займалася? Бо йому за всей той час „ніяково“ було, хоч все чимось займався. Він відгорнув волосся з чола, переїхав рукою по очах, сів і дивився через хвилю на дівчину. Була бліда.

Вона уникла його погляду. Він видався їй проникливим. Сьогодні боялася тих темно-сивих, чорно отінених поглядів.

Вона... час справді скоро минав. Коли вона пригадає, що вже за неділь три має лагодитися до виїзду, щоб побирати дальші студії, їй не хочеться тому вірити.

Він підсунув брови.

Вона переїде в столицю?

Так. Так обрадили з Др. Емі й іншими професорами родичі. Вона мусіла там у деяких вчителів побирати лекції.

Тому вона кине Покутівку.

І не буде їй жаль?

За чим?

За тим всім тут, в чім виросла і що гарне. Хіба за лісом, за бабунею, бо батько буде, певно, щотижня в неї... Мати помириться за господарськими клопотами з її відсутністю.

А за ставом?

Вона усміхнулася.

Вона й сьогодні була коло нього, і вчора.

В дощі?

Іменно. Він посміється. Але що вона любить приглядатися воді, коли великі, особливо раптові краплі дощу скачуть і тонуть у поверхні його, вона ходила над його берег і приглядалася. Але недовго. Було надто мокро й під парасолею не вигідно. До того, вона боїться саламандрів і водних змій, що їх хоч не часто, а все-таки інколи видно недалеко води. В лісі було краще, так тихо, так успокоюче, лиш листки шевеліли між собою. Вона мимоволі обняла руками одного дуба й притиснула чоло до нього. І було сумно. І скоро відти вернула. Ох, ні, ще „одно“, додала, усміхаючись, і отворила якусь книжку, що лежала на столі, при котрім сиділа. Нехай він гляне, що вона найшла.

Найшла?

Що?

Чотирилисткову конюшинку. „Щастя“ зовуть його. І він то, певно, знає.

Знає. Хай сховає. Його сестри все ховали отаке щось в молитвенники.

Вона зчудувалася.

Його сестри по-старосвітськи виховані. Моляться.

Молода дівчина видивилася на нього побільшеними очима. Дуже побожні.

А вона?

Вона зігнулася почерез стіл і відповіла пошепки.

– Відколи я прочитала такі діла, як Бюхнера „Kraft und Stoff“¹ і Дрепера, я стала іншою. Ах, пане Цезаревич, які були греки й римляни! Др. Емі знає чудово старинну історію. Які відмінні були їх ідеали від наших. Від теперішніх. Я боюся, що з часом забуду й „Отче наш“, чого я не хочу. Я цілком напевно сього не хочу, – впевняла. – Особливо, коли бачу, як іноді моя мати навколішках молиться. А раз я навіть бачила, як вона хрестом лежала в церкві й молилася... Не знаю, за кого молилася – чи за здоров'я татунця, чи за її *одиначку*, щоб їй вдалася по волі, чи за бабуню, матір свою, а так щиро молилася. Ні, ні, – додала майже з переляком. – Ми не сміємо Господа Бога і Христову науку, як впевняє татунцьо, занедбувати. Правда? Коли грім з страшним лоскотом в супроводі блискавки вдаряє, я скоро хрещуся. Чому так? Чи ми маємо в крові такий наказ? А греки й римляни...

– Греки зробили гарне людське тіло образом совершенства, так що доперва з того виробили образ Бога, прославляючи совершенне тіло на землі яко Божу істоту, що перепробувала в небі й відти кермувала. Сей погляд, як знаєте, витворив і грецьку різьбу. Статуя, що була найкращою з усіх, мусіла, певно, зображати якогось бога, бо виражала безсмертний супокій, яким Бог нас перевищує. Ах, скільки можна про них, їх ідеали, культуру й працю говорити. Я великий поклонник старинного світу, лише замало про нього поки що знаю.

.....
Ева держала чотирилистковий листочок „щастя“ в руках і слухала. Коли він скінчив, вона зітхнула.

Відтак, підсуваючи йому листок через стіл, сказала:

– Я поділюся з вами з отсим щастям. Хочете?

Він усміхнувся.

– Ні, – відповів.

Се її власність. Яке діло йому до того? Щастя треба собі самому здобути. Що *сам* здобуду, то знаю, що моє.

Ну, коли він не хоче з нею поділитися щастям, яке вона знайшла на березі ставу, то нехай візьме його на пам'ятку свого побуту в Покутівці.

¹ „Kraft und Stoff“ (нім.) – „Сила і матерія“.

Він усміхнувся й похитав головою.

Він і сього не хоче. Але він зробить інакше. З тими словами сягнув в грудну кишеню свого сюртука й виймив звідти щось невеличке, завите в білий шовковий папір. То поставив перед нею.

Вона не ворухнулася. Вона не знає, що там є. Він так само остався спокійний.

Вона гляділа на звиток, і Евині очі... цікавість її побідила. Розвела обережно білий шовковий папір і зігнулася. Білий, як пушок, кучерявий китайський гвоздик запишався перед її очима. А!.. ну і який вже гарний! ні, вже *такий* білий.

Вона підняла його і повела до носа й уст, подаючи головку трохи взад, і упивалася запахом цвітки із двома білими вусиками всередині.

– Гадайте собі, пане Цезаревич!

Він усміхнувся вдоволено. Відтак додав нараз:

– Не знаю, чи побачимося ще.

Вона змінила барву й, не підводячи очей, сказала:

– Як гадаєте, пане Юліяне...

Він мовчки подав їй руку і вийшов з кімнати. Заким вона вспіла його здгонити, він був вже далеко, й лише тупіт коня остався ще в повітрі.

За якийсь час зайшов Юліян знову на парафію. Застав лише самого о. Захарія вдома. Їмось виїхала з Евою і тещею в сусіднє містечко за справунками для хати, й він очікував їх тут. Попросив гостя посидіти з ним на ґанку, звідки було видно на дорогу, на ціле обійстя й було близьенько – лиш наліво до фіртки, що вела до зільника й саду. Отже, неабияке місце для контролю. Межі чотирма великими олеандрами, що пишалися по кутах обширного ґанку в дерев'яних коробках, сиділи оба на старосвітських, вже на добре витертих фотелях і розмовляли.

О. Захарій оповідав дещо цікаве з своєї парохії, з життя своїх парохіян, про процент „свідомих“ та знов „несвідомих“, їх відношення до властей, називав їх великими дітьми, котрих не можна самих своїй власній кермі полишати, щоб не накоїли собі якої біди, з котрої би користали їх неприхильники. Доторкався також мимоходом і виїзду таких за море, що

хоч і вернули з грішми, з зверхньою політурою, але в душі привозили ту саму некультуру, з якою поїхали, били своїх жінок, запивались і... оправдувались, що, мовляв: „Сам заробив, сам і пропив... що кому до нього?“

Нужда й жадоба побільшити своє майно чи сплачення якихось довгів витягає людей з своєї оселі в той новий світ, в котрім наш чоловік з'являється і відрізняється в тамошніх обставинах, мов справдішня твар.

„Чого йдете до Канади, Михайле?“ – спитав він одного, не дуже вже молодого, газду, що мав свою добру хату, невеликий шматок землі, жінку й двоє дітей і був чи не найзручніший робітник в селі, за яким всі рвалися. Він здоймив капелюх з голови, почухався і відповів: „Та я, бачте, єгомость, гадаю, що не слід сидіти всім на місці, де го родичі породили. Поїду на яких кілька років, попробую. Зароблю що – добре. Не зароблю – верну. Їдуть друзі, то поїду і я“.

І справді.

Поїхав і за три роки назад вернув. Коли вернув, а люди розпитували про всяке і про подорож морем, він між іншим казав: „Коли нас корабель віз, то він не віз отаке, як-то кажуть, „людей“. Ні. Він віз цілий якийсь один край, в котрім нічого не було, крім нужди, лахів, голоду й плачу, а між ними був і я“.

„Ти не пішов з нужди, Михайле. В тебе була земля, хата й жінка, діти... Ти мав де і на чім заробляти“.

„Була“, – відказав якось глухо, мов чим-то винуватий.

– І привіз гроша? – спитав Юліян зацікавлено.

– Привіз. Небагато їх там мав. Але й то пропив. За час, як був за морем, хата згоріла, жінка по його повороті скоро померла, а він сам тепер чимраз більше морально зуживається.

„Се Канада з нього зробила“, – говорили чоловіки і жінки, бачачи, як він іноді непевним кроком додому вертав, а капелюх з якоїсь досади аж на ухо зсував. „Нема кого вдома бити“, – говорили. Хлопців своїх порозганяв по службах, дарма що ледве від землі відросли, та й сам став валенцюгою.

„А вам що до мене? – відгризався, коли яке слово дійшло до його уха. – Що? Я свій пан, свій газда. Як схочу, знов поїду. А тепер я на своїм родиннім клапті та на тім, що найшов. Хочете знати, що-м лишив? Гній. Гній і вас дурних, спутаних, що видять і знають лише те, що під ніс йому лізе. Йди, мой,

один з другим в світ, не ньоркайся тут, учися... але *тут* учися, а там працуй, і аж тоді вертай і говори! Моя Домна пішла заскоро в яму, я б ще раз туди вернув, де машини й гроші світ обертають. Ех, мой, гроші, гроші... а ті машини... гадаєте, ми варті щось без них?“

„Ади, який розумний! – відказували знайомі й сміялися. – Розум лишив при машинах, а гроші хоч привіз з собою, але до Срулевого Дудя носить. А Дудьо лиш облизується, коли його здалека бачить, дарма що Михайло кулаком відгрожується. Хитрий став за морем, але не розумніший. „Отче наш“ не вміє вже говорити; та й ще і других посилає... гай, гай... свята земля... лиш колись раптом... з-під його ніг... виховз-неться. То що чоловік без неї варта?..“

– За тим щось є, – закинув Юліян.

– Було б, якби була більша просвіта.

– Так, просвіта й організація.

О. Захарій притакнув головою.

– Але і Боже слово нехай має своє місце в душі народу. Наука Христова не захитає його ґрунту під ногами... як не скріпить.

Він замовк на хвилину, ніби задумався, а відтак додав:

– Я маю гарних людей в своїй Покутівці, добрі й не без охоти до просвіти й організації, се і є мені надгородою за мою працю між ними. Коли б лиш Господь здоров'я дав... а то живу з дня на день... Роблю, що можу. Гадаю, кільканадцять як виховаю таких, з яких вийдуть зразки культури... і я не жив дурно, – він замовк і відітхнув.

Юліян сперся ліктями на коліна, опустив голову в руки і задумався.

Він чув кілька разів у дворі й поза двором, що о. Захарій був, так сказати б, ідеальним душпастирем, хоча, може, й оригіналом у своїм роді. Був без лакомства на матеріальні здобутки, викладав дітям під голим небом Христову науку, вчив їх любити, шанувати один одного... держати кріпко з собою, любити землю і поборювати брехню, хоч би яку дрібненьку, що їм дуже подобалося, й інше.

Так, його стадо йшло наче насліпо у важних моментах до нього. Рівночасно, одначе, як хтось з поважніших громадян оповідав, не менше ревно обкрадали й обманювали його в господарським керунку, як де лише була нагода. Він відносився

до того, коли його про се переконано, як діткнений болючо батько хибним поступуванням деяких своїх менше вдалих дітей і без огляду на те старався однаково уморальнювати слабших характером, нарушених „чорними плямами“, як називав їх злі вчинки.

Їмось, що була іншого успособлення і поглядів від свого духовного, нарікала голосно й одверто перед своїми сільськими приятельками, газдинями та помічницями на невдяку *тих* або інших виховників, що не боялися Бога, свого добро-го й чесного душпастиря, рівно Юди, за плечима кривдити; а та жіноча її гвардія, вихована нею вже роками, що не менше була прив'язана до своєї духовної „мамки“, як та до них, кидалася по селу, мов розлючені оси, й накликувала таку бучу на мужеську безсоромність за „чорні плями“, що по недовгій часі їх акції з'являлися тайком у о. Захарія ліпші газди з самими виновниками, що, намовлені ними, признавалися до своїх зловчинків, умотивовуючи причини їх сповнення, або, як се було неможливо, винадгороджували свого душпастиря іншим способом за заподіяну йому кривду і просили прощення, щоб лиш сором не розходився по селу й далі.

Так, о. Захарій був поважний і цінний чоловік, був і проти нього наче батько. Він не жалував, що доля так чудно закермувала й звела припадком його з отсею родиною.

О. Захарій на часок замовк, опершися о спинку фотеля, між тим як Юліян, задуманий, крутив папіроси, укладаючи їх рівно у свою папіросницю на пізніше.

Здавалося, оба думали чи не про одно й те саме. О. Захарій неначе з журбою в душі, а Юліян поважно.

– Отже, ви... як згадували мені недавно, – перебив мовчанку душпастир, – не рішилися ще справді, до якого факультету вам забратися?

– Ні, – відповів сей. – Родичі бажають, щоб я йшов на богословіє, між тим коли мене богословіє не манить. Батько мотивує, що воно дає найскорше кусень хліба, мати хоче мене лиш душпастирем бачити, бо вся її родина походила з священницького стану.

– Ваш батько з якого роду? – закинув о. Захарій питання.

– Мій дід був військовим. Помер капітаном.

– Ваш батько не є звичайний годинникар, як інші його товариші й професіоністи.

– Се так. Він потрохи дивак і свого роду філософ. Його симпатію й поважання нелегко здобути.

– Чи був завжди такий?

– Відколи я його яко син знаю, був все такий.

– Отже, з військового стану... – сказав о. Захарій мов більше до себе.

– Мій дідо вчасне й несподіваною смертю помер. Моя прабабуня по смерті моєї бабуні, а її доньки й свого зятя, себто мого діда, жила в убожестві, щоб виховувати внуків. Енергічна і мудра, як оповідав батько, все-таки посиляла дітей до школи. Мій батько, хоч і як вчився добре, не міг скінчити середні школи. Дійшовши до 7-ї класи гімназії, взявся до професії, в котрій йому щастилося; оженився вчасно, став, яким є. Похмурим, строгим, але з традиціями, виявленими гордою прабабунею, і невмолимими засадами. Сестра його, моя одинока тета, вийшла заміж за старшого і чесного чоловіка, живе глибоко в горах і лиш рідко коли, а то раз в рік, в день його уродин, обзивається до нього або відвідує його. Як сам сказав, що душа мого батька без тепла і до чувства повна погорди. Особливо до слабосилля й прощання людських хиб, до всього, що м'яке, накопи б не деякі моменти в його житті, що зроджували в нього глибоке чувство, – тут усміхнувся Юліан болючо.

– Чудно, – відповів о. Захарій. – Коли ми дитиною терпимо, не маємо доволі вигріваючого сонця, любові, її радощів – я не говорю тут про надмірний процент сього природного багатства, – а то любові батька-матері, а лише нормального, ми затагуємо сум і сірість і в пізніший вік свого ества. Ви казали, що ваша прабабуня була горда й енергічна, була невмолима... хто знає, який вплив ішов від тої жінки на розвій його дитинної душі. Хто знає!

Юліан підсунув брови вгору й дивився через хвилю, мов в зачудованні, на душпастиря. Через його ум переволіклося щось, мов спомин з якоїсь сірої давнини, в яку була й прабабуня вмішана і котрий-то потону в забуття й осталося йому в пам'яті, – що буцімто хтось загнав собі „кулю в лоб“.

Так коли про те дещо чув з уст батька в кімнаті батька, де бавився дитиною на землі, розпитував пізніше молодим

хлопцем у своєї матері, вона вмісто відповіді погладила його по лиці пестливо й запевняла, що йому, мабуть, щось подібного снилося. А прабабуня не була вовчицею, лиш добра і спокійна, й тулила його не раз до грудей... і благословляла пошепки, коли батько був надто строгий проти нього. Та про те він не згадував о. Захарію.

– Цезаревич, – вимовив нараз о. Захарій ім'я молодого чоловіка наче в задумі, наче пригадуючи собі щось. – Цезаревич... – а відтак, стрінувшись з поглядом молодого чоловіка, додав: – Я чув се ім'я колись в житті, але при якій нагоді, де і з чиїх уст не знаю. Отже, з роду, мій пане Цезаревичу, ви з військового.

– Так, отче.

– Постать ваша, вигляд військовий, лиш кров мішана з попівською, – о. Захарій при тім усміхнувся, а потім додав: – Не дивота, що вас не тягне до попівського стану. Дарма. Але *найважливіша* причина якась? Так сказати б, мусить бути.

Юліян здвигнув плечима.

– Я думав про філологію, думаю про техніку, про такий фах, щоби мене не в'язав до одного місця, – але богословіє мене оставляє цілком байдужним... В житті священника є багато сплячого, самотнього і багато середньовіковости.

О. Захарій підняв руку:

– „Апостольського“, – хотіли ви сказати.

– Нехай би й так.

– Але проте ви б все-таки не були б від того, аби не стати й розсадником моральности між своїм народом.

Юліян усміхнувся своїм гарним усміхом, наче говорив до дитини:

– Щодо того, то не відмовляюся. Вона має дещо і за собою. Так, приміром, я люблю природу. Ставши духовником, мав би нагоду жити, жити в посеред неї, бо на селі, може б, і не був так скований і зобов'язаний всяким державним і приватним „великим сього мира“ (крім „консисторії“) в деяких питаннях, особливо, де розходилося би в інтересах народу. Я б не жив безчинно. Та чи справді народ такий, яким він тепер є... з котрого-то можна золото викувати *глибиною*? Я боюся, що – ні, отче.

О. Захарій зморщив брови, начеб його хто болючо вразив.

– Народ без глибини? – спитав і не сказав більше нічого. Лиш наколи й молодий чоловік замовк, він по хвилині

додав: – Наш народ є тою клавіатурою, з котрої можна і муситься видобути звуки, котрі стали б з часом укінченою штуркою людської духовности й творчости. Апостол черні мусить бути засадничим і творчим духом моралі, серця і ума. Мусить ним *справді* бути, наскрізь бути – не фарисействувати в користь особистих, егоїстичних цілей чи не нижче тої „черні“, між котрою живе й годується. Ах, що ви ще знаєте, мій сину, що ви ще знаєте, що се є – бути справдішнім апостолом народу і до того „правди й любови“! – з тим він і вмовк.

Погляд молодого чоловіка задержався через хвилину на поважнім обличчі о. Захарія, і йому стало нараз, наче він опинився коло якогось святого.

Так через якийсь час. Відтак обізвався:

– Я уявляю собі, що стан справдішнього апостола „черні“ нелегкий. Розуміється, я маю тут на увазі чоловіка, що з розвагою і сумлінням рішився б до того. Чи вам здається, отче, що в мені могло би бути стільки безкорисного тепла й витривалости, як вимагає, або щонайменше повинен мати апостол народу в собі? Ні, отче. Я вертаю до свого. Я чую, що мені треба такого поля до праці, в котрім я б міг цілком потонути. Маю виразне почуття, що міг би-м стати драматичним артистом, може, ще й архітектором або, протилежно, філологом. Про що інше не думаю. Але до теології я не вдатний. Впрочім, – додав і схилився, заслонюючи на хвилю очі руками, – я не знаю. Я ще молодий. Я сповняв би, може, функції душпастиря совісно, робив би для народу, що б міг, але далі... Я питаю, де та глибина, в котрій би я міг пірнути до самого забуття і, випливши з неї, дати своїй народности щось нового, реального?

– Ви гадаєте, що все новітнє потрібне народові? По-моєму, наш народ не доріс ще навіть і до того „старого“, доброго, культурного, що вже другим народам майже в кров перейшло, а наш поки що перетравлювати починає. Де йому зі своїм сирим дитячим умом до „новостей“. Ну, але ви бодай одверті, й мені цікаво душу нашого молодого інтелігента пізнати. А про „глибінь“ – про яку ви говорите, що... але я вам перервав. Що ви хтіли сказати?

– Я хтів сказати, а радше спитати, як мені ту глибінь в народі віднайти, котрий, як ви лише іншими словами кажете, ще лише *очима* живе й безнастанно одного хісна шукає.

– *Хліба*, пане Цезаревичу, се не можна йому за „лихо“ закинути. Се ж перший варунок до існування, і в тім також треба йому на поміч іти. Киньте „глибінь“ а просвіщайте його, почавши від тілесної культури, аж до високого розвою його духовности. „Глибінь“ вставиться сама, бо вона не „геній“, як сказав німець Гете, лиш *природа*. Подумайте про Шевченка, про Франка й інших наших „глибин“, що вийшли не з іншої верстви, як з „черні“.

Через хвилю настала мовчанка, Юліян сів по папіросницю, а до ґанку зблизився несподівано сільський листоноша і подав часопис і листець для панни дому.

О. Захарій спитав його, чи не відомо йому, коли був на пошті (в сусіднім малім містечку, може, годину ходу від парохії), чи не вернула пані Орелецька (власителька пошти) додому. Виїхала з їмостою й панночкою ще зрання, і досі їх нема. Він думає, що, може, вони всі в неї задержалися.

– Ні.

Оскільки йому відомо, пошту для Покутівки видав паннич-експедитор, як звичайно, але більше він не чув і не бачив нікого. Певно, далі над'їдуть. З тим звітом віддалився.

О. Захарій не сказав нічого, лиш коли чоловік вийшов цілком з подвір'я й він поглянув на свій годинник, спитав:

– Скажіть мені, молодче, чи таких є більше, що такої думки, як ви, себто, що відтягаються від богословія?

– Ні. Я б сього не сказав, – відповів Юліян. – Що я говорив, говорив сам з себе й за себе.

– Кажуть, від молоді поступ ішов і йде. Який може бути поступ від тих, що ще самі не зрілі, а може, й зовсім буденні?

– В таких разі мусимо мати лиш найздатніший процент на увазі. Се все сильні одиниці роблять, отче, бо буденність іде напому за голосом провідника.

– Молодіж гарна, пориваюча зі своїм запалом... Але запал так само творчий, як і винищуючий.

Тут о. Захарій замовк, начеб не хотів все виявити, що важило йому на душі, лиш по якійсь хвилині мовчання зі сторони молодого чоловіка сказав:

– Що молодіж витворяє, може бути добре й лихе, але – наш простолюд поки є ще лиш *матеріал*, з якого повинен витворитися *народ*, а акція в тім витворенні вимагає також і

сумлінних, і просвічених душпастирів. Але, судячи по теперішній молодіжці, мені щось інше ввижається...

Юліян поглянув на о. Захарія, відгорнув волосся з чола і замовк. Він не знав, що має думати. Чи отсей апостол перед ним був справді таким в душі й сумлінні, як виявляв себе? Чи була се лише його постанова намовляти молодь в ту саму область, в котрій перебував, і може, з якоїсь обави, щоб вона могла остатися з часом пустою, до чого, здавалося, закроювалося, навертав і його туди. Хто там знав...

О. Захарій мов вгадав його думки.

– Ви ще справді дуже молоді, мій сину, і знаєтеся небагато на житті й людях.

Він сказав се спокійно, з усміхом на устах.

Юліян легко спалахнув.

– Після запевнень деяких авторитетів з духовного стану відомо, що нарід не вдячний і потребує або Христа, або надчоловіка між собою, щоб з ним зносився і не став жертвою його темноти й з того виникаючих дисгармоній.

О. Захарій не обзивався.

– Добре було би передовсім і себе самого спитати, скільки в нас тієї любові до народу.

Тут Юліян здержався на хвилику і поглянув наново на душпастиря. Чи не заопонує він йому?

Але ні. Сей мовчав і притакнув головою.

– *Тієї любові, отче, про котру кажуть і пишуть, що вона „змиває ближнім ноги й служить їм“.* Крім того, треба собі також бути й того свідомим, оскільки і в яким відношенні *стоїмо ми самі до Царства Господнього.*

– Я з вами згоджуюся, пане Цезаревичу, – сказав душпастир з якимось, як здавалося, внутрішнім вдоволенням. – Ви говорите, як з книжок. З вас виробився би з часом неабиякий проповідник.

Юліян, як перше, змінив барву, вийняв наново папіроску і закурих її. Але не чинив се довго. Потягнув кілька разів і кинув її позад себе на підвір'я.

– В сій хвилі я не говорю з книжок, отче. А хоч би. То чи книжки не пишуть люди? Не черпають їх зміст по більшій частині з життя? Вони ж на те і пишуть, щоб ми їх читали й розуміли, та до життя щоліпше пристосовували. Відносно до моєї особи я скажу лише се на сю тему, що не доріс до праці

між народом в тім смислі. Вона мозольна і поважна й без поваби своїм характером *для мене*.

– Ви ще молодий і можете в собі помилятися.

Юліян поглянув на о. Захарія. В його очах щось загоріло.

– І ще одно, отче, до чого признаюся одверто. Я загордий з вдачі, занеподатливий, щоби бути, як от, приміром, ви, як оповідають про вас, вашу терпеливість, безкорисність, непохитну віру в добрі людські прикмети і в те, що з зерна, котре розсіваєте, мусить колись лише саме добре зродити. Ви...

О. Захарій перервав раптом дальшу бесіду на сю тему наказуючим рухом мовчання й спитав, чи він, Юліян, говорив коли зі своїм батьком подібно?

Ні. Не був ніколи завзиваний до виявлення своїх поглядів у тім керунку. Він привик мовчати, а може, мовчання й унаслідував по батькові.

– Що я з вами так одверто говорю, ви самі винні, шановний отче. Мені здається, що перед вами мусить кожда душа сама відкриватися.

Він замовк, але не відводив очей з обличчя душпастиря. По лиці сього перебігло мов легкий смуг притаюваної доброти, але й він не обзивався.

Відтак перебив мовчання:

– Кажіть ще щось, молодий чоловіче, бо я знаю, що вже скоро до нас не зайдете.

Юліян змішався.

– Я прийду, чому б ні. Не можу собі навіть і уявити, що, пізнавши раз ваш дім, можна б *сюди* й не приходити. О отче, – вирвалося йому вслід за тим з уст.

Він так прагне дальшої науки, не лиш одної фахової, але й іншої позафахової, бажає пізнання світу, того великого культурного світу з своїми творами чудес, винаходів людської духовности й штуки, котра убагороднює душу, поширює горизонти і дає, як кажуть, самоту духовну насолоду в житті. Йому здається, що кожда днина, котра тепер минає, є для нього ущербком на будуче.

О. Захарій усміхнувся.

– Не бійтеся, мій сину. Нічого з-перед себе не втратите. А може, навіть і побут в Покутівці дасть вам колись пізніше кращі моменти, щось милішого, бо... – і тут він перервав і вмовк.

– Бо щодо шляху, на який маю вступити, то він мені сам укажеться, – докінчив Юліан. Йому ще час два роки до того. Він їх перебуде, правдоподібно, за границею і аж відтак на „шлях“, будь він у верстві інтелігенції, селян, робітництва чи на лоні природи, будь в рядах війська... Се останнє слово вирвалося йому з уст, начеб чиясь невидима рука кинула йому його на уста; і тут він на мить урвав. – Воля й непохитна постанова доводить не одного до цілі.

Він протер чоло, наче відсвіжив себе тим, відітхнув і піднявся зі свого місця... Йому час додому. І часу забрав отцю. А там і сонце клониться до заходу.

– Але тут у вас, отче, – додав, як недавно, з теплом і оглянувся, роблячи з простягнутою рукою рух, ніби обіймав цілий виднокруг з враз сидячим проти себе о. Захарієм, що в тій хвилі так погідно і з щирим заінтересуванням слідив за кожним словом і рухом молодого чоловіка. – Тут все таке мирне, повне якоїсь гармонії і безпеки, що будить щось досі дрімуче в нім, незнане й перетворює на моменти. Ах, він сам не знає в що, і що тут зовсім інший світ... – кінчив спішно, мов здержував себе, щоб не зраджувати якусь м'якість, котра намагалася перебитись назверх а за котру міг би соромитися.

О. Захарій усміхнувся своїм лагідним усміхом, котрий, одначе, все-таки наче проти його волі, уклався в сій хвилі якось сумно.

– Могло б *ще* інакше бути. *Краще*, – сказав, тронутий, між тим, коли погляд Юліана полетів понад головою отця далше поза обійстя парохії.

– Хочете вже йти? – спитав о. Захарій і піднявся й собі. Його погляд полетів, рівно Юліанового, поза господарські будинки й за обширне подвір'я на дорогу, що велася біло, ясно між зеленими левадами, а й далше, а відтак, не стрівши на ній нічого, вернув стурбовано назад. – Ідіть і приходіть знов, – сказав, подаючи молодому руку. – Ідучи, може, стрінете там де моїх. Перекажіть, щоб скоро вертали й ніде не поступали. Мене непокоїть, що їх ще досі нема. Правда, мали доволі орудків залагодити в місті, але все-таки повинні вже вдома бути. Та коли їде з ними моя теща, то воно все так буває. Бачите, сину. Кожда хата має свою чорну хмару. Так і моя. Але йдіть. Мені також треба до своєї праці забратися. Завтра маємо більше свято, і я все люблю до проповіді приладжуватися.

Юліян обіцяв передати його бажання паням, коли стрітеться з ними, й опустив парафію.

Вертаючи сільською дорогою, застановлявся, через що о. Захарій допитував його, чи не вступить до семінара, і хоча й не домовляв до богословія, але й не підпирав його нехить до того стану.

Та недовго задержувалася його думка при тій точці. Його око полетіло по дорозі, по полях, де люди укладали з клань снопи збіжжя на фіри й відвозили додому. Сонце вже жевріло на заході й над лісом сліпило око.

Через хвилю він глядів туди, відтак зняв капелюх і пустився спокійним, рівним, наче військовим кроком вперед. Воздух був чистий, повний запаху зі свіжої стерні, й ледве замітний вітрець овівав його чоло, очі й щоки.

Він згадав Еву.

Як чудно все зложилося. Судьбі захотілося, щоби молоді коні о. Захарія сполошилися, щоб він їх здержав, боровся з ними, від чого іще по нинішній день остався на правій долоні лиш йому відомий знак, що „спас“ подорожніх, з чого вийшли запросини, а будучи в дворі, зайшов хоч-не-хоч і до них.

Які добрі були вони всі для нього, почавши від батька, матері і... і які ввічливі. А і як противно було йому сюди заходити вперше, а як і змінилося все на інше чудне... Так. Несказанно добрі. Передовсім батько, душпастир, мов постать з Біблії його всюди зустрічала й німо добром благословила, коли вступав лиш в їх хату. Щось його в ній шовкове, любе огортало, й він там справді наче на той час перетворювся. Його єство мов відслонялось супроти чогось-то. Так. Там був чимось відмінний світ, а все-таки рідний. Інший, як дім дідичів і – дім родичів.

Родичів? Та що се? Прокинулася в сій хвилі погорда до хатини своїх батьків? Соромився її? Щезла вже любов до тієї хатини, де панувала жіноча праця, мовчазливо, невтомно, під руками його золотоволосих сестер, яких матір мов освячувала своїм усміхом доброти й благальним поглядом, видержувати те, що йшло від непривітних життєвих обставин і їх батька, невмолиме, суворе, строге, примусове.

По його молодих устах перебіг сумний усміх, він похилив голову і потонув у думках.

Нараз зі сторони лісу гукнув хтось. Він здригнувся і поглянув туди. Се був Едвард Ґанґе, що стояв на вузькій пільній дорозі з фельдштехером¹ в руці й дивився в його сторону. Та пізнавши в самотнім мандрівникові свого вчителя і товариша, він опустив скло, котре висіло йому почерез рамено, і обидва приятелі підійшли до себе.

– Я за тобою, бо не міг тебе діждатися. Дві години ти перебув на парохії. Що там взяли тебе, може, в який фамілійний полон? – І при тих словах розсміявся.

Юліян легко зарум'янився.

– Нічого подібного. Балакав трохи довше з о. Захарієм.

– А прочі?

– Виїхали в місто, й саме отець мене просив, що коли стріну їх по дорозі, що мало б дедалі статися, переказати їм, аби не вступали ніде, а вертали впрост додому.

– То, значить, ти будеш мусіти десь тут по полях блукати, щоб їмості й панні Еві стрінути й бажання батька переказати.

– Як *стріну*, – відповів Юліян, зморщивши нетерпеливо брови, й замовк.

– Коли так, то ходім. Добре, що я далекогляд взяв з собою. Підійдім он там, на той горбок, де ся доріжка завертає до нашої покутівської направо, а трохи далі – наліво і провадить до А., куди їздимо часом на пошту. З того горба видко на всі сторони. Там є й добре джерело, нап'ємося води, бо мені вже добре в горлі висохло, поглянемо по дорогах і будемо знати, бо час уже й додому.

Юліян поглянув на годинник і пішли, куди означив приятель. Коли опинилися за час коло горбка, Едвард, що скорше втомлявся, як Юліян, ліг на землю як довгий, а Юліян, перекинувши його далекогляд на рамено, дивився якийсь час через нього.

Нараз обернувся.

– Ти добре сказав, Едварде. Все прегарно видно. І вони їдуть. Я пізнаю по конях і фірмані.

– Гляди добре, може, жиди з товаром?

І дідицівський син поглянув і собі крізь скло.

– Пізнаю, Pfarrmütterlein², Pfarrtöchterlein³ і...

¹ Feldstecher (нім.) – далекогляд (прим. Ольги Кобилянської).

² Pfarrmütterlein (нім.) – (дослівно) парафіяльна мати.

³ Pfarrtöchterlein (нім.) – (дослівно) парафіяльна донька.

– Хто та дама коло їмості?

– Не пізнаєш її?

Юліян здвигнув мовчки плечима.

Едвард сказав:

– Се теща о. Захарія, Frau Orelecki¹. Але бач! Pfarrtöchterlein неабияку бутлю на колінах держить. Що се?

Юліян перебрав скло і переконався. Едвард не глузував.

На малім сидженні проти обох старших пань сиділа Ева й держала велику бутлю з чимсь-то на колінах. Едвард розсміявся збиточно. Може, там морожене. Але як і чим їсти?

Юліян оглянувся зчудовано на нього і, віддаючи йому далекогляд, сказав:

– Вони вже зближаються. Я йду до них.

І справді. Бричка зближилася до горбка, а фірман, пізнавши Юліяна та панича з двора, зняв капелюх і здержав коні.

Юліян збіг до пань – їмості й Еви, котрі, врадувані його несподіваною появою, всміхалися до нього. Ева, не надумуючись, простягнула до нього праву руку, через що освободила з одної сторони бутлю. Та ледве що Юліян вспів переказати бажання о. Захарія, коли зайшло щось нечуване. Старша з пань, пані Орелецька, а радше „бабуня“, як її назвав Едвард, що не спускала бутлю з очей, скористала за час руху привітання внучки, вирвала їй бутлю з лівої руки й, піднявши її сильними руками вгору, припала до її отвору жадібно і глотала з неї сивуху з такою жаждою, начеб перший раз в житті гасила спрагу.

Молода дівчина крикнула і майже рівночасно заховала лице на колінах матері, не звертаючи його більше до молодого мужчини.

Їмосьт поступила інакше. Вона кинулася виривати матері бутлю з рук, але се оказалось неможливим. На той вид вдарив фірман коні сильно, що ті, сіпнувшись, піогнали далі, а Юліян остався й глядів з побілілим обличчям ще довго-довго, мов побачив примари між від'їхавшими.

.....
Звільна підійшов відтак до Едварда.

Сей бачив все і реготався придавлено в себе.

¹ Frau Orelecki (нім.) – пані Орелецька.

– Чоловіче! – кликнув Юліян, що не міг опам'ятатися зі страшного виду. – Що се?

– Що? Тобі се тайна? Grossmütterchen¹ Орелецька *алкоголістка*.

Юліян наче без зрозуміння дивився на нього. Опісля, не сказавши ні слова, вдарився в чоло. *Тому...*

Без сміху й заміток, як звичайно, вернули оба молодці додому.

По дорозі довідався Юліян, що пані Орелецька була жінкою одного українця, почмейстра з гір, що хоч і сама з лица негарна, та мудра, дотепна, з роду польського, вийшла за нього ради маєтку й керувала ним, мов залюбленим гімназистом.

Коли їх одинока донька числила ледве чотири роки, помер батько.

Під час жалоби, а може, вже й перед тим пізнала ледве двадцятичотирьохлітня вдова одного військового добродія, в котрім залюбилася так шалено, що коли він не звертав на ню увагу, сама йому освідчилася, ставлячи йому свій маєток до виплачення його довгів до диспозиції, що, як здавалося їй, було йому найважливіше. Він, хоча вдівець і як на той час, правда, в грошових клопотах, не прийняв її пропозиції, й вона з жалю, а може, і з деяких інших причин покинула гори. До року по тім постаралася о пошту в місцині А., куди й перенеслася. Спродавши посілости по мужу, зложила часть капіталу в банк, другу – в землю в А. і Покутівці, умістила доньку кудись-то на виховання і провадила яко молода, маюча вдовиця, бистроумна, дотепна і гостинна, доволі безжурне життя, уряджуючи різні забави з танцями при чаю й трунках і т. п. Добродушна, що підпирала не лиш вбогих різних націй – головно українців і поляків – і давала радо на різні добродійні цілі без надуми, скоро їй лише о те предложено просьбу, з'єднала собі з часом в цілій околиці симпатію й прихильність, помимо того, що чимраз частіше бачено її надобре підхмелену.

Лихі язики впевняли, що молоді поштові експедитори давали причину до того неточним урядуванням своїм, другі – що забагато перебувала на самоті, інші – що з туги за

¹ Grossmütterchen (нім.) – бабуня, бабця.

донькою, котра лише через вакації перебувала вдома, треті – що через поріжнення зі своєю значною родиною в горах, кожде знало щось іншого сказати.

Донька, укінчивши своє образования, скоро, бо вже в шістнадцятім році життя, не остала довго в домі матері. Спори матері з нею, котра вдалася з поверховности й вдачі до свого батька, а може, й з причини занадто частого уживання алко-голю, доходили іноді до гірких сцен.

Та лише до одного року повторялися вони між матір'ю і донькою, доки не настав і їм кінець. Один молодий поважний богослов, з лиця не менше симпатичний і гарний, зробив у селі Покутівці на відпусті з молоденьким і гарним дівчатком Евою Орелецькою знайомість, з котрим до слідуячого року перед висвяченням і звінчався. Мати Орелецька справила доньці гучне весілля, на котре була спрошена не лише інтелігенція містечка, але й дідич з родиною з Покутівки, парохія і все, що лише було хоч почасті того гідне.

О. Іван Захарій, бо се він був щасливим зятем пані Орелецької, уймив собі настільки симпатію і повагу у дідича Покутівки, пароха сього села, що коли указалась потреба взяти сотрудника, а вибір зі сторони того випав на нього, він зістав туди покликаний, де й остався по сьогоднішній день.

Пані Орелецька, чи як її селяни називали „Орелиха“, не покидала своєї привички уряджувати „розривки“ й „тарочки“, при яких нагодах любила згадувати давні часи з їх забавами, особливо у великих панів, як, щоб не йти далеко, у вельможів Ґанинґаймів і де бувала ради блискучого становиська свого брата й святіла не лиш своїм духом і поведенням, але й стро-ями, на які сипав небіжчик-муж повними руками срібло.

Лиш від часу, як найшлася в доньки донечка, також по імені матері й бабуні Ева, вона тим мов опам'яталася, від-тягнулася поволі від товариства й перебувала найрадше в доньки, де займалася внучкою, або перебувала в себе вдома, де трудилася невеличким хазяйством з своєю вірною слугою і на відміну втихомирювала свого „червака“ алкоголем, що один на світі підточував її, мучив і робив з неї огидну раби-ню свою.

Коли момент „втихомирювання“ наставав у неї, не був ніхто в силі здержати її від того, дарма що о. Захарій робив всякі зусилля нещасну налогову відвернути від того.

Її внучка, молоденька Ева, що доволі вчасно пізнала ваду бабуні, котру-то любила понад усе, будучи нею змалку більше виховувана, чим матір'ю, зайнятою безнастанно хазяйством, здержувала її не один раз мольбами й просьбами не вживати трунків, котрі, певно, „розлучать“ її з бабунею, котру не могла в оп'янілім стані бачити, а ще менше її зносити близькість, називаючи її (плачучи) пропійницею, помимо, що та, як відомо, в тверезости була добра, гойна проти неї і милосердна проти найнижчого, за що й найубогіші жалували щиро паню поштарку, що саме „таке“ на ню „дало“.

– Кину вас, бабуню, і поїду на ширшу науку в світ, – грозила вона бабуні. – Не в нашу столицю, не гадайте се, ні. А кудись далеко-далеко – в Швейцарію, щоб навіть не сподівалися мене хоч раз у рік бачити. Про що будемо з вами говорити, коли поверну з заграниці й застану свою одиноку дорогу бабусеньку нетверезою з запухлими очима, червоним носом, розбитим чолом, котре я унаслідувала по вас; а матусеньку ще гірше прибитою, як звичайно, а батька з погіршеною хворобою через вас, а котрий мусить шануватися неабияк?

А остаточно, остаточно, бабуню... – вмовляла молода внучка, поважно придержуючи бабуню за рамена сильними руками, щоб сиділа неповоротно й не втрачувала жодне слово, яке говорила. – Остаточно застановіться передовсім над одним. Як самі знаємо, татунчик противиться тому, щоб я йшла на медицину й взагалі побирала фахові студії. Каже: „Доста дівчині науки середніх шкіл, коли знає стільки, що газдині, а пізніше матері до життя потрібно. Доста. Краще, – каже, – вчися газдувати, щоб знала колись тому лад дати, що чоловік заробить, щоб не розтрачувати, а зуживати по потребі. Добра газдиня, добра, мудра матір, щира жінка чоловіка, се також дає громадянству сильну підвалину до існування й удержування державного організму в ладі. Родина до родини, в котрій панує здоров'я, моральність і розум, мусить з часом і здорове громадянство творити.“

Нехай здобувають ті дівчата фахові студії, де їх більше в родині, як ти одна в мене, а коли се їм лише можливо. Чому ні?“

– Так каже батечко.

– Отже, ще раз, бабуню, – говорила, мов брала бабуню на поважну сповідь. – Ще раз, бабуню: чим буду удержуватися в чужині, як ви пропустите горлом те, що призначили для мене на студії? Вам відомо, що від батька я можу лиш мало чого сподіватися. Він вічно предсказує передвчасну, несподівану смерть, з котрою сполучує якусь катастрофу для нас з причини, що Покутівка не буде „вічно наша“, що немало псує мій план.

Отже, ви, бабуню, ви, дорога, ви – моя одинока надія; ви хоч старші від моїх родичів, а думаєте більше поступово, розумієте ліпше новочасні стремління. Коли стану лікаркою, тоді я вилікую вас з вашого терпіння й ви будете при мені. Чуєте, бабуню, *при мені!* Гей, бабуню, бабусенько моя... Схаменіться і дайте можливість стати собі самій ціллю.

І справді, коли бабуня бувала твереза, вона слухала внучку і виявляла такі глибокі думки й мудрі погляди, що було мило її слухати, тим більше, що подеколи переводила дещо і в життя зі своїх благородніших постановлень.

– А як тебе загорне любов? Якийсь добрий і гарний чоловік полюбить тебе щиро, і ти його полюбиш? Що буде тоді з твоїм планом, Ево? – відказувала бабуня й усміхалася добродушно. – Тоді хіба бабуня вибере з банку призначений капітал для своєї внучки й дасть від себе на посаг.

Ева заперечувала головою.

Скільки разів вона бабуні говорила, що вона лише на медицину піде, бо саме лише медицина дасть їй зброю в руки проти недуги батька, проти „блуду“ бабуниного, а на будуче, може, й проти дечого в ній самій. При цьому викривляла якось болюче уста і дивилася кудись понад голову бабуні.

...Так, так... лікарі „багато дечого можуть“, сказав хтось з письменників. А яко лікарка придасться і своєму суспільству. А від... віддавання, вона через те ще не асекурована.

Впрочім, хто там знає, як то ще колись буде. Вона ще молода. А свій план вона мусить зреалізувати й стати лікаркою, приватною чи при якимось шпиталі, все то одно. Щоб лиш свого діпняти.

– Бабуню! – кликала з блискучими очима й захватом. – Ваша Ева, ваша внучка лікаркою при шпиталі, а з часом,

може, як буде працювати, буде здібна, й одною з найліпших межи нашими лікарками, жінками. Що ви думаєте, бабуню? Ге? Чи се не честь, не щастя?

– А що буде з женихами, Ево? Вони вставляться. Се буде певніше, чим лікарювання.

Ева поглянула на бабуню й, закопиливши спідню губку, сказала, випрямившись, трохи зарозуміло:

– Поживемо – побачимо.

Бабуня усміхалася, як до балачки десятилітньої дитини, гладила її пестливо по молодім лиці, хоч в душі знала добре, що внучка, котру любила понад усе на світі, думала й поступала на свій молодий вік поважно й чимраз, то здобувала собі супроти неї в тім напрямі твердий ґрунт.

– Як Бог захоче, серденько, – говорила відтак спокійно, – бо все-таки *Він* рішає людську долю, будь ми і мудrimi, і великими. Він один остає, помимо всього, одинокий керівник і проти Нього не станеш ніде на суд, коли не піде, як схочеш. А може, прийде і такий чоловік по тебе, завертаю я знов на своє, що й всі студії будуть тобі проти нього нічим, бо будь-що-будь призначення жінки є все-таки не що інше, а бодай на першій місці, вийти заміж, дбати про домашню господарку, про чоловіка й виховувати гарних і добрих дітей. Та хоч я й говорю тобі се, то ти знаєш, доньцю, що я твоєму бажанню не стану ніколи на дорозі й в чім буде треба, буду тобі помічною, хоча настроюю собі вже відтепер твого батька ворожо, та з ним самим ти не дійдеш до успіху.

Та одно знай заздалегідь: я дам средства на студії, як приїде відповідна хвиля, їх в мене є, Богу дякувати, для тебе доволі, а ти мені і найближча, і наймиліша (другі свояки мені хоч по крові не менше близькі, наприклад, мій брат, а твій стрийко Альфонс і його внучка Дора), але вони мені начеб і байдужні. Хто мною соромиться й погорджує, того і я не хочу знати. Але дам, як кажу, средства під тим услів'ям, щоби ти з рік або й більше перед виїздом до Академії перебула ще вдома. Я хочу, щоб ти випочила зі шкільної науки, побавилася, погуляла, пізнавала людей. Се конечно треба, доню... – додала поважно, побачивши, що Ева зморщила чоло, – і аж тоді їдь в чужий світ, і там нехай вже тебе Господь має в своїй опіці. Не можна ж так відразу, не прилагодившись тілом і духом, покинути батьківський дім – кинутися в чужинецький вир життя. Недобре так. Та й ще одно.

Цілий округ знає, що в Покутівці в о. Захарія є одинока донька. За два роки їй буде вісімнадцять. Вона буде дорослою і по матурі. Не випадає перед світом і молодими людьми, богословами й іншими, зачиняти двері. Спитайся колись про те й твоєї виховавчої пані Др. Емі. Вона, певно, з моїм поглядом згодиться (хоч подеколи й батькові підбасовує). Походить сама з дому священничого, бо донька пастора.

Хто знає, яке там життя в тій чужині? Хто його знає? Здалека нам все краще видається й всюди ліпше, де нас нема, а приступиш ближче, то побачиш іноді таке, що душу тобі переверне. Я хоч не старосвітська, але не дуже-то довіряю і фунтові новомодного життя чи, як ви кажете, таким „принципам“. Я чула багато дечого від пані докторки Емі. Ти знаєш, вона щороку подорожує, вештається по своїй Німеччині та й деінде. Чула й від других поважних людей, і мені не все видиться добрим і безпечним в теперішніх часах. Особливо ж та велика свобода і в відносинах, приміром, обох полів до себе. Що в них благороднішого й кращого тепер і в яким взгляді допровадило до ліпшого? Що ті новітні відносини дали безпечнішого одним і другим? Що одні стали сміливіші чи зухваліші, а другі о степені менше соромливі? Що непорочність зменшилася, а гонитва одних за другими змоглася?

Не смійся, доньцю, з того, що я говорю, бо я без підстави не говорю і наслідки того, що наводжу, поважні. Ти ще навіть не в силі поняти їх, – доповнила старуха, коли в очах онуки заблис збиточний усміх. – Не смійся. Се добре і мудро, як жінка має й свій власний хліб в руках, але заким вона його осягне, намотається стільки чогось якогось такого всього округ обох полів, з чим ми, старі, не годні згодитися. Бути може, що воно й мусить так бути, та, по-моєму, чому? Не смійся, повторяю, Евко, око старшого загострене досвідом, тим гірким досвідом справдішнього життя так, як слух сліпого, котрий хоч не бачить, предвиджує і вгадує багато чуттям й інстинктом, що діється округ нього або й мало би відбутися.

Остань ще під опікою родичів і докторової Емі, наברי ще з рік в більшім місті, хоч би нашої столиці, життєвих досвідів і такого ж знання. Навчися доброго поведення, пороби з мужчинами знайомства, що вміють з себе ріжних удавати, добрих і святих. Заглядай і до кухні, що не завадить і лікарці знати й ріжне таке інше потрібне жінці. Се пізнай, як кажу,

під очима родичів, а відтак – їдь у даль і йди своїй новомодній судбі назустріч. А ми, старші, будемо тим часом тут своїм старосвітським звичаєм жити й тебе, доньцю, з великого світу вижидати.

Я налогова, змарнована тим налогом, я знаю се, але до кращої будучности для тебе й твого щастя я, безперечно, причинюся. Впрочім, Господь має нас лиш до часу в своїй опіці – а далі!! – Тут бабуня урвала, втирала верхом руки очі, що за кожною такою або подібною розмовою наповнялися слізьми, притискала споважнівшу внучку до грудей, відверталася й відходила.

Внучка задумувалася на самоті. Хоч і була бабуня налогова, як признавалася, але походила з доброї і польської родини, і її все-таки люди шанували й через щось любили. Не можна було і бабуненими словами легковажити. Батько хоч був літами від бабуні молодший, але в поглядах часами дуже назадницький. Сам був лише побожний, знав свою церкву, своїх парафіян, займався їх моральним вихованням, вчив їх свою землю любити, за свою мову і свої права уступатися і впевняв, що священник мусить своїм правовірним життям давати примір, щоб не вказували на нього пальцем і закидували йому того, від чого він їх остерігав. Одним словом, був противний, щоб ішла на медицину. А коли іноді примушували його до вислухування її бажань, то згоджувався хіба на філософію.

Ох, він не знав, про що вона знала. Він не знав женщин-лікарок. А вона знала вже двох. Особливо одна запала їй в душу. Се була одна окулістка. Молода ще, бо понад двадцятип'ятилітня, а тішилася такою великою практикою в себе вдома, а окрім того, і в шпиталі, де була примаркою відділу очних недуг, що була вже, як оповідали, міліонеркою. А що буде ще дальше?

Одного разу боліли в докторки Емі очі і вона ходила з нею до неї. Її, тої окулістки, ще не було вдома помімо, що прийшли в саму відповідну й означену пору, коли зі шпиталю вертає. Пацієнтів було в почекальні багато. Старі й молоді, селяни, жида, хлопці, діти, публіка різного стану. Вона, Ева, бачила її тоді перший раз, хоч чула не раз про її зручність. Нараз відчинилися двері й увійшла живим кроком якась

молода панночка, вбрана в шовковий плащик скромного крою темної барви. З виду майже незначна, з орлиним носиком, темними гарними очима, аж надто делікатної й дрібної постаті й вклонилася зібраним тут пацієнтам так низенько, покійно, наче просила вибачення, що увійшла також, і попрямувала впрост до притикаючої кімнати, а, взглядно, до ординаційної кімнати.

– Знов якась хора, – замітив хтось з пацієнтів. – Та, видно, знайома з лікаркою, бо сама пішла, не вижидала її поклику.

– Се не пацієнтка, *а сама вона*, – пояснила якась старша пані в темних окулярах коло них. – Та золота, з золотими руками, що ущасливлює людей, котрі стоять над безоднею вічної ночі, горя. Ох, то *вона сама*. Правда, ніхто б не сподівався, що в тім дрібнім тілі, що в тій незначній з поверховності дівчині така сила духу, науки, зручності й жертволюбности.

Відтак і вона з докторкою Емі увійшла до неї. Послідня ходила разів кілька і вернула вилікувана. Від тієї хвилі не мала вона, Ева, іншої цілі, як ту, піти на медицину, стати лікаркою, жити для терплячих, нещасних, для праці, а все проче було неважне, як їй здавалося, або пів неважне.

Майже через три неділі не заходив Юліян на парохію. Перебував з молодим Ґангом на фільварку в їхній другій меншій посілости, недалеко Покутівки, де мали на бажання батька-дідича наглядати враз з економом за звозом збіжжя, молоченням машинами, дільбою збіжжя, за людьми, що працювали в пана за сніп, й іншими такими господарськими процесами, а враз із тим і товаришити одному молодому кривнякові. Сей був син сестри Едвардової матері, що перебувала тут у невеликім, але гарнім мешканні фільварка з сином через місяців два-три, поважна матрона-німкень, що з особливим зацікавленням заходила в усі закутки гарної посілости свого шваґра, потягаючи з собою за кожний раз до пояснення то обох молодців, то по одному.

Позаяк молодому Едвардові було цікавіше гуляти й гарцювати на коні з кузеном веселої і трохи легкодушної вдачі, як допроваджувати цікаву тітку по обширній, йому вже надто

добре знаній господарці, куди й так нерадо, лише, як сказано, на спеціальне бажання батька заходив (яко будучий спадкоємець). Тож роля Ціцерона¹ припала Юліянові Цезаревичеві, котрий і сповняв її часом радо, а часом... менше охоче (поборюючи силою свою молодечу охоту прилучитися до обох товаришів і поборотися з панками надобре), за що здобув собі прихильність і ласку старої мудрої німкені, від котрої, мов з лексикона, можна було не одно навчитися.

При від'їзді запрошувала його. Коли б і не заїхав він у Німеччину з Едвардом чи самий, то до „нас“ непримінно навідайтеся, просила. Тут пізнає він і її старшого сина, що саме тепер кінчить техніку, а по-друге, щоби *він* опроставив по Мюнхену. Він пояснив їм красу і цінність міста артизму й духового огнища.

– Ох, той син, – закінчила з невимовною любов'ю. – Його зокрема варто пізнати. Що за характер і глибінь в думках. Що за хіть до праці, реальної, хосенної праці. Dazu ist er ein „Leisetreter“ mein Kind“².

По впливі двох неділь, з котрими кінчалися і вакації чи не всіх середніх шкіл, а з тим і ферії молодії Еви, повернув Юліан з Едвардом назад до Покутівки.

Якась туга за видом молодії дівчини, за її очима, котрих повіки здіймалися так важко, мов у бедуїнів, через густі вії, як і за її бесідою, повною загадочного чару, не покидали його.

Може, вона лагодилася до виїзду, а може, й виїхала вже до столиці? (При тій думці обняв його чудний переляк). Коли бачилися посліднім разом – не вчислюючи епізод з бабунею по дорозі, вона між іншим сказала: в коротці по відпусті тут, в Покутівці, вона їде в столицю. Мешкати буде у пані Др. Емі. О, коли б се вже було по укінченню середніх тих шкіл.

¹ У О. К. – „Ціцерона“. Можливо, вона мала на увазі „чичероне“, тобто провідника (прим. ред).

² Dazu ist er ein „Leisetreter“ mein Kind (нім.) – Він таки „тихочинник“, моя дитина (переклад Ольги Кобилянської).

Він не знає, як в неї в грудях. А по хвилині, перескакуючи на інший темат, спитала, чи він бігає на лижвах, по льоду?

Ні.

А вона се страх як любить. Взагалі їй всі спорти подобаються, хоч не всі може управляти. Се щось таке... таке... Вона вдарила себе в груди й відітхнула звільняюче і захоплююче. Та одного вона, мабуть, ніколи не навчиться.

Чого?

Плавання.

А він се знаменито вміє.

Вона ні. Пані Др. Емі все за ню боїться, коли вона виходить з лижвами з дому на рамені. Нехай вже вона уважає, наказувала „um Gotteswillen“¹, нехай уважає. Вона іноді така без всякої контролі над собою, коли раз до чого розпалиться. Така необчислена, що лячно й подумати. Хай вона собі лиш уявить. Лід ломиться під нею, вона паде горілиць і хоч би й не утонула, то простуда, а може, й смертельні наслідки необхідні. Нехай лише ніхто богів не спокушає. Що сказав би відтак Hochwürden²? Чи треба йому зворушувань? І як вона буде за *одиначку* перед родичами відповідати? Мати й бабу-ня зрозуміють її положення, але батько?

Він захоріє. Тому нехай вона привикає над кождим своїм вчинком застановлятися. „Vorsicht ist die Mutter der Weisheit“³.

Він захоріє.

– Амен, – докінчила Ева, виставляючи збиточно *виховачини* кінчик язика, і щезла скоро з її очей.

Така вона була та Ева.

І йому чогось тужно за нею. Негарна, а все-таки гарна. Йому так хочеться побачитися з нею. В її присутности так чудно робиться, також гарно, хоч часами й боляче, неначе з чим-то зростає, то знов розривається. Тут вона ніби близько, він бачить її обриси, а вмить вона ніби знов розпливається, віддаляється. Щось порушить в нім ніби з шовку ткани, що він сам хоронить перед собою. Затуляє очі. Ніби сонячне з питьмою борються.

Ево, що се?

¹ Um Gotteswillen (нім.) – ваша достойність.

² Hochwürden (нім.) – преподобний.

³ Vorsicht ist die Mutter der Weisheit (нім.) – Обережність – це мати мудрості.

Вкоротці по своїм повороті з Покутівки, довідавшись, що Ева ще вдома, але вже за кілька днів від'їжджає до столиці, він вибрався одного пополудня на парохію. Тут його побут також вже скінчився, дарма що Едвард і його родичі о тім і чути не хотіли, та нічого було діяти.

Несподівано наспів лист від його батька, щоб він як можливо скоро по одержанню письма вертав додому. Він, батько, почував себе від часу його від'їзду не конче добре на здоров'ї. Коли на просьбу домашніх, особливо Зоні й матері, пішов до лікаря і дався тут докладно збадати, сей найшов, що йому треба ще сього року, а то, як можливо, ще сього посліднього сезону до курорту К. їхати. Добре було б не зволікати від'їзд або надто на слідуючий рік відкладати, бо хвороба могла б таких розмірів набрати, що вимагала б і операції, до чого б він, батько, не хотів би допустити. Операція – се для нього те саме, що смерть. Від його здоров'я і життя зависиме й існування цілої родини. Се він йому, одинокому синові його, не потребував говорити, але ради його молодости він все-таки се робить. Дальше подав до відома, що Зоня, та права рука його в працюванні, заручилася з першим давнім його помічником д. Станьком, самостійним годинником. Отже, треба, щоб він був на час його відсутности вдома. Він тим не хоче нічого вражати, але мати зайнята і не може в кождий кут заглядати.

Лист був одержаний в короткім, батькові властивому стилі й тоні, але zarazом неначе щось і болюче, неокреслене блукало між стрічками. Крім сього, нічого більше. Жодне тепле слово, хіба – твій батько.

По прочитанню листа Юліян опустив голову на нього, що лежав край стола, при котрім сидів.

Батько хорий! Той батько, що все був твердий, як залізо, був беззглядний проти себе і других, не терпів слабодухів ні на тілі, ні на душі, майже не узнавав хвороби, тепер, безперечно, тяжко хорий. Ніколи не надходила досі скарга через його уста про фізичне недомагання, ніколи й не бачив його ніхто терплячим. Все він був сильний, незломний, все працювистий, над столом похилений від рання до пізньої ночі, пообкладений ріжноманітними годинниками, ніби вдивлявся

через мікроскоп зворушенням світу, його переминам внутрішнім і зовнішнім, і розкладовим, там поступові, побідамі і упадкам – все однаковий, без ознак фізичної немочі.

Нараз Юліян прокинувся.

Батько від'їжджає у далекий і дорогий курорт. Але з чим від'їжджає? Відки має средства на те? Він не знав. У них вдома не було готівки. А та одробина, що, може, й ошчадив, що уривав дітям – там з одіжі, там з чого іншого, на що вони, лиш нарікаючи, приставали, – то було мінімальне і могло ледве кошти подорожі покрити.

Але про те батько ні словом не натякнув. Краска гарячого сорому й переляку вдарила йому нараз в лице. Він, самотній його син, не міг йому нічим допомогти. Блискавкою перелетіли його думки по всіх його дрібних „маєтку“. Обчислив, що його одяги варті, книжки, що маленька брильянтова шпильочка до краватки, що її дістав від матері. Більше нічого не посідав, що був би міг замінити за гроші, й усміхнувся гірко. Був би жадав від Едвардового батька авансу і дав батькові, але позаяк оба мали вперед і то небавом вступати до війська і він аж по відслужінню року мав виїздити з Едвардом в подорожі в ролі секретаря, не міг жадати якого-будь гонорару вже тепер вперед. Він заслонив лице руками й потер чоло. Такий був все певний себе, такий гордий і так рішучо виступав проти батька іноді, а тепер, де розходилося хорого підперти матеріально, щоб рятував здоров'я для сестер, матері, діждався колись і з нього, одинака-сина, якогось вдоволення, він опав немичним. Правда, він не був тому винен, він працював змалку, старався аж надто зарання не бути родичам тягарем; а що все ще сам не мав хліба в руках, мусів і далі сам на себе заробляти – хто був тому винен? Нараз піднявся. Його молоде лице було захмарене, але вираз твердої рішучості устелився около його уст, над котрими засіявся вже темним ніжним пухом вус.

Він щось зробить. Він батька порятує. Попробує на всякий спосіб щось здобути у Едвардового батька. Правда, се не була легка справа. Старий німець був точний, обчислений, більше сухої вдачі, що лічився, по мимо свого маєтку, з кожним сотиком і глядів строго за тим, щоб і діти так поступали й нічого марно з їх рук не витрачувалося. Але, може, схоче узгляднити положення його батька і те, що він, Юліян, ще такий

убогий і, крім доброї волі й охоти до праці, був ще проти обставин на своїм становиську безпомічний. Він і нікого іншого не мав, до кого міг би в тім клопоті о поміч звернутися. Поважно почав по хаті ходити.

Укладаючи собі просьбу до дідича, він рум'янів. Він перебував тепер гостем тут, і чи виходило воно удаватися до такого пана з такою вульгарною просьбою? До нього, що стояв і держав себе звичайно здалека від нерівних собі й для котрого був він, Юліян, незначною молодого людиною, хіба що ще добрим і сумлінним товаришем й інструктором його сина, вбогий студент убогих родичів, котрому виплачував заслужений гонорар точно на мінуту, й тут його яко гостя від часу до часу задержував короткими ласкавими допитами, як йому в них в Покутівці поводитьс'я й чи не має якого бажання, приміром, поїхати з ним до міста, товаришити йому верхом, що родичі пишуть або таке подібне, й відходив далі.

Тепер на ту гадку він по раз перший відчув, як важко було бути вбогим саме тоді, коли обставини вимагали хоч якого-такого відраднішого матеріального положення.

Юліян затиснув уста, приступив до вікна й дивився через хвилю в парк.

Він був у Ґангів гарний, великий і взорово заложений, з невеликою оранжереею і пальмовим павільйоном. Сей послідній був Юліянові дуже до вподоби, й він радо перебував в нім, любуючись гарним ростом і вахляруватим листям тих заморських рослин з їх вдачею до розгону і стремлінням під небеса й близькості сонця. Тут оповідав йому одного разу старший огорожник, також німець, що відзначався маломовністю і великим ботанічним знанням, що саме пальми й деякі цвіти, особливо рожі, вдавалися лише там цілковито, де до них їх доглядачі й вихователі відносилися з правдивою любов'ю.

Юліян рішився вдатися до дідича ще сьогодні й, наколи б сей його просьбу узгляднив, виїхати найдалше позавтра додому, щоб батько не тратив ні одної днини й не журився старанням потрібних засобів до виїзду.

Перед його уявою станула нараз сцена перед матурою, де батько карав строго наймолодшу свою дитину за те, що, по його думці, їй не було чого проливати сльози. В нім, мабуть, вже тоді об'являвся хоровитий стан, бо кожда дрібниця роздражнявала його до розпалу, й він, очевидно, вже перед тим

носив в собі зароди до поважної хвороби. Споминав відтоді хвилями про свою молодість, що вчасно сам себе виховував і т. п. До того, важка, мозольна праця, сидження роками похилому в працьовні, щоб ні одного шеляга не втратити й вдовольняти публіку. Зрікався розривок, крім читання, не упадаючи духом перед родиною, коли тут і там заглядали злидні, – справді се не було легке існування й мусіло і найміцнішого підтяти.

Як сказано, молодий Юліян глядів хмарно в парк, де пишалася розкішна, доглядана деревина, білили гарно удержувані стежки, визирали з трави в узорах понасаджувані цвіти, відповідні до пори року; великі групи ушляхетнених блідо-фіолетових і білих дзвінків, там знов грядки у формі арабесків, ріжноманітних „тарілок“ айстр, гвоздиків, там хризантеми, там якась чужоземна деревина, украшаючи кущі; а все в гармонії, все під законом якоїсь, здавалося, невидимої власті – праці, якоїсь артистичної організації, що зраджувалася з кожного кутика й заставляла мимоволі задумуватися над красою плеканої природи.

Але годі.

Йому не було часу вглиблятися в красу, знану йому не віднині. Він рухнувся живо зі свого місця, затиснув капелюх на чоло і вийшов у парк, щоб освіжити чоло, заким застукав до дверей маючого добродія, в котрого тішився досі довір'ям, і виявити свій клопіт. Та ледве вступив він у парк, коли отсе мов з землі виринув, з'явився на липовій алеї, що була пуста і на яку вступив Юліян, щоб обійти скорим ходом одну частину парку, молодий, самостійний вже помічник старого німця-огородника, українець, знаний нам вже під іменем Зарко.

Пізнавши його вже здалека, Юліян пішов живо проти нього. Не менше спішно й рівно йшов і той. Майже рівночасно станули оба проти себе.

– Чи вдома дідич? – було перше запитання Юліяна.

– Ні.

– Виїхав, може... й куди?

– Так.

Юліян повторив посліднє питання з поспіхом.

– Не знаю, – відповів Зарко, шукаючи очима за причиною несупокою в виразі обличчя Юліянового, що впало йому в очі. – Був у дуже поганім настрої, коли виїздив, – пояснював огорожник щиро.

– Через що?

– Бо три найкращі й найдорожчі штуки рогової улюбленої його худоби, з-помежи вибраних до розплоду, згинуло несподівано сеї ночі; й по сконстатуванню ветеринара з міста, що був уже раненько, виказалось, що заразлива хвороба вибухла несподівано на його другім фільварку.

Юліян постояв хвилину мовчки, задумавшись, і в задумі малював тростиною, яку держав у руці, в піску ієрогліфи.

– А коли верне?

– Мабуть, не скоро, – пішла відповідь. – Перед годиною і панич Едвард виїхав до Ч. Очевидно, в інтересах. Се не першина. Верне нині або завтра.

Наступило мовчання.

Відтак: а в місті він, Зарко, не був сими днями, спитав Юліян. Він його вже з днів кілька не бачив.

Темне, обгоріле, але гарне й характерне обличчя молоденького огорожника покритлося на хвилину легким рум'янцем.

Був. Саме передвчора, й був і в його родичів. Саме хотів сказати, що був там. Довідався про поважнішу недугу батька і його від'їзд до купелі. Вдома все прибите внаслідок того; а наречений панни Зоні, що мав вже в столиці осістись, від'їхав і верне аж по двох місяцях. Панна Оксанка плаче по закутках, бо батько хорий.

– Бідна дівчина, – закинув здавленим голосом Юліян. – Се так нагло прийшло, несподівано, а сам батько?

– Змарнів, але спокійний і вижидає вашого приїзду.

– Їду позавтра зрання. *Впрочім?* – спитав, уникаючи очей молодого чоловіка. Хотів в першій хвилі поділитися з ним своєю журбою, але щось замикало йому уста. „Пощо?“ – спитав якийсь голос в нім. Краще щось робити.

– Мати і сестри засилають привіт, – кликнув ще за ним Зарко.

– Ах, мати! – відкликнув Юліян і став на мить.

Йому щось мов сонцем засіяло в душі.

– Вона ходить, мов свята, межи всіма і вичитує кожному бажання з очей... найбільше хорому.

Він подав руку молодому, подякував і завернувся з алеї квапно назад.

Юліян поглянув на свій годинник.

Саме тепер доходило до п'ятої. Він витяг папіросницю і запалив папіроску.

Отже, з дідичем нема нічого.

Що мав робити? Куди звертатися? Чи, може, звіритися товаришеві, Едвардові?

На хвилину задумався.

Ні. Коли вже упокорятися з просьбою, то піти до голови.

Але трохи поверховому Едвардові?

Не міг. Особистість батька була йому засвята, і в тій хвилі він був дуже поважно настроєний.

На нього ждав батько.

Чомусь мусів ждати.

Він пожурився в гадках, вийшов з парку і подався в поле. Тут оглянувся кругом. Так широко було повсюди, так просто, свободно, і, сам не знав як, зітхнув всею груддю й протер очі, ніби зсуваючи сим рухом хмару, що повисла над його думками. Батько не уступався йому з уяви. „Змарнілий, але спокійний“, – як говорив йому поклонник сестри Марії.

Нараз блиснула йому одна думка: „Парохія!“ Так, „парохія“ і худа, трохи похилена постать о. Захарія опинилась перед його душею.

Чи він не перебував у Покутівці, що на сей раз забув тих добрих людей?

Згадка про них неначе зняла йому на мить з грудей якийсь тягар.

І не думає вже Юліян про молоду Еву, а думає про її поважного, благородного батька, того правдивого апостола любові, котрого ім'я згадувано лиш з ушануванням. І він вже неначе інший став. Ева уступила на інший план, а на її місце станула постать батька, того чоловіка, що був все і всюди *собою*.

Юліян залишив поля, що притикали до ставу з одної сторони, й вступив у ліс, пустившись його краєм попри берег ставу. Знав, тим густо оброслим берегом зайде аж до паркана й фіртки парохіяльного саду, а з тим і до хати. Йому не хотілося зустрічати сьогодні кого-небудь. Хотів бути сам.

Край лісу, що холодився у воді, був так густо і високо оброслий різнородною рослиною, трощею й лозою, що годі було живо йти. Дике колюче гілля чіплялося його одіжі, а нога притолочила якогось змія, що, зложившись у клубок, спочивав тут у теплій, сонцем ogrітій, балговині.

Але він гнав уперед.

Врешті оставив і сю частину лісу за собою і зблизився до тої, куди заходив разів кілька з Евою.

Думав, чи застане душпастиря вдома, чи не пішов випадково ховати кого або не був зайнятий якоюсь іншою релігійною функцією. Він був все зайнятий, коли б і не зайти до нього. Він, Юліян, може, сьогодні вже й попрощається, бо годі було довше перебувати в Покутівці, де його вдома ожидали.

Він ішов так живо, що й не завважив, як зблизився до тієї частини ставу, котра свідчила про близькість парохіяльного саду.

Нараз станув і оглянувся. Він справді був уже у цілі. Перед ним вже недалеко знаходився паркан, а в нім фіртка, поза тим – парохіяльний сад. Та тут, ще в лісі, забіліла нова березова поручева лавка, звернена до води, а спиною до лісових дерев.

Не надумуючися, він сів. Був стомлений. День був ще серпневий і гарячий. Зняв капелюх, сперся о спину і відітхнув. Холодний воздух лісу мов успокоював молоду душу.

Він уже давненько тут не був, а й з Евою не бачився. Последній раз було се перед пригодою з бабунею і її великою бутлею з напитком.

Він усміхнувся. Ціла тота тодішня афера видалася йому сьогодні такою неважною і комічною, що годі було над нею і застановлятися. Господь знає, чого тота жінка так розпилася. „Наслідно обтяжена?“ – спитав себе й наново усміхнувся.

Було б, може, й цікаво заглянути в „минувшину“ тої бабуні – як і дізнатися, чому вона ніколи не входила в гостинну, коли він там перебував. Соромилася чи соромилася нею родина?

– Мабуть, – відповів собі сам. При тім махнув рукою в повітрі, щоб прогнати якусь одиноку бджілку, що вчепилася його вперто й окружала, безнастанно бринячи, його голову.

Опісля оперся ще вигідніше о широку, переплітану з березини лавку й наново потонув у гадках. Сеї лавки не було тут, коли був послідній раз в парохії й заглянув з Евою сюди. Її злагодили, очевидно, на празник.

Хто тут сидів на празнику? Але ні; глупе питання: з ким сиділа Ева в той день чи вечір тут над берегом? А по празнику, казала дівчина, що від'їде.

Та се не могло бути правдою. Він чув, що вона ще перебувала тут.

З тою гадкою йому не було чого сидіти. Згадавши ціль свого появлення, почув себе нараз мов іншим. І неначе оставляючи тут, на сім клаптику місця в лісі, дотеперішні відносини з молодого Евою, він підійшов до фіртки.

Вона була відчинена, й не потребував перескакувати паркан. Входячи в сад, він мимоволі оглянувся в глибину лісу. Чи йшов там хто за ним? Ні. Пустка лісу і його легкий шум прощали його. Хто знає, чи буде він ще коли тут. А коли, може, й буде, то як буде тоді?

Відтак пустився стежкою в сад. Коло великого пня, де любила пересиджувати Ева, не було нікого. І сад мовчав. Десь недалеко нього впало перезріле яблуко на землю, і знов тиша. В нім виринуло питання: як розійдуться з Евою?

З-помежи дерев забіліли стіни приходства. Ось вже він вступить далі і в гарний зільник, що розлягався перед тією частию мешкання, де був гостинний, але не фронтний і Евин покій. Вікна її і тої гостинної кімнати були широко відчинені. Його кортіло заглянути в нутро їх, та, на жаль, буйні цвіти, пеларгонія й інші, якими були заповнені вікна, а над ними легенькі білі занавіси не дозволяли того. Він перекинув руки на плечі й ждав. Може, вона вийде в сад, може, побачить її хоч на хвилину на самоті, а відтак вдасться до батька. Та помилився. Все лежало, мов у сні, в літнім сонці...

Він поглянув на годинник, і сей показував саме на п'яту. Він зморщив нетерпеливо чоло і по-хлоп'ячому тріпнув пальцями. Опісля обернувся обличчям у глибину саду. Відти міг також хтось надійти, навіть і сама Ева, як вже не о. Захарій або їмость.

І він не помилився.

Десь збоку недалеко нього рипнула фіртка, що відділяла сад і зільник від подвір'я, і з котрого йшлося впрост до ганку

з олеандрами, де так радо пересиджував о. Захарій літом і читав свої часописи.

Юліян оглянувся.

Се йшла Ева. Гаряча краска, викликана несподіваним появленням дівчини, указалася і щезла на його щоках.

– Панно Ево... а я гадав... я через сад прийшов. Отець добродій вдома?

– Ні. Поверне коло шостої. Вам татунечка треба?

– Так.

– Так пождіть. Сядьте. Он тут під яблунею... недалеко фіртки.

Обоє сіли. Як вона почувала себе? Давно не бачив її. Хотів додати, що ще коли з бабунею їхала, але здержався. Інстинктивно відчув, що се викличе в неї прикре почування. Та й не важне було то все.

Він не знав, що далі говорити, бо вона відвернула при його словах голівку й не обзивалася. Коли він повторив своє питання, долучаючи ще й питання про стан здоров'я родичів, вона відповіла живо, що все „гаразд“, а опісля, звертаючи вже повно обличчя до нього, розказала немногими словами, що саме сьогодні відїхали від них гості. *Але які?* Вона перегнула-ся граціозно вперед нього на лавці і заглянула йому в очі. Але які гості, повторяє вона, то він ніколи не вгадає. *Свояки* їх. Свояки, яких вона аж сим разом по раз перший побачила. Від бабуниного рідного брата *внучка* з *тетою Олею*, донькою другого бабуниного брата, давно помершого і зовсім убогого... Тета Оля незамужня. Вони обидві вертали з Дрездена, де перебувала *Дора* (власне, та „кузенка“) на вивченні німецької мови, на що її родичі дуже настоювали. Знаючи, що п-а Др. Емі, з котрою тета Оля була вже давно знайома, перебувала по більшій часті феріями в нас, хотіли, взглядно та тета хотіла побачитися з нею, а й також використати нагоду, щоб ми з Дорою познайомилися раз і особисто, й поступили в переїзді до нас. Сим разом вони помилилися. Сього літа Др. Емі виїхала до своїх родичів до Німеччини.

Довідавшись, що її нема в нас, вони побули лише один день і, помимо просьби батька й матері остатися в нас довше, відїхали. Вуйко Альфонс, запевняла тета Оля (Альбінська

було її прізвище), вижидає їх повороту нетерпеливо, й тому спішили з від'їздом.

– По правді, – додала молода дівчина квапно півголосом, оглядаючись поза себе, чи нема кого з домашніх поблизу, – межі ними й бабунею струни натягнені й вони не симпатизують з собою. Причини поховані в їх молодості, а вуйко Альфонс зарозумілий проти бабуні. От що. А я й мало цікавилась ними. Чи хочете ті причини знати?

Але Юліян мовчав. Йому не важно було се знати. Він дивився поважно на ню і виглядав, мов ждав, щоб вона закінчила бесіду про те.

– Бабуня лиш на хвилю з ними побула й зараз додому від'їхала. А щодо мене, – говорила Ева дальше, – то мені обі симпатичні. Тета Оля більше, чим Дора. Дора молодша від мене... й рішуче ще дитина, дарма що перебувала і в німецькій пансіоні. Вона й не дуже гарна, хіба що ростом. Волосся в неї попелясте, рішучо попелясте. Мама каже, що щось подібного милого й любого вона не бачила, та ще й граціозна.

– Краса тіла і рухів переважає дуже часто й красу обличчя, – обізвався вперше Юліян.

– Вона з Б...ких гір, з глибоких гір, – дівчина неначе недочувала кинені слова Юліяна. – Околиця І., знана не лише зі своєї краси, але й воздуху, що може й рівнятися воздуху З...го.

Молодий чоловік вчудувався.

– Так... І. з З...го?

– Ви знаєте ту місцевість? – спитала Ева.

Так. Там проживає батькова одинока сестра. Але він, крім тої одної тітки, її чоловіка і її заміжньої доньки, нікого більше не знає.

Хто та його тета?..

Юліянові прочулося, що в її питанні задзвеніло легке легковаження. Він подивився на ню спокійним поглядом і відповів:

– Жінка надучителя. Жінка поважна, повна гордості, працьовита, взорова газдиня і репрезентантка українського жіноцтва старшого покоління.

Отже, тих її свояків не знає.

Ні. Закоротко перебував там, щоб пізнати й мешканців з І.

Знав лише з часткових оповідань і пояснень своєї тети, що там колись, навіть і не надто давно, посідав один багач, німець на ім'я Ганс фон Ганенгейм, там рудокопні, а й деінде, як в К., почасти й копальні срібла. Сам він переживав в Парижі, де проводив розгульне життя й ледве раз-два на років кілька приїздив на недовгий час на ті свої посілости, щоб пересвідчитися, оскільки держиться його рудокопня, вимагає в дечім поправок, дозволяє докупити ще яких й інших копалень, про які чув, що виплатило б ся, а головню, оскільки можна вимагати грошових посилок із-за границі з тих своїх, щоправда, дорогоцінних джерел і в яких розмірах часу. Се було одно, а друге – дізнатися, оскільки управляючий і витворюючий елемент робітництва й завідательства був настроєний в його користь, а з тим активний і зорганізований. До провірення, скільки вивожувано матеріалу за границю, скільки коштів виносив транспорт в часах, де не було залізниць, скільки було руху в гамарнях, на те не ставало йому часу.

Розуміється, що на час його побуту завідательство, що складалося з елементів різних націй: поляків, чехів і німців, старалося представити йому стан рудокопні в найліпшій світлі, що й було через якийсь час правдою. Але пізніше змінилося й загрозило упадком чи не всього руху, і то в найголовніших місцях рудокопних.

Хоч звичайно не дуже-то квапно й точно працювано в штольнях і гамарнях, то під час побуту принципала йшла тут гарячкова робота. Далеко межі горами, де вбудовані були рудокопні, мішався гуркіт коліс із шумом вод, а снопи іскор з височенних гут гнались аж під небеса, лякаючи неознайомлених або переїжджих в темних ночах коло гамарень і штолень й коло інших місць, де здобувався і вироблявся манган. Самі ж гірняки снували з худим видом, мов мари, коло гамарень, штолень і магазинів або розвозжували знаними довбезними возами вугілля, куди було треба. Зарібок їх був мізерний і не все в час виплачуваний. А що вони були спроваджені колоністи й в тій околиці іншого зарібку в той час не мали, приймали хоч би й малий процент з рук завідателів у надії, що, як ходила чутка, колись перебере Йоахим, Ганс фон Ганенгейм маєток з братом, осядуть в І., бо К. не могла вдержатись, і наступлять і для них інші часи.

Оповідали, що коли властитель звиджував або лиш і висказував бажання звідити з інженерами деякі штольні, чи не треба в них і при машинах робити поправки або й інші металургічні напрямки, прибирано отвори гірляндами й цвітами і в послідній хвилі завідательство здержувало принципа від його щирого постановлення, вмовляючи в нього, що все знаходиться в найліпшій порядку, „новостей“ не треба впроваджувати й злишніх видатків уникати, а що найважливіше, легені не наражати тяжким підземельним воздухом, а то й евентуальним несподіваним газовим вибухом. Те говорилося й інше таке.

Зібране довкола святочно по-гірничому прибране завідательство й робітництво з ріжними до гірництва приналежними урядниками вітали елегантного й добродушного властителя грімкими вигуками привіту і знаним привітом гірництва „Щасти Боже!“ (Glück auf!), просили навідуватися з далекої чужини частіше, й на тім кінчалося.

Правда, тут і там він все-таки висідав з своєї, білим шовком вибитої, карети, несений чвіркою, мов зміями, вітав зібраних, радився, хоч би й наборзі, як би найліпше піддержувати рудокопню в русі, робив проекти, радився... Промовляв щиро і приязно не лиш з інженерами, але мішався й між робітництво, подаючи деяким ввічливо руки, заохочуючи їх не занедбувати свої робітницькі обов'язки, хоч би іноді переривали грошеві клопоти точну виплату, а старатися видобувати якнайбільше криці, що не лиш йому як властителєві мала б принести хосен, але піддержувати і всю монтанєву індустрію в краю, не говорячи остаточно вже про гірничє урядництво й робітництво, котре мало своє забезпеченє існування, а провінція зискала б також від того, бо в деякім керунку піднявся би й промисел.

Відтак, уряджуючи блискучий бенкет для свого урядництва, неначе нагороджував його за труд коло своєї особи, так само й для робітництва, гойно і без слова, а потім відїжджав.

Кланяючись і прирікаючи йому найсердечнішими словами все ним бажанє й упроектованє всесторонньо якнайсовісніше сповняти, центральне завідательство лиш вижидало хвилі, щоб принципал щез з очей, і бралось наново за свою експлуатуючу господарку.

Юліян поглянув на свій годинник, поглянув на Еву, а стрінувшись з її великими очима, що вижидали все інших пояснень від нього, говорив далше.

Роздобувати мізерно оплаченими робітниками в І. й інших кількох місцевостях, де були з надмірним коштом побудовані гамарні, сирий матеріал, розділяти дохід з нього на оплату передусім собі, на пиняве сплачування позичок, зтягнених ради побудування гуті, поправок і таке інше непримінно потрібне – й не жалували принципала. Вони знали: так скоро він не прибуде на контролю, де-не-де підіймалися й суперники його, що в тім керунку почали закупувати те, що не було до задержування, не задовжуючись тяжко, менші рудокопні, як П. і Б., і жили коштом блискуче, як кажуть, безжурно на дальшу будучність з сьогодні на завтра.

Не інакше велося, коли перебрали по смерті голови підмінований в основі, близький руїні, лиш почасти ще існуючий масток два браття фон Ганенгейм, а головно старший Йоахим фон Ганенгейм.

Він старався всіма силами вдержати те, що ще світилося, іменно рудокопню в І., але не надовго спромігся на се. Поновна велика позичка на витворення гамарні в М. деяких злишніх будівель, дороге ogrівання гуті дерев'яним вугіллям (транспорт камінного вугілля з заходу не залізницею було наче вмисно змірений до матеріальної руїни властителя). Крім сього, прилучилися й інші причини до залишення здобування монтанних матеріалів; напирання вірителів до сплачування довгів і... – Юліян знов умовк.

– Далі, далі... пане Цезаревичу, – напирала молода дівчина, в котрої лице наче о відтінок побіліло. – Ви не знаєте, чому мене се все так займає...

І справді, Юліян се не знав.

Він вже небагато знав: по впливі часу жалоби, де не здержувалися в кругах гірничого урядництва від розривок і забав бодай на вид, почалося давнє веселе життя, особливо зі сторони Йоахима фон Ганенгейма. Правда, се не діялося в такій мірі, як за часів попередника його, але все-таки блистіло, било світло з великих вікон білої палати в І., проносилося музикою ясними чи темними ночами або знов із мешкань

вищих гірничих урядників чи посідателів невеличких рудокопалень, котрі приймали й в себе принципала-вельможу. Йоахим фон Ганенгейм, здавалося, унаслідував жадібну вдачу по батькові, а може, як шептано собі потайки, бажав свою напричуд гарну й люблену жінку-англічанку розвеселювати, щоб не тужила надто впосеред глибоких карпатських гір за своєю замряченою батьківщиною. Уряджувано тому розривки з танцями і без ріжноманітного роду кількаденні прогулки літом, де, як оповідають, та гарна його англічанка відзначалась їздою на своїм пишнім, расовім, з батьківщини спровадженім верхівці. Деякі молоді урядники вищої ранги або й офіцери старалися бути їй відповідними партнерами й галопували по препишних дорогах близько неї, що ні на жодного не звертала особлившої уваги. Молодший брат, що був оженився з якоюсь графинею і мав численну родину, працював пильно від рання до вечора, заглядаючи особисто в кожний закуток, а й приглядаючися поведенню завідателів до робітництва, пересвідчуючися не один раз, що не все йшло тією правдою, як се вимагали інтереси рудокопні. Та все се запізно було. Він не годен був стримати колесо судьби, приладженої попередниками, завідательством й іншими фатальними моментами. Холодно, невмолимо, мов смерть, наспівали завізвання, як не раз вже, до сплачування позатягуваних позичок неабиякої висоти, не говорячи вже про проценти й капітал найбільшої позички з церковних фондів. Ся позичка мусіла бути відразу сплачена, „фонд“ не міг довше ждати. Сплачування йшли досі пиняво, тягнулося б роками, а тепер мусів настати тій господарці кінець. Коли (стояли в завізванні) довг не буде до наданого недалеко вже терміну сплатений, то, колись велике й гарне, майно фон Ганенгеймів буде засеквестровано й піде на продаж.

Мов бомба з ясного неба, що впала між зібране жерливе птаство, що згромадилося над падлиною, так вдарило то завізвання на братів-власителів, панів-завідателів і прочих урядників більше чи менше чесного чи слабшого закрою.

Що було починати?

Катастрофа була неминуча. Ся вістка пролетіла блискавою аж до послідньої хатини робітника.

„Судний день, судний день настав в І.“, – гукав грубий гірничий радник з моноклем на лівім оці, що мав п'ять доньок,

з котрих лиш найстарша була віддана. „Судний день“, будучи завізваний братами до справоздання. І справді, він настав на всі тамошні гірські околиці. Не було одного мешкання, кутка, де жили вищі й нижчі гірничі урядники, де не жилось безжурно, де не користалось з гарного, а так нікчемно завідуваного й визискуваного добра легковірних, хоч і чесних власителів. Настали хвилі розпуки й каяття між урядництвом. Один значний чех, директор одної гарної копальні, з розпуки на перспективу дальшого існування, котрого жінка інакше не ходила, як у шовках і оксамитах, а нижчих урядників і робітників наче не бачила, впав побитий апоплексією в кілька годин по страшній відомості. І так всюди вступив сум, де віяло донедавно супокоєм і безжурністю.

Що ж до самих властителів, то ще тої самої днини погнали дві карети, упряжені найпалкішими кіньми зі стайні фон Ганенгеймів, до Резиденції. Одна з кількома вищими урядниками, що постановили за всяку ціну вдержати загрожене продажею добро, на чолі з найздатнішим із всіх урядників гірництва – завідателем магазинів найдорожчої криці; а друга – з гарною англічанкою в тій самій цілі, що й завідательство. Заким муж виїде, вона мала в імені його упросити міродайну особистість Релігійного фонду о продовження терміну сплacenня довгу. Наколи б се вдалося хоч почасти, він мав би тоді сам виїхати, оскільки обставини дозволили б справу настільки поладити, що рати, якими сплачувались довги, мали б ся точніше й більшою сумою висилати.

У кілька день вернули.

По дорозі з поворотом, коли так само карета за каретою точилися, нещасна жінка, що їхала з своєю вірною слугою, ломила час від часу німо руки й заносилася плачем. Всі її просьби й благання у відповідних властей і мужів узгляднити їх, Ганенгеймів, положення, що грозило катастрофою, остали без результату. Щокілька годин задержувалися карети, щоб переїжджі перепочили. Тоді до її замкнутого купе приступив вищезгаданий завідатель і впокоював її. Про нього оповідано, що був з свого фаху не лиш один в найздатніших і найобразованіших, але й особисто впливовий, котрому рідко коли не йшло по плану. Сам ще молодий, батько кількох дітей і муж прекрасної благородної жінки, він тепер потішав горем прибуту жінку, вмовляючи й пересвідчуючи

її, що їх становисько ще не захитане наповажно, доки її муж і вона посідали приятелів. Бути може, що іншим разом було б сьому гарному чоловікові вдалося чужоземку ввести в інший настрій, але сим разом він помилився. Вона через хвилю мовчала, опісля подякувала йому за співчуття ласкавими словами й сказала:

– Сим разом я вам не могу повірити, *Цезарю Борджія*, на те я надто *англічанка*. Впрочім, і ваше становисько загрожене... в вас є жінка й діти. Але вам світ отвертий. Яко молодий ще урядник гірництва, можете собі й деінде при ваших здібностях найти хліба. Ми з мужем упораємося.

І, роблячи знак рукою, що він відпущений, притиснула чоло до противної шиби карети, не глянула більше на нього.

Він відступив і подався до своїх товаришів, що ждали на нього в другій бричці й підкріплялися наборзі розпакованою їдою і трунком. Вона відчуває, що опинилися на березі безодні. Вона мудра. Недарма англічанка. Але то нічого не може. А *він*? Він усміхнувся одним кутиком уст. Він свого „хліба“ не потребує шукати „в світі“, він був обережний і передбачував всякі можливі евентуальности.

Скінчивши своє оповідання, Юліян вмовк і поглянув далеко вперед себе. Позаяк Ева стояла ще мовчки під враженням оповіданого, він остаточно обізвався: жоден з добродіїв-урядників гірництва не міг довго потішитися „припадком“ частинками грошових і матеріальних процентів з майна вельможів. Лиш один-однісенький *той* завідатель стояв забезпечений... ба *спокійний* в посередині... розпадаючийся урядничій громаді.

Ева підняла зчудовано голівку:

– Справді?

– Так.

– Як він називався? Бо її бабуні брат, стрийко *Альфонс*, також був у тодішніх часах завідателем у Ганенгеймів.

Він не знав. Йому не хотілось більше про те говорити.

– Стрийко був взоровим управителем, мабуть, знав видобутим матеріалом мудро управляти. Він до сьогодні в ушануванні.

Сказавши се, Ева поглянула на обличчя Юліяна, що видавалось їй замкненим і поважним, і шукала вперто його очей, коли ті мов чогось уникали зустрічатися з її поглядом.

– І не можете пригадати собі імені того завідателя?

– Ні, панно Ево.

– Але ваша тета, певно, знає.

– Мабуть. Лиш я її не питав. Мене в той час, а то дуже коротенький, який я там перебував, цілком що інше займало, як життя й господарка якоїсь чужої родини, що віддалася в руки на ласку й неласку, може, не так обставинам, не числившись з ними поважніше, як завідуючому персоналу і своїм пристрастям, і тому, як говорено, яка праця – така сума.

Ева мовчала. Їй здавалося, що від Юліяна повіяло наче холодом. Вона спустила погляд.

– А гарна англічанка?

– О, вона не пропала, панно Ево. Покинувши нещасне місце колишнього, так дорогоцінного джерела і безжурного життя, замешкала на якийсь час у столиці, звідки вийшла пізніше заміж за високого урядника тої влади, котра сконфіскувала маєток Ганенгеймів, і прилучила його до церковного добра.

– А він? – спитала.

– Вам не відомо, як він скінчив?

Вона поглянула на нього переляканими очима, наче на лихім вчинку спіймана.

– Так. Дещо від бабуні. Він, Йоахим, не міг пережити утрати майна і, виїхавши відтіля, стратив себе. Ніхто не сказав про те лихого слова. Нікого Ганенгейми й не скривдили. Хто їх знав і про них чув, назвав їх лише нещасливими, – сказавши се, Ева вмовкла й опустила руки на коліна.

.....

Юліян піднявся з свого місця.

– Ви хочете йти?

– Маю охоту піти проти вашого батька, хоч не знаю куди. Чи він виїхав?

– Ні. Але саме нині перша лекція катехизації, а се займає в нього звичайно більше часу. Він вчить в школі дітей певний час, а опісля збирає їх громадкою, йде з ними куди-небудь в поле, щоб освіжитись, і оповідає, чи радше доповнює їм тут, що їм доступне з Христової науки.

О, він, той її батько, вчить ідеально релігію. Се його „армія“, говорить, котру він виховує для Спасителя і свого народу на будуче, поучає їх, що перший обов’язок є любити Бога, шанувати науку Христову, а другий – любити свій

народ і свою землю. Се ціла його втіха, впевняє нас, коли іноді мама, бабуня, а подекуди й я, робимо йому закиди, що він витрачає забагато часу для дітей, а займається замало польовою господаркою або й іншими ділами, що приносили б в хату матеріальний дохід.

Юліян прикусив уста і поглянув нервово на годинник.

Була саме шоста.

– А мені так важно з ним сьогодні поговорити. Завтра або позавтра я мушу неодмінно вертати додому.

Тут розповів наборзі про батьковий виїзд до купелів, не споминаючи нічого про властиву причину свого приходу на парохію.

Ева поблідла.

– А я не знала нічого, – обізвалася по хвилині нерівним голосом.

– Та й я не знав нічого. Все прийшло несподівано, – промовивши се, обом нараз не стало дальшої теми.

З того мовчання вибавив їх нараз шелест кроків десь недалеко їх. Коли оглянулися в ту сторону, побачили о. Захарія, котрий указався з бічної стежки саду.

Він мав закинені руки на спині і здавався змореним. Коли побачив обох на лавці, по його обличчю перебігло мов легким промінем. Але се тривало лиш одну хвилину. В слідуючій вже він стояв коло них поважний і задуманий.

Юліян привітався, а Ева відбігла.

О. Захарій, зачувши від молодого чоловіка, через які причини мусів так скоро покидати Покутівку, хоча мав до виїзду до війська несповна цілий місяць, попросив його до своєї працьовні, де приймав лише людей, що з'являлися до нього в поважних справах.

На столі посередині кімнати стояв один хрест, одна стара книга Св. Письма, Біблія, проста вищербана скарбона, записана якась книга й чисті аркуші паперу, в однім куті великі свічники, коло них свічки, а округ стола звичайні дерев'яні лавки. На одній стіні виднілася знана картина св. Вероніки, держачої хустину з головою Спасителя, окоронованою тернями. Юліян задивився на хвилину на те обличчя сина Божого з виразом страшного терпіння.

– Тут церковна атмосфера, – скавав до нього о. Захарій, зачіпаючи його поглиблення в картину. – Правда?

Юліяна перейняла легка дрож. Він глянув на душпастиря й відповів:

– Так, отче. Тут ваші парохіяни сходяться?

– Так. У самих поважних справах. Бо в політичні акції я їх не дуже втягаю, як і взагалі держуся від них, оскільки *не* можу послужити ними впрост своїй народности й сам здалека. Двом протилежним світам не можна всею душею служити, хоч один не виключає і не повинен виключати другого. Лиш наш селянин не доріс ще до акцій в політиці. Де він у нас є ще не таким, щоб, впившись, не побив немилосердно коня або жінку. Ах, але сідайте, молодче, й скажіть, яка справа привела вас до попа Захарія? Говоріть одверто, я радо вас вислухаю і, може, в чім пораджу або й послужу.

О. Захарій сів сам, сперши стомлено голову в руки й глядів прямо своїми блакитними очима в обличчя Юліяна. Юліян, усівши проти душпастиря, розповів якомога вкоротці про свої відносини до батька, про те, як майже сам удержувався матеріально, щоб не впасти йому тягарем, про працьовитість всіх у хаті, про гармонійне життя їх і перейшов на послідні події, які скоїлись, себто про хворобу батька й про котру він сам лиш от недавно довідався, підкресливши тут безвідрадне своє становисько, на бажанні помогти батькові до виїзду в курорт, не поминаючи й замір говорити і з дідичем про се, не удачу в тім керунку через від'їзд сього... і... і... от... от...

– І зайшли, як і пристойть, – і що було зараз в першій хвилі зробити, – до попа.

Юліян потряс, заперечуючи, головою.

– Не кажіть, отче, „попа“. Не до „попа“ тягнуло мене, а до вас, апостола черні, його дорогої мені особи по слова, які він скаже. Я майже не знаю, яке мені становисько проти хорого зайняти.

О. Захарій помовчав зразу, відтак станув проти молодця й поставив йому, успокоюючи, руки на рамена.

– Я вам дякую. За ваше, хоч і яке молоде, *довір'я* я дякую. Не кажіть і не просіть нічого. Я все зрозумів і знаю. Потрібні средства для курації батька я вам постараю, постараю. Кажіть лише скільки, тут кожда хвиля дорога.

Юліян здивувався, хотів ще дальше говорити, але душпастир не допустив. Тоді Юліян назвав суму, о котрій знав, що вона вистарчить батькові на згадувану ціль.

О. Захарій сам не мав средств. Але він їх постарає. Він їх або визичить від своєї тещі, що передала йому більшу суму на роззичування за відповідне упроцентування межи селянами, або з сирітської сільської каси щадничої, котру заложено його заходом.

Зачувши слово „тещі“, Юліян трохи перелякано подався взад. Йому станула картина з недавнього пережитого перед уявою, і думка, що промайнула йому через ум, що через бабуню могла би й Ева о тій позичці довідатися, нагнала йому краску сорому в обличчя.

– Отче... накопи вже... то прошу з „Каси селянської“, – вимовив, змішаний.

– На як довго?.. – душпастир говорив спокійно і не спускав з лиця молодого чоловіка погляду, неначе вичитував з-поза чола його молоді думки.

Юліян задумався, обчислюючи, за скільки років буде йому можливо затягнений довг сплатити.

– Не спішіться, роздумайте добре, щоб не взяли тягар на себе, котрий би угнув вас за час, в котрім би ви не були в силі сплатити його, – упімнув о. Захарій.

Юліян поновно змінив барву. Перед ним рік війська, по впливі того *подорож*... відтак чотири-п'ять років наука в Академії... професура... чи право, чи інше що...

– За п'ять років, – сказав опісля рішучо й поважно.

– *Отже, за п'ять років*, – повторив за ним душпастир.

– Але, отче, я б дуже просив з селянської каси. Мені миліше буде з вами або з селянами мати до діла, як... – і тут урвав.

Отець Захарій усміхнувся.

– Я вам вірю, мій любий, але з сього, як бачу, не може нічого вийти, бо селянська каса в нас роззичує найдовше на два до трьох років.

Юліян виглядав заклопотано і не сказав нічого.

І знов душпастир прийшов йому на поміч.

– Не бійтеся моєї тещі, пані Орелецької. Вона вас в тім кесунку ані не скомпромітує, ані не зробить вам прикrostи. Зазвичай я не люблю займатися грошовими справами. Роблю се лише для своїх парафіян, щоб, як коли кому треба трохи грошей, не ходив до лихварів або банків. Вона роззичує їх по умові. Найрадше на листи довжності з інтабуляцією або за поруку другої особи.

Чи він, Юліян, буде годен в час хоч проценти платити?

Ні. Ради Бога нічого. Він хотів би (наколи б се було можливо) проценти з капіталом *враз* сплатити, а сі перші навіть в реченець *вдвоє*, щоб лише не журитися під час студій сплачуванням якихось процентів частками затягнуеного довгу. Чи було се можливо? – повторив своє питання.

– Так. Се одно. Але, *по-друге*, хтів я ще сказати, що я вас мало знаю. Ви зарідко переступали попівський, а з тим і український поріг, держались більше панського терену... ви... виїжджаєте невдовзі до війська. Правда?

– Так. – Юліян стояв, мов попарений. Такого обороту він не сподівався від о. Захарія ніколи. Лише коли остаточно підняв погляд і стрівувався з поглядом душпастиря, то в його очах – він се відчув – загорів огонь жалю й обиди. О. Захарій се замітив.

– Ви мені признаєте, пане Цезаревичу, – говорив спокійно, – що я маю право висказати вам в тій справі свою гадку одверто. Ми се все повинні робити, щоби наші справи, коли заключаємо їх з собою, будь вони найдрібніші, були коректні й ми їх на будуче не потребували соромитися. Ви ще молодий, ще не знаєте потугу зовнішнього життя, не знаєте вимоги його і наслідки їх, що можуть бути двоякі – добрі й негативні. Чим ви мені поручите, що сплатите на наданий реченець сей довг?

– Зараз не можу нічим поручити, – відповів Юліян коротко й одверто дрижачим голосом.

– А пізніше?

– Зложеною сумою з гажі (гонорару), яку буду побирати від батька мого товариша Едварда яко секретар в час подорожей, а й моїм будучим становиськом, наколи б ви мені лише схотіли *повірити*; я не потребую се ще виявляти, що моїм святим обов'язком буде віддати її на означений час.

О. Захарій задумався на недовго, а опісля заявив поважно, що, мовляв, він перебере сю справу на себе й поступить так: він визичить потрібний капітал в пані Орелецької, а він, *Юліян*, зобов'яжется сплатити його за нього в наданім реченці. Наколи б він, о. Захарій, впав несподіваною смертю, сплата має однаково точно після умови залагодитися; в противнім разі він, Юліян Цезаревич, підпадає через пресу осуду, публічній опінії. З другої сторони знову, в разі несподіваної

і наглої смерті його тещі, пані Орелецької, має зятягнена о. Захарієм позичка сплатитися ним її спадкоємцям, *хто б вони й не були*, далекі чи близькі, безвзглядно щодо сотика. Умова трохи чудна, але ясна, можна навіть ще й сю ще точку додати, що хто з спадкоємців зажадає в реченець сам довг і викажеться листом довжності з його підписом, він тому й має зятягнену суму виплатити. Колись врятував молодець Цезаревич йому дитину від каліцтва, то він як батько рад нагоді стати йому з вдячності в пригоді, тим більше, що ціль, на яку піде капітал, освячує средства. Згода? При тих словах душпастир простягнув до Юліяна руку, а сей вложив в ню свою правичю, подякувавши немногими щирими словами.

– Потрудіться завтра коло одинадцятої перед обідом, і ми закінчимо справу. А тепер йдіть і не журіться, – додав він з лагідною повагою. – Зайдіть ще на часок до моїх, бо ж і так незабавки ми останемося самі-одні, старі; я ще маю сьогодні з деякими іншими до діла.

Юліян був щасливий.

Чувся таким вдоволеним, таким геройським, начеб поборов поважного ворога. Його серце поширялося з радости при уяві, що його батько, котрий бував так часто пересадно строгим, побере від нього несподівано матеріальну підмогу в саме найфатальнішим моменті. Він був би найрадше в тій-то хвили сів на потяг і поїхав до нього. Але се вже не було можливо. Завтра, найдалі позавтра, він рушить в дорогу. До того й не уходило і просьбу о. Захарія зігнорувати й не вступити до прочих хатніх на часок. З Едвардом він також ще мусів умовитися щодо їх спільної подорожі до війська. На сей місяць він вже ледве чи зможе повернути до Покутівки, коли батько виїде з дому. Може, побажає, щоб аж по його повороті з купелів се вчинив? Та... побачиться... Тепер поки що він мусів що інше виконати. Він мусів з Евою ще раз побачитися. Що би їй сказати, щоб була така „щаслива“, як його душа в тій хвили? Вона йому така мила, така ніби „близька“, а той її батько, такий правдивий апостол „черні“, що всюди лише добро й любов творив. А він, як він йому за сьогоднішній безкорисний вчинок віддячиться? По таким міркуванню він пустився вглиб саду за Евою. До свого від'їзду він хоче ще конче хвилину

побути з нею на самоті. Ах, він готов з вдовolenня в сій хвилі кожного до серця притиснути.

Він ішов скоро стежкою в надії, що дівчина буде десь на нього в саду ждати; може, на білій лавці коло пня, а може, побігла до лавки над ставом, де не раз пересиджували, й він кинувся з поспіхом туди, чіпаючись у погоні тут і там за га-лузки сильними молодечими руками, підносячися на мить. Але ніде дівчини не найшов.

Треба її деінде шукати. В хаті. Правда. Вона ж в хату пурхнула, коли її батько до них зближався.

Пригадавши се, він подався туди. Але її й тут не було; найшов її остаточно на ганку, де любив пересиджувати о. Захарій. Сиділа там, захована межі олеандрами. Обличчя в неї здавалося бліде, а сама гляділа в напрям відчиненої брами обширного подвір'я зі сторони дороги, наче вижидала чийогось приїзду.

– Я за вами шукав в саду, – сказав живо, – хотів попрощатися, а ви... – нараз урвав. Вираз її лиця й спокій, з яким звернулася до нього, вразили його так чудно, ні, відкрили йому щось... що... нараз сам не знав, як зайшло що неначе, й він набрався чогось від неї. Він поблід по уста, забув, про що думав, і простягнув до неї руку. – Я йду, панно Ево, але завтра я ще зайду, – сказав.

І, не вижидавши аж вона подасть йому свою правицю, він вхопив її сам. Вона була холодна.

– Що вам, панно Ево? – спитав не своїм голосом, між тим, коли в його душі прокинулося нараз щось таке неописане, любе, а лякаюче, – й умовк.

– Що ж би? – спитала вона й усміхнулася насилу. – Я зайшла сюди, щоби... вашій розмові з батьком не мішати, й вижидала вас. Ви їдете завтра чи коли там, я знаю, – сказала, мов подражнена, – й не потребуєте мені се ще раз повторяти.

– Так, завтра надвечір або й скорше.

– А я за три дні виїжджаю.

Сказавши се, вона відтягнула свою руку й почала звільна пучку до пучки пальчиків – одну проти другої – ставляти поволеньки, наче припасовувала їх до себе. Відтак приложила їх до уст і водила ними по тих, не здійсмаючи погляду до нього.

– Я ще зайду до вас, панно Ево, ви не гнівайтесь... – вимовив, мов непритомно, Юліян.

Вона похитала головою. Вона не гнівалася – говорила рухом, а голосом додала:

– Останьте ще трохи...

– На кілька хвилин хіба, – сказав і відітхнув.

Його погляд обхопив її, стрінувся несподівано з її поглядом... і вони злякалися.

Як добре було, що саме в тім моменті заторкотіла якась фірчина на подвір'ї. Коли оглянулися враз поза себе, побачили, що се над'їхав не хто інший, як „хмара дому“ в особі самої бабуні Орелецької.

Одіта поверхи в широку старомодну шовкову пелерину, обшиту довгими френзлями, в солом'янім чорнім капелюсі з чубком струсєвих пер зверху, з зав'язаними під бородою стьожеками.

В сій хвилі був сей капелюх у бабуні Орелецької надто на один бік зсунений, і, бути може, спричинилася до того, як оказалось небавом, її засильно розбуджена енергія, бо враз з тим об'явом на голові вона кликнула на молоденького хлопця-фірмана голосно:

– Куди ти навертаєш, цимбале... Куди навертаєш?! Ти не бачиш, що на ганку стоять олеандри й там стоять єгомость, їмость й інші... що за мозок – гій! Стань! – а то він десь поза ганок в сам куток садиться, – стань! Кажу.

Хлопець оглянувся, насупивши брови.

– Та то ще не ганок, то кадка з дощівкою, – відворкнув. – Пані знов *недовиджують*, я саме оминаю її, а ганок он там, дальше, – сказавши се, він здержав за хвилину близько перед ганком випасеного старого, спокійного коня, що й сам станув.

– Бабуня! Господи! – зойкнула Ева й мов омертвіла. – Саме тепер, саме *тепер*...

По пригоді з бабунею в дорозі, де він був свідком бабуниного страшного поведіння (де вона опісля чи не цілу прочу дорогу переплакала з сорому), вона мала намір поговорити з ним одверто про нещасну ваду бабуні, але він не показувався. А нині, саме нині, де його заява, що від'їжджає, її мов... о Господи... з'являється несподівано бабуня. Оскільки вона її фізіономію знала – а вона її знала знаменито, – виділося їй, що бабуня й сьогодні не зовсім твереза. Її піднесена енергія

зраджувала, що вона була лише подражнена алкоголем, що значило в неї, що була в настрої до суперечок. Вона висідала дуже поважно, майже святочно, й держалася надто рівно. Стаючи на ступінь обома ногами легкого візочка, котрим розвозилася звичайно в означених годинах і пошта враз з наспілими пакунками для Покутівки, вона приїжджала опісля до дітей. Кликнувши ще кілька слів до „цимбала“ в ласкавішій тоні, вона звернулася з резонансом до ганку.

– Господи! – промовила півголосом вдруге Ева й заслонила на мить очі.

– Що вам, панно Ево? – зачула нараз близько себе голос Юліяна, він нахилився до неї.

– Бабуня – алкоголістка, – прошептала дівчина здавленим голосом. – Мені так тяжко... ви розумієте... але вона, проте, добра.

– Що ж, ходить по людях... заспокойтеся! – відшепнув сей і зсунув лагідно її руки з очей.

Бабуня помітила рух своєї внучки й, переступивши поріг невеликого ганку, зморщила брови.

– Що таке, Ево? Чого плачеш? – спитала, а далі додала: – Ага, ти боїшся, що... Не бійся, – і з тим урвала, подаючи внучці звисока, мов княгиня, до поцілунку руку. – Ти лише не соромся твоєї бабуні, бо ще сама не знаєш, яка твоя старість буде.

І, опускаючися безцеремонно на фотель о. Захарія, неначе молодий чоловік недалеко неї був невидимим, скидала з поміччю внучки, котра вмить схаменулася, пелерину й капелюх, мовлячи:

– Я приїхала побачити, як *ти* справуєшся, доню. Гніваєшся дуже на бабуню?

Коли дівчина усміхнулася насилу, бабуня сказала:

– Зле з бабунею, донько. Але хто знає, чи без бабуні буде ліпше?

Та нараз, мов пригадала присутність Юліяна, подалась о високу спинку фотеля взад і вдивилася вигребуто в нього.

– Хто ви такий, молодий паничу? Чи, може, той Юліян, про котрого говорила мені Ева?

Юліян вклонився і назвав своє ім'я.

– Цезаревич... чоловіче... *Цезаревич*? Мені *се* не казали, а лиш все про Юліяна говорили. Чи може бути? – додала нараз

поважно, мов то одно ім'я отверезило її. – Що за Цезаревич? Оскільки мені відомо, був лиш *один* Цезаревич, – а відтак, відвернувши голову від молодця, ніби щось примусило її до того, закінчила: – Я його лише *недовго* знала. Дуже недовго. А з яких Цезаревичів ви?

Юліян оповів кількома реченнями своє походження.

– Отже, сином капітана Цезаревича є ваш батько? Годинникар?

– Годинникар, – відповів Юліян сухо й мимоволі вдруге вклонився.

По його обличчю перебігла темна краска й майнуло невдоволенням.

– Він помер наглою несподіваною смертю. Чи також се вам відомо?

Юліян не знав.

Бабуня Орелецька задивилася на гарного рослого юнака, мов на привид перед собою.

Відтак, по хвилині понурення в гадках, спитала, чи йому відомо, що він не вдома й не при своїм гарнізоні помер, а... а...

Юліян схилювався над старою жінкою, щоб не втратити жодного слова. Вона йому така чудна своєю бесідою видалася.

– В службовій подорожі... в горах помер несподівано. Молодий ще, гарний. Тут, тут около уст, – указала рукою на нього, – в рисах і щось в очах. Се зовсім він, коли дивлюся на вас. Але вже доста.

Але Юліянові не було доста.

– Прощу мені лише сказати, в котрих горах?

Стара жінка поглянула недовірливо на Юліяна. Чи справді сей внук не знав би, де його предок помер?

– Помер в околицях копалень вельможів Ганен фон Ганенгеймів.

– Фон Ганенгеймів? – сказав Юліян і підніс брови.

– Так. Ви нічого про них, про ті золоті часи не знаєте. Які то часи були!

Бабуня Орелецька завернула трошки очі до молодця.

– Вони зовсім мене не цікавлять. Що мені, молодому українцеві, може бути інтересне на часах Ганенгеймів?

А вона, противно, живе дальше духом, часами тих вельможів. Проживала там довший час і вийшла відти заміж. Там,

приміром, в І. й досі проживає її старший брат Альфонс Альбінський, що був найвидніший урядник гірництва в фон Ганенгеймів... їх права рука. Рука, котрою вибирали каштани з вугля. Які то часи були, ах, які... моменти. Тепер лиш згадуються, мов казки... Бабуня похитала головою, прижмуруючи очі.

– Яке *панське*, гуляще життя велося там, в яких розкошах жилося... де, де тепер живе хто так. Але... – додала, наче опам'яталася з блискучих часів, звичайно, всьому настає кінець.

– Бувало, як зачнуть гуляти, в карти грати, музики оплачувати, до білої днини божеволіти, то не надивившись тому всьому. Я там бувала... я там розкошувала, я знаю все. Мій брат і я... ми обоє були там у вельможів в „білій палаті“. І в усе, так сказати б, втаємничені. А гірничих урядників яких і скільки! І німців, і *поляків*, і чехів, і мадярів... і знаю я ще що за „породи“.

– А *українців* не було, добродійко? – кинув слівце до ушка бабуні Юліян.

Бабуня прокинулася перелякана.

– Межи урядниками *гірничими* не було тоді. Мій муж, що мав пошту й був в тім керунку взоровий і сумлінний, був українцем. Один молодий вчитель, що визначався особистими гарними прикметами й співом, був українцем... відай, якийсь громадський секретар і ті інші були також українцями. Але *ролі* не грали вони між панством жодної. Були собі так лиш, державними урядовцями – й більш нічого. І де ж так. Без тоншого виховання, без вищого образования, як, приміром, його виявляють *поляки*, мій *брат Альфонс* і чехи...

– І гуляли, і грали всякі гри в карти, бабуню? І ваш брат, наш вуйко *Альфонс*? – спитала Ева, вдивившись в бабунине трохи почервоніле обличчя.

– Вуйко Альфонс не був ніколи пристрасним грачем, грав все умірковано й до якогось часу. Відтак вставав і відходив непомітно. Він мав жінку й дітей... і ще якусь жінку-українку! – кликнула нараз через плечі. – Українку.

– Чи справді? – зчудувався Юліян.

– Справді. Доньку священника знаної родини. Але другі грали інакше, чим він. Їх було доста, коли посходилися на забави до вельможів Ганенгеймів і...

– Бавилися й грали в карти? – спитала нервово Ева, між тим як Юліян, мов напружений змій, нахилився над бабунею і топив свої сталеві, в тій хвилі майже зеленкуваті, очі в бабунине обличчя.

– До рання, добродійко?

Бабуня подалася раптом назад:

– Ради Бога, не такий погляд, паничу. Не сей погляд, – кликнула і простягнула, наче в оборону від нього, обі руки. – І ваш *предок* грав, не гадайте, що не грав. Він також знав добре ті часи, але... – тут урвала, відвертаючи від нього очі.

– Але, бабуню? – настоювала Ева на своїм, що хотіла бабуню оповіданням про давнину зреабілітувати перед молодим чоловіком.

– Але, донько... але я бачила там і пристрасну гру, налогову, бачила, як програвано маєтки, села, коли не ставало готівок. Ба, я сама сиділа *одного разу* з такими грачами при зеленому столі. *То не забуду*, і не могла я через довгі роки забути. Який то був блискучий вечір! Здається, що й був він послідній. Гульба, співи, костюми, карти, тости, танці... все йшло ніби *окремо*, а все-таки в сумісі. Сказав би-сь: життя і смерть.

– Ви багато бачили й пережили, бабусенько, – ніби докінчила внучка за бабуню, присуваючися підхлібно, не то шукаючи в неї опіки.

– Бачила, мої діти, як не бачила! Красу, любов бачила і пристрасть... Вона страшна...

– Пристрасть має лиш своє право доти, доки ми нею керуємо. Коли ж ми керму випустимо з рук, вона бере нас під свою владу, робить нас сліпцями й душевними каліками, – зачувся нараз голос о. Захарія з-за плечей присутніх. Він переходив з одної кімнати до другої через маленькі сіни, котрих двері були відчинені й провадили на ганок. Очевидно, чув в переході заявлення бабуні, спинився на мить і закинув ті слова. Бабуня оглянулася, немило вражена. Її очі спіткалися з великими блакитними, в тій хвилі спокійно вожучими очима о. Захарія, й вона відвернулася.

Юліян піднявся зі свого крісла, поглянув на годинник і сказав:

– Ви мене чудно заворушили, добродійко... болюче, а й роздражнюючи. Мені все так бажалося щось про свого діда

більше почути, як те, що я знаю, та, бачу, се не суджено мені. Виходить, з його життя бракує ще якийсь уривок.

– Ага, бракує, бракує, – відповіла стара жінка, притакуючи, а по хвилі додала: – Та нащо вам більше знати, як те, що був мужчина гарний, світлий, честолубивий; українець, військовий, люблений при своїм полку, лише, оскільки мені відомо, на „вояка“, може, зам'який, а се, кажуть, не добре. З поверховности ви до нього, як крапля до краплі, похожі. Вдачу вашу не знаю.

Юліян усміхнувся.

– Я сухої, може, й строгої вдачі. М'якість лиш жіноцтву пристойть.

Сказавши се, Юліян почав прощатися, та саме в ту хвилю ділась десь Ева і вмісто неї з'явилась їмость. Побачивши доньку, бабуня кинулася до неї.

– Дай пити, донько! – просила. – Каву, зимного молока... або й що іншого; в моїй хаті нема нічого – пустка.

Їмость, поговоривши з ним про стан здоров'я батька його, просила остатися в них на вечерю, але Юліян подякував. Перед ним подорож, він мусить ще дещо залагодити й не хотів би, щоб батько на нього з своїм від'їздом виживав. Опісля попрощався з обома панями й оглянувся за Евою.

Їмость се завважила.

– Ева побігла проти батька, – сказала, – а сей вийшов до громадської канцелярії, і обоє повинні кожної хвилі вернутися.

І вона говорила правду.

Юліян не потребував довго йти. Скорим кроком, повний думок і зворушень, мав на думці якнайскорше стрінутись і попрощатися з о. Захарієм і з *нею*. Чого вона вибігла з ганку? Хотіла уникнути з ним хвилину-дві на самоті? Майже так виглядало. Чи, може, мусіла йти проти батька? А він так ждав тієї хвилини, щоб без свідків попрощатися з нею. Та тепер не було часу над тим застановлятись. Ішов гостро, мінав сільські обійстя, хатки, одну, другу, десятую, аж стрінувся з ними. Вона йшла поруч вітця, вчепившись його за руку, мов дитина, й говорила щось живо.

Стали.

– Добре, що вас ще виджу, пане Цезаревичу, – сказав душпастир, – бачите, думав, що зможу з вами, як врадили, завтра

об одинадцятій побачитись... але справа склалась інакше: мене покликано на похорон в сусіднє село, і я не верну скорше, як аж надвечір. Чи можете відкласти ваш від'їзд на позавтра?

Юліян роздумав і відповів, що лиш коли се неprimінно потрібно. В тій хвилі стрінулись його очі з очима дівчини, й він вмовк.

– Шкода, – сказав о. Захарій поважно. – В таких разі поїдьте раніше на залізничний двірець, а я поїду з похорону за вами й там закінчимо наші справи.

Та Юліян не був вдоволений сею пропозицією. Вправді, двірець не був далеко, а все-таки вимагало поновної їзди, замість щоби вернути додому з релігійної функції спочити. Сказавши се, він зняв капелюх з голови й відгорнув волосся з чола, що зі скорого ходу трохи упріло.

Його очі зсунулися по Еві.

Вона стояла без руху й гляділа далеко вперед себе, а душпастир послідував за приміром молодця й зняв і собі капелюх. Вечір був трохи парний. Під час тих заклопотаних хвилин зблизився до них один чоловік, котрий, як виявилось, був поштовий післанець. По питанню, чи отсей-то „панич є Цезаревич“, передав йому телеграму.

Юліян поглянув на неї і роздер.

– З дому, – сказав і перелетів очима по ній, передаючи її опісля й душпастиреві.

Сей читав:

– Батько ожидає тебе завтра ніччю. Проведеш його до Л. Спіши. Зоня.

О. Захарій і молодець переглянулися. По хвилі надуми сказав перший:

– Прийдіть до мене завтра о п'ятій рано. А тепер не тратьте часу і йдіть, щоб на час встати й все постановлене перевести.

Він подав Юліянові руку, стиснув його правицю щиро, а Юліян звернувся до Еви. Вона стояла поблідла, а коло її уст бликав усміх.

– До побачення, панно Ево. Гадав, мій від'їзд буде інший, але, на жаль... – тут він перервав нервово і додав квапно: – Коли побачимось? Може, будете ласкаві колись до моєї матері або сестри заглянути?

Вона дивилася на нього великими очима, а її права нога, наче чим-то порушена, почала злегенька давати такт.

– Се ледве чи зробиться, молодче. Вона в вас малознайома, – відповів за доньку о. Захарій, – має науку, буде в місті під опікою пані Др. Емі, а сеся... але, може, може, колись... не перечу.

– Так, – повторила дівчина. – Може. Панну Зоню я знаю. Вона мені симпатична. А ви поїдете до війська, забудете Покутівку, хіба що *дідичів* – ні, й ще *ліс і став*. Я буду за ними глядіти...

Він усміхнувся насилу:

– *Дідичів* – ні, й ще *ліс і став*, – повторив. – Глядіть за ними, а я колись над'їду і побачу, що з ними...

Відтак подали собі руки. О. Захарій ждав. Коли Юліян вкладав капелюх на голову, поглянув впоследнє на молоду дівчину. Чи не мала більше жодного слова для нього?

Ні. Вони розійшлися.

„*Дідичів* – ні, і ще *ліс і став*...” – промовило в його душі.

Його груди піднялися.

Він почав свистіти.

.....

Раненько слідуючої днини, коли ще парафія тонула в мряках, першого тижня вересня підписав Юліян Цезаревич о. Захарієві в працюванні, котрої двері стояли широко відчинені до сонця, лист довжності, а душпастир, заховавши його старанно, передав йому приладжений вже грубий лист у великій опечатаній коверті з адресою пані Др. Емі в Резиденції, мовлячи:

– Зайдіть по приїзді в столицю до сеї пані і передайте цього листа. Вона поступить по моїм бажанню: піде з вами до банку і передасть вам потрібну суму. Се жінка чесна, дискретна, а далі, Юліян Цезаревич... – голос о. Захарія тут задривав, – віддайте свої шляхи Господу Богу.

.....

Свіжий воздух обняв і купав постать молодого чоловіка, котрий вертав з грудьми, повними вдоволення. Раз ще оглянувся. Так. Вона лежала ще соповита у мряці-сні – та Покутівська парафія, а за нею, мов загадки, мріли *ліс, і став, і біла лавка*.

Юліян їхав возом колово.

Мати молодого Едварда, довідавшись від нього про стан здоров'я батька його, про виїзд в купелі й то в товаристві Юліяна, дала розпорядження, щоб зладити на ранній час для нього коні, щоб міг скорше як залізницею (що аж вечером відходила) дістатися до родини й з батьком ще до виїзду побути кілька годин вдома чи полагодити які-небудь справунки.

Так і сталося.

Коли Юліян опинився остаточно в хаті, найшовся мов в улію.

Тут вітався нараз чи не з усіма, хоча звернувся насамперед до батька з запитанням, як сей себе почуває, цілував його вихуділу руку й оправдувався, що не прибув ще скорше.

– Нічого, сину! – відповів батько тихшим, як досі, голосом, обхоплюючи сина повним поглядом. – Добре, що ти вже тут, і вечірній, а не аж нічний потяг забере нас. Як вже знаєш, сину, – говорив поважно, – лікарі висилають мене до купелів. На добре чи лихе – покажеться. Ся моя теперішня хвороба побороздила мені в моїх обчисленнях на кілька років вперед. А ти їдеш зо мною аж до К., я, розуміється, понесу всі кошти подорожі сам, то можеш мене спокійно відпровадити. Я б був Зоню забрав з собою, але хто заступить мене в працюванні? Вона... знаєш... – він урвав і стулив уста тісно.

Юліян похитав головою, скинув з себе пальто й, витягнувши з грудної кишені портмонетку, вичислив кілька грубих банкнотів батькові на стіл.

– Се для вас, тату, підмога на купелі – не журіться нічим. Лікар добре зробив, що вас висилає трохи в курорт. Виїзд і побут в К. вплине скріплюче на ваше стружене тіло й душу... Ви трохи змарніли... – При тих словах здивався його погляд з поглядом Зоні.

– А ти змужнів, хлопче. Розрісся, як той молодий дуб. Але... – додав і приступив до стола, де лежали банкноти. – Нащо даєш се, сину? Я ні на кого не числив. Давно вже приготвлявся до подібних випадків для мене чи для кого іншого з вас. Ви мені помагали зерно до зерна складати. Постепенно я се робив. Правда, я тратив з дня на день у вас любов і довір'я, був деспотом, бо мусів бути. Був скупарем, бо мусів бути, був

похмурим, бо мусів бути. Мені лиш одного жаль... одного... Але... – і, звертаючи розмову на попереднє, сказав: – Я сі твої гроші не беру, ти їх не заробив, не міг ще сам заробити. Віддай, коли ти зазичився.

– Сі гроші – моя справа, тату. Ви самі мені перед хвилиєю казали, що я мужчина.

– Так. Але я їх не візьму.

– А я їх не віддам.

– Вложи їх в щадницю... і колись. Ні. Дай Зоні. Вона піде в місто і нехай їх вложить. Буде мені ще конче потрібно, ще я згадаю твоє добре серце й порушу їх. Маю надію, що верну сильнішим, а дорогою ще побалакаємо. Оповідж нам всім, як тобі поводитьсь.

Юліян переповів небагатьма словами про свій побут у дідича, про відносини на парафії, подав характеристики о. Захарія, його діяльність між народом, а в кінці опинився при знайомстві з Німеччини й мимоходом на бабуні Орелецькій.

Батько насупив брови й спитав, чи вона ще живе.

Так. Вона ж прецінь не така стара, чи батько її знає?

Чому ні? Але він менше; ліпше вже знає її тета Рибко і її муж в горах, куди треба, як се він раз споминав, раніше чи пізніше конче поїхати й відвідати їх, не поминаючи й тету *Олю Альбінську*. Се треба зятимити собі. Вони обі заопікуються всіма ними, т. є. матір'ю, сестрами, наколи б його колись не стало, бо його, Юліяна, він не вчисляє. Він мужчина й дасть собі в світі сам раду.

– Тату! – кликнув, прикро вражений, Юліян, але й в тій хвилі вмовк.

Батько поглянув почерез нього крізь вікно.

– Не хвилюйся. Старайся хоч себе поставити на ноги. Зоня вже так як забезпечена. Має свій кусень в руках, а її наречений Мирослав, ти його знаєш, добрий і чесний чоловік. По моїй смерті поведуть нашу майстерню далі. Так маю я надію в Бозі... Нам, старшим, треба про все думати.

Помовчавши якусь хвилину, спитав опісля, чи Юліян знає молодого огородника Захарка з Покутівки.

Юліян зчудувався, ба майже перелякався. Може, батько поміркував залицання його до Марії, то тоді – батько був строгий в таких випадках, не любив, як висловлявся загалом, „любов напوماцки“.

Юліян не відповів зараз. Він знав, що батько числився з кожним словом.

Яко людину, знав він його доволі добре. Він був характерний, доброго серця, завзятий українець і *правдомовець*.

– Я підкреслюю се слово, тату. Коли хочете про нього як про огородника щось знати, то нехай послужить факт, що він заангажований дідичем Ґангом і на дальші літа в Покутівці від нового року як самостійний огородник з доброю оплатою і забезпеченням його особи і його дружини у випадку дідичевої смерті. Се я від дідича самого довідався. Та в чім річ, тату, що ви питаєте про Зарка?

– Він був у мене, закупив гарний стінний годинник і спімнув, що гадає за рік женитися. Господь знає, як-то ще буде зі мною... А наша Марія полуменіє, коли він до нас заходить. Май бачність на твої сестри під час моєї неприсутности. Нерозвага багато розчарування в житті приносить... А молодіж любить серцем і тілом. Тепер іди до них і до матері, прилядсья до подорожі, а прийде хвиля – поговоримо і про інше.

Юліян вийшов до матері й сестер, де говорено про різне, головно про хворобу батька, заручини Зоні, про те, що цвіти, які з'являлися час від часу у вікнах убогої родини годинникаря, чи тут, чи там прикрашали в скромних кімнатах столики, походили не від кого іншого, як від молодого роботящого огородника Зарка.

– А тобі як поводилося, паничику? Бував і у о. Захарія на парафії? – питала Марія і кивала пальцем. – Як там? Ми чули, що ти парохію не обминав... – Вона шукала очей брата уперто, так що він під молодим інквізиторським поглядом сестри ледве помітно змінив барву.

– Не обминав, сестричко... не обминав – ви самі того бажали, і признаюся одверто, що ні одної хвилі сього не жалував.

– Панна Ева... – докинула Зоня, спиняючися поважно поглядом на обличчі брата.

– Поступова і мила панночка... далеко цікавіша, як би ви думали... буде тут дальше приватно вчитися... а далі – чи я знаю? Я не опікун її.

– А їмость, Юлику? – спитала мати, усміхаючись, і погладила любимця по гарнім обличчю, поправляючи йому краватку під ковнірцем.

– Як всі *мами* і їмості... Вони знані. Є там ще й бабуня, пані Орелецька, мамочко.

– *Яка?* – пішло одним звуком з уст присутніх...

Але Юліян не відповів.

Перед його уявою виринула ніжна постать Єви – з чорними очима, і жодне слово не переступило через його уста про ту „бабуню“...

Нараз обхопили його ззаду бурхливо за шию дві руки.

– А такої, як я, не було там? – зачувся веселий голос Оксани, що вставилася потім раптом перед брата.

– Ні, такої другої Оксани не було, – відповів брат живо, рад зміні, що не мусів про *тих* там говорити.

Вечером, як лиш місяць вплив на небо, від’їхав годинникар Цезаревич у товаристві свого сина і супроводі доньок Зоні й Оксани (тих послідніх лиш до залізничного двірця) на курорт, а син вернув третьої днини назад.

За недовгий час змінилася погода. Вітер гнав і зривав листки з дерев, хоча вони ще сильно держалися, таргав осінніми цвітами, затискав двері при отворенню, що годі було їх без напруження в руках вдержати, завертав дим і гнав шалено по вулицях міста, збиваючи порох вгору, щоб опісля погуляти з ним по широкім полю за містом.

Оксана сиділа над книжкою, як не раз. Марія вибігла, стривожена, в невеликий садок за домом, щоб побачити, що там діється з деякими не зірваними ще овочами, і ще не вертала, а Зоня, батькова „права рука“, що займала в його неприсутності його місце, увійшла на хвилику до середньої кімнати, де всі збиралися.

Мати поралася коло підвечірку, тихо, безгомінно своїм звичаєм приносила одно по другім і, застеливши скатертиною стіл, зібралася наливати чай.

Зоня саме задержалася коло вікна і дивилася на небо... Там гнали тіла сірих хмар, мов навперейми. Вона згадала батька й нареченого. Від першого наспів сьогодні лист, в котрім писав, що йому добре поводитьься, що мав уже кілька купелів, поробив деякі цікаві для нього знайомства й що небавом знов напише... А наречені... але про те не станемо говорити, бо таке належить, як знаємо, виключно до молодих, а скажемо

хіба те, що Зоня побачила Марію, як та вертала з саду. Вона чинила се бігцем, держачи в полі наборзі піднятої сукні по-падані овочі, а другою рукою, ніби відпираючи нею вітер, що намагався зірвати наокруг голови обведені коси, й сміючися кивала до сестри головою.

– Наша пані огородничка, – сказала нараз Зоня і всміхнулася й собі. – З обоїх буде колись гарна пара, мамо, коли Господь дозволить.

Оксана підвела до неї задуманий з-над книжки погляд і притакнула безслівно головою. Мати хотіла щось зі своєї сторони докинути, коли нараз двері з працювні відчинилися, Юліян увійшов квапно, змішаний, досередини й, не випускаючи клямку з рук, звернувся до найстаршої сестри і кликнув півголосом:

– Ходи до працювні, Зоню, панна Ева Захарій прийшла з годинником до направики. Але прошу зараз, бо вона квапиться.

Зоня звернулася й обоє з братом подалися до працювні.

Тут справді стояла Ева Захарій, держачи в руках малий золотий кишеньковий годинник.

Юліян, все ще змішаний, забуваючи, що молода дівчина була вже в них свого часу, представив сестру.

– Ви забули?.. Як і... – вона усміхнулася, – ми знаємось вже з панною Зонею, – сказала. – Ви дуже до неї подібні.

На сі слова Зоня мимоволі й собі усміхнулася, опісля простягнула руку і спитала, чим може служити. Ева, наче перебравши змішання від молодого чоловіка (чуючи на собі його погляд), обертала годинник і сказала:

– Се не мій годинник, а моєї професорки, пані Др. Емі. Вона короткозора, він випав їй з рук. Мабуть, пружинка зламалася – не знаю.

– Побачимо, – відповіла Зоня й, приступивши до вікна, заглянула в маленький механізм, відтак уклала годинник до інших, вижидаючих руки майстра, і сказала причину ушкодження механізму. – Наколи може бути готовий?

– За два тижні. У мене багато роботи. Та я буду старатися, щоби був скорше готовий, хоча волю „хорих“ довше випробовувати. Так бодай батько робить. А я так само хотіла б з повіреним мені матеріалом поступати. Яка ваша адреса? – додала ще, притягаючи записну книжку, й взяла олівець до руки.

– О, я сама зайду по годинник, – відповіла молода дівчина й, звертаючися до Юліяна, що стояв недалеко стола і держав якусь книжку в руках, спитала, як він мається від часу, як покинув Покутівку, й що се за книжка?

– Французька. Я не покидаю вправ у французькій і англійській мовах.

– А я йду сьогодні до кіна. Дають Ібсена „Примари“. Не пішли б?

– Ні, панно Ево. Мені шкода кожної годинки. Як вам відомо, я з кінцем сього місяця, а до нього вже недалеко, мушу до війська вступати...

Їх очі здибалися... він на хвилюку задумався й відтак додав:

– Хіба би пішов, якби котра з сестер мала бажання... а ради себе – ні.

– Але подумайте, що се *примари*, що побачили б... – упінула, наче пригадувала щось, з притиском Ева. – Я дуже цікава на те, знаю сей твір лиш з читання... й перворядні актори... грають... через те.

У тій хвилі застукав хтось з вулиці нетерпеливо до дверей. Ева кинулася до них, отворила їх настільки, щоб висунути голівку, й кликнула голосно:

– Зар-раз, пані доктор, за-р-раз! – І зачинила назад двері.

Пані доктор Емі, трохи об'ємиста, старша незаміжня дама з гострими ясними очима й цвікером на носі, відкликнула щось високим тоном, але Ева недочула. Вітер затраснув двері назад, вдарив своїм крилом нетерпеливу докторку філософії й зривав її капелюх так сильно, що вона, що оберталася сама округ себе, здержувала то сукню, щоб не підіймав її, то капелюх, – і, хотіла-не-хотіла, ждала далше.

– Дуже хочу бачити „Примари“, пане Цезаревич... Отже? – її великі вижидаючі очі звернулися до молодого чоловіка.

Сестра переглянулася з братом. Щось ніжне пересунулося по її обличчю:

– Піди, Юлику – сказала прохаючим голосом. – Відомість від батька несогірша, ти стільки пильнуєш вже ті книжки, крім проходів з нами, не виходиш нікуди, отже... але, може, піде й Оксанка.

Юліян відгорнув волосся.

– Як піде вона, то я піду, – відповів, – а ради себе самого, то ні. В мене справді небагато часу. Будучи у Відні, я гадаю,

що побачу і там примари... й ліпше... бо в театрі. І я люблю Ібсена до деякої міри.

– Бо я б хотіла лише *знати*. – По тих словах Ева висунула спідню губу вперед і помовчала. Відтак, не зводячи з нього очей, ждала. Юліян вийшов з кімнати і за хвилику вернув. Він питав сестру. Оксана піде. Значиться, *підемо*.

– Так. Від шостої до восьмої. Я буду з докторкою Емі. Де стрінемося?

– Я вас віднайду.

– Урядіть так, щоб ми в поближкості сиділи. Я вас познайомлю із докторкою, ви мусите її пізнати.

Юліян склонився, а вона, подаючи руку старшій сестрі, з блискучими очима майже вибігла з кімнати. Молодий чоловік пішов кілька кроків за нею, вернув і, станувши перед входовими скляними дверми працювні, дивився через кілька хвиль мовчки за нею. Опісля вернувся на своє місце і забрався наново до своєї книжки. Раз підвів голову й поглянув на сестру. Їх погляди стрінулися. Він, мов схоплений на лихім вчинку, хутко сховав очі, похиливши голову вниз. Зоня, піднявши брови вгору, як чинив се батько і Юліян, сказала:

– Отже, *така* Ева Захарій... *вона*?

– Вона, Зоню. – В його очах заблисло мов тріумфом.

– Поки що не сміла дівчина; а все-таки за своє смілива, не гарна, а гарна. В'яже.

– В тім-то й річ.

Відтак настала мовчанка. Він понурився в науку, і в хаті чутно було лиш тикання різних годинників. Але він був звик до того і воно його не мішало.

Згодом увійшла Оксана й поклікала обоїх до чаю.

.....
Коли вечором брат з сестрою вернули по „Примарах“, застали матір і обох сестер похиленими над шитвом. Оксана кинулася межи них.

– Ах, мамо, мамочко, – кликнула з захопленням. – Що се за штука. Яка потрясаюча й захоплююча. Яка я тобі вдячна, братику, що ти забрав мене і я се бачила. Я ніколи її не забуду... Побачиш.

– Доки не побачиш другу таку саму, а може, ще й сильнішу, – відповів брат їй, усміхаючися, сів біля Марії та обняв її рукою за шию. – Чи довго будеш отак між нами?

Вона звернула до нього личко й погрозила пальцем.

– Хто тому винен? – відповіла. – Чи до мене приносив Захарко з Покутівки листи, пакунки, овочі й п. таке? Та й гляди, щоб і тебе Покутівка не потягнула згодом.

– Подякуй панні Еві Захарій, Оксано, що-сь бачила „Примари“, якби не вона, ви б були сиділи обоє тут між нами. Не добре я кажу, Юліяне? – кликнула Зоня, натягнувши обі руки з голкою близько до лампи, щоб наволікти свіжу нитку.

– Ага, *Ева Захарій!* – обізвалася тут Оксана вдруге з захватом. – Я пізнала її і пані доктора Емі. Вони обі припали мені до вподоби. Кожда щось має за собою, чим цікавить. Але як вплинули „Примари“ на Еву, Юліяне, ти завважив? Господи! Я думала, з нею станеться що-небудь. Ти бачив її очі? І все шукала ними тебе. Здається, всі її почування сього вечора зосередилися в її очах. А коли сказав у картині при кінці Освальд, туманіючи, „сонце... сонце...“, вона схилила голову вниз, притиснула хусточку до очей і захлипала. Вже й я ледве держалася в рівновазі з жалю, але так, як вона, піддалася враженню... не знаю. А як ми виходили з кіно і вона ще спішно притиснула востаннє хустку до лиця, сказала до пані Др. Емі: „Чи не добре зроблю я, коли піду на медицину? Ви знаєте...“ Що вона під тим думала? А та відповіла, що їй не треба ходити на такі роздражнюючі штуки й що не треба все так трагічно брати. А вона відповіла: „Чи не є таке наслідне обтяження щось *страшного?*”

– Страшне, як не страшне, але все має свої границі й не кожний має до того диспозицію.

– Ти не чув, Юліяне? – звернулася до брата Оксана.

– Чув щось... але я помітив, що Др. Емі спішила додому, й тому повторив те саме, що казала пані Др. Емі.

– А вона відповіла, що, „ні“, що знов піде на „Примари“ й все буде ходити на подібне, аж доки не перейметься відразу до *трунків*, до крові. На що пані доктор сказала їй: „На здоров'я вам, Евко“, – з чого Ева в своїм трагічному настрою відразу розсміялася. Пізніше додала: „Я одна *піду* на медицину, аби-сте се знали всі. Всі, що до одного“. Мабуть, ми її вже не побачимо, Юліяне. Як гадаєш?

– Відки я знаю? Казала, що сама зайде по годинник, але хто буде її в працьовні бачити? Одна Зоня. Ти будеш у школі, а я не буду її вижидати.

З тими словами він закупив папіроску.

Надворі вітер притих, і одна з сестер відчинила вікно. Ніч була гарна й спокійна, й велика тишина панувала вокруги.

– А вона тобі симпатична? – обізвалася Марія.

– Симпатична, чому ні, – відповів брат спокійно й відвернув лице, щоб випустити дим в противну сторону від питаючої.

– Ти нам так мало оповідав з твого побуту в Покутівці.

– Бо нічого й не переживав особливого. Впрочім, і не знаю, що б вас найбільше займало. Питайте. Більшість часу перебував я в Гангів, і життя межи тими гарними, обрзованими людьми дало мені багато. Багато й перечитував я там, бо бібліотека їх чудова. Все найкраще і вибране. Так новітнє, як і давнє... Не менше чудові й артистичні альбоми славних малярів різних націй, закуплені в подорожах різними членами тієї родини. І людей деяких цікавих і значних з великим знанням, що бували там гістьми, пізнав я.

– То все багатство витворює, Юліяне, – сказала Зоня.

– Воно й, справді, не лише гарна, але й добра річ – бути маючим, – відповів він. – З тим я годжуся. Воно дає людям можливість пізнавати людей й плоди найвищої культури і... – він урвав.

– А в парафії? – спитала Оксана, що присіла вже до стола до сестер, з-помежи котрих висунулася мати, уклавши свою працю на призначене на те місце й погладивши, то знов і поцілувавши декотре з дітей на добраніч, віддалилася з-помежи них на відпочинок.

– А в парафії?

– В парафії? – повторив Юліян, усміхнувшись. – Мені там було деякими разами, мов я знаходився в іншому світі. Наші попівські родини, скільки вони нам щирости й доброго дають, ми се, може, навіть і не вміємо оцінити. Сам о. Захарій, то, як я вже оповідав, справжній апостол народу, але з давен-давна, що йшов з Христом, куди б той і не ступав.

– Се він, Юліяне...

– А їмость, а Ева? Ти нам про Еву говори, – настоювала Оксана, між тим коли Марія усміхалася, а Зоня мовчала, споживши.

– Коли хочете, щоб я вам говорив про Еву, – сказав Юліян, – то я мушу й спізнати вам про той великий став, що

знаходиться в Покутівці. Широкий, зелений, бо від лісу, що росте собі преспокійно його берегом, з місцями, як оповідали деякі люди, майже бездонними, або знов із плоскими, що й не варт вступати в нього. Вночі виблискує його тафля сріблом, а вдень відбиває небесний дзвін. То синій, то понурий він, який би собі там і не був. У зливах виступає з берегів і убирає їх в шум. Я його перепливав, але не можу сказати, що його не боявся і добре вглибив... Там, де я не сподівався, об'являв він вир, він манив до себе на дно... Ну, а на дно не хочеться нікому поринати.

Сестри розсміялися.

– А Ева?

– Як Ева. Між вами всіма дівчатами нема великої різниці. Хіба що в кожній інше пір'я. Вона весела і сумна, амбітна й імпульсивна... Що більше казати? Я розповідав вам про став, і більше нема що до розказання. Ага! *їмось* добра газдиня, жвава, оборотна, керує челяддю і прочими своїми сільськими знайомими, мов отаман, і поглядами, й короткими розказами, при тім гостинна й увічлива.

– Ева має іншу будучність перед собою, як ми, Оксано, – сказала Зоня. – Вона як одиначка має можливість набрати науки, стати, скажім, лікаркою, зайняти своє місце в суспільності й бути важним чинником. Коли ж вийде заміж, буде, безперечно, й іншою приятелькою свого мужа, як ми... і свої діти, може, ліпше виховає.

– Ого! – кликнула Марія.

– Так я одна гадаю, – відбила Зоня. – Ми лиш робітниці, бджоли без призначення на вищі функції, як те, щоб укласти перші, навіть примітивні підвалини до дальшого розвою суспільства... не говорю вже про збудування держави. До того найдуться в будучності інші особистості жінки, як ми.

Марія знов потрясла, заперечуючи, головою.

– Вір мені, сестро, – стояла старша сестра на своїм. – Ми, з нашим простим скромним вихованням, що удержують лиш лад на світі, себто в родинях, що творимо, оскільки нам то виховання в нашій сфері дозволяє, гармонію, згоду, чистоту, здоров'я, слідимо за розвоєм дитини, надаємо керунок його характеру, учимо, ми роз'яснюємо примітивне добро і зло... ми, як казала я тобі, ті бджоли, що працюють навіть іноді без вищої свідомости, як автомати. Ми також маємо *свою* цінність.

Марія, що хотіла щось живо докинути, здержалася, бо Оксана, що слухала мовчки, нараз обізвалася:

– Йй, ви також говорите про щось, над чим вже давно трава поросла. Се все тепер вже само собою розуміється.

– Розуміється, а перестає розумітися, Оксано, – сказала Зоня. – Тепер виринають інші типи, що інше надходить на витовчену примітивними робітницями дорогу, появляються жінки, що борються гаряче й розумно за самостійність, таки з дійсно вищим фаховим і не лиш образованием, і ми – бодай я – далеко від того, щоби ганити таке стремління... противно, радуєся... особливо, коли вони виростають і з нашого українського суспільства.

Оксана отворила широко очі.

– Надходять „Еви“ й інші їм подібні. А ми вже своє зробили.

– Der Moor hat seinen Dienst gethan, der Moor kann gehen...¹, – сказала Марія гірко.

– Нічого не вдієш проти того, Маріє. Будучність дійсно належить „Евам“, і все се йде природним темпом і розвоєм.

Юліян підняв бистро голову, глянув з розпаленим поглядом на поважну сестру, але не сказав нічого.

– Чи ти віщуєш щось, Зоню? – спитала Оксана.

– Ні, Оксано. Але такі, як Ева й *подібні*, я підкреслюю се слово, навчать нас колись чого іншого. Злого чи доброго – покаже будучність. Може, дадуть й інший оборот дотеперішньому хатньому механізмові й життю. Що я там знаю?! – відповіла Зоня, усміхаючися любо. – Се я так собі на власну руку філософую. Але тепер вже вас покидаю, бо ще треба зачинити вікна і робітню – обійти всю хату, як се робить щовечора наш батько, а відтак... спати! – Зоня встала й звернулася до дверей.

Юліян зірвався і собі на рівні ноги.

– Я йду з тобою! – кликнув.

– А я була б хотіла, щоб ти мені ще деякі пояснення за Потутівку дав.

– Дай йому спокій, Оксано! – перебила, сміючись, Марія, – ходімо справді спати. Про Еву, може, почуємо ще в житті, тепер вона не така цікава.

¹ Der Moor hat seinen Dienst gethan, der Moor kann gehen... (нім.) – Мавр зробив свою справу, мавр може піти.

– А мені дуже цікава, бо я б хотіла лише знати, чи вона займається також хатньою працею, як ми і другі такі, як ми. Чи вміє, приміром, так гарно тісто замісити, як я... про вас вже не кажу... чи розуміє, як до білля братися, щоб було біле, як сніг, і чи знає... голкою...

– А ти дівчак, Оксано, дарма що тобі сімнадцятий зачався; її, одиначку студіюючи, будучу лікарку, будуть упрягати до звичайних домашніх робіт? Іди, йди, її будучність, як і її заняття в житті, буде відмінне, як наше.

– Ах, я її вже люблю, Маріє, я її вже обожаю. Чуєш – обожаю!

Юліян ледве чи дочув послідні слова, він вибіг за старшою сестрою, а Марія, розсміваючися, і собі подалася за братом. Оксана, побачившись нараз сама-одна в хаті, зірвалася від стола й погнала за прочими.

Вони опинилися в невеликім, подовгуватім, розтяглім саду й станули, мов по змовці, на одинокій стежці, що ділила сад на овочевий і яриновий, а була рівна і біла від ясного камінця. Тут гляділи через хвилюку на небо. Воно було обсіпане зірками... десь, саме, як здавалося, над хатою, ніби спинився місяць і світив сріблито.

Темні великі кущі й дерева з поблизьких сусідніх садів відрізувалися неповоротно купами й робили враження чогось лякаючого.

– Ловіть мене, сестри! – кликнув нараз Юліян свавільно, – незадовго межі вами не буду, – і кинувся бігом стежкою – садом.

Всі сестри погнали за ним. Одна й друга простягали за ним руки, й від одної і другої виховзувався він, мов риба. Розсипався дзвінкий веселий сміх між ними. Аж нараз наймолодша, Оксана, вчепилася за полу його сурдута й, держачи її сильно, дала поволокти себе кілька кроків за ним. Він станув, регочучись, і стряс розсипане волосся з чола назад, віддихав сильно. Відтак – се сталося вмить – ледве дівчина спам'яталася, вхопив її несподівано в обійми й підніс високо вгору.

– Так роблять з героїнями, котрих обожають, і тими, що *відзначаються зірками в житті*! Так, – кликнув, – так, поетко моя, що не написала ні одної стрічки... – й опустив звільна, пустотливо сміючися, сестру на землю.

Старші сестри, мов на приказ, помовкли й узяли його під руки.

– Тепер ходімо... – сказала Зоня, піднімаючи палець до уст на знак тихого заховування. Нічний сторож засвистів десь недалеко на вулиці, й щось мов вступило між них. Але то не було нічого, лиш сама тишина ночі й темінь, що, здавалося, походила від дерев і кущів та неначе присувалася все на крок до них, щоб їх собою оповити.

Коли позачиняли все знадвору: вікна, двері, входову фіртку від дороги – й вертали через освітлену робітню батька, здержалися тут мимоволі. Крізь вікно закралося пасмо місячного срібла, всі годинники були в русі, а один, великий, ударив раз. Він, ніби дідик в пантофлях, проходжувався там і сям назад, а всі прочі підняли голоси й ходили за ним. Хто голосніше, хто тихіше, а всі тикали – жоден не мовчав.

– Батько... – сказала нараз Оксана шепотом і помацала брата за рамено. – Тихо. Тут батько є.

– То я тут, тепер я... але дуже скоро мене вже не буде. Не забувайте мене на тій чужині. Батько верне... а я буду сам, цілковито сам.

Він схилився, і його уста злучилися з устами наймолодшої сестри, що так і прилягнула до нього. Відтак безшелестно і німо, неначе справді батько знаходився між ними, подали собі руки на добраніч і розійшлися.

За тиждень він відїхав. Саме в той день, коли від батька наспіла з курорту відомість, що він почуває себе краще, що має надію, що купелі приведуть його до здоров'я, приїхав по нього й син покутського діди́ча й оба вдвійці виїхали до війська.

Більше як рік минуло з того дня.

Час саме перед Різдвом.

По вулицях невеликої резиденції, родинного міста Юліянового, від кількох днів сухого морозного грудня вставилася зима і покрила все білістю. По гізимзах камениць, вершках штахет, над вікнами як і на тонких рамках шиб меншого й більшого покрою, уклався сніг білим грубим пухом. Куди не поглянеш, все потонене в білості, викликає миле чуття в грудях і дише свіжістю. Пора пополуднева, і сніг, що нині від

самого ранку не впав ні одною зірочкою, тепер наче бажаний землею і голою деревиною, почав наново з сірого неба зсуватися.

По головних вулицях ще рух, але в бічніших він слабне. Сьогодні Святий вечір, і хто не покінчив свої орудки, не добробив розпочате діло, спішить їх доповнити, щоб найдалі за годину побачитися вдома та прилагодитися між ріднею до радісного вечора Різдва Христового, того великого свята миру, котре чи не на всій християнській землі, в найубогішій хатині святкується нині.

Коло високих виставових вікон одного гарного магазину з діточими іграшками, а близько сього й іншими добірними речами, стоять ще глядачі, по більшості жінки й молодіж обох полів, і приглядаються тому всьому цікаво. Дехто з них входить усередину й закупає квапно потрібне, хто ж ні, любить лише виставою, особливо діточими тими іграшками, що тут в різнобарвній кількості пишаються. Вони викликають, хоч би й у грудях дорослого, радість, солодкість і щось, що відчувається лише при виді таких різдвяних виставок.

Деяка бідніша дітвора, що спішить куди в орудках, задержується сьогодні мимоходом також тут. Тут стільки чудових речей, про котрі їм і не снилося! А все облите світлом золотим чи срібним, чи змішаним враз, бо вони се навіть докладно не розбирають, так осліплює їх пишнота виставлених дорогоцінностей! Кожда ж річ зокрема є така чудова, ефектна і приманчива, прив'язує так око й серце, наповняє щастям, що й не замічають, як їх кількох зросло нараз до дрібної громадки.

Вона гуторить і захоплюється. З цвіркотом, мов пташенята, що зворушилися чимсь-то, здіймаються їх голоси й знов втихають, а з тим відвертаються і спішать куди-інде недалеко, заводячи тут те саме, що на попереднім місці.

Так дітвора.

На вид мініатюрних авто, комічних мавпок, медведів, паців, коней, горбатих верблюдів і т. ін. вона не може успокоїтись... і не один малий палець полишає слід на чистім склі, де висять і стоять всі ті чудеса та для них недостижимі утвори.

Особливо одно приковує їх. Застановляє на час при відкритті того явища голови до шиби притискати й зі здержаним віддихом придивлятися. Се мале погруддя з білого

порцеляну створеної собаки, що їй на кінчику носа сидить муха і скобоче її, а вона, дивлячись на ню аж зизом з напруження злости, що не може її язиком хапнути й розкусити, приводить малу голоту, наколи зрозуміла о що розходиться, до такого вибуху реготу й веселости, що дехто з дорослих, обминаючих, оглядається за нею і мимоволі й собі усміхаються.

Один молодий офіцер, що опинився перед ними неспостережено близько такого одного вікна, придивляється і собі виставі. По правді, його не обходить то все, бо його лице зраджує нетерпеливість, і погляд, яким шукає чи перебирає чогось-то межи прохожими, каже, що він вижидає когось.

З нудьги чи нетерпеливості він витягає папіросницю, закладає папіроску в коротеньку бурштинову цигарничку і закурює. Він високий і чи тому, що рівно держиться, чи, може, від виразу його поважного, майже строгого лица, робить враження недоступности.

Ждучи, починає проходжуватися. Від фронтових дверей аж до угла камениці й назад. Так кілька раз. Зразу повільнішим кроком, а пізніше, поглянувши квапно на годинник, скоршим. Він доходить приспіненим кроком до угла магазину, вслід за ним якась молоденька дама, що вийшла з магазину з поспіхом з закупном, коли отсе він нараз завертає так несподівано бистро, що вона, що поспішала, вдарилася з ним так сильно грудь об грудь, що її шапочка, що була укладена легко на голові, злетіла на землю.

– Pardon¹... – кликнув він, між тим як дівчина з переляку зойкнула.

Скоро, як гадка, як блискавка, схилився він до землі, підняв шапку і подав її, звиняючися. Змішана, засоромлена, виврала йому шапку з рук і, окидаючи його лютим поглядом з-під лукуватих брів, прикрила спішно голову шапкою і, не сказавши ні слова, ба не кивнувши й головою, погнала далі.

Се сталося в одній хвилі.

Він оглянувся мимоволі за нею, але не найшов її більше. Вулиця була вправді ясно освітлена, а прохожих багато, і вона щезла скоро між ними.

„Гнала, як сполошена, – подумав, – тому і вдарилася так сильно“. Веселий, майже свавільний усміх указався на його устах і щез.

¹ Pardon (*фр.*) – пробачте.

Дійшовши через хвилю знову до магазину, станув і дивився на прохожих по тротуару, піднімаючи, мов у чудуванні, брови.

Нараз опинився перед ним хлопак з елегантним подорожнім куферком в руках, оправдуючися, чому скорше не прибув, бо, як казав, мусів ще дещо для того *другого* пана зорудувати, котрий від'їхав, і спитав, куди має нести куферок.

– За мною, – відповів офіцер і, завертаючи в іншу вулицю, пішов живо враз з хлопцем.

Сніг падав невтомно, і з легкого сумерку настав вечір, хоч не була ще пізня пора.

У домі годинникаря Цезаревича освітлено і святочно. Двері всіх, хоч необширних та низьких, кімнат стояли широко повідчинювані. Мила температура з ледве помітним запахом живиці наповняла їх. Над вікнами були спущені білі занавіси, по берегах оздоблені ручними делікатними гафтами, а майже в кожній кімнаті були коло вікон підставлювані на малих кошикарських столиках цвітучі зимові цвіти в товаристві гарних широколистих рослин або пальм і фікусів, ті послідні уміщені в дерев'яних коробках.

В послідній, може, найменшій кімнаті, що її замешкував давніше одинак-син, стояла зелена, майже під стелю сягаюча смерічка, прибрана всякими ласощами, пишна і блискуча, округ неї на землі, прикритій коверцем також ручної роботи сестер, лежали дарунки. Деякі з них були поміщені між гіллям ялинки. Як сказано, від неї несло лісовим запахом і вона ніби становила собою якийсь центр. Її приладили оба наречені двох старших сестер. Молодий, веселий годинникар Мирослав і огорожник Зарко, що по повороті батька Цезаревича освідчився сьому і дістав руку Марії. Особливо він розвинув свій артистичний смак, оскільки було можливо з малими й скромними засобами прибрати і деревину, і постарати дарунки. Коли Зоня і Марія супротивлялися взагалі закупленню смерічки на сей рік, вимовляючися видатками, справленням виправи, то оба мужчини, порозумівшись мовчки поглядами, впевнили обох, що треба наймолодшій „дитині“ зробити несподіванку і як вже не цінними подарками, то бодай гарно оздобленою ялинкою, котра ще певно і на сей рік справить їй

чималу втіху, тим більше, що останеться по відданню сестер сама вдома і їй на будуче ледве чи постарається хто о деревинку, на що сестри згодилися одноголосно, обіцявши обом молодцям і зі своєї сторони „лепту“ на смерічку з додатками.

.....
В найбільшій кімнаті, що була разом і їдальнею, стоїть впо середині довгий стіл, а на нім після звичаю розстелено легко сіно, і Оксана покриває його. Вона робить се з всею молодію повагою. Мати чи не з дна своєї виправної скрині, що її дістала ще від своєї матері, вибрала на сьогодні гарну адамашкову скатерку, що, ніби сріблом переткана, улискується і аж низенько, майже до землі укриває його.

Накривши, вона на хвилику підсуває брови вгору, прикладає чільний палець до уст і застановляється, на скільки осіб уставляти сервіз? Скільки їх всіх разом? Родичі – два накриття. Дві сестри з своїми судженими – чотири, разом – шість. А вона одна – виходить сім. Не добре. Кажуть, число „сім“ – нещастя і хтось мусить умерти. Хто? О, вона не хоче, щоб хтось умер. І гадками, мов блискавкою, перебігла по всіх знайомих і рідних. Ніхто нехай не вмирає, ніхто. Всі добрі люди нехай живуть. Наколи б брат тут був... о, брат, тоді було б саме добре. Їх всіх було би восьмеро. А так вона все ще стояла без рішення. Нараз перебіг по її молодім здоровім личку мов промінь сонця. Вона вже знає. Вона вже знає, як у сьому випадку зарадити, як ту фатальність обійти. Вона поставить восьме накриття, і нехай собі стоїть. Хто прийде в хату – бідний чи багач, інтелігент чи неук – вона заздалегідь попросить родичів, щоб дозволили, аби він смів їх гостем на сей раз бути. І вона і йому послужить. Як загадала, так і вчинила, уклавши й восьме накриття. Поуставляла все, як треба було після обичаю, на стіл, підкинула ще сіна під нього, жалуючи, що не було й снопа, щоб ще і його укласти в кут, відбігала ще з разів кілька й до кухні, щоб ще про дещо спитати в матері, де поралися обидві старші сестри з сею, бо при вечері мали бути і два будучі її шурина, а остаточно станула перед готовим, прибраним з поукладаними на нім добрими речами і задержалася пововно на хвилику в думці. Вона призначила кожному місце: де батькові, де матері, сестрам, „паничкам“, як називала

наречених своїх сестер, де собі й вже... нараз перервало її гадку шолопання ніг в сінях, з котрих провадили двері направо і наліво до кімнати і кухні, кілька, півголосом промовлених слів до когось й енергійне стукання до дверей. Се, певно, Зарко. Він любить з нею дражитися, любить її лякати, а найбільше вже дурити. Вона здвигнула плечима, не зміняла пози, ні не просила увійти.

Стукання повторилося.

Тепер вона кинулася до дверей з заміром відчинити їх широко-широко тому збиточникові, що коли б і не шукав з нею зачіпки, щоб остаточно посміятися з неї хлоп'ячим, свавільним сміхом, в чім помагали йому і прочі. Та коли уклала руку на замок, щоб їх отворити, вони відчинилися з сіней, і на порозі станув офіцер. Високий, з шапкою, насуненою низько на очі, в плащі, зап'ятім аж під шию, ковніром, підоймленим вгору, а сам цілий білий від снігу, і ждав. Молодій дівчині забилося серце, мов у зайця, і восьме накриття мигнуло її крізь ум.

Він поздоровив військовим привітом, підводячи руку до шапки, все мовчаливо, бо не отвираючи уста і на слово.

Дівчина стояла так само німо, витріщивши очі на незнайомого... і „батько“, і поновно восьме накриття наповнили її жахом... що батько скаже на вид якогось чужого? Він такий строгий. Та лише на хвильку запанував нею ляк, через одну мить, в слідуючій офіцер, що вже здоймив шапку, і розсміявся їй в лице не хто інший, як її брат Юліян.

– Юліян, – скричала утішно на всю хату і кинулася до нього, між тим як він одним рухом скинув з себе плащ, – Юлику, то ти? то дійсно ти?

– А я в першій хвилі і не писав... *то р-раз!!* – він ще сміявся весело, приступаючи до неї. – Ти не пізнала мене, не догадалася?

– Ах, ні, відки, не сподівалася. Ти ж ніколи в листах не споминав, що на Різдво до нас прийдеш. Подумала в першій хвилі: якийсь незнайомий офіцер шукає мешкання і зайшов випадком і до нас... і вже хотіла...

– Йому на груди кинутись? – докінчив він збиточно, скидаючи з шиї шалик та відвертаючи змокріле волосся з чола. – Бо мені сьогодні трапилось таке, – сказав і притягнув її до себе, вітаючись і цілуючись з нею сердечно.

– Що-що? – питала між тим Оксана і гляділа ущасливлена на брата та потрясала ним, мов дубом, що ані разу не подавався від її молоденьких сил.

Він тут оповів наборзі кількома словами свою пригоду з чужою якоюсь панночкою, що кинулась йому на груди і мало не розбила його серце надвоє.

Молода дівчина розсміялася сердечно.

– А я, – оповідала вона, вислухавши брата, – думала вже об тім, чи не запросити того „чужого“ на восьме накрыття, – при чім пояснила йому, що трапилося знов і їй з „чужим офіцером“. – Ах, Юліяне, – кликнула остаточно, – що за чудове чудо, що ти, мов з неба зісланий, спав на свята до нас додому. Офіцер! Дорогий наш офіцер.

– А яка велика й гарна панна стала з тебе, – сказав брат весело, приглядаючись їй, і погладив її наново пестливо по лиці. – Сказав би хто, вісімнадцятилітня панна... а то ледве я боюся, що лиш колись нараз почую, що й Оксана Цезаревичева виходить заміж!

– А-ай! – кликнула вона, неначеб її вколов хтось несподівано. – Ти забув, що ми не маємо в житті розлучатися?

– Та де забув... – відповів він з уданою повагою. – Записав собі в нотес, коли великий вітер був, то й яким чином щось таке забути? Але де батько, як мається, і інші? Ходімо до них.

На голосну балачку й радісні Оксани оклики і сміх, змішані з братовим баритоном, увійшов батько з своєї кімнати, прибраний святочно (бо дуже шанував великі свята), появилися чи не рівночасно сестри й мати і прочі з хати, й за недовгу хвилину побачив себе Юліян в колі всіх своїх любих. Тут пригортала мати, цілувала сина, тут батько з усміхом, що так рідко появлявся на його поважнім старім обличчі, притискав коротко та сильно, по-мужеськи одинака до серця. Знов сестри вітали, обіймали брата, щебечучи, ущасливлені приїздом його, а там і оба будучі мужі їх увійшли скромно за голосами з дальшої кімнати й вітали його щиро. За недовгий час пішла оживлена радісна розмова, здоганяли себе питання й відповіді, з чого вийшло, що Юліян був уже в коменданта, до котрого полку належав, замельдувати свій приїзд і враз з тим свій виступ. Зараз по святах справляє собі цивільне вбрання і вирушають з Едвардом, котрий так само поступив, у подорож так звану, доповняючу освіту, чи, як називає

се батько його товариша, Bildungsreise¹, до котрої сам уложив план і подорожню руту. Насамперед в Німеччину, Швейцарію, відтак Скандинавію, Англію, може, ще в Москву, Київ...

– А Францію?.. – спитав батько.

– Мабуть... бо нащо студіюємо фанатично французької й англійської мови? Та про те ще пізніше, а сьогодні я такий радий, що знаходжуся вже межи вами.

І все наново був се по більшій часті брат, що мусів на все відповідати, що оповідав про теперішнє і давніше, про те, що наспівало поки що ідеями, а заносилось на зреалізування ділами. Відень – се європейський лексикон, для которого треба багато часу, взявши його з культурного боку, а він, скільки було в нього часу як у військового? По службі бігав по бібліотеках, робив записки, слухав виклади, які йому на будуче мали би, як для професора придатися, отже „уживати“ Відня не було як, бо на те і його мінімальні средства не позволяли. Та все-таки вдавалося йому часами багато дечого великого, поступового бачити й чути й з українською молодіжжю, що там студіювала, пізнаватися. Декотрі голодували по-геройськи і студіювали, се були деякі селянські сини, котрими можемо гордитися, а знов і інші, з родин інтелігентних, що менше себе контролювали, вони витрачували час по локалях, котрі можна було оминати, бо лиш гроші в них залишали та здоров'я винищували.

Марія, що сиділа коло брата, погладила його і, заглядаючи йому збиточно в очі:

– А ти був святенський, Юлику? – питала.

Його погляд майнув через плечі по ній.

– Аби-сь знала, що був святенський. Був, бо мусів з часом числитися, працювати, Едварда заєдно на оці мати, що іноді правдивого батька зраджував і грішми, як половою, сипав.

Так до вечері.

По вечері, котра відбувалася при гарнім настрою, і коли ж батько збирався піднятися з-за стола, всі присутні заголомшили його просьбою ще хвилину посидіти, так що заким він з того опам'ятався, на один знак прибувшого сина прискочили до нього оба наречені сестер з Юліяном, взяли його на руки і за маленьку хвилину обнесли три рази округ стола,

¹ Bildungsreise (нім.) – навчальна поїздка.

при чім доньки плескали радісно в долоні, а мати то сміялася молодечо, то витирала сльози з розчулення.

По тім різдвянім „тріумфі“, як називала се Зоня, попрохала вона всіх до кімнати, де знаходилась ялинка. Ся послідня блистіла вже від світла, пишна з свого срібно-золотого вбрання, такими ж дрібними дзвіночками, збагачена люкром, украшеними серцями-медівниками, позолоченими оріхами, дактилями і преріжними смачними конфетами, як їх звичайно бачимо на ялинках, а поверх всього того – ілюзія-іній, з-поза котрого визирали найбільші цукрові широкі рум'яні личка, усміхнені і плачучі, що викликували своїм видом усмішку.

Хто глядів на ялинку, глядів і на молоду Оксану. Вона була наймолодша в крузі, і все звертало увагу на ню, жартуючи з неї на тему розвішаних ласощів, цукрових круглих лиць і полюкрованих барвно сердець й інших медівничків, і паперових освітлених балоників. Вона не боронилася, була щаслива, що брат був удома, і чому б їй не бути безжурною?

Відтак розділювано дарунки. Кожде одержало щось, почавши від батька, що сидів в шкірянім фотелі по бабуні, й усміхався добродушно, – аж до наймолодшого. Батькові припала гаптована оксамитна шапочка до працьовні; матері – практичний дарунок, бо широкий господарський фартух, яким вона врадувалась і по-молодечому на його вид розсміялася, цілуючи за нього Марію в личко, вгадавши, що то її видумка. Зоні передав її наречений маленьке *étui*¹, в котрім знаходився золотий годинничок. Марія дістала від Зарка, в гарній оправі, Новий і Старий Завіт, „з котрого будемо щовечора по денній праці одну главу перечитувати“, сказав, передаючи їй книжки, а Оксана – поезії Шевченка та Федьковича і „все до посліднього, що на ялинці“, на що Оксана відразу обома ногами, мов кавка, підскочила.

Коли роздаровування минулося, звернулася мати до сина і сказала:

– Найкращим дарунком для нас всіх, а для мене зокрема, є твій приїзд, мій хлопче. Нікому з нас не снилося сьогодні тебе бачити...

– Який він там ще хлопець, – упімнув свою жінку господар дому. – Він в мене мужчина, відколи покинув середні школи, а надто тепер, де його бачу офіцером. А тепер, – додав, –

¹ *Étui* (фр.) – футляр.

заберу його на часок до своєї кімнати. Йому належиться також дарунок, бо він не сміє сьогодні з порожніми руками вийти. Наколи б трохи прибавився, то ви розважайтеся самі межи собою.

З тими словами всунув синову руку в своє рамя і оба пішли до алькиру за робітнею, який охрестили дівчата між собою святиною, бо там знаходилася батькова спальня, бібліотека й інші його „святощі“.

– Для Юліяна нема нічого відповідного, – сказала Марія, оглядаючись заклопотано і безпомічно округ себе, коли за батьком і братом зачинилися двері.

– А може, і є... – обізвався тут молодий Зарко і в кутиках його уст здригнулось збиточно.

– Що, що, що? – перебігло цікаво з уст до уст, і все кинулося до молодого чоловіка з питанням за дарунком для брата. Та сей, всунувши руки в кишені, станув перед ялинкою і почав її так пильно оглядати, неначе на ній появилось нараз щось досі на ній невиданого.

– Гарна ростом, – сказав лише, а опісля ще додав: – І ростом, і листям. – І більше не міг з нього ніхто нічого видобути.

.....
Коли батько Цезаревич увійшов з сином до своєї кімнати, указав йому місце.

– Ти сідай, а я добуду то, що ховав для тебе від хвилі, як тебе уклали мені на руки з словом „син“, – з тими словами він видобув ключик з грудної кишені, отворив одну шухляду свого старого бюрка, вибрав звідти з маленької, оксамитом оббитої, скриньочки один перстень, котрий лежав межи золотим якимось ланцюжком і хрестом-відзнакою для військових, і передав його Юліянові.

– Отсе дарунок тобі, сину, в сьогоднішній вечір, в котрий справив ти мені таку радість твоїм приїздом.

Сей зачудувався, перебираючи перстень, якого ніколи не бачив у батька, і оглядав його цікаво зі всіх сторін, дякуючи остаточно кількома теплими словами за нього.

– Се чистий правдивий рубін, тату, скристалізована кров... Який гарний і цінний! Ви се знаєте, тату?

– Так, мій сину. Сей перстень одержав мій батько а твій дідо Юліян Цезаревич від свого полковника в молодім віці,

будучи тоді його улюбленим ад'ютантом, а потім і мужем його самотньої дитини-доньки, а твоєї бабки. Держи його в честі й носи в честі, – додав поважно, майже строго. – Будь сильний і відпорний проти всяких спокушень, звідки б вони і не грожали тобі. Мій батько був таким до хвили, доки... доки не стягнули йому сю дорогоцінну пам'ятку з пальця.

Тут він урвав і сів на крісло перед своїм бюрком, схиливши голову на груди, ніби застановлюючись на хвилину.

– Кажіть що про діда, тату! Ми всі майже нічого про нього не знаємо. Не ховайте нічого, а мені би так мило було про нього, його особу, перебіг його служби і все його дотичне дізнатися, – просив, впливши очі з виразом щирого прохання, в батькове лице. – Я не хлопець вже, як самі сказали-сте, а чоловік. Яко офіцер, знаю я також, що значить офіцерська честь і що їй треба більше зберігати, чим життя.

Коли батько заховувався все ще мовчливо, Юліан додав:

– Я скажу тепер, що я рад, що був і у війську. Воно причинилося до того, що не буду в своїх осудах одностороннім, як би се міг бути цивільним. Той апарат, названий „військовість“, чи армія, про котрі говорять зчаста-густа як про щось поверхвне з погордою, він страшний своєю консеквенцією, повагою, строгістю, силою дисципліни й тактикою життя і смерті, – і тут він умовк. – Я вам перебив, тату, простіть. Дідо був військовим, а що я саме ношу ще на собі отсе, то... – при тім указав на уніформу на собі, – то й мимоволі насунулись мені висказані думки на уста. Оповіжте мені дещо про того мого діда, про котрого приходилося мені зачувати, що цікавить і подразнює мене. Сей гарний перстень з каменем барви крові буде в мене в пошануванні й свого роду талісманом. Не так, тату?

– Ні, – батько-годинникар підняв голову і заперечив. – Ні, сину. Але пожди, – він піднявся з свого місця, витягнув з нижчої шухляди того свого бюрка якийсь зошит і сказав: – Отсе я від кількох років списував для тебе, а коли розпочалася в мене хвороба, я приспішив і докінчив. Писав уривками. Багато, про що я писав, переживав я сам, дещо розказували гідні і правдомовні люди, дещо моя сестра і її муж і, як би воно й не було списане, сину, се все є правдою. Багато дечого, що видавалось мені в хлоп'ячих літах неймовірним, я пізніше зрозумів і уложив тобі так, як слід розуміти. Прочитай і йди

дальше, як ішли твій дід і батько. Читай хоч сьогодні, хоч завтра. Коли хочеш. Перстень і отся рукопись належать до себе. За годину-дві прочитаєш. Розуміється, я писав без огляду на яку-небудь стилістику, а писав просто, як знав і відчував я, годинникар.

Юліан, зчудований несподіваним батьковим заявленням, переглянув рукопись. Батькове письмо було чітке, а зацікавлений до живого, він, не надумуючися довго, усівши близько стола, присунув лампу, щоб бачив ліпше, і почав читати:

„Я лиш одну сцену маю в пам'яті, що врилася мені на ціле життя в душу, а то сцену з моєю бабунею, – так почав батько-годинникар свої записки, – що бачив її в діточім віку, бо мені тоді було не більше як десять-одинадцять років, кажу мою бабуню, бо своєї матері я цілком не знав. Моє уродження поплатила вона своїм молодим життям. Та моя бабуня, а твоя прабабуня, яку, безперечно, добре пам'ятаєш, бо хорошила тебе не один раз перед моєю строгістю, і котра вийшла в дуже молодім віку за старшого військового заміж, а то за полковника, під котрим служив мій батько, заміж, привезла нас обох, т. є. мою одиноку, тоді 15-літню, сестру (власне, тету Зоню Рибко в горах) і мене на похорон нашого батька. Він лежав в мешканні одного високопоставленого, хоч тоді ще молодого урядника гірництва, поляка Альфонса Альбінського, при копальнях криці в горах на Б. у властителів братів фон Ганенгеймів, про котрих господарку і життя ти дещо чував, а з часом, оскільки се нас, українців, може обходити, і більше зачуєш.

Отже, повторяю.

Ми прибули на похорон нашого батька, *що відібрав собі життя власною рукою* внаслідок нещасливої гри в карти в палаті вищеназваних братів фон Ганенгеймів.

Бабуню покликалино телеграфічно, а вона, забезпечившись в більшу суму грошей, забрала нас обоїх, і ми поїхали.

Як, що? Спитаєш, мій сину?

(Тут було писання перерване, неначеб годинникар поглянув розпаленим грізним оком на читача).

Як знаєш, бранка відбувається щороку.

Щороку їздила комісія асентирункова у свій час на означені місця. Складалася вона, як відомо, з небагатьох військових осіб, а іменно: з штабового лікаря, кількох вищої й нижчої

ранги військових добродіїв, а між ними в той час був не хто інший, як мій батько Юліян Цезаревич. Давніми часами – про теперішнє не кажу – брали деякі лікарі, де давалося, при бранці потайки хабарі. Кажуть, часами менш докладно – се тяжко означити, бо хто їх там знав і міг контролювати? Комісія приїжджала й від'їжджала в призначені на той час місцевості, аж не прибула так само одного разу й до містини М. в гори, де на дві години віддалення від неї жили властители копалень криці фон Ганенгеймів.

Та невелика місцевість їх проживання на ім'я І., так само в горах, була повна гамору робітництва, шуму гірської ріки, над котрою стояла побудована гамарня з колосальною гудою, з котрої гнали день і ніч снопами іскри вгору в супроводі голосних покликів і порозумівань того гірничого робітництва, що все враз становило неабиякий рух і об'яву життя.

Мій батько знайомий з І., бо не першина йому була навідуватися, у вельможів Ганенгеймів, котрі любили й шанували його ради його симпатичного товариства й лицарського офіцерського поведіння, був рад з сього приїзду, де почував себе все гарно, а наша гарна і горда бабуня яко вдовиця по полковнику тішилася настільки ласкою в панів-добродіїв, що мала привілей перебувати літом з нами, дітьми, за їх зарядженням в них. Се я лиш так мимоходом згадую, щоб ти докладніше зрозумів те все, що буду тобі далі картинами вказувати.

По приїзді на поклик завідателя Альбінського, по котрім безпосередньо мала бабуня з учителем Рибкою в чотирі очі розмову, вступили ми у велику кімнату, де лежав мій батько, уміщений між великими цвітами, а для мене мов сплячий.

В кімнаті тій знаходився господар хати, його жінка, асен-тирункова комісія з майором і штабовим лікарем на чолі, гірничий гурт урядників, проча інтелігенція і деяке робітництво.

Я поглянув збоку на бабуню, що провадила нас обох за руки. Сину, я постарівся, але ніколи не бачив більше маєстату в постаті, більшої закамєнілости й рішучости в обличчі жінки, як у тої моєї, сьогодні для мене чимось неначе чужої, бабуні.

Сама вона, здається, не бачила нікого. Бліда як смерть, ішла звільна, рівно, з очима, спущеними вділ, в чорнім убранні, що спадало тяжкими фалдами на землю, заслонюючи й кінчики її обуви. З голови спливала з капелюха аж по сукню густа чорна крепа. Так опинилася вона з нами коло катафалка з батьком.

В кімнаті, чорно оббитій, панувала тишина, неначе наш вступ здержав у всіх віддих. Всі очі звернулися на нас. Першу підсунула бабуня мою сестру до батька.

– Попрощайся з ним, – сказала півголосом, мов із завмерлих уст, і сама ждала.

Сестра, як і вона, в жалібнім строю, що не йшла, а воліклася, підійшла до катафалка й кинулася на вмерлого:

– Чому ви нас покинули, таточку? – захлипала. – Чим ми провинилися, чим, таточку, чим?..

Що в її голосі було чи в словах її, я не знаю, я лиш пам'ятаю, що всі присутні навкруги, особливо жінки, вибухнули плачем, і він розносився якийсь час по кімнаті. Та що з тим плачем враз неначе вступило життя в бабуню. Лагідним, але рішучим рухом відтягнула вона плачучу від мертвого, що обняла його судорожно почерез груди, притискала впоследнє своє лице тут же та цілувала раз по раз його на грудях зложених руки.

– Не буди його, донцю... Він знайшов супокій, то лише ми... – сказала і урвала. Сестра, що насилу відступила від мертвого, зробила їй місце, а вона, що не випускала мою руку з своєї, підійшла тепер близько до катафалка й, підносячи мене трохи вгору, сказала: – Поцілуй твого батька, сину, в последній раз. Його вже не побачиш. Покинув нас.

Переляканий, потрясений, ледве свідомий того, що робив, я вчинив, як вона казала. Але:

– Татку, встань, – поблагав я шепотом, аби ніхто не чув, я опустил, як сестра, голову на груди, і ще раз поблагав: – Встань!..

Бабуня опинилася за мною, вона стягнула мене вниз, взяла, як перше, за руку й сказала:

– А тепер слухай і повторяй за мною.

Я глянув в її очі. Бліда, наче із закаменілим видом лица промовляла:

– Я, одинокий твій син, тату, присягаю тобі, що чим би я не став без тебе в житті, робітником чи *декорованим паном*,

бути ним чесно, боротися проти рабства, податків душею і тілом й остати своєму народові вірним аж до кінця життя свого. Так мені, Боже, допоможи. Амінь.

– Амінь, – повторив я точно з її наголосом.

Я умовк, а вона відступила від мене. По хвилі мовчання і ждання, мов ладилася до молитви, схилилася вона над мертвим, притиснула своє чоло до його рук, прошептала щось, вчинила знак хреста й, піднявши голову, звернулася обличчям вглиб кімнати.

Я поглянув у її обличчя. Хоч і який я був молодий і дитинний, та знався вже настільки на виразі того її обличчя, щоб відчувати, що в тій хвилі воно не відчувало нічого доброго. Хтось з присутніх голосно зітхнув, і погляди чи не всіх зібраних звернулися на нас.

Вона се не бачила. Вона зблизилася о крок до господаря дому, що відзначався між похоронними гістьми своєю панською, певною, майже визиваючою поставою, з назад зачесаним, по шию обстриженим волоссям і парадним гірничим стробом. Вп'яливши свої чорні очі, вона підняла руку.

– Тепер ти вважай, *пане!* – кликнула.

Завідатель прокинувся, в його сірих очах спалахнуло, але він не рушився з місця.

– Тепер ти вважай, – повторила, – проклинаю тебе за *невинні сироти* враз з цілою твоєю сім'єю, скільки б їх у тебе не було, щоб кожде з твоїх дітей не зазнало ні проміння щастя, а з твоєю поміччю по трудах, припливши до берега, в баюрі життя потонуло. Проклинаю, щоб наймиліше тобі прокинулося в медузу, щоб *ти* сам жив і не гинув, а коли загинеш, щоб не найшлася рука твої очі затулити й *щоб* вони на пострах людства осталися вівіки отверті... щоб ти... – та тут же вмовкла. Окрик жаху пронісся в гурті присутніх і якась постань похилилася додолу. Все звернулося до неї.

Се була господиня дому, жінка завідача Альфонса Альбінського.

– Зомліла, – кликнув хтось з гурту. – Удар серця.

– Зомліла.

Але вона дійсно лише зомліла. Її винесли з кімнати, а один з панів, здається, з військових, приступив до бабуні й подав їй рам'я.

– Збожеволіла з жалю... – сказав завідатель тремтячим голосом, вказуючи на бабуню. – Дивіться на ню!

Та вона відсунула рам'я добродія і шукала очима в гурті за голосом, стрічаючи тут лише самі перелякані погляди. Легкий усміх, мов тінь, поблукав по її устах, але не сказала нічого.

– По похороні зайду ще раз сюди й сплачу довги. – То було все, що промовила до добродія. Схиляючись опісля низько перед мертвим, роблячи знак хреста, мов поблагословила до гробу, взяла нас, як передом, за руки. В тій хвили вступив священник в кімнату і почав церемонію похорону. Я її оминаю, бо для мене нема нічого прикрішого, як хвилі, коли прикривають домовину.

.....
Коли ми виходили з кімнати за домовиною, впало мені в око, що дві молоді пані, попри котрі ми минали, розмовляли голосно й одна з них, указуючи на мене, сказала:

– Бідна сирота, зовсім на нещасного батька похожа.

Вона була русява, видалася мені дуже гарною і, як я пізніше довідався, була се якась убога родичка господаря, також Альбінська, перебуваюча у вуйка завідателя й помічна у веденні хатньої господарки й у вихованні дітей, яких була чимала громадка. Друга коло неї, брюнетка з чорними очима і грубими бровами, була, як здавалося мені, відражуючо бридкою. Вона супроводжала мене таким пожираючим поглядом, що я закрився від неї, аж ми не вийшли за двері. То була одинокка сестра господаря і, хоч в той час ще молода, а вже вдова.

.....
Юліян підняв на часок голову, заявляючи батькові, на котрім місці опинився. Йому хотілось дізнати, чи та молода вдова не була пані Орелецька.

Так. Її муж, українець знімчений, як се в той час бувало, був маючий і почмейстер. Він саме був в І., доставчав населенню пошту та держав т. зв. диліжанси.

То тоді ще не було залізних доріг?

Батько похитав головою. У тих околицях ще ні, була відповідь, і Юліян читав далше. Будова залізної дороги була проєктована правительством, і хоча той проєкт був сильно піддержуваний і братами Ганенгеймами, то він здійснився аж в кілька років пізніше, що було також причиною до упадку

їх панства. Через брак залізниці мали вони в транспорті в не-однаковий час втрати. До того, поверховна контроля над адміністрацією, надмірне довір'я до панів радників, скарбників, магазинерів, особливо завідателів, як поляка Альфонса Альбінського, котрих критичне визискування того довір'я німців доходило до грубої крадіжі при найкращих словах, і таким поведенням доки не дійшло до того, до чого в таких обставинах звичайно доходить.

Але читай дальше.

„Люди, що працювали в іншому керунку в тій околиці і не стояли в жодних зносинах з вельможами, хоч і були обзнакомлені з поступуванням панства урядництва проти принципала, не мали змоги доказувати се фактами, не викликавши тим проти себе ворогування й обурення цілого апарату урядництва, а може, й самих вельмож.

Скажеш, може, сину, що сумно, що не можна було такий пишний маєток врятувати, а може, і спитаєш, чи не було хоч одної, кількох душ, котрі б були шепнули властителям, куди їм свою увагу зосереджувати. І я тобі скажу, і чому не було? Було. Та все те не було б вже й багато помогло.

Один з таких людей був, власне, тамошній вже згадуваний *добродій* Орелецький, муж п. Орелецької, *почмейстер*. Через його-то руки йшли час від часу від завідателя Альбінського грубі грошові посилки до щадничої каси до Л., Ч. і В., котрі ніяким чином не могли походити з місячної оплати гірничого урядника, котрий майже понад стан жив і в той час був вже батьком кількох дітей. Звідки брались в нього ті суми? А від других, гадаєш, діялося інакше? Інші знов не висилали, щоправда, нічого до банків, але зате вели розгульне життя, і тяжко було „чорне“ на білім доказати, куди здобутки Ганенгеймів дівалися. Почмейстер Орелецький, що був незалежним і не дбав о нічию ласку через свій маєток, помер несподівано в молодім віці, і не було кому проти злочинців свідчити“.

Юліян, заглиблений, читав.

„Другий добродій, що не менше був обзнакомлений з господаркою гірництва, був один вчитель народних шкіл, також українець, та хоч не знімчений і чесний, та зате така малозначна особа проти надутих панів урядників, що приступати до самої голови і нарушувати її довір'я до тих, між

котрими був, між іншим, любимцем один з перших здібний, оборотний й образований муж Альфонс Альбінський, – було ризиковано і смішно. Що значив народний учитель у панів Ганенгеймів?

Та при учителеві я задержуся довше.

Він, йому на ім'я було Рибка, вчитель німецької мови і деяких інших предметів (наша українська мова не мала ще приступу до публічних шкіл, і він уділяв її лише приватними лекціями в поодиноких домах, між іншими і в домі самого завідателя Альбінського).

Жінка сього ж, гідна пані, донька одної достойної української особи, заслуженої з літературних творів, виробила собі настільки авторитет у свого мужа-поляка, в котрого честь скажу, що не був шовіністом, що коли заявила бажання, аби її діти вчилися і її рідної мови, він не противився жодним словом. Правда, крім невеликого відсотка гуцулів, інтелігенції української на той час було в тій околиці мало, а й тут німецький елемент поглитав своєю культурою. Від міри культури противника, сину, чи сусіда якої-небудь народности залежить і його духова побіда.

Отже, той вчитель, сину, молодий чоловік, походження селянського, здобув собі своїм статечним поступуванням і такими вчинками прихильність і поважання між тамошнім населенням і інтелігенцією до тої міри, аж не досягнув остаточно ласку, як замітив я повище, бути заангажованим до дітей і в дім самого завідателя Альбінського.

Тут він умів своєю симпатичною, щирою особою і гарним співом так знаменито збуджувати любов дітей до мови, якою говорила їх мати, попри мову їх батька, що хоч і які вони були молоденькі, а зійшовшись в іграшках з іншою дітворою, робили несвідомо пропаганду в формі навчання української мови, за що в „заміну“ виявляли охоту і готовість вчитися і мови тих же, що викликувало в гарної пані Альбінської щире веселість і радість, а на чолі батька зморшку або усміх легковаження, що навіть одного разу дісталось за те добродієві Рибці легке упімнення не займати у дітей забагато часу на вивчення хлопської мови, що хіба на будуче для порозуміння з службою може їм придатися.

По такім упімненню, яке прийняв учитель Рибка спокійно, він не змінив свого завдання і свого обов'язку й оминав

лише моменти звертати увагу батька-поляка на такі визови з діточої сторони, а науку української мови піддержував не менше сумлінно, як досі.

При нагоді вчителювання і приязних відносин до цілого дому завідателя Альбінського, а через його протекцію і в інших домах, де бував не лише в прикметі домашнього інструктора, але й бажаним гостем, особливо, де знаходилися молоді панночки і відбувалися, відповідно ранзі батьків, домашні заботи.

Так через довгий час, в котрім мав він нагоду не одно збагнути, доглянути, про не одно досвідчитися, що відносилось менше до науки і заботи, як мимоходом до господарки гірничого урядництва на майні фон Ганенгеймів.

Я не без причини задержався при тих подіях. Я хотів тобі дати хоч перелетну картину отсього минулого на Б., а враз з тим указати, що іноді й одно здорове національне зерно, що хоч би воно і в яких ворожих варунках свого існування знаходилося, мимо всього не гине“.

Тут було писання перерване, неначеб хоровитий годинник сперся о спинку крісла, протирав чоло і випочивав.

Юліан встав з свого місця і перейшовся без слова по кімнаті. Коли й батько мовчав, він відчинив вікно і вихилився глибоко поза нього. Надворі була ніч спокійна, наче дихала білою мрякою, і десть здалека доносились дзеленькала саней. В його голові кружляли думки роєм. „Отже, так малася річ з його дідом Цезаревичем, отак. А бабуня Орелецька...“ – та тут перервали нагло політ думок якісь сани, що кудись погнались попри дім. У них сиділо кількох мужчин, здавалося, українські академики, і колядували „Бог предвічний“, оставляючи по собі в воздусі лише пасмо гармонійно в себе злившихся звуків. Юліан глядів ще якийсь часок за ними, відтак запер вікно і вернувся до записок.

– Читаю далі, тату, – сказав, притягаючи ближче своє крісло до бюрка з лампою, втоплюючи свої очі в лице батька. – Хочу якнайскорше знати, що сталося з вами, тетею Зонею і всіма прочими. Я зворушений, мов з сідла викинений.

– Правда? – спитав батько поважно. – Вскорі дізнаєшся більше.

Юліан читав:

„Той вечір, що став такий катастрофальний для мого нещасливого батька, був прощальним вечером Ганенгеймів для

шурина, що перебував тут якийсь час з Англії на відвідинах у своєї сестри, відданої за Йоахимом Гансом фон Ганенгеймом, а може, також, як шептано тоді в деяких домах, щоб рівночасно розвідатися про його стан матеріальний, бо в В., приміром, був Йоахим через свій масток і розгульне життя знаний як багатий король міді.

Не стану я про пишноту і блиск того вечора говорити; про музику, співи, що розносилися на відміну на віддавання чести чужому англійцеві, а й іншим враз з ним, що цікавився більше самою здобуваною крицею, шахтами, організацією і ступенем робітництва, їх оплатою і тому подібним, чим забавами, уряджуваними ради його особи, а й сьогоднішнім вечором.

Були тут згромаджені дигнітарі з золотими ковнірами, високими титулами, панове з столиці, духовні особистості, протоієреї, архімандрит з монастиря св. Івана з Сучави, багаті елегантські бояри з Молдови, славний Николай, музика з Сучави, з своєю капелою, батько так само славнозвісного пізніше скрипаля Григорія... все з С., і військові. Все те гарне, вибране, репрезентаційне, блискуче зі всею гвардією гірничного урядництва з жінками й дорослою молодіжжю обох полів явилось в сей вечір.

Сказано – панський вечір.

Сама „палата“, як звала тамошня людність одноповерховий, не надто великий, скромно збудований будинок Ганенгеймів, неначе купалася сьогодні в світлі. Крізь великі, на поді кругло всаджені скла, як і з віком і скляних дверей, що провадили на балкони, лялося воно струєю і освічувало величезне, білим шутром висипане подвір'я і білі господарські магазини і будинки, та доріжки, що з нього вибігали, видавалися ще білішими.

Завідатель Альфонс Альбінський, а на той час і ціла присутня в І. асентирункова комісія, не винявши і мого батька, що був, як споминав я вже, знайомий з Ганенгеймами, була також запрошена. Батько любив заходити в кращі товариства і був звик до них, та сим разом відмовлявся в завідателя Альбінського. Не мав охоти. Був без настрою, а що найважніше, не був „при касі“. Він же лиш службово перебував тут, отже, ніяково було йому заходити в таке вибране товариство, не прилагодившись до того відповідно. „От штабовий лікар

також не буде в нім уділ брати, – говорив, – сей день, котрий мав минути без бранки, він використав і виїхав в купелеву місцевість Д., щоб оглянути там заклад і джерела“. Сказано – вимолювався. Та не вдалося се йому. Завідатель Альбінський домовляв йому доти, а він се вмів, доки остаточно сей не згодився на короткий час піти.

Годину перед від'їздом до вельможів поступив батько, котрий був запрошений враз зі штабовим лікарем, також поляком, на час бранки 1–2 дні замешкати в завідателя, де було обширне мешкання, до пані Альбінської, а радше в кімнату, де перебували переважно діти, щоб тут ними, гарно вихованими, на часок полюбуватися, бо був великим приятелем дітей, а далі, щоб з нею, гарною і хоч ще молодою та взоровою матір'ю говорити, пізнавши її як щиру українку і жінку прегарних душевних прикмет. Між дітьми звертала наймолодша її дитина, а то шестилітнє дівчатко, його увагу. Раз, подібністю до своєї милої матері, а по-друге, своєю напричуд любою дитячою готовістю на бажання гостя співати. Коли він, з'явившись і побалакавши з котримось з дітей, покликав її до себе, вона, закинувши ручки назад, зближалася поважно, трохи збентежена, і ждала. На його просьбу йому лиш одну маленьку, коротесеньку пісеньку заспівати вона виконувала се за кожним разом слухняно, а відтак втікала або, вхопившись за маленьку фалдовану сукню, спозирала напівцікавими, напівзадуманими очима на нього.

За сей недовгий час легкої розривки між ним а господинею дому входив і виходив молодий вчитель Рибка, допитуючи о дещо господиню в імені тети Олі, що вешталася в господарці й зільнику, бо був в їх домі мов у себе, вижидаючи між тим то на появлення господаря, з котрим мали їхати оба, батько і він разом, до палати. Мій батько казав і учителеві Рибці, котрий був йому симпатичний, наче рідний, як висказав се і господареві про свою нехоть до сьогоднішнього вечора, а і сей відраджував йому йти. Сам він, Рибка, їхав сьогодні туди на просьбу пана Йоахима, бо в ролі співака до якогось часу, а опісля виключно за муншенка, яким бував звичайно у панів, коли відбувалися там бенкети. Господиня дому оставала на сей раз вдома, бо не час її був до виходів.

– Ми вернемо оба скорше, пане, – сказав йому довірено батько, – навідуйтеся лише там до мене, і ми порозуміємося. Я б волів сам не вертати.

Врешті появився господар хати. Стрункий, з темнявим волоссям, відчісаним з лоба, поважний, в святочнім чорнім убранню з ознаками гірничого стану, себе певний, мов князь.

Сину мій, одинокий хлопче (читав Юліян з майже здержаним віддихом), оповідали про нього, що сей Альбінський настільки був захоплюючий, талановитий, образований, наскільки здібний до різних підлих поступків і жестоких вчинків!”

– Тату! – перервав тут нараз молодий читаючий офіцер і звернув своє обличчя до батька. – Ви так тут говорите, неначеби завідатель Альбінський був ще межи живими.

– Се він і є, мій сину, – відповів годинникар. – Альфонс Альбінський є ще між живими.

– Справді? Альфонс Альбінський, він живе? Де?

– Живе в горах в М., де проживає і моя одинока сестра, а твоя тета Софія. Але не переривай. Читай. Се, прецінь, не така давнина, про яку я оповідаю.

Син умовк, похитавши зчудовано головою, і потонув далше в записках.

– Яка програма на сьогодні? – спитала пані Альбінська, погладивши свого мужа ніжно по рамені, котрого любила понад усе, хоч він не все віддячувався їй гідно за ту її вірну любов.

Він поглянув на неї побіжно й усміхнувся:

– Тобі невідомі програми вечорів в Ганенгеймів? Ти бувала там чи не один раз. Правда, тепер вже лиш рідко заходиш, що далі й забудеш, що ми там пізналися. Не так, Люнечко? – спитав і звернувся до мого батька, наче йому се говорив: – Ти вже забула, як перебувала з твоїм батьком в купелях в Д., де перебувала тоді й пані Йоахимова фон Ганенгейм зі своїм мужем, і ви там пізналися? Опісля по повороті у них святковано чийсь уродини й була невелика забава, на котру по повороті ти з твоїм батьком мусіла явитися, і ми там обоє пізналися. Ти гуляла так чудово мазурку, як родовита полька, а до другого вже я тебе заангажував. То був для нас обоїх незабутній, прегарний вечір. Там все однакова програма.

Пані Люнечка здвинула плечима й усміхнулась якось мрійливо.

– Пам'ятаю, – сказала. – Чому б ні? Для молодих – танець або салонові ігри, які хотіли декламації, мелодрами, дилетантський театр; а для мужчин в окремім салоні – гра в карти. Ах, та гра в карти... мій дорогий... та шалена гра, – додала зітхаючи. – Грай обережно, Альфонсе, проти втрати і руїни ніхто з граючих не засекурований. А ти все тям одно. В нас є діти... Там високо і різно грають!

Він окинув її поглядом почерез рамено, і його уста відслонилися на хвилю з одної сторони над зубами ледве помітно – мов до усміху:

– Ти заєдно бачиш примари, жінко, коли я туди йду, – відповів сухо.

– Краще уважай на себе, от о що я тебе прошу...

Зачувши сі слова пані Альбінської, мій батько мов пригадав собі щось, вдарив себе в чоло, попросив обох панів – завідателя і вчителя – пождати на нього недовгу хвилю, бо забув щось у своїй кімнаті. Вони вволили його волю. Завідатель витягнув папіросницю, щоб собі зладити папіроску на дорогу... вчитель постояв хвилинку... а відтак подався за батьком. Стрінув його, як зачиняв двері від кімнати, котру замешкував спільно зі штабовим лікарем.

– Пані Альбінська остається в несупокою, – шепнув батькові до вуха. – Вона знає ті вечерки, завідатель не раз програвся, але в нього опісля вигравання так щасливо виходить, що граючі, а особливо один рітмейстер від гусарів... і один багач, вірменин з Бессарабії, добродій П. лиш не okazують явно своєї зависти. Та пані Альбінська рідко коли про одно або друге дізнається. Простіть, пане капітане, коли вас яко ваш коннаціонал позволяю собі вас попросити... лиш мало грошей з собою взяти.

Мій батько прокинувся, уражений.

– За що ви мене маєте, пане? Я ж не молодий академік, щоб викликувати обаву в своїх приятелів. Я буду сьогодні *вижиченими* грішми грати, а се для мене найліпша контроля. Не журіться за капітана, – сказав і поклепав сього добродушно по рамені.

Відтак вернули вже оба до завідателя.

Коли мали виходити і мій батько вклонився на прощання господині дому, погладив свою пестійку, його очі окинули

кімнату, неначе не помітив когось... когось би бажав бачити, його обличчя було поважне. Вкладаючи шапку на голову, оглянувся ще раз.

– Ви забули щось, пане капітане? – спитала пані Альбінська ввічливо.

– Ні, – відповів він і затягнув шапку глибше над очі, неначе не бажав, щоб йому хто в них глядів.

У тій хвилині відчинилися двері і в кімнату увійшла молода дівчина, родичка завідателя панна Ольга Альбінська, так звана дітьми і цілим домом „*тета Оля*“. Вона йшла просто знадвору із зільника, де працювала з слугою коло грядок – розсаджували весняні цвіти й розкривали рожі. В руці несла невеликий жмут правдивих розцвівшихся темно-фіолетових фіялків „*Рарма*“.

– Славно, панно Олю... – кликнув учитель поучаючо. – Ви „з повним“, будемо добре гостити.

– І справді, – повторив собі за ним мій батько весело, з неадекватним виразом радості, скидаючи нагло шапку, – з'явилися у сам добрий час – та ще й з фіялками – а сама, як фіялок, все захована.

Він подав їй, що зарум'янилася сильно, руку.

– Се правдиві „*Рарма*“, пане капітане, – відповіла змішано.

– Правдиві, правдиві, – повторив він, і їх погляди потонули на мить в собі. Око її вуйка завідателя підхопило се.

– Ми спізнаємося... капітане, – упіснув він сухо.

– Нічого не втратимо, пане завідателю. А фіялочок кілька я все-таки випрошу собі у панни Альбінської, може, вони принесуть мені сього вечора яке щастя.

– Не вірте надто в фіялкове щастя, – відповіла й усміхнулася, уникаючи його гарячого погляду, панна Альбінська.

– То пришпилить мені їх бодай своєю рукою ось тут, коло сього гудзика, нехай не увійду в салю вельможів недекорованим, як вже відмовляєте фіялкам хист приносити їх властителям щастя.

Молода дівчина відступила, заклопотана, й заховала руки поза плечі, як чинила се маленька фаворитка мого батька.

– Ну, *тето Олю*? не хочете, відмовляєтеся. Чи капітан такий страшний? Ми живемо у часах миру.

„*Тета Оля*“ глянула мимоволі на завідателя. На його устах указалася і щезла на мить усмішка легковаження.

– Я не можу, – відповіла.

– Чому не можете? Кваптеся, панно, пан добродій завіда-
тель нетерпеливиться.

– Мої руки від землі, не бачите? Запорошу вам блузу, я
справді не можу. Може, хто інший. Пане Рибко, ви... – і тут
умовкла.

Хтось застукав нараз так сильно до дверей, що очі всіх
звернулися туди, і на запрошення господаря відчинилися
вони і увійшла вистроєна, напудрована сестра завідателя
Альбінського – молода вдовиця пані Орелецька.

Її чорні очі обняли блискавкою групу, спинилися на моло-
дій дівчині з фіялками в руці, відтак на моїм батьку коло неї
і звернулися до брата.

– Я жду й жду, Альфонсе, одягнена давно й нетерпляча, ду-
маю, ось-ось над’їдеш з паном капітаном по мене, зладила-м,
як се бувало ще за життя мого небіжчика, ідеальний пома-
ранчевий лікерик, щоб його напився в мене, а коли ні тебе, ні
його не було, я була пересвідчена, що тобі перешкодило щось
явитися сьогодні в палаті.

– Тим часом було б далеко мудріше приїхати по нас *влас-
ними кіньми*, і ми були б уже у цілі. Ти знаєш, я додержую
слово, – з тими словами вийняв дорогий годинник і поглянув
на нього. – Ми ще в час приїдемо. Не турбуйся, сестричко.
Перше число програми, а то концерт, ми не втратимо – один
член виконавчий його, пан Рибка, і ще межі нами. Нас здер-
жала Оля своїми фіялками. Але тепер...

– *О-ля?* – сказала молода вдовиця протяжно, змірила дів-
чину від голови до ніг, і по її устах перебіг, як недавно в бра-
та, ледве помітний усміх погорди. – Чим? Чей же не хотіла
також до нас прилучитися. Того б також ще бракувало.

– Се я винен припізненню, – вмішався тут спокійно мій
батько. – Я один, я випросив собі в панни Альбінської кілька
фіялків. Бажав, щоб їх мені власноручно до грудей прип’яла –
але вона відмовилась.

– Але до палати піде колись „*Олятко*“ зі мною, – закинула
нараз несподівано пані Альбінська. – Пані Йоахим Ганенгейм
була така ввічлива, що переїжджаючи недавно верхи попри
нас, вступила на кілька хвиль відвідати мене і просила, щоб
коли я виберуся вже до неї, щоб не оставила і Олю вдома.
Вона собі її полюбила. За що, я не знаю.

– А я не піду, тіточко... цілком напевно, що ні, – кликнула „тета Оля“ гордо. – Вона мені страх подобається, та пані Йоахим фон Ганенгейм. Її необтяжуюча панська ввічливість, її такий... все її виховання, поводження – воно таке уймаюче... але я не піду... ні.

– Амінь, панство, тепер кінець. Пане капітане, прошу.

Пані Орелецька оглянулася за батьком, котрий всунув фіялки в грудну кишеню, склонився обом оставшим паням і, беручи вчителя Рибку під руку, попросив чорнооку вдову вперед. Хутко по тім понесла їх карета пана завідателя Альбінського до цілі.

Як сказано, палата вельможів фон Ганенгеймів ясніла сеї ночі далеко своєю білістю і чотирма освітленими балконами.

Густо заліснені гори, що хоронили вузьку кітлинку з нею, здіймалися темними великанами високо попід небеса, а через кітлину між ними плила ріка. Одно її рамено зумисне звернене попри гамарню і мешкання робітництва, а з тим враз і попри палату, гнало з голосним гуком і шумом вперед, ніби означуючи здалека рух сеї замкненої в себе долини. Малі освічені віконця робітницьких хаток здавалися згори ніби на землю попаданими іскрами. Сеї ночі не було ні одного кутика, де б не блимало світло.

Широке об'ємисте подвір'я палати з заїзної сторони, заповнене тепер різними дорожчими й убожчими каретами, фаєтонами і легкими на високих колесах візками, виказувало споре число наїхавших гостей.

Я розкажую, може, і зарозтягло, сину, як розказувано і мені, бо не всюди, як розуміється, був сам, хоч багато бачив і на свої очі, і чув своїми ушима.

Сьогоднішній вечір відзначався блиском і гостинністю милих і достойних господарів.

Всіх надїхавших гостей вітала добірна, знана цигансько-угорська музика, на чолі котрої стояв сам Н. і Христоф, скрипак, послідній декорований за свою незрівнянну гру угорським князем Е.

Сьогоднішній бенкет відзначався вже своїм початком від всіх попередніх, які відбувалися в палаті шанованих і люблених фон Ганенгеймів. Велика саля в палаті була заповнена

гістьми. Вище поставлене панство і старшина в пишних строях проходжувалось статечно, між тим як молодіж й охочі до танцю добиралися нестіснено й згамірливо і віддавалися всею охотою і живістю сій гарній розривці. Веселість і забава то здійснювалася, пориваючи хвилями, то упала на короткі перерви, щоб опісля з подвійною силою розбурхуватись і уносити й найповажнішого за собою.

Але я відстану від опису сеї часті бенкету, мій сину. Правду кажучи, вона для нас не цікава, а хіба характеристична для самих господарів. Щоб дійти скоріше до кінця, я поведу тебе лише в один з менших побічних салонів, де було зібране, вже по опівночі, саме мужеське товариство різного віку.

Були тут мужі на гарних становиськах, були багаті поляки й угри-ротмістри, декілька бояр з Румунії, знані маючі вірмени з Буковини й Бессарабії, священники вищої ранги з червоними пасами і без них, і були й самі брати фон Ганенгейми. Всі вони сиділи, зібрані коло зелених столів, і балакали небагато, наче зібралися тут до бою, часом лиш розсміваючися нервово, і грали в карти. Розпочавши гру улюбленим тароком, а пізніше перейшли на інші, й чим далі по півночі на газардові ігри – а на чім скінчилося, не докажу. Дим дорогих папіросів, якими приймав господар Йоахим своїх гостей-знавців, переповняв невелику салю, а на столах з картами, як і інших, поуставлюваних на ту ціль, різьблених креденсах, стояли пляшки з дорогими трунками, позначені етикетками, в відерцях з льодом знаходилися пляшки з шампанським, а крім того, розносили смачні лікери і, як хто бажав, сильну чорну каву.

При однім з більших столів сидів і мій батько. Сього вечора мав він з одної сторони за сусіда свого господаря завідателя Альбінського, з лівої – когось іншого, проти себе – двох румунських боярів і ротмістра-поляка, що кидав голосно і з енергією картами до стола, а за плечима його то з'являвся, то зникав вчитель Рибка, що був нині муншенком, і на часті поклики панів о трунки, а особливо на поклик боярів „домнуле“, увихався до втоми.

Так якийсь час.

Розмова притихла, та натомість піднялася охота до грання, наліг, нервовість, гнів і захланність – самі гарячкові почування, змагаючися та виводячи грачів чимраз більше з рівноваги, ба допроваджували зібраних ніби до бою о життя і смерть.

Рибка, що хоч був рішучим ворогом гри в карти, розумівся на ній, не грав, бо, як помітив вже я, не був прошений як гість, а був зайнятий; приступав лиш хвилями поза плечі батька ніби з уваги, чи не долляти йому або й сусідам його якого трунку та неначе сторожачи над одиницею, українцем, в суміші німців, румунів, венгрів і поляків, і віддалявся.

Мій батько грав нині без щастя й програвав. Програвши по раз третій, і сим разом вже значну суму, дав гарантію. Раз загорнув більшу суму чужий якийсь єгомось, два рази завідатель Альбінський, знов пізніше один румунський боярин, що розкидав дукачами, мов діти іграшками, покликуючи заєдно хриплим голосом доливати йому шампана, який пив як воду, і так велося на відміну. Разів зо два програв і завідатель Альбінський. Не промовивши на те ні слова, він вийняв спокійно програну суму, кинув її панським рухом на стіл і продовжував без наміслу й слова гру. Ніхто не міг відгадати з виразу його обличчя, що мав на думці. Опановував собою до такої міри, що ніхто не знав, як до нього добиратися. Вже було коло четвертої ранку, коли вчитель Рибка шепнув по раз другий батькові перервати гру і віддалитися.

Чи чув він те і чи було се по його гонорових засадах, не знати. Він грав, мов шалом захоплений; грав без удержки з побілілим лицем, розгорілими очима, з фанатичним завзяттям програне назад здобути, аж лячно було на нього дивитися.

Учитель повторив осторожно свою попередню пропозицію з добавленням, що дальша гра доведе до руїни, та він говорив до глухого.

Обидва брати фон Ганенгейми – молодший передше, старший пізніше – віддалилися з-помежи грачів, і їх місця зайняли інші, свіжі гості.

Нараз піднявся зі свого крісла непомітно Альбінський і, не сказавши ні слова, кудись-то віддалився. Ніхто з грачів не звертав на те уваги, коли й не вернувся, тим більше, що на деяких вже опорожнених місцях позасідали дами-румунки, знані з пристрасної гри в карти, деякі інші панове, а може, пів години по віддаленню завідателя з'явилася його сестра пані Орелецька й сіла на опорожнене крісло брата.

– Я займаю місце Альфонса, – сказала ввічливо до батька півжартом, – але не щоб грати, а так собі, бо люблю слідити за грою. Гра й інші забави сьогодні *горять* в палаті, пане

капітане. Не те, що інше, а *правдиво горять*. – Послідні слова вона більше прошепотіла до нього, оглянувшись за вчителем, що просто сторожем вартував між столиками граючих і все наново спинявся в дискретнім віддаленні за плечима батька.

Сказавши се, вона присунулася до батька ближче й довірливо.

І не знати: чи її несподівана поява в його нервовім настрою, чи втрачена сума, чи замітка, може, про сьогоднішню „забаву й гру“ змішали його, чи дальша її балачка, в котрій виявляла іронічні дотепи й бистроумність, подібні до тих її брата, котрими півзаохочувала, півпідганяла батька до дальшої гри, – досить її присутність вплинула остільки некорисно на нього, нефахового грача, що він, ставляючи наново якусь, хоч вже і не більшу суму в газардовій грі на однісеньку карту, провалився і сим разом.

Орелецька, що, як сказано, слідила жадібно за його грою, може, й поінформована про його тутешній грошовий стан братом, взаломила руки і, що гадаєш, сину, вчинила?”

Юліян перервав читання, витріщився на батька і пояснив йому, як вже передше, місце, до якого саме дочитався.

– Справді, що гадаєш, мій сину? – повторив тут батько усно і глядів через хвилю допитливо на сина. – Але читай далі.

Сей здвигнув плечима.

– Не кажу нічого, тату. В мене хвилюється душа, але дізнаюся.

„Вона, та пані Орелецька, заявила йому тут несподівано в сій хвилі, що вона його любить і, хоча він, може, візьме її сю заяву за зле, вона не в силі того в собі довше затаювати, тим більше, що бачить, що він сього вечора не має щастя, як се при зелених столиках іноді буває. Та вона маюча, має лиш одну дитину, доньку, отже, все *покриє, залагодить*, і буде добре. *Чи він хоче?*”

Він, мов громом вражений, мов в повороті з іншого світу, сильно зворушений через поновну втрату, витріщився без зрозуміння на ню.

Коли ж вона, не зводячи з нього своїх великих чорних очей, повторила своє питання, крізь котре продзвеніло вже надто явно бажання належати йому, він зрозумів її врешті.

Він не молодий, не має заміру женитися... чого їй від нього? До того, українець... вона – полька...

– А що ж то шкодить?

– Ви демон.

– Але не злий... – відповіла вона, усміхаючись.

– Ні. Лиш польський, і... його жде інший шлях. Простіть і забудьте мене, – додав ще.

Він встав і, немов не тямлячись, опустил похитливим ходом переповнену димом салю.

Услід за ним пішов і учитель Рибка. Коли вступили в просторий передпокій, де учитель помагав йому одягнутися в плащ, се було вже добрим ранком, і сам накинув наопашки пальто; увійшло й кілька інших панів, що рівно їм опускали палату. Один говорив одверто з жахом, а рівночасно й співчутливо:

– *Програв* найкраще своє село, з тим закопався. Уявіть, панове, село Б. втратити – аж страшно, воно було його одинокою коморою на площині, що ще посідав.

– Хто програв, хто? – спитав хтось з-помежи них, шукаючи в поспіху межі речами і шапками за своїм капелюхом.

– *Йоахим* фон Ганенгейм. Він.

– Бійтеся Бога!

– Так. Грав сеї ночі шалено, не тямлячись. За ним втратив так само одно село вірменин, дідич з Бессарабії... П., такий любий і добрий добродій.

– Хто виграв *Йоахимове* село?

– Якийсь ротмістр від гусарів, поляк М-кі, і зараз за час далі програв.

– У кого?

– У грубого бояра з Фалтічен.

– Може, ще відкупить *Йоахим*?

– Ого! Се вже пропало.

– Село Б... аж се довело господарку до краю. Ся ніч мало кому доброго принесла. Де завідатель Альбінський? – спитав нараз інший голос.

– Не знаю. Він один не програв нічого, а як-то незначну суму. Шельма грає *осторожно і вчас цецає*.

– Віктор, брат *Йоахима*, руки ламав, довідавшись про утрату села. Жінка його, графиня, знаєте? Та висока поважна пані, вона мадярка, вона одна мов передчувала нещастя сеї ночі, бо ще перед опівнічню опустила з доньками палату, намовляючи і мужа з собою. Але сей остався з братом. Сама

ж пані Йоахимова займалася чи не виключно сього вечора з братом; але де Альбінський? Де наш *Цезар Борджія*? Звичайно він прощає на послідку гостей, а сьогодні...

– Він ще перед годиною опустив палату і казав мені, що конче ще зайде на посліднього тарока, – вмішався вчитель, беручи мого батька під руку.

Хтось розсміявся злорадно, не сказавши ні слова.

Коли мій батько з учителем сходили вниз сходами, виринув проти них, ідучи вгору, мов з землі, завідатель Альбінський. Побачивши несподівано мого батька, він перелякався його видом, мов привида. Побілів, як крейда і витріщився на нього.

– Ви вже додому? – спитав.

– Як бачите, пане завідателю, – *не час?* – відповів сей.

– Вже по четвертій, а чому *ви* відійшли скорше всіх, пане завідателю? – докинув питання вчитель.

– Боявся за жінку, – відповів сей, уникаючи погляду Рибки, – а тепер вернув, бо, може, мене Йоахим потребує, – і з тими словами простер нараз руку до мого батька, – може, не побачимось. Я маю ще тут до діла, а ви, певно, виїдете з лікарем, доки я верну.

– Се безперечно, – бовтнув мій батько, і його рука, наче помилилася, вхопила нараз замість руки завідателя за держало шаблі.

Завідатель, як перше, витріщився на нього.

– Що кажете, капітане?.. що кажете? Ви такі змінені.

По гарнім лицю мого батька промайнуло щось, мов гордий усміх.

– Ні, пане, чого би так? Около полудня, як знаєте, вертає наш штабовий лікар з Д. і зараз опісля їдемо далі. Завтра, як вам відомо, маємо банку в М.

Все те сказав мій батько спокійно, рішучо.

– А! то, може, ще побачимось... – кликнув завідатель, мов йому зсунувся тягар з грудей, і, неначе в поспіху, погнав утору.

Надолині хотів учитель одвезти мого батька аж до мешкання завідателя. Але сей опирався. Йому треба свіжого воздуху, впевняв вчителя. Тому йшли майже цілу, доволі довгу дорогу

пішки, під час котрої оповів між іншим батько Рибці про освідчини пані Орелецької, а коли мали вже більшу часть дороги за собою, батько силував вчителя вертати до свого мешкання, котре лежало в бічній улиці від дороги до дому Альбінського... він станув і сказав тронутим голосом:

– Будьте ласкаві, пане Рибко, не відмовте мені се, зайдіть, якщо се вам не справить трудности, за дві години до мене. „Mundschenk”¹ вже, мабуть, увільнений від своїх обов’язків. Я б не хотів остатися довше в домі завідателя, як ще з півтори години, доки не споряджу свої речі до дальшої дороги, не спочину хоч часок, а й додому до дітей треба мені кілька словеть кинути. Мене жде моя донька і синок, а впрочім, мій молодий приятелю, дякую вам за *все, все, все*. Сеї ночі я відчув, що ви були моїм ангелом-хранителем... та, на жаль... – і тут він урвав“.

.....
Юліян затиснув лице в зошит, перебув так якийсь часок і зітхнув важко.

Відтак читав даліше:

„Мій батько подався через гарний сад завідателя, на деревах котрого зеленіли вже пуп’янки, щоб зайти через скляну бічну веранду до своєї кімнати і, прямуючи через алею лип, опинився нараз око в око з панною Ольгою Альбінською, що, як згадував я вже, перебувала коло свого вуйка і була помічна в хаті. Позаяк се була, як сказано повище, ще рання пора, і через те не пора для вставання молодих пань, мій батько зчудувався її видом. Сама вона не менше була зчудована й змішана, стрівнувшись так несподівано з батьком, при котрого виді й так виходила з рівноваги, де б і не приходилося їй говорити з ним або хоч і бачити його.

– О! – кликнула, хапаючися засоромлено за голову, з котрої зсунулися їй ще до половини розплетені коси. – Я... не знала.

– Що, дитинко? – спитав батько м’яко, схиляючись над нею та зсуваючи їй руки з голови, котрими мимоволі прикривала неуфризовану ще голову. – Чи я перелякав вас?

– Ні, – відповіла. – Але я... не бачите? Я ще не зачесана й не вбрана для гостей, а так собі по-ранньому. Я вибігла в сад,

¹ Mundschenk (нім.) – кравчий; той, хто розливає алкогольні напої на бенкеті.

скоро збудилася, бо пригадала, що, може, сьогодні буде гарний день, аби винести свої вулії з бджолами надвір. А що на се треба уважати і віднайти відповідне місце... я... шукала... зайшла і сюди й найшла...

– Слабосильного, зламаного вояка, – впав їй у слово батько. Послідні слова вимовив він з погордою.

– А я думала, пане капітане, ви вернули вже давно, ще око-ло або й зараз по опівночі, – сказала вона спішно. – Мені якось не спалося помимо того, що я пізно лягла. Около півночі або, як кажу, по півночі я чула якісь кроки у вашій кімнаті, і так начеб ви якимось предметом по долівці сіпали чи термосили, певно, вашу подорожню валізку, думала я. Але ні. Се не були ви. Се був лиш мій вуйко Альфонс.

Він мав свій другий ключ від веранди, з котрої одні двері провадять, як знаєте, до вашої і доктора кімнати, а другі че-рез мою до дитячої, а звідти до тетиної спальні. Коли ж хтось опинився в моїй кімнаті, я перелякалася і спитала гостро, хто увійшов.

„Се я, не бійся, – відповів голос вуйка. – Чому не спиш тут?“ – спитав.

„Не знаю, – відповіла я заспокоєно, коли вчула голос вуйка. – Я гадала, се капітан вернувся, а то Ви. Вже по забаві, вуйку?“

„Ні, спи спокійно. Я мусів деякі папери для пана Йоахима забрати, що забув вчинити, ідучи туди“.

„А хто був у покої капітана?“

„Я зачинив там вікно, а більше нічого. Спи, я ще на годинку верну туди, а як верне тета Орелецька, то знай, вона буде тут з тобою до рання ночувати, – казала мені“.

Я відповіла, що добре, й відтак вже заснула. Коли опісля збудилася, моя перша гадка була – бджоли. Я схопилася і... – тут вона усміхнулася, паленіючи легко, мов схоплена на ли-хім вчинку.

Мій батько не відповів нічого, лиш дивився кілька хвиль на неї, відтак спитав:

– Чи ви не забудете капітана Цезаревича, тето Олю?

Вона видивилася на нього й, не надумуючися, похитала головою:

– Ніколи, – відповіла рішучо поважно.

– Але ви молоді – скільки вам років?

– Дев'ятнадцять.

– На чотири роки старша від моєї доньки, – проговорив більше до себе й задивився нараз кудись вдаль.

Вона стояла нерухомо.

Нараз він схаменувся.

– Не забудьте за мої діти, за мого бідного хлопця, тето Олю... я виїду, може, на Балкани, – сказав, уникаючи її мирних очей, що спинилися зчудовано на його змінінєм лиці, що своєю смертельною блідістю викликувало нараз в ній жаль і сум. Що йому було?..

– На Балкани?

– Може. То я вже від двох років планую. Лише моя теща мене все здержувала. Вона така енергїчна жінка, що, коли що постановить, так то те й переведе. Вона добра для моїх дітей. А я військовий... Військовому різно може повестися. Не мав досі відваги їй опертися. У випадку, що я згину, вона моїм дітям стане за матір і батька. Мого хлопця, мого малого Макса я хочу по-класичному виховати, щоб був загартованим на тілі й дусі й мав себе так в потузі власти, щоби... – тут він нараз, мов божевільний, пірвав дівчину перед собою обома руками за рамена й потряс нею так сильно, що вона подалася цілою поставою назад.

Вона зойкнула.

– Пане капітане, що робите? – кликнула, перелякана.

– Ах, простіть пані! – кликнув і вхопився за чоло, зсуваючи руку аж над очі. – Ох! що я дію, – додав, – що я дію... Ага... мого хлопця, – сказав, опам'ятовуючися, здавленням голосом, – хотів би я так виховати, щоби, коли його доля зігне, як бій шаблю, він все-таки не ламався. Шаблю з правдивої доброї сталі рідко хто зламає. А доньку... – тут в його голосі щось затовклося мов хлипання... і він вмовк. – Максимко, – почав відтак наново, – чи він буде вбогим ремісником, чи в державній службі... офіцером, може, як його батько, нехай знає одну чесність і характерність. Прощайте, Ольго, – і вхопивши її руки, він притиснув їх до свого лица, своїх уст і подався до хати.

Молода дівчина, змішана, злякана чудним поведєнням і словами офіцера, що запав їй давно в душу, й вона того почуття, мов гріха, боялася, підняла руки вгору. Їй стало нараз лячно за нього. З ним щось недобре коїлося, щось, чого

не могла зрозуміти. Се було через хвилину, в слідуючій вже скрикнула з жаху. Хтось обхопив її ззаду за стан і засичав до вуха:

– Не простягай за ним руки, безсоромна кокетко, мене він не прийняв, а тебе він візьме?

Дівчина вирвалася з рук Орелецької, бо се вона була, і відступила, обурена, взад. Та заки вспіла з несподіваного переляку побілілі уста відхилити, та тягнула погірдливо далше:

– Цікаво, що аж дві Альбінські відразу впали зарозумілому українцеві до ніг. – І розреготуючися, мов божевільна, трутила своячку зі стежки, що та аж захиталася, а сама погнала, мов фурія, в глиб саду“.

Юліан, проїхавши пальцями через волосся, заховувався через час мовчки.

Коли минуло декілька хвиль глибокого мовчання зі сторони батька-годинникаря і його сина, сей почав далі читати:

„Коли вчитель Рибка з’явився точно в півтори години в домі завідателя Альбінського і застукав до дверей мого батька, застав їх зачиненими зсередини. Він постукав сильніше, закликаючи батька по імені. Ніхто не відповідав. Тоді він став голосно кликати, а далі п’ястуком бити в двері. Але й се оказалось без наслідків. За дверима панувала тишина. Нічого було діяти. Вчитель вернув на веранду й заглянув через вікно. Дивним дивом було воно відчинене; не на широко, лиш близько одна половина до другої зложена, а на постелі лежав батько...“

– Спав?.. Жив?.. – молодий читаючий офіцер підняв голову з-над зшитка й поглянув палаючим оком на батька, але сей не обзивався...

– Ні.

Читав опісля далі:

„Учитель розірвав вікно, вскочив усередину й поспішив до постелі.

Мій батько спав, мав зачинені очі, лиш з грудей його витікала кров. На смерть переляканий, зрозумів умить все. Нещасний відібрав собі життя, бо через надмірну утрату в грі в карти сієї ночі був зруйнований. Він кинувся до нього, може, вдасться ще щось зробити, його ще при житті задержати. Може... може... ох... коли б не запізно. Умираючий, зачувши коло себе рух, неначе ждав того, розплющив ще раз очі й

зробив ними знак, ніби покликаючи вчителя ближче. Сей схилювся над ним, зрозумівши, що конаючий бажає йому щось сказати. І справді.

– *Позістали гроші штабового лікаря... – прошептав з напруженням, – що передав мені для сховку, крім позиченої мною суми на вечір, я не тикав.* Коли вернув рано... ви знаєте... і Оля знає... я їх вже не застав. Валіза була розірвана, хтось заробував. Мною вижичене діти звернуть.

Він умовк і примкнув очі. Його груди здіймалась і упала важко, а з-під вій скотилося кілька грубих сліз.

– Альбінський також програв сієї ночі, – прошептав знов, – і по опівночі... щез... на своє місце післав її, щоб мене, обіграного, ймити... змовились... і відтак вернув... – Його уста викривилися судорожно, ніби до погірдливого усміху, але не до кінця. Струя крові бухнула йому з уст і він, поглянувши на Рибку, віддав за хвилину Богу духа.

.....

Покликаний гірничий лікар і повернувшись рівночасно із проїздки й штабовий лікар поляк Н. сконстатували одногolosно по огляді самовбивство добре вціленим вистрілом з револьвера в серце. Листи віддав вчитель Рибка по адресі. Один – штабовому лікареві з короткими поясненнями, що не будучи приготованим на вечір, як в Ганенгеймів, а улягши намові завідателя все-таки піти туди, визичив з його суми, зложену на його, Цезаревича, руки (тут назвав її скількість), з надією, що не зужие більше як одну частину, та інакше сталося. Він програв всю суму нещасливо. Її звернуть йому його діти, а радше теща, котрі посідають невеликий капітал по матері. Він же сам уходить зі світу, бо не має відваги поглянути покривдженим малолітнім в очі... Другі листи були до бабуні й нас, дітей, а третій – до панни Ольги Альбінської.

Я помину момент поведіння завідателя Альбінського, чи краще, як його назвала на все жінка пана Йоахима, зааранжувавши одного разу костюмовий вечір і призначивши для нього костюм сього гарного, а до всього здібного італійця, коли він, вернувшись з палати, застав вже свого гостя і партнера в грі карт мертвого.

У першій хвилі ломив руки, жаліючи над нещасливим самовбивцем, відтак чимдалі оминав доторкатися причини катастрофи, кидаючи тут і там засуд про те, що, мовляв, таких офіцерів краще, щоб не було. Раз, легкодушний, друге, що сплямив самовбивством свою родину і його дім, а третє, *ограбив* свого товариша і його, завідателевого, гостя, штабового лікаря, бо се був *поляк*! Але ніхто не звертав чомусь на нього особливої уваги. Несподівана трагічна подія, закінчення життя гарного, загально улюбленого офіцера, як мій батько, через нещасливу гру в карти, оставляючи незабезпечених дітей, усунула особу завідателя цілком взад.

Ще більше піднесла ту трагедію відомість, що тієї ночі програв у карти Йоахим Ганенгейм своє ще одинокє на Б. село, через що впав його маєток, обтяжений гіпотекою і іншими, по банках зятягненими на його доходи, довгами, на велику суму нижче.

Остаточо закутався в мовчання, проходжувався з гострим видом по кімнатах і не говорив нічого. Ті, що його знали, що розумілися на його фізіономії, не толкували собі з неї нічого доброго, порозуміваючись нишком, що він перебував у душевнім якімось напруженні, що оповідало йому мовчки: „Або – або“.

Неначе чорна хмара зависла над кітлиною з білою палатою в горах і притьмила сірою киреєю всі безжурні уми-думи урядництва, робітництва, ба й інший, йому прихильний процент гірського населення, викликаючи раз по раз питання: що буде далі з рудокопами? Чи вдержиться Йоахим? Візьме наново верх над прикрою ситуацією, як се йому іноді вдавалося по великих утратах? Та ніхто не почувався до обов'язку застановлятися над сею справою і ніхто й не довідався чогось певного від самих братів Ганенгеймів. Біла палата біліла і далі з-помежи тяжкої зелені смерек округ неї, а кімнати її були для цікавих зачинені.

Ще сеї самої днини по похороні, а то вчасно по обіді, відбувся в домі завідателя *обрахунок*, як се бажала собі бабуня.

До того акту з'явилося кілька поважних місцевих добродіїв, в першій мірі завідатель Альбінський з штабовим лікарем, один старший майор, що не зводив ока з бабуні і неначе рідний брат її сторожив над нею, не виходячи поза межі військового „старшини“ свого так нещасливо погібшого камрата, далі пані Альбінська (що неустанно витирала сльози), панна Ольга Альбінська, пані Орелецька, учитель Рибка і ми, діти. Учитель Рибка з'явився пізніше, бо мав ще дещо для бабуні залагодити, котра ще нині мусіла назад до столиці вертати. По його телеграфічній інформації вона привезла з собою більшу суму, котру визичила, обтяживши нашу гарну, хоч невелику, каменицю по матері й ще і позаставляла всю свою біжутерію та срібло, яке лише мала, і ми прибули, щоби батька приналежно похоронити. Через цілу дорогу мало що говорила, лише мені, що любив її безгранично, здавалося, що її звичайно чорне волосся около висок змінилось у легке срібло.

Та я вертаю назад до попереднього.

Побачившись у кімнаті межі зібраними, а то вибраними людьми, що ніби становили свого роду „чесний суд“ (було-бозадалегідь порішено не звертатися до суду), бабуня звернулася до штабового лікаря Н. Вийнявши кілька грубих банкнотів з пуляреса, приступила до нього, що сидів недалеко неї коло стола з другого боку і, кладучи їх тут же перед нього, сказала:

– Я віддаю вам, пане докторе, в імені моїх осиротілих неповнолітніх внуків довг, затягнений у вас моїм помершим зятем, активним капітаном Цезаревичем, з ваших на його руки зложених вами грошей і прошу о поквітування.

Штабовий лікар встав.

Се був елегантний, поважний поляк середнього віку.

– Се я приймаю, добродійко, – сказав склоняючись, – і поквітую, але я мушу додати, хоч і як се мені прикро, що я, відїжджаючи на днину до Д., передав йому втриє більшу суму до сховку. Вернувши, я не застав ні шеляга, а його самого мертвого. Його валізка, де знаходилася моя готівка, розбита. В оставленім мені письмі від нього він споминає лише о *випозиченій* сумі. Хто мені зверне прочу втрачену готівку? Чей же признаєте, добродійко, що поважний і чесний чоловік, яким він був („А тим був він дійсно, се посвідчить не лиш його полковник, а й цілий полк, при котрім він

служив!“ – впав тут твердо майор), він, – тягнув лікар спокійно і сухо далі, – ідучи на вечір в такий дім, як Ганенгеймів, знав добре, що там не обійдеться без гри в карти. Що він мав при собі свого готівкою, що втратив чи здобув, мене не обходить. Про визичені ним з тих моїх, на його руки зложених, грошей, я нічого не кажу. Ви їх віддаєте, та я лиш іду по-військовому рівною лінією і заявляю. Він оставив легкодушно мій йому відданий маєтковий засіб вдома, не запевнившись нічим на випадок, що сей міг би бути, через яку б там і не було пригоду, втрачений... Я питаю по раз другий, хто мені зверне втрачене?

Бабуня піднялася.

Її погляд промайнув по нім.

– Скажіть впрост, пане докторе, – сказала, – ви *утверджуєте*, що померший присвоїв собі всю вашу готівку? Говорім одверто, і поступайте, як хочете. Нащо передавали йому свій заробіток? От, – додала і указала легким рухом голови на завідателя, – от, добродій завідатель, *поляк*, був би його так само перебрал. Я тут чужа. Мені шкода кожної хвили. Наше, себто моє і оставших сиріт, положення тепер таке, мов під голим небом, і мусить взяти інший оборот. Нам нема часу гаяти. Я тут чужа, не відповідаю далі за ніщо, і мені шкода кожної хвили.

Сказавши се, бабуня сягнула вдруге у великий пулярес і, виймаючи звідти письмо, попросила майора прочитати його вголос.

– Се послідні слова мого зятя до нього і до мене, – сказала. „Дорогі сироти мої і мамо!

Перед трьома днями, то є 188... 9 цвітня, передав мені мій товариш, штабовий лікар нашого полку Н. Н., виїжджаючи на 48 годин до курорту Д., щоб оглянути тамошні лічнічі заклади з мінеральними водами, більшу суму до сховку.

Вечером того дня я був запрошений на карти до Йоахима фон Ганенгейма, де мала відбутися гучна забава. Мені не треба було туди йти, але сталося, і я пішов, піддавшись слабосильно намовці д. Альфонса Альбінського, гірничого завідателя, в котрого я з штабовим лікарем Н. Н. і був на той час прошений на квартиру. Пізніше, себто по згоді явитись у Ганенгейма, застановившись, що я не мав такої відповідної готівки при собі, як на вечір у Ганенгеймів, я дозичив

собі в повище згаданих грошей штабового лікаря Н. Н. ... гульденів. Решту вложив я назад у свою залізну валізку, де знаходились і службові акти, й зачинив її старанно, забираючи ключик від неї з собою. Так само заперши і двері на ключ від нашої кімнати, я поїхав із завідателем і вчителем Рибкою до палати.

Скажу коротко, бо мені не стає часу, що я сим разом грав шалено. Програвав у завідателя і в інших, як і, протівно, програвали й вони і знову вигравали. Лиш я один між ними не вигравав у них. Я не знаю, мені велось сього вечора так погано, як ніколи. Не тямлячи майже себе, я гнав грішми, мов у безодню; хотів-бо відбити лише те, що утратив з випозичених, що мені не вдавалося, – аж не догонився до краю.

Коли мене вчитель Рибка, що мов ангел-сторож з'являвся час від часу за мною, впоминаючи перервати гру і відійти, як се вчинив переді мною безпосередньо по півночі завідатель Альбінський, що, програвши грубі суми, забрався від стола, я, послухавши його упізнання, я б сьогодні се письмо не писав. Я не був у силі себе опанувати, я остався, програв все, що лиш мав при собі, руйнуючи тим вас і себе, – і мій жереб упав.

Я мушу відійти. Я офіцер. Оставляю вам по собі лиш своє ім'я. Воно обтяжене випозиченою готівкою, довгом у штабового лікаря Н. Н. Очистіть його, мої сироти, бо в протівнім разі, що вам по мені останеться? Спогад про моє слабосилля? Каменичка, що в ній мешкає по вашій матері, ваша. Як сказав я, я лиш офіцером був і честь мав, *честь* сироти і життя, що не мені належало, а державі... а серце – нації моїй. Їй я не хочу словоломством сором зробити... і тій *чести*...

Мамо! Максимка мого, що вдачею більше в мене вдавсь, мого одинадцятилітнього самотнього наслідника Цезаревичів – хороніть його!

Не від голоду і холоду, а від моральних недуг. Виточіть з нього граніт, бо нам треба сильних.

Видеріть з нього серце, слів нехай не знає. Мужем нехай буде. Джентльменом. Хоч би теслею був, *ковалем*, державником, офіцером, а джентльменом проти себе, оточення і нації своєї.

Мамо! бо і наслідники його не будуть інші. Лише на самім споді душі, там, де темна ніч, де лиш рідко для сиріт і бідних

доходить сонце, там оставте йому іскорку золота. То для нашого народу, а решту... згадайте, через що я відходжу.

.....
Доню моя! ти в мене квіткою була, білою хмаркою моєю була.

Не дивися, які в мужчин очі. Знай працю, знай і не забувай народність твою, обов'язки чесної жінки, але не дивися, які в мужчин очі, а ключ твого серця повісь високо-високо, щоб не міг кождий пройдисвіт до нього сягнути.

Батько

.....
Максиме!
Будь кращим батьком, як я. А та любов, що ти зазнав її досі від мене, нехай вистарчить тобі на ціле твоє життя, бо я іду. Далі зажевріє сонце, кождому, може, щось нового відкриє, а з мене нехай воно вип'є послідню краплю крови, щоб я лиш у ваших споминах існував.

Батько

.....
Клонюся перед Вами, мамо! За Ваші великі почування і відвагу. За Вашу будучу опіку над моїми дітьми. Ваш зять. Юліян Цезаревич, капітан“.

Майор читав, читав виразно, з притиском, а я оглядав усіх присутніх по черзі.

Пані Альбінська сиділа, як мені здавалося, з примкненими очима. Панна Ольга стояла за її плечима, мов ангел з мечем. Вчитель Рибка горів очима з блідого лиця, котрих не зводив з моєї сестри, що, оперта на бабунине рам'я, від часу до часу хлипала потиху. Лиш завідатель, що уместився у високоспинне крісло коло своєї жінки, глядів похмуро спідлоба.

– Хто скаже щось до послідніх слів покійника? – спитав, закінчивши читання, майор і звернувся з допитливим поглядом до доктора, що гриз уста і не находив іншої точки опори поглядом, як одного завідателя, тепер здвигнув плечима і не обізвався жодним словом.

– Пане завідателю, – сказав майор, – якщо господар дому, що мусить такий сумний випадок у своїй хаті переносити, ви ма-

ете слово. Я ж сам позволю слідуюче заявити: полагодім сю фатальну справу з огляду на шановну родину покійника і на вашу чесну й знану особистість без суду тут у хаті між собою. Якої *ви* думки, що могло, приміром, статися з оставленим грошем шановного мого камрата, доктора Н. Н.? Заявіть її одверто. Простіть, пані добродійко, – сказав, звертаючись до бабуні, котра також мовчала, – коли поговоримо одверто. (Вона при-такнула головою) Чи уважаєте покійника винуватим у щезненню переданої йому суми доктором Н. Н.? Не утримуєте се зникнення радше за справу чужої рабівничої руки?

– Але чиєї... чиєї? – кликнула тут нараз пані Орелецька. – Тут народність спокійна, а робітництво скупляється лише около шахтів.

Завідатель кинув на ню зимним поглядом.

– Звідки ти їх так добре знаєш, сестро? Зносишся з ними? Знаєш вповні їх матеріальне положення? Бо я один іншої гадки. Треба числитися з людською психологією, отже, і з психологією військових... – тут він умовк і потер рукою чоло, ніби зсуваючи з нього якусь заслону.

– Ви скажіть, заявіть їй прямо, ми між собою. Скажіть і зробім кінець сьому прикрому засіданню, – вмішався інженер шахт, один з кращих людей гірничого урядництва.

Завідатель Альбінський встав і випрямився. Укладаючи руку на груди, сказав:

– Хоч моя думка не міродайна, бо я вернув пізніше з палати від покійника, але, судячи по його розсіяности і несупокою під час гри у Ганенгеймів, мені здається, що він мусів вже по першій утраті при картах повзяти думку присвоїти собі власність доктора Н. Н. (на підставі, що буцімто в його неприсутности ограбили його... чужі), щоб було чим дальше форсувати в грі й, може, і здобути подвійну суму, яку витратив. Я один мав безнастанно його на бачности і видів. Він грав нервово, без тямки, наче вмисне форсуючи, доки не потратив усе. А коли се сталося і він опинився перед безоднею, він відійшов. Правда, нема де правди діти, він був чоловік великої амбіції. Грав по-панськи, тратив раз по раз, наче ви-кликував судьбу на поєдинок, а програвши все, він покинув терен. Гордий, гарний офіцер не міг перенести утрату.

– Грав шалено, се я посвідчу, – вмішався, нараз виступаючи, вчитель Рибка. – Грав нервово, викликаючи судьбу на

поєдинок, відповім я за нього, бо не хотів нічого іншого, як лише відбити те, що втратив у вас, пане завідателю, і в румунського бояра.

Око завідателя задержалось на мить на лиці вчителя, і він усміхнувся знаним своїм усміхом, що, хоч який ніжний, а був убивчий.

– Чи так? – сказав. – То, може, й ви будете в положенню пояснити нам загадку, де оставша сума доктора Н. Н. ділася. Ви були перші, що зайшли до нього по нещастю, що зняли з його руки дорогоцінний перстень, що... – він протягнув тут голосом, – що передали листи від нього, ви, ви.

– Так воно і було, – відповів Рибка спокійно, незважаючи зовсім на знану йому усмішку і глум, що перебивались в голосі завідателя. – Але я нічого не знаю. Не бачив жодних грошей, але посвідчити можу, що не він присвоїв їх собі.

– Не він? І яким чином, мій пане вчителю?

Учитель поглянув на нього з однаковим супокоем і сказав:

– Він ще жив, як я увійшов у його кімнату *вікном*, що застав відчинене, бо двері були зсередини замкнені, і коли нахилився над ним, то при моїм першому русі коло нього він розплющив очі, мов лиш на те ждав, і сказав: „Я не тикав грошей лікаря, з котрих оставив більшу половину. Вернувши з вами, я не застав їх вже. Валіза була розбита й ограблена“.

– *Розбита!* – кликнув завідатель і, вдаряючи в долоні, захохотався в себе, що вразило неміло присутніх, а найбільше, здавалося, лікаря. – *І се було все, що сказав?* – питає, приступаючи ближче до вчителя, що стояв, поблідши, проти нього. Його око впоїлось остерігаюче на хвилину в завідателя, а відти пішло і повисло на обличчі його жінки.

Тигра був би він убив на місці, промигнуло його умом блискавкою, одним словом і присягою, але їй, ту серну-матір, що сиділа он там з обличчям білим, як полотно, і її очі, великі, карі, що гляділи тепер на нього з тривогою благально, ніби вижидаючи присуду смерті, в ту серну він не міг стрілити, нехай би було, що було. На його заяву вона впала б мертвою. Вона ж його любила, того свого польського Цезаря Борджія. Любила безгранично.

Бабуня і всі прочі вижидали його відповіді напружено, неначе від неї залежало буття-життя всіх присутніх. Тим часом він відвернувся й, відійшовши від завідателя о два кроки, відповів виразно:

– І се було все. – Його лице було бліде, неначе відбив у сій хвилі найтяжчого ворога від себе.

– А бачите? – кликнув з тріумфом завідатель, відгортаючи своє гарне волосся з чола взад. – Впрочім, се само собою розуміється, що українець на свого коннаціонала не виповість в некористь, хто б вас там усіх не знав. Одначе я один вас не вважаю за міродайного свідка, а до того ще й додам: хто нам докаже, що він не перервав гру, не вернув потайки додому нещасної ночі і не „визичив“ собі позісталу готівку? Гм? – Тут завідатель опинився, як недавно, небагатьма кроками перед вчителем і грався ним своїм поглядом. Сей не рухався з місця, лиш лице його міняло барву.

– *Стережіться*, пане завідателю, – процідив зі спалахнувшими очима, – інакше ви могли б сього пожалувати. І *Цезар Борджія* впав. Я українець, то правда, і він був таким, але щодо підозріння, що такий гоноровий муж, як він, міг під час гри віддалитися, щоб забрати крадьком повірений йому гріш товаришем, я рішучо заперечую. На те можу і присягнути. – І він мимоволі підвів два пальці вгору.

– Чим ви се доведете, мій пане?

Рибка усміхнувся слабо.

– Може, схочете собі пригадати, пане завідателю, – сказав, – що я спiniaвся від часу до часу за його плечима, ведений якимось передчуттям, що йому сього вечора не поведеться в грі, тим більше, що, як вам відомо, він зовсім не виявляв охоти йти на вечір до Ганенгеймів і лише ради вашої підмовки рішився на те. Я боявся, і тому, так сказати б, сторожив над його грою, що прибрала в нього характер фанатичної пристрасти, коли почав програвати і старався програне назад здобути.

– Так, так пристрасно грав, фанатично, се посвідчу і я, – кликнула знов несподівано пані Орелецька з гурту зібраних.

Учитель і сим разом усміхнувся, кивнувши здалека до неї головою.

– Посвідчите, пані? – спитав їдко. – Се добре. Бо я можу іще й те посвідчити, що коли пан завідатель *віддалився куди-то* по півночі на час, котрий протягнувся три чверті години, ви були тією, що зайняли його місце. Правда, ви не грали, пані, але коли я радив йому кидати гру і вертати додому, ви, противно, здержували його і намовляли дальше грати. Чому

і що з ним *говорили*, – додав з притиском, – я не знаю. *Се* вже мене не обходило.

Вона зарум'янилася геть аж під волосся, кинула на нього злобним поглядом і вмовкла.

– Я вам повірив, пане вчителю, – обізвався знову завіда-тель, переходячи почерез замітки своєї сестри і вчителя з іронією, – що ви грали ролю якогось ангела-сторожа коло капітана, але що ви були того вечора у *вельможів* Ганенгеймів лиш *муншенком*, то не мали доволі часу те своє благородне повзяття перевести до кінця. Тому я ще раз повторяю: хто докаже, що він не перервав гру, не вернув наборзі додому і не визичив собі й оставшу готівку доктора Н. Н.? – При тих словах він схилився наче до уклону проти присутніх і повів допитливо, визиваючим поглядом по них.

У першу хвилину настало мовчання. Відтак всі звернули голови в одну сторону. Ольга Альбінська, що стояла досі за плечима своєї тети, нараз мов із землі виросла, опинилася перед завідателем і підняла руку.

– Я докажу, вуйку, що *він не вертався вночі*, що не тикав валізи й грошей і доперва аж ранком по четвертій з'явився прибитий, зламаний, а в годину пізніше *по тім* настала катастрофа, – сказавши се, вона вмовкла, мов ув'яла.

– Ти? – відповів завідабель і зблизився, майже дотикаючи-ся до неї. – Ти знаєш навіть, що о четвертій?

– Так, – відповіла дівчина, – бо того ранку я була перша на ногах ради своїх бджіл, до котрих, як знаєте, скоро зрання я зараз вибігаю. А нині такий чудовий поранок був. Я чогось не спала тієї ночі... як вам вже *вночі* розказувала.

Очі присутніх спинялися зчудовано то на дівчині, то на завідателю.

– Ти мені що вночі розказувала? – спитав, затоплюючи свій проникливий погляд в ню. – Ти, видно, противно, так добре спала, бо ось, що тобі снилося.

– Ні, вуйку, – заперечила, і по її легко зблідих устах щось, мов усміх, поблукало. – Ви забули, що *ви* вертали тої ночі додому по якісь папери, як се казали, для вельможів Ганенгеймів, коли заходили через мою кімнату до гостинної кімнати капітана вікно зачиняти, бо не мали ключа від його дверей...

Так. Се було сказане.

Всіх очі звернулися на завідателя.

Він се відчув.

Та він не дурно вправлявся роками в опанованню себе, щоб у крайніх фатальних моментах свого життя не мати себе у владі. Він узяв її за руку, що стояла спокійно з опущеними вділ очима, не рухаючися ні на мить, і стиснув її, мов залізом.

– Божевільна! Ти борониш фантастичними словами ворога народности твого батька, бо гадаєш, що він був такий наївний, як ти? – вибухло нараз з його уст тяжким гнівом. – А мій дім виставляєш на обмову і в фальшиве світло? *Німко*, ти! Не дурно була ти мені з дітей мого брата найнесимпатичніша. В тобі нема ані краплі крові його шляхетного народу. Твоя мати німка, міщанка, і ти в ню вдалася. Якби не взгляд на тяжке матеріальне положення твого батька, а мого брата, я б спокійно показав на двері і сказав: вон з могого дому, а так я дивлюся крізь пальці. – Сказавши се, він підвів на хвилю руку до очей і ніби справді дивився „крізь пальці“, а протерши чоло, зітхнув важко.

Молода дівчина дивилася великими очима на завідателя, а по хвилі, відімкнувши бліді уста, сказала:

– Чи се сюди належить, чи ні, що моя мати *знімчена українка*, а я сама *свідома* українка, я полишаю, та натомість питаю: на яку-то „обмову“ виставляю ваш дім, вуйку? Ви заходили в гостинну кімнату і казали, що зачинили вікно. Хто його отворив, Господь знає. Попри наш дім багато людей переходило тої ночі. Коли в палаті бенкети, святкує і робітництво. Се відомо.

Завідатель не відповів нічого. Закинувши руки поза спину, він приступив до вікна. Коли обернувся по часі, його обличчя було таке спокійне, неначе перед хвилею не потрясала ним буря до самого дна душі. В кімнаті панувала, як передше, мовчанка. Здавалося, всі присутні здержали віддих, неначеб кожної хвилі мало щось страшне наступити. Але нічого подібного не сталося. Лиш штабовий лікар піднявся зі свого місця, оглянувся за чимсь-то поза себе... і сів до грудної кишені по свій нотес.

– Ви щось сказали, пане докторе? – спитав нараз завідатель, звертаючися виключно до себе.

– Нічого, пане завідателю, – почулася суха відповідь.

Сей усміхнувся, відслонюючи свої гарні уста ледве помітно над зубами збоку. Але ніхто з присутніх, здається, не зрозумів того його усміху в тій хвили.

– Як останеться справа межи нами, пане завідателю? – обізвася тепер лікар, міряючи його оком щонайменше приятельським.

– *З чим?* – спитав сей наче зчудовано.

– З тими моїми грішми, що остались у капітановій валізі.

– *Се ваша* справа, пане докторе, – відповів завідатель і здвигнув плечима.

– Чи се ваша серйозна відповідь?

– Так, пане докторе. Якнайсерйозніша. Мені припала б хіба що задача спитати вас, *що се* саме за гроші, що ви їх передали до сховку капітанові Цезаревичеві і не задержали при собі саме тепер під час бранки?

Лікар прокинувся, і погляди обох мужчин перехрестилися. В очах лікаря загоріла ненависть.

– Се не належить сюди, – відповів і вдарив роздражнено рукою по шаблі.

– Отже, й бачите. По правді *сказавши*, добродію, ціла ся справа безгранично глупа, – сказав тут завідатель. – А коли ви утримуєте, докторе, що вона займе мене й надалі, то помиляєтеся. Я маю інші діла перед собою.

Лікар поглянув на нього зневажливо, але спитав спокійно:

– Ви *поляк*, пане завідателю?

– Я думаю, що це доволі відома річ, – відповів сей строго і переїхав рукою по волоссі.

– А я зрікаюся пропавшої моєї готівки, наколи б і найшла-ся. Мені нема коли дошукуванням її займатися. Ми їдемо зараз далі.

Обидва поляки усміхнулися, мов на внутрішній наказ, і рівночасно відвернулися від себе.

Майор, німець і поважний службовець, що сидів зі строгим виразом лиця штивно недалеко бабуні з перекиненою одною на другу ногою в чоботах і слідив мовчки за всім, встав у сій хвили зі свого крісла і, вклонившись бабуні, підіймаючи легко руку до виска, опустив кімнату рівним і голосним кроком, не поглянувши ні на кого, неначе переходив пусту салю.

Штабовий лікар, передавши бабуні поквітування за віддану нею позичку помершого батька й вклонившись легко присутнім, вийшов і собі за майором.

За ними піднялася й бабуня.

– І я піду, пане завідателю, – сказала, звертаючися до сього. – Піду шукати собі іншого кута, чим дотеперішнього, щоб продовжувати бит з сиротами. Я кажу „сиротами“. Але в дійсності мусить тут бути мова лише про одну, а то отсій-то доньці покійника, бо сина його, посліднього його роду, я оставляю вам. Виховуйте ви його. На джентльмена-спартанця, пане завідателю, й українця, як бажав собі се, як вам відомо, його батько. Посліднє я підкреслюю. Спартанець в характері й тілі, незламний для своєї нації, як і для одиниць, у повнім значенні того слова. Так до часу, доки я не зажадаю його назад від вас.

Завідатель витріщився на бабуню. Чи не збожеволіла вона часом?

Але ні.

Вона відгадала його думку, а я розплакався, зачувши, що маю без бабуні остатися.

– Так, пане завідателю, – повторила вона твердо. – Тим сплатите ви довг проти осиротілих дітей. Я не уступлюсь ані кроку поза поріг, доки ви не згодитеся з отсим моїм бажанням. А ти не плач, Максиме, – сказала суворо з побілівшими устами до мене, випростовуючи мене вперед себе, що насилу ховав своє лице між фалдами її сукні й тиснувся до її грудей. – Не плач! Чого? Ти чув, що твій батько не хоче мати в тебе сльози, тож треба його бажання сповняти. Ти маєш його слабосилля своїм життям справити, маєш вирости з руїн його життя сильнішим і творити в будучині тривке і цінне. Отсе моє одиноке слово до тебе, Максиме. Маєш все, що тобі життя від сеї хвилі наднесе, зносити мужньо, гамуючись, без плачу. Ти – син військового, а ті не сміють плакати. А пам'ятай, не будеш ні мене слухати, ні слів твого помершого батька – не побачиш мене ніколи в житті. Ти знаєш. Твою сестру й тебе я досі не обманювала. Йди... – і тут урвала.

Зігнувшись наді мною, вона поцілувала мене в чоло й подалася до виходу. Не здержав її ні окрик жалю, ні розпуки з грудей її одинокого внука, що мусів потрясти всіх присутніх, бо коли я, обхопивши її стан, держався її судорожно, бо дався нею волікти аж до дверей, вона зсунула мене залізною рукою від себе і вийшла.

Помину те, що в моїй хлоп'ячій душі тоді діялося. Я чув лиш по хвилі, як мене хтось із присутніх притягнув до себе, відійшов зі мною аж в протилежну сторону кімнати від дверей, котрими вийшла бабуня, і оставив коло вікна. Хто се був, я не знаю. Побачившись нараз сам-один, без бабуні й сестри, я нараз замовк. В грудях моїх неначе серце лопнуло. Я чув виразно, що там щось зайшло, що досі не було. Який і був я тоді ще молодий, який ще повний сонячного родинного тепла, але одно я нараз зрозумів. Відтепер мені справді не треба було сліз. Відтепер я був лиш *сам один собою*. Відійшовши даліше від вікна в кут, я станув там і ждав.

Я навіть сльози не втирав. Може, я вмру, – подумав я собі, може, вб'є мене завідатель, може, впаде звідкись куля на мене і я впаду на місці, як мій бідний батько, котрий нам навіки пропав... може... може... я не здавав собі справи в тій хвилі з мого положення, побачивши по раз перший сам один себе між чужими, кинений батьком, сестрою, бабунею.

Я ждав.

Присутні, позираючи на мене, гляділи й на себе, неначеб побачили себе лиш ось що тепер. Лиш в одного завідателя увійшло життя. Він приступив до мене, взяв мене за рамено вперед себе, обертаючи мене лицем до присутніх, і так ведучи аж перед свою жінку, сказав з ледовитим супокоем:

– Тут маєш потомка твого народу, українця-героя, що поліг на полі слабосилля *через гру в карти*. На ім'я йому Максиміліян Цезаревич. Дбай про се плем'я у сій цінній одиниці, щоб воно не згасло. Може, який будучий потомок його повстане колись з прапором його національності проти мого народу, будеш мати заслугу перед твоєю нацією. Ти ж українка. – І устави́вши мене перед нею, мов кавалок дерева, ви́йшов сам з хати...

Ще й по раз другий вирвався окрик з уст дитячих. Своїм інстинктом відчув я ненависть і зневагу слів до моєї народности й до мого помершого батька сього чоловіка. Мною потрясло несказаним жалем. Майже не тямлячись з сили переживання, я зсунувся пані Альбінській перед ноги й обняв її коліна, ховаючи тут і очі, що заллялися гарячими слізьми.

– Я не буду плакати, – сплищав я. – Не буду ніколи плакати. Я піду до шахтарів, там мене приймуть, і не буду нікому на заваді. Вони бідні... вони добрі.

Пані Альбінська похилилася наді мною, її обличчя дотулилося мого – вона умліла. Тимчасом, як коло неї поралися, виводячи її з салі, обняла мене Ольга Альбінська лагідно й завела до своєї кімнати.

– Тут ми будемо обоє жити, – сказала мені потішаючим голосом і витерла мені скоро сльози. – Я тебе буду вчити, а ти будеш послухним, доки...

– Доки мене бабуня не забере назад до себе. Правда? – Я шукав її очей, але вони були в неї спущені вділ, і я не міг з них нічого для себе вчитати.

Кілька день по тім померла пані Альбінська, привівши мертвого сина на світ, а забравши від Ольги слово, що та ніколи не покине її дітей, хоч би й що було.

Говорили пошепки, що се сталося зі зворушення внаслідок тяжкої сцени межи мужем і нею. Причиною якої сцени могла бути смерть мого батька, прокльони бабуні і моя присутність. Тоді завідатель замкнувся на три дні в своїй кімнаті. А коли опустив її, було його гарне темне волосся сиве, дарма що числив ледве понад тридцять років.

Від того часу ділася кудись-то його звичайна гордість, бодай не вдаряла вона в такій мірі, як досі. А то „Цезар Борджія“, як його називали його неприхильники і противники в урядничих кругах, явно і впрост бував деспотом. Він став похмурим, усміхався лиш рідко, а до людей бував приступнішим, їздив часто з інженером і деякими робітниками в шахти.

Поважна і сумлінна праця стала йому потребою, працював фанатично в користь свого принципала, а про трагедію, що скоїлася в його хаті, не торкався ні словом. Здавалося, зі смертю тої його гарної, загальною любленої, дорогої жінки пішло все в забуття. Було, неначеб велика кам'яна плита, що закрила її гріб, поглинула і все те, що пхнуло її навіки в землю.

Ольга Альбінська, наша тета Оля, остала в домі завідателя дальше й обняла цілковито заряд дому, займаючися попри то і щиро, невтомно вихованням осиротілих дітей.

Я виховувався межи ними.

Для завідателя я не існував. Переходив попри мене, мов мене не було. Лиш раз, коли я був післаний тетою Олею передати йому до його працьовні якесь важне письмо, він не

прийняв його: „Як нема кого іншого посилати до мене в яких-небудь справах, я можу і пождати“. І вчинивши незначний рух рукою на знак, щоб я вийшов, віддалився сам другими дверми з кімнати. Кілька хвиль пізніше я чув, як він казав до панни Олі: „Як нема кого іншого до пересилки і з чим-небудь до мене, я пожду. Ти знаєш, як мені та завзята фізіономія противна. Хліба-солі я не жалую нікому, але глядіти і терпіти її коло своєї особи я не обов'язаний“.

І справді. Від тої пори мене ніколи до нього не посилали. Я в спокоювався, ріс, вчився і, держачись інстинктивно від тої пори, мов парія, далеко від нього і його дітвори в спільній забаві, я і „гартував“ себе. А з часом я перестав і зовсім, хоч би й потайки, плакати. Наказ бабуні і бажання батька бути сильним і чесним врзалися залізом в мою дванадцятилітню душу і грозили якимось мечем Дамокловим надо мною і, здається, так було добре, лише в молодій душі сонце неначе на все зайшло. В ній було похмуро і непривітливо, а в однім я на все життя переконався: для завідателя-поляка я остався до кінця життя його якимось *memento mori*¹ і розумів тому і його антипатію до мене, про яку повідомляв мене зчаста-густа його любимець, синок Франусь, мій ровесник. Але я вчився не согірше, уникав так батька, як і сина, й час минав однаково. Коли прогрішався я все-таки хлоп'ячими провинами, він мене сам карав. Раз своїм усміхом диявольним, погірдливим, котрим мене невимовно упокоряв, то знов і карбачем. „Для такої *шкіри* треба окремої системи“, – говорив, ніби оправдуючись перед панною Ольгою, що, зціпивши зуби, в таких хвилях ніби глухла і німіла. Провиною моєю були по більшій часті мої невмолімі п'ястуки, котрими я боровся проти потайної злоби доносів на мене вищеназваним любимцем Франусем.

Бабуню я ніколи не бачив і не діставав і письма від неї. Знав лише від вчителя Рибки, що вона випровадилася з сестрою з нашого гарного мешкання, спродавши його на „довги“, і переселилася до якогось малого домика з садком, де жила з сестрою, удержуючися по більшій часті скупю з своєї пенсії, з уділювання лекцій на фортеп'яні, французької мови, рисунків, виучування гафтів на оксамитах і шовках, а часами брала й деяку панянку з кращого дому під свою опіку з

¹ *Memento mori* (лат.) – пам'ятай про смерть.

провінції на мешкання і харч, щоб могла звідти учащати до вищих шкіл.

Одинокою розрадою мого невеселого життя були для мене хвили, котрі я смів перебувати в кімнаті тети Олі, де вона мене вчила на відміну з учителем Рибкою. Вона – по-німецьки і математики, краснопісі, він – по-українськи, латини й інших предметів. Але його хвили були обчислені для мене. До того мав він все щось з нею до обговорювання, на який-то час мене висилали до його недалекого мешкання, де я мав вичуватися вокаблі і виробляти письменні завдання й де мені було опісля дозволено – також на назначений час – гратися з його великою правдивою бергардинкою – собакою Біссою.

Тут я з нею боровся, випробовував свої хлоп'ячі сили, тут я мав свої перші спроби танців з нею, і тут вона сироту винагороджувала за всі її самотні хвили без любові й тепла, облизуючи мені обличчя, уста, руки, а лягаючи на землю, дозволяла коло себе спочивати, ба іноді в похмурих днях і на своїй великій кудлатій голові й шиї і засипати. Так, доки не минув другий рік і не настала одна спасенна днина. В тій-то заявила мені панна Ольга Альбінська, закликавши мене до своєї гарної біленької кімнатки, котру я так дуже любив, що по листуваннях з бабунею про мене, моє поведіння і заховання та відношення проти мене пана завідателя Альбінського і по листуваннях з моєю сестрою Зонечкою, він, учитель Рибка, авансувавши на надучителя народної школи в М., *женився* з моєю сестрою, і мене мають опісля забрати до себе, де б я міг, як всі інші людські сини, учащати до школи.

– Не до бабуні? – спитав я, розчарований.

– Не до бабуні, мій синочку, – відповіла і погладила мене пестливо по голові, притискаючи мене тепло до своєї груді.

І я нічого більше не казав. Відвик давно про своє внутрішнє говорити. Крім тети Олі, се не обходило нікого. Зонечка віддається за Рибку, бабуня оказалась взглядом мене без серця, відкинувши мене по утраті мого доброго батька, що один наділяв мене найбільшою любов'ю, мов кавалок дерева, а сам Рибка, у котрого мав би я опісля жити... він сам... я затиснув зуби і вибіг з її кімнати до стайні, до коней, де був молодий

Олекса, що, крім тети Олі, був для мене прихильний, говорив по-українськи й дозволяв мені до ріки на коні їздити.

Учитель Рибка не здавався мені „вірним“. Він і говорив із завідателем, і працював з ним разом в його працювні, що мені не подобалося, і ходили часом до магазинів. Коли я про се спімнув одного разу теті Олі, вона усміхнулася і відповіла:

– Є праця, – мовляла, – котру ми сповняємо не лиш ради нашого власного особистого хісна і також існування, але є й інша. Ми є обов’язані і для других працювати. Як будеш дорослим, зрозумієш се сам.

Тут є багато вбогих й унещасливлених через службу в гірництві робітників-шаhtarів. Без зарібку, з нужденною запомогою. Та запомога є така мінімальна, що вони з голоду зі своєю родиною гинуть. Між ними є небагато, що правда, то правда, але все-таки якийсь процент поляків і українців. Мій вуйко, завідатель і поляк, шануючи пам’ять своєї помершої жінки, ти її пам’ятаєш (вона мене і мого вуйка просила щиро тобою по її смерті заопікуватися), старається в своїх принципалів у спілці з учителем Рибкою від часу до часу о вироблення помочі, то знов через збірки о полекшу для них, бо заким ті люди або їх родини зможуть собі в інший спосіб хліба найти, треба їх спомагати, щоб вдержалися на поверхні життя. Без такого старання нема ні правдивої науки, ні поступу, ні тривкої держави, але, як спімнула я, тепер ти се не годен ще добре порозуміти.

– А пан Йоахим фон Ганенгейм, теточко?

– Пан Йоахим фон Ганенгейм сам висить на ниточці. Він зі своїм майном так невідрадно правив, що не лиш не має чим своїх урядників і робітників як слід оплачувати, але й самого себе удержувати. Його не чекають світлі дні. До того, конкуренція з семітської сторони, що піднялася і відібрала можливість висилати матеріал до *Англиї*, а довги, то що й далі говорити.

– Як мого татка? – спитав я несміливо... і я шукав її очей.

Вона притакнула головою, відтак додала:

– Не цілком *так*, але подібно.

І вже я її більше не питав і з надучителем Рибкою помирився.

.....

І справді. Я не мав причини на нього нарікати, коли роздумував більше. Бували хвили, в котрих я чув, що завідатель дякував йому за деякі його, вчителя, несамолюбні вчинки, особливо від часу, як він, вертаючи з шахт додому, спотикнувся так нещасливо, що впав і на одну ногу скалічився чи не на ціле життя і мусив від довших проходів здержуватися. Тоді-то став вчитель його чи не правою рукою, доглядаючи його з поміччю панни Ольги Альбінської і сповняючи його не одно бажання і працю, без огляду чи забирала вона йому часу, чи ні. Він був батьком кількох дітей... а та, що померла, любила його і була й для нього за життя мов рідною сестрою і щирою українкою. Коли під час того вчитель з'являвся в нас на лекції, я приглядався йому ліпше. Але нічого не відкривав, як сподівався, „фальшивого“, хіба те замічав я, що виглядав змороно і жалівся теті Олі, що переданий йому частковий надзір завідателем над одною групою робітників до виздоровлення сього його фізично майже підтинає. У таких хвилях притягав мене до себе і, відгортаючи мені пестливо волосся з чола, тулив мене до себе і питав панну Ольгу:

– Чи не правда, панно, що сей наш Максимко має ті самі очі, що його сестричка Зонечка?

А коли вона притакувала, він був вдоволений, допитував, як мені живеться, і був добрий, дуже добрий. А одного разу, се було, коли завідатель опускав уже кімнату і сповняв свою службу і коли Рибка став уже надучителем і був перенесений до повітового міста М., до котрого належала і місцевість І., він приїхав і забрав мене до себе зовсім. Тоді був вже мужем моєї любної сестри, а моїм шурином.

.....

За мною плакала лиш тета Оля. Вона притискала мене раз по раз до грудей, цілуючи мене на відміну то в чоло, то в очі.

– Якщо тобі буде коли в житті тяжко, Максимку, – казала стисненим голосом, – ти звертайся до мене. Просто і прямо до мене. В роботі чи науці будь щирий і совісний. А коли я вмру... але ні, я не вмру, – поправила і вдарила в груди. – Тут мені щось каже, що я не вмру, що ще мені треба багато працювати, а ти, Максимку, йди попрощайся з прочими, –

додала, щоб скоротати нашу розлуку, бачачи мій жаль за нею, котрої руку я не хотів зі своєї випускати, а тримав її залізно.

Приступаючи по обіді до завідателя, я сказав:

– Я вже собі їду. – І беручи його за руку, я поцілував її.

Він мене погладив по голові і сказав:

– Бувай здоров, хлопче, нехай тебе Господь відтепер має в своїй опіці. Хочеш трохи грошей? – І з тими словами всунув руки в *кишеню* і витягнув портмонетку.

– Ні, – відповів я. – Я собі сам зароблю на гроші, дякую.

З прочими, то є дітьми, ми подали собі лиш руки. Лише наймолодша Лілька, моя ровесниця, котру мій батько так любив, що гралася залюбки зі мною, лиш аби Франусь, мій неприятель, не видів, стояла заклопотана через хвилю переді мною, а відтак, подаючи мені руку, сказала відважно:

– А приїдеш знову? – коли я заперечив головою, вона приступила близько до мене і сказала: – Як ні, то я колись з тетою Олею до тебе приїду. Хочеш?

– Хочу, – відповів я і відбіг.

І справді, вона прийшла в житті до мене. Се вже тоді, як, вийшовши заміж за суплента гімназії українця Могиленка проти волі свого батька, повдовіла і сама хорою була. В жалобі була і зайшла спродати годинник з ланцюжком свого мужа і потім пішла до лікаря. Годинник той я закупив. Я був вже жонатим, тоді і в мене був вже синок мій Юліян, і донька Зоня, а в неї маленька донечка Дора. Та померла вона бідна незадовго по тім, як заходила до мене.

Відтак я був вже при своїх. Відчужений від сестри, все замкнений у собі, вона мене мов недоступну фортецю здобувала, доки не здобула, та вже іншого, яким я був передом, бо споважнілого, з „засадами“ і твердим на її пестоці і м'якості.

Мій шурин закупив тут в М. невеликий, на продаж виставлений, старший шкільний будинок, що стояв на взгір'ї містечка, зреставрував його і літом сестра віднаймала половину літникам, між тим як він, попри своє звичайне шкільне заняття, уділяв приватно лекції української мови, організував і освідомляв тамошніх українців. Жили спокійно, займаючись і моїм вихованням, кладучи найбільшу увагу на національне почуття і мову.

В два роки по тім перебігла горами чутка, що Йоахим Ганс фон Ганенгейм відібрав собі життя. Як? Що? Йшло питання з уст до уст і добилося й до нашої хати. І справді. Фатальна господарка двох братів, конкуренція й інші причини потягнули ту сумну катастрофу. А оставший обтяжений маєток перейшов у державні й духовні руки, а з тим гірниче урядництво і робітництво розв'язалося і кожде пішло своєю путєю і жило, як могло.

Коли якось недовго по тім отворено в М. середні школи для обох полів, переселився і бувший завідатель копалень Ганенгеймів Альфонс Альбінський зі своєю сім'єю на чолі з Ольгою Альбінською сюди до М.

Тут закупив собі сей добродій дім, збудований одним заможним вірменином, що торгував у сих сторонах рогатою худобою і вівцями, – і звертав своїм стилем увагу. Підмурований у посеред обширного зеленого подвір'я, з покрівлею, котра хилилася так низько над вікнами, що самі, невеликі, неначе лиш потайки спідлоба дома позиркували навкруги. Сама ж та покрівля темно-цеглястої барви, що хоч, як сказано, і була низько над домом поставлена, стриміла своїм гребнем і коминами рівно й доволі високо вгору, що надавало будівлі своєрідний характер. Головні її двері, так само низькі і масивні, були набиті великими круглими гвіздками і заявляли заздалегідь, що сюди не так легко добутися. Під одним вікном, недалеко тих дверей, що були входовими від дороги – неначе зумисно на підождання прохожих – знаходилася камінна лавка. З одного, а то східного боку дому виднілася скляна веранда у формі гнізда, з камінними східцями, що спускалися кокетливо вниз, вдаючи з себе своєрідний зміїний характер, та були хоронені ажуровим смуклим поруччям. Ціле подвір'я з тим помешканням, що виглядало ради малих своїх крил з обох сторін, було обведене залізними, вгорі кінчастими штахетами. Сад, котрого дерева клубилися, як здавалося, з ulиці круглими зеленими копулами за і над домом, захищали його від бурі, вітру і стужі. Були тут об'ємисті липи, черемхи, явори й інші такі великани. Лише коло фронтової входової фіртки в штахетах росли по обох її сторонах

по одній тополі. По звичаю гнали своїм ростом понад дім і другу деревину, а були рівні й гарні, як дорійські філяри.

Характер всього понуро-таємничий.

Ради густих дерев, залізної обгороди, тут і там загратованих вікон прозвали деякі жителі містечка сей будинок „вірменський замок“. Але се не був замок, читачу. Ні. Як поїдеш до Сучави, чи не найстаршого міста Буковини, то побачиш там, у так званій вірменській дільниці, не один такий „замок“, хіба що деякі нижчі і менші об'ємом, а всі таємничо позачинювані, чистенькі, як се люблять вірмени, але стиль той самий.

Та проте не спішився ніхто замешкувати сей будинок. Він викликував нехіть. Ще за побуту вірменина, багача, котрого мало хто, крім купців, ближче знав, говорили, що за деякими загратованими вікнами його стереже він своїми страшеними чорними очима й орлиним носом свої скарби, котрі, напевно, не всі здобуті чесним способом, і по ночах, позачинявши щільно знадвору віконниці та на ключ брами, двері, він ходить зі своєю старою, вдвоє зігненою ключницею, що була й ворожкою (бо чорні очі її тліли вуглем, а горбатий ніс з бородою стикався), і числять їх у скринях. А від часу, як вдарив таки раз в його відсутности грім в одну наріжну фронтову кімнату, саме в посеред опівночі вдарив він, і прямісенько проти одної з тополь коло фронтової фіртки, а люди відтак мов на видовище заходили й оглядали її, а з нею ще й велику якусь давню почорнілу картину якогось святого, здається святого Юрія, дивної краси, що осталася від Божого огню недіткненою, мов чисте чудо, то вже від тої пори не вагався ніхто й заглянути до нього.

– На нечистім місці поставлено, – толкувала публіка нижчого стану, – і ніколи не видасть добрий плід з себе.

– На жандармерську касарню придатна, – толкувала міська інтелігенція і лиш на прохід любила туди завертати й цікаво зазірати. Все там мов у завороженім сні, в супокою стояло.

Так і вийшло, що таємничий і сильно збудований замок стояв по продажі місцевій громаді через кілька років незамешкуваний. Часом хіба служив він, і то лиш ненарушеною громом частиною, на склад деякого товару, головно бочок з вином і других трунків, овочів, петролеуму й інших торговельних артикулів, поважнішим купцям.

Аж ось, коли настав час завідателеві Альбінському переселитися в М., найшовся в нім і для „замчища“ відповідний купець.

Одного дня, се було з кінцем другого року мого побуту в сестри в місяці вересні, пішов я з нею до міста. Вертаючи звідти, трохи віддаль в околиці закупленого мешкання завідателевого, куди була сим разом і нам дорога, ми стрінули несподівано – я перший пізнав її – тету Олю Альбінську. Обладована всякими пакуночками, прямувала вона до замчища. Пізнавшись, незвичайно врадувані, розуміється, ми як стій задержалися. Зайшов привіт, виявилася щира нетаєна радість, виринули питання й відповіді з обох сторін, а між тим і оклики зчудування:

– Який Максик великий, а який гарний, чи не забув ще тету Олю, котра чи не щодня його в душі згадувала, а молячись, і за нього молилася? Ні?

– О ні, ні, ніколи, – відповіли ми враз з сестрою, котра від хвили мого життя в завідательському домі вмісто бабуні через учителя Рибку з нею листувалася.

– Де вже Максик тету Олю, свого ангела-хранителя забув! Вас, пані, ніколи.

А раз тета Оля, як тепер я довідався, принагідно одного короткого перебування в столиці її і бабуню відвідувала, і лиш мені про те не розказували нічого, щоб не будити в мені більшу тугу за бабунею...

– А до бабуні він не поїде? – питала між іншим тета Оля. – Чей же вона ще при житті.

– О так, поїде. Але пізніше, – відповіла вмісто мене Зонечка.

А так, так... ах, як любо, ніколи не сподівалася саме тепер його побачити. Відколи добродій Рибка покинув І., вона нічого про нього (себто мене) не знала.

А вона, тета Оля, як малася? Питав я сміливіше, як звичайно. Чи довго вже тут? І сама чи вже всі? Се останнє питання поставила сестра, уникаючи запитання про самого завідателя. „Замчище“ обширне, хоч низьке, – саме як для більшої родини.

Ні. Вона поки що сама, і від кількох днів часть меблів вже прибула. Вона порядкує, чистить з своєю одною, їй приданою,

робітницею... та Олексою (Максимко пригадує собі його?), і малярами, та ще із деякими тутейшими наймленими робітницями, щоб якнайскорше побачитися в чистім.

За час бесіди я відобраз пакунки в тети Олі, як був звик їй помогати, і стояв вижидаючи і слухаючи.

– До нас недалеко, моя пані, – сказала нараз моя сестра, – от лиш перейти каштанову алею, що зачинається звідси недалеко і веде аж до горбка, де стоїть наша хата, давня школа. Прошу на часок до себе. Кава чи чай буде в мене скоренько, відпінчете, а опісля і я, і Максимко проведемо вас до вашої оселі. А мій муж, як же вже й він врадується!

Але тета Ольга відмовила. Вона спішить додому, бо робітники вижидають її дальших приказів. Мешкання внутрі занедбане і вимагає раціонального очищення. Вона лише на деякі конечні закупки і не на довший час вирвалася з дому, і тому мусить начас назад там бути. Та наколи сестра повторила щиро своє запрошення, вона сказала:

– Коли так, то я відвідаю вас колись пізніше, як буде в нас в хаті все в ладу, і задержуся довше. Тоді поговоримо про минуле і будуче і всяке інше, – відтак, надумавшись на хвилику, обізвалася: – А ще краще буде ось як. Коли вам не буде запізно, то прошу при повороті, сьогодні хоч на часок до мене. І в мене буде чай. Відходячи, я казала самовар прилагодити. Зайдіть, щоб хоч поки що наше мешкання зсередини оглянути. Максимкові я покажу сад і місце на мою пасіку, котра його все цікавила і котру, розуміється, заберу і сюди, а відтак підете. Не відмовте, дуже прошу. Мені сумно в тих низьких кімнатах, хоча вони не є непривітливі.

Вона звикла до життя округ себе і гамору: „Правда, мій синочку?“ Вона говорила виразисто і дивилася нам прямо в очі з-під гарно зарисованих брів і від часу до часу гладила мене по щоці. Ох, яка була гарна і добра і як я її любив ту тету Олю, струнку і високу, що нікого не кривдила, для кожного мала добре, щире слово. Я взяв її звисаючу руку потайки в свою і притиснув її до своїх уст. Вона стиснула мені руки.

– Мій бувший молоденький чура... – додала й усміхнулася якось сумно.

Сестра згодилася на її прохання, і ми всі троє подалися до її помешкання.

По чаю, котрий справді вижидав її, як ми прибули, – ми піли його на круглій веранді, в котрій були тепер всі вікна відчинені і виказували красу околиці в цілій пишноті, – а опісля ми подалися оглядати деякі кімнати і сад. Уходячи з тої веранди до кімнат, з котрих були вже дві уряджені знайомими мені меблями, низькі з темнявої дубини, різьблені простим, але гарним взором, ми дійшли до громом ушкодженої кімнати. Тета Оля дала тут муляреві інструкції, після яких мав дальше з ушкодженою кімнатою поступати, і пішла повільним кроком з сестрою дальше, а я остався ще хвилинку, роззираючися цікаво по-хлоп'ячому, по ушкоджених громом місцях. Муляр се зауважив.

– Дивіться, паничу, дивіться, – сказав, – бо се також чудо, якого скоро не побачите. Влетіла блискавиця в кімнату, позигзагувала в хаті і вилетіла. Чисто Божий палець.

Другий якийсь помічник його, що вніс в сій хвилі в більшім начинню глину, спитав:

– Що кажете, вуйку? Гм? Божий палець?

– Ая, – відповів сей, – кажу. Я б у сій кімнаті ані одну ніч не ночував. Погляньте. Що раз не з людської руки, то не з людської.

– Та самі кажете, що се *палець* Божий... – відказав сей, – а грім що – не від Бога?

– Та від Бога. Я лиш проти того кажу, що грім вдарив у кут, де стояла постіль вірмена, ушкодив її наскрізь зигзагом, ну а картину яку велику, он там на противній стороні, облетів, не тикнувши її, і щез. То ж не Божий палець... Але він, кажуть, любить завертати, де собі місце уподобає... гай-гай...

– Хто, вуйку, грім чи вірменин?

Муляр глянув скося на недовірчивого помічника і похитав грізно головою.

– Лиш не кепкуй, паничу, доки не пережив нічого. Лиш не кепкуй. Муляр не одно знає, та й мовчить. Грім, кажу, любить завертатися, коли хочеш знати. Грім, коли за ним не висвятять хату, не попросять Господа, щоб нас стеріг від нього, він знов наверне. А хто її тут після вірменина висвячував, питаю? Місто купило, та й ша. Не знаю, чи вона сьому властителяві принесе щастя. Каміння Бог не потребує. А картини сеї ніхто не смів і тикнути. Оповідають, що як вірменин сей мур продавав, наказував не рушати її з місця, бо вона хоронила

від злого і мала бути чудотворною, чи правда – не знаю... та й поїхав; мав якусь своячку, казали, котру дуже любив, що мала його колись унаслідити. А святий Юрій, бо то він на сій картині, як нечистого в постаті змія проколює, як висів так і висить. Тут він на сій картині чомусь страшний. Вночі, в опівночі, як до місяця і ніхто нічого не бачить, він з рам виступає за нечистим або грішним, що Боже на глум бере, стежить і до борні викликає. Не дай, Господи, від його гніву. Так мені оповідали, тому й я кажу: грім все до свого місця завертає.

– А се правда, вуйку? – повторив, як недавно, молодий своє питання.

Старший муляр, покивавши головою, замовк і лиш по хвилі додав:

– Сей пан завідатель, що купив сей мур, кажуть, також не один з найліпших. Нехай стережеться. Святий Юрій має добру пам'ять.

...Я доста чув. Глипнувши ще раз на святого Юрія, що опівночі до місяця з рам виступав, до борні грішних визивав і щось чудно приманчине, мені знайоме, зраджував, я вибіг скоренько за сестрою і тетою Олею.

Я подибав їх, як сходили з другої вже, обширної задньої веранди дому в сад і до місця, де мала бути уставлена невелика пасіка тети Олі, що була всею її втіхою, як сама нас впевняла. Звідти пішли ми, цеглами виложеною, вузькою стежкою далше, а взглядно до кінця саду аж до фіртки, що так само знаходилася в залізних штахетах, як фронтowa, і випроваджувала на доріжку поза домом. Нижче неї плила невелика гірська ріка, що тепер виблискувалася в сонці і була для дороги в сльотних днях остільки безпечна, що між нею і дорогою був каменистий зарінок. Недалеко дому, почавши від згаданої дороги, провадили два мости на противну гору. Один новий, котрим їхали лише вози, а другий, що знаходився ближче до домівства завідателя, вже старий і слабкий, служив для пішохідів. Тут я стояв довго-довго і дивився вперед себе у воду. В душі я не мав у тій хвилі воду, а образ святого Юрія... він нагадував мені когось... кого? І очима, і темною барвою обличчя... але я не знав кого. З тим враз заворушилась болюча туга в душі...

– Вигідно, що маєте так близько ріку, – сказала сестра.

– Се правда, – відповіла тета Оля. – Моя дівчина тішиться, що буде близько для переполіскування білля.

– Або і білити полотно, – додала моя сестра, вказуючи на широкий зарінок, тут і там порослий лозами.

– Так як вода плитка, як тепер, але як виступає з берегів, то так розливається, що рада б хоч полизнути і дорогу. Тепер, гляньте, дітвора там грається і гусей стереже.

За кілька хвиль ми попрощалися з тетою Олею.

Вона відпустила нас з просьбою, щоб сестра відвідувала її зо мною, доки „я тут“, кивнувши головою до мешкання, де мала свій дуже гарний окремішний „закамарок“, а ми – з проханням, щоб не забувала і за нас. Але я не скоро знов побачив її. Мусів виїжджати з шурином скорше до бабуні... а недовзі по моїм приїзді до бабуні найшлася у моєї сестри маленька донечка, котра не дозволяла ні їй до нас, до столиці, ні мені до неї доїжджати. Правда, часом, але се було вже дуже рідко, забігала вона до нас, перебуваючи кількогадинно в місті з причин сумних, бо межи діти завідателя... заходила смерть. Чомусь все не заставляла мене вдома. Або був я в школі, або поза домом у товаришів, а коли раз застала, я був уже заручений, що не вадило їй поцілувати мене в чоло й поблагословити до поважного кроку, зм'якши при тім аж до сліз.

З бабунею проводили ми обоє сіре, працею переткане життя. Попри те, що я вчився в гімназії, я був і бабуниною правою рукою у всіх, що треба було їй виручити за сестру, оскільки се було можна від молодця вимагати. Поза тим я вчився ще й годинникарства. Бабуня замешкала, по продажі нашого дому, в отсій-то хатині, в котрій мешкаємо ми й досі. У сій і притикаючій до сеї, де я тобі отсе все написав, мій сину, жив і працював у тодішніх роках один старий німець, годинникар, на ім'я Етман. Дивак він був і самітний, але я був його любимцем. Часом я, як молодий хлопак, робив йому деякі прислуги, і він у нас і харчувався. Другу частину домика, де, як знаєш, є ще три кімнати, замешкували ми обоє з бабунею, а часами приймала бабуня на квартиру і харч з добрих домів по одній панночці, з чого прибував їй, хоч і невеликий, а все-таки для нас важний зиск. Між іншими одного разу і доньку влестителя сеї нашої хатини.

Я любив заходити у вільних хвилях до старого годинникаря, котрий, хоч лиш професіоналіст, був, по бабунинім висказу, образованием і дуже мудрим чоловіком. Свій фах він любив понад все на світі, і тут я в нього перебував не один часок.

Зразу заходився я перед бабунею тайком і просив його показувати мені дещо з годинникарської штуки, що він і робив. Зразу нібито жартуючи, що ось-то, мовляв, офіцерському синові забагається професію пізнавати, де йому вища наука пристойть і він повинен її всіма силами набувати. Відтак, щоб не тратити часу, приучував поважніше, а остаточно впроваджував у дрібний світ механізму й у все, що треба було знати зручному і доброму годинникареві. Все те, як споминав я, робилося перед бабунею потайно, а пізніше був вже як явним учнем його, за що він мене не раз гарно обдаровував, тим більше, що я був його, як називав мене, усміхаючись добродушно, помічником. Йому одному я звірювався... зі всіх моїх дотеперішніх терпінь, почавши від перших хвиль мого побуту в завідателя Альбінського, а й дальших почувань і планів.

Щоб тут тепер правду сказати, то мені не поводилося в шкільній науці найліпше. Противно. У деяких предметах гірше. І не знаю, чи тому був винен я, чи, може, що я, вчившись спочатку приватно, не мав добрих основ або не були вистарчаючими й доволі ясними для мене в деяких предметах, досить того, вчителі не були з мене вдоволені. Я приносив слабі свідоцтва додому, і по неволі дійшло до того, що я, повторивши одну з вищих кляс, все-таки волів пересиджувати у старого майстра-німця, дивитись йому в руки, слідити за розвоєм будучого „часосказу“ або й дещо і самому виробляти, як ломити собі голову математичними задачами, арифметикою або й іншими сухими предметами, котрі я ретельно впрост ненавидів. Я був найпослушнішим і найпильнішим учнем свого майстра, який лиш міг у тім фаху існувати, але вище згаданої науки я не уникав. Бувало, і години минали, заким ми до себе проговорили, що не відносилось до нашої професіональної праці, так щиро й інтенсивно ми працювали.

І виходило поволі таке, що я чим раз, то більше часу посвячував годинникарству, а поступенно менше деяким науковим предметам. Бо були й такі, які я пристрасно любив. Так, між іншими, латина і грека, історія і наука природознавства

були мені дуже симпатичні. До того, я любив понад усе читати, до чого заохочував мене часто і поважно майстер-німець. Читав, що попадало наукове і з поезії. Одним словом, що міг, я читав. Я мав добрих і гарних товаришів, що мене любили і не цурались, і ті доставляли мені книжок, які я сам не міг здобувати, особливо з академічної бібліотеки. Мені було соромно бути неосвіченим, і я знав і відчував, що тяжко і погано було жити неосвіченому і він через те і мусить стати свого роду рабом. На жаль, в одному мені велося найгірше. А то з українською наукою. Трудно було українських книжок здобувати. І хоча вже почали подавати початки нашої мови в школах, навіть і в середніх були призначені на те окремі години, все-таки я не міг важніші діла, які я бажав читати, як українську історію, науку про соціологію, історію літератури, а зокрема Шевченка й інших наших класиків, дістати. Передовсім історію, де і з ким стикалися наші народи, за що мали нас інші люди. Чим були ми гірші і чим ліпші? Що брали ми від інших народів, що давали їм? Особливо, в чім полягала наша сила і *неміч*... і коли-то вже раз буде своя держава? *Своя* – ех, що ти знаєш, сину... що ти знаєш, що колотилося в тих часах у наших молодих головах, у нашій нутрі, коли нас тайком сходилося кільканадцять українських молодців. Одно ми собі за святий обов'язок постановили: не таїти, не скривати ні перед ким ради кусника хліба свою національність. А наколи обов'яжемося до сповнення якої праці, будь умислової, професійної чи якої іншої, сповняти її так солідно, щоб нас за ню шанували і називали *українським* виконанням, ворогів побивати *працею* українською, оскільки дозволять наші сили. Всюди й у все вороже проникати гострою сіллю українства, щоб нас ворог не лиш боявся, а й шанував. Ми, професіоналісти, не могли бути вченими, може, і політиками, ні, але українським здібним робітником, верстою ми могли бути; таким, щоб на нас могла числити з часом і політична керма. Так, мій сину.

І ніхто не подавав нам помічну руку, не вказував шлях, на котрий нам, молодим, треба було вступати; горів вогонь святий в грудях, горів, аж доки не зітлів.

Бабуня лаяла мене іноді за читання хоч би і яких книжок, виривала їх з рук і до шкільних гнала силою, а раз таки заявила одверто: „Як не скінчиш середні школи, то на якій

основі підеш даліше? З чого будеш жити? Думаєш, бабуня буде вічно жити? Бабуня, синку, вже не тота, що була; бабуня сьогодні-завтра... і зіб'єш їй хіба домовину за те, що вона тобі оставить". – І, сплакавши, вийшла з хати.

На таке мене одного разу неначе прокинуло. Я пішов певним кроком до бабуні і заявив: „Щоб ви знали, бабуню, – сказав я твердо, – я буду студіювати, вчитися, оскільки змога, і прикладу всі старання, щоб зробити іспити з „добрим успіхом“. Коли здам, вступлю, може, і на академію „професорства“ або, про мене, і на попа, а може, останусь при війську й у війні „виавансую“, як се звичайно буває, а коли ні, то отсе кажу вам по щирости: я стану професіоналістом-годинникарем, і стану ним таким – мушу лиш таким стати, щоб не зробив імені батька свого сором, а честь, взяти вас на себе і бути визначнішим українцем, чим се міг бути мій батько, будучи офіцером. Коли я що люблю, то люблю, а коли ні, то знайте, що мене нічого до того не присилує. А від сьогодні не плачте і не журіться мною. Мене виховали „не плакати“, а бути твердим, як залізо, а самі плачете... ей, бабуню!“ – та й вийшов з її кімнати.

Помимо мого щирого зусилля, моєї пильности і симпатії до одних, а антипатії до других предметів, я провалився при maturі. І, гадаєш, з греки і латини, що їх переважно молодь боїться?

Ні. З математики і фізики.

З почуттям зазнаного пониження я вернув додому. Не „плакав“ ні вогкими, ні сухими очима, ні з жалю, ні люті. Якась тверда амбіція не дозволяла. Та й мав себе у власти неабияк – лиш говорити не міг. Бабуня, поглянувши на мене, коли я увійшов по всім і кинув мовчки книжки і капелюх на стіл, відразу відгадала, що в мені діялося. Її очі впилися в моє лице, а я – о, як тямлю я ту хвилю! – приступив до неї і, кинувшись їй на груди та стиснувши в обіймах, мов мав роздавити на своїй груді, вирвався, трутивши її набік, і вибіг у сад. Вона опісля потішала мене... добра... бачучи, що невдача при іспиті вплинула на мене глибше, чим вона сподівалася. Опісля намовляла поволі... розважно ще раз повторити і пораз другий ставитись до іспиту; та я вже не хотів. Ще раз на шкільній лавці сидіти, ще раз те саме „любити“ і те саме ненавидіти... ні. Я чув, що не вдержуся, і рішив

інакше. Офіцерський син віддав себе, віддав всей свій час професії. Вставав рано, лягав пізно і дедалі станув на рівні ноги. У виробі годинникарського матеріалу з своїм учителем-майстром став його поважним компаньйоном. А коли сей, передавши мені всі тайни і практичні досвіди совісного довголітнього працівника сього фаху, остаточно помер, оставляючи мені ще й тестаментарно всей свій годинникарський запас, межи котрим було кілька дуже цінних штук і невеликий грошевий капіталик, – за мій і бабунин, особливо мій, як написав з притиском, щирий і совісний догляд коло його самотньої особи, – а до того, як кажу, і праця, якою молодий офіцерський годинникар був безнастанно привалений, – показалося, що я скорше дороблюся хліба, ставши добрим професіоналістом, чим залежним від начальства урядником, душпастирем чи або й іншим дипломованим фахівцем; тим-то я і покинув замір шукати свій хліб в інших таборах... як у тім, що був мені найближчий. Лиш книжок читання... свою націю я ніколи не покидав... і не споне-вірювався їй... як знаєш... і досі ні.

І справді. Я ні одного, ні другого не пожалував. Чим далі я ставав певнішим безпечного зарібку і міг чим раз сміливіше і яко професіоналіст глядіти в будучину. Вже годен я був держати бабуні ліпшу прислугу, годен був її і себе краще відживляти й одягати, а далі, далі й дещо і набік складати. А коли ж відтак з часом одна з дівчаток, а була се українка, що була в бабуні на харчі й квартирі, кінчаючи дівочу вищу школу та побираючи в неї окремо науку кращих ручних робіт, лекції французької мови і гри на фортеп'яні (в чім бабуня була зна-на в столиці), як се вимагав тодішній час від доньок ліпших родин, а донька одного українського священника, властителя хатчини отсеї, в котрій, як споминав я повище, я ще й досі живу, твоя та добра *мати*, мій сину, припала мені так до впо-доби, що я, заглянувши їй надобре в очі та пізнавши ще й її ангельську вдачу і мудрість, і пильність, до чого б і не до-торкнулася... не спав, не їв, не пив і лише день і ніч одно мав на думці: ту дівчину за свою взяти, чому й бабуня не проти-вилася, пересвідчившись, що той золотоволосий домашній ангелок з непорочною душею мені не менше прихильний, поговорила з родичами, і я, ніби доповнюючи задачу мужчи-ни, одружився з нею.

Правда, зі сторони її батька був чималий опір проти мого *неурядництва* або бодай богословства, але на просьбу доньки і її матері не розбивати її щастя, протиставлячи тому мою зручність в моїм фаху, з котрою можна було сміло й поважно і на будучність числитися, далі гарне походження, бо все-таки „офіцерський син“, добре виховання, характерність, по-верховність й ін. т., доки батько не вхопився за голову і, забравши від мене слово „шанувати“ його дитину до гробу, а її впоминаючи не „жалуватись“ йому колись на годинникарські недостатки, – згодився.

.....
Ми обоє з твоєю матір'ю дуже шанували бабуню. Вона була вдома наша провідниця, наша „пані“, як ми її жартом називали, і наша дорога бабуня.

Коли наставала неділя або яке урочисте свято, вона все одягалася в якусь свою шовкову чорну сукню, прибирала святочний чіпочок на білу голову і, висилаючи нас, молодих, до Божого дому, сама брала свій давній зужитий молитвенник і молилася півголосно з нього.

Коли одного разу я, натискаючи на неї, спитав її, чому вона оставила мене по помершім батькові так немилосердно в домі завідателя – противника нашого народу й ініціатора самовбийства мого батька, відбираючи тим мені одиноке родинне тепло, яке я посідав у ній і своїй сестрі, котре так потрібне дитині у вихованні, – вона відповіла:

– Від хвилі, як я довідалася, що твій батько з безсилля втратив у грі в карти ваш маєток і відібрав собі життя, виставляючи вас, нещасних, незабезпечених, без шеляга, неначе на вулиці й поневірку, мене обняло таке несказанне огірчення, жаль і ненависть до того так званого „доброго товариства“, де виучувано і піддержувано всяке таке нездарство, що я, сказавши собі твердо, що позаяк я сама ледве чи буду в силі виховувати одинокого оставшого українця, Цезаревича, по бажанню батька, на чесного чоловіка й українця-громадянина, я рішила краще віддати тебе в строгі руки противника, де б тебе не дотикано в рукавицях, а, противно, виучувано зарання відноситись до молота і ковадла, острити свої сили й опритомнювати, що життя – не іграшка з судьбою, а одна тяжка боротьба.

Я знала, що завідатель і його оточення хоч і якого ще молодого українського потомка не будуть уважати за відповідний до сполонізування матеріал, а, навідворот, лиш за потомка небезпечного для їх племені – хоч би лиш і одиниці – „споконвіку“, збудять в тобі амбіцію, опір і ненависть, і ти скорше духово дозрієш.

Знов була я і пересвідчена в тім, хто є жінка завідателя і що під її ангельським крилом материнської вдачі тобі не стане побут в її домі пеклом, і голоду й холоду ти за час твого побуту не зазнаєш.

Одним словом, по моїм роздумуванню вийшло так, що ліпше дати тебе в чужі, хоч би й ворожі руки, до якогось часу на виховання, чим держати в себе у недостатках, обдавати м'якими почуваннями бабуні й сестри, боротися рівночасно з хлоп'ячим, випещеним батьком, непослухом, або, може, і по батькові унаслідченим слабосиллям чи зародком нахилу до безжурного життя, тим більше, що сей, обурюючися іноді на невідраді матеріальні обставини, в яких приходилося по більшій частині жити військовим, говорив, що скорше дав би тебе до вивчення ремісництва, коли б не вдалося набути вищого образования, чим на офіцера, що має назверх виказувати блиск, елегантність, а в дійсності, прив'язаний нужденною платнею до порожнього жолоба, з обов'язком кожної хвили віддавати життя за вітчизну...

Тому і лиш тому я трутила тебе на ласку і неласку судби в дім завідателя, до котрого так само чула жаль і ненависть в душі, як і ти. Потайки числила я, як вже споминала, на дружину його, що, сама українка, не дала з себе стерти свою національність, і на характерну його родичку, панну Альбінську, що не вагалася ані на хвилину стати око в око перед усміхаючимся деспотом, виявляючи правду відносно пропавших грошей штабового лікаря, котра в сполученні з висказами вчителя Рибки врятувала нарушену честь твого батька, що висіла на волосочку, указуючи тим правдивого злочинця без назви імені. Лиш коли наспіла відомість про смерть пані Альбінської, я пораз перший в житті опустила руки безцільно й не знала, що починати. Та тут прийшов мені сам вчитель Рибка на поміч, вмовляючи та пересвідчуючи мене, що панна Ольга Альбінська особа неабияка, повна чесноти, енергії і розуму, повна доброти в крові й спокою, з тактом, буде не

менше совісно сином нещасливого покійника опікуватися, як би й сама пані Альбінська, тим більше, що, як я від нього довідалася, твій батько перед смертю мав навіть її просити, щоб над тобою чувала. Коли я по смерті пані Альбінської звернулася до неї з проханням займатися відтепер і тобою, чужою сиротою, самотнім наслідником Цезаревичів, вона вислала мені у відповідь лист, котре по моїй смерті й ти держи в пошесті, впевняючи мене, що дане в тій цілі нею приречення помершому капітанові вона, доки жива, ніколи не зломить і ти будеш для неї святою пам'яткою, для котрої вона готова і жертвуватися... На якій підставі се посліднє вона, та „німка“, як назвав в сцені по похороні батька її дядько, приобіцяла – я не знаю, але утримую, що тому була якась чисто психологічна підстава, а коли так сталося, я не хотіла нічого дальшого догадуватися, маючи передовсім самотність і його на увазі, а і те, що твій батько як офіцер не міг *без маєтку* хоч би і з ким одружитися. Ще я додам, що ти був у мене гарний хлопчик, мав добру пайку амбіції в собі і я леліяла надію, що не даш себе легко стоптати, що і Господь не допустив. Така була моя провідна думка, коли рішилась я усунути тебе, дорогого „орлика“, від мого серця, самотнього внука, за котрим душа рвалась. Я питала себе не раз, що я мала робити? Я мала при собі й другу дитину, котрою треба було інакше займатися, знову інше виховання давати, – сестру твою.

.....

Я працювала тут з нею о наше матеріальне удержання, виховувала її як змога чесно і найстаранніше для життя, для України, щоб знала, куди її душа і вона сама приналежна, коли і її свій камінь до існування України приложити, якою їй треба українкою бути... власне іменно *українкою*, а коли остаточно приїхав вже не по раз перший вчитель Рибка, що все інформував мене про твоє життя в домі завідателя і рішучо попросив о руку твоєї сестри, котра досі ще для нікого не виявила симпатії, настала для мене друга душевна криза. Я згадала тебе... примкнула очі... заглушуючи в собі голос колишньої „полковниці“, і сказала, не супротивляючись їй, котра вже була душею потайки прилипла до нього, „йди!“, видаючи з серця переконання, що вона – та розумниця моя – як донька і внучка вищого офіцера, з своєю гарною

поверховністю і чистою, мов цвіт, душею, заслужила на інший стан. Але вскорі пересвідчилась я, що се пусте, сину. Все пусте. Се так лиш горда „бабуня“ думала – роїла собі всякі плани ради її старосвітського виховання. В суті річі, я не жалували ніколи, що дала її за нього. Як знаєш сам, він для неї добрий, шанує її, як „княгиню“, кладе до ніг, що може, а що найважливіше – він „свій“ чоловік, він наш, українець, він характерний і сумлінний у виконанні свого обов'язку аж вглиб до свого психічного кореня... а за се я дякую Тобі, Боже, бо в чім іншому, а надто дотично твоєї особи, я, може, і прогрішилася.

Чи таким я став, яким хотіла мене бабуня бачити, твердим, непохитним у важких, монументальних життєвих хвилях, яко чоловік і член своєї народности, я не знаю. Той зародок золота – чуття, що десь спочивав на дні моєї душі, я сам у собі ніколи не виплекував, не допускав до розпалу. Тепер, де став старим, кажу: „Великі почування, викликані життям, самі розсаджують душу і самі поривають її і з собою до великих діл...”

Чи на добре воно вийшло, чи на противне, що з офіцерського сина лиш офіцерський годинникар, як мене прозвали військові знайомі мого батька, що давали великий процент заробітку, – хто його знає? І з вас, дітей, хотів я таких поробити зсередини, витовкти молотом натвердо, щоб обзивалися на поклики важких подій в житті лиш чистим, дзвінким, а не півголосом, та чи не знав я, як до того відповідно братися, чи урвалася тут моя сила – не знаю. Що я гартував з своєю, життям і досвідченням висталеною, душею, те розм'якшувала ніжність і любов вашої матері, – і хто знає, чи й не ліпше воно так.

Матеріальним моїм станом вона сяк-так задовольнялася, пересвідчившись, що її онук став, як сама чула, „полковим“ годинникарем і мав стільки праці, що рідна донька замельдувалася до нього на практику і поважну помічницю.

Лише від одного мусила зрезигнувати, бо все *треба* одного зрікатися, як впевняла, а то, що станові „офіцерському“ жоден інший не дорівнює ані чеснотою, ані лицарськістю, ані неустрашимістю, не говорячи вже про елегантцію. Чи отсе все

витворює дисципліна, контролю над самим собою і другими, дивіза вставляти себе в ряди порядку назверх і вглиб, даючи тим доброго і тривкого, а рівночасно і беззглядного до крові, з отсим, що, по її думці, „виховувало“ залізність в чоловіці... а сходило вже, як їй здавалося, на другий план, старенька не могла погодитися“.

І тут скінчив годинникар свої записки, які викликав перстеня з червоним каменем.

По прочитанні батькового пам'ятника молодий офіцер сидів ще якийсь час нерухомо. Схилений, сперся одною рукою на коліно, дивився на зошит, що держала друга. Відтак, мов вертаючи з іншого світу, підняв голову і встав.

– Дякую вам, тату! Ви мені розкрили себе... і я ваше поступовання проти нас розумію. Ми вас не один раз запізнавали, вважали за іншого, як був. По смерті свого батька ви не сміли бути дитиною. Ви крали, ловили промені сонця любові, а з тим і культури, бо мусили перебувати в деякім смислі поза нею. А проте, тату... проте ви один ніколи не були назадником, як багато ваших співпрацівників. Ви мурували ґрунт чи не через все життя ваше під своїми і ногами дітей ваших працею, приміром, чесними засадами і правдивістю, й тому і наслідки вашої праці не будуть марні.

– Дай Господи! – відповів годинникар, і його очі засіяли на хвилю шляхетним блиском. У слідуючій вже він згас. – Я їх не доживу, – сказав. – Я багато не доживу, бо давніше моє здоров'я я витратив. Але ви, діти мої, ти, сину мій одинокий, ще зможеш щось на руїнах життя свого діда і батька збудувати, ти, може, станеш на інший, новіший ґрунт сильнішим, бо культурніший духом... Яке щастя глядіти молодому чоловікові в світ з перебраним предками і полишеним, зматеріалізованим здобутком духу – і користати з нього. Яке щастя. Але я готов. Я вже так багато тобі говорив, що час вертати тобі між гурток, який ми на вечері опустили. Слухай, там за дверми чути веселі голоси твоїх сестер і моєї пестійки Оксани. Вони сьогодні подвійно ущасливлені. Старші своїми нареченими, а вона твоїм приїздом. Записки задержи в себе, бо я їх для тебе зладив. А тепер ходімо, – батько сягнув рукою по годинник і глянув: – Дві години я тебе держав. Та не жалуй.

Нині Святий Вечір, Різдво Христове. Я щасливий, що дочекав його, маючи і вас усіх коло себе, а надто тебе.

Говорячи се, він був сильно зворушений і простяг нараз синові, мов доброму товаришеві, руку. Сей вхопив її, зігнувся блискавкою і, віддаючи їй щирий стиск назад, поцілував її. Тим часом батько обняв вже був його другою рукою і притиснув одинака з цілої сили до своїх грудей. Се сталося без слова і було вчинком одного моменту.

Відтак, мов на внутрішній розказ, відвернулись оба від себе. Чи се була подібність вдачі, котра завдавала соромитись м'якших почувань, чи що інше... син, проїхавши рукою крізь густе волосся, сказав стисненим голосом, віддаючи записки батькові назад:

– Записки ваші, тату, є для мене дорогою пам'яткою, заховайте їх для мене і надалі в себе. У вас вони будуть у безпечнішій сховку, як у мене, що хіба з вісім-десять день перебуваю у вас гостем, а опісля знову від'їду. А й перстень візьміть ще до себе. Дорогі пам'ятки не береться в дорогу з собою.

Але тут батько заперечив головою.

– Ні, ні, – сказав. – Записки я заховую тобі, але перстень бери, сину. Ти вже офіцер, мужчина... ти його не затратиш. Впрочім, се різдвяний дарунок, і він подвійно твій. Задержи його і носи в почеси.

– Що я його буду шанувати і берегти, в тім можете бути переконані. Нехай би і в які прикрі хвили прийшлося би мені попасти, я його ніколи не віддам від себе, скорше...

Але тут батько йому перервав:

– Не говори, сину, – сказав і підняв, остерігаючи, палець... – Не говори, бо ніхто за себе не може ручити. Ось і твій дідо не думав, що карти, а не яка битва стануть причиною його смерті. А грав в них не раз і... програвав, а все виходив побідником, тому...

– Я не граю в карти, тату, – спалахнув Юліян.

– Але в чім іншому зможе тобі він стати поміччю, що я там знаю. Ти ще не знаєш життя, не знаєш спокуси життєві, і красу, і штуку культури. Я їх також не знаю. З мого світу, а то світу робітницького, я не міг їх пізнавати, але бували хвили, де вставлялася і хвороба, і смерть чигала в закутках моєї хати, і я не раз думав у душі... про продаж моїх скромних дорогочінностей, та якось вдалося мені заховати його для тебе.

– Тим більше я се вдію, – відповів Юліян. – Уміли ви, тату, запанувати над важкими хвилями у вашій хаті і між дітьми, зможу і я се вчинити. Сей перстень буде пригадувати мені все ваше і дідове минуле, наколи б я і попав у чорні моменти життя і мені загрожувала б яка катастрофа. Мій дідо був праведний чоловік, і ніхто не може йому доказати некоректний і нечесний вчинок.

– Так воно і було, мій сину. Він відібрав собі життя, але чужого добра він не тикав, хоч і як бажалося пану завідателю висотати таке і тим відвернути *своє* злочинне поступовання. Наколи б я мав тобі ще що на сю тему сказати, то додам хіба давню пословицю: *стереженого і Бог стереже*. Уникай нагоди. Лиш вона робить з нас злочинників, хоч би і в якім керунку.

Молодий офіцер прокинувся.

– Для мене не існує поняття нарушувати чуже добро, – а по хвилі додав: – І я і не є наслідно обтяжений, але коли ми порушили тему завідателя, то скажіть мені, тату, ще дещо про завідателя. Ся особа мене займає. Ви спімнули мені, що він ще при житті. Чи справді?

– Так, Юліяне. Альфонс Альбінський ще живе... і тета Оля живе і мешкають, де мешкали, а то в М., де моя сестра, твоя одинока тета Софія Рибка проживає.

Юліян підсунув брови вгору.

– Чи він заможний? – спитав.

– Мабуть. Крім гарного будинку, про котрий я в записках згадував, приналежать до того і якісь землі. Ще, кажуть, він роззичує гроші на лихварські проценти межи гуцулів. А проте, мені мало що відомо про нього. Живе доволі самотно, як розказувала мені моя сестра, відвідуючи мене посліднім разом, має своїх партнерів до тарока... держить коні й екіпаж, бо на ногу все однаково налягає... і нічого йому не бракує...

– А тета Оля?

– Все однакова. Як заїжджає сюди, то все до мене заглядає. Ваша мати називає її своєю суперницею і сміється. Се моя одинока дорадниця і звірителька. Може, тобі буде суджено пізнати і її колись в тети Софії, то знай: нічия рука не є така благословенна, як її. Спокійна, рішуча і консеквентна – таких українок дай нам, Боже, якнайбільше.

Син поглянув на батька.

– Тату, – сказав, – мені здається, що ви споминали, що вона з роду німкень і через те завідатель не був їй прихильним.

– Так здавалося. Але пізніше, коли я став, так би мовити, її вихованцем, вона мені оповіла, що по матері вона також українка, лише що та послідня була знімчена і не володіла добре своєю материнською мовою, через що і п'ягнував завідатель вже і її клеймом „німка“, що, однак, не здержувало її ні найменше в молодім віці вчитися тієї мови, відчувати по-українському і виховувати у дітях свого вуйка любов до тієї мови і нації, особливо в молодших дівчатах, бо синів хоронив завідатель від її впливу в тім напрямі, мов від деморалізації, що йому врешті й вдалося.

– Чи тета Софія зноситься з нею?

– Так. Живуть в приязні. Подекуди і вуйко Рибка буває туди запрошуваний, як не стає одного партнера до тарока. Він не випадає з завідательської ласки, відколи був йому помічним в його нещасті з ногою. Лише про Цезаревичів не можна йому споминати.

– Ов! – сказав Юліан і скривив з легкою погордою уста.

– Я йому давно його гріхи простив, – додав батько.

– А я б не простив, тату... ані на волосок я б не простив ляхові. Я його напмацки за всіх ляхів і за всю їх нікчемну політику проти нашого народу ненавиджу. Я б не простив.

– Коли я простив, то я не простив ляхові, а простив батькові, котрий з своїх дітей, котрих найбільше любив, не мав потіхи, котрий-то біль, мабуть, і зігнув його горду спину. І на нього прийшла відплата. Що він лях – інша річ. Але межа є на все.

Молодий син здвигнув опозиційно плечима.

– Я і з тим не згоджуюся, що тета Оля там остала, поминувши те, що стала вашою опікункою. Який вплив мусила вона мати, що помимо неприхильности він її задержав.

– Так і справді було, сину. Ради дітей він се вчинив і через більшу домашню господарку. Ти не можеш собі уявити, скільки рівноваги і якоїсь, я б сказав, невидимої енергії, уділялося в сій хаті від тієї жінки. Господарка була в неї взорова. Рано-ранесенько ти вже її першу бачив на ногах. І слуги її любили. Не одно, що грозило п'ястуком за спиною завідателя, зміналося на вид тети Олі й бралось з новою охотою до праці, коли вона заговорила. Та й і привик він до неї і знав, що, що

б і не було, тета Оля одна не обманювала його і жодна лож не переходила через її уста.

Батько умовк, поглянув вдруге на свій годинник, а опісля і по всіх стінах, де висіли і тикали і менші, й більші його „пацієнти“, забрав сина під руку і вступив до кімнати, де ожидала обох проча родина.

У світлиці панувала тишина. Дехто грав у шахи. Оксана читала. Мати розмовляла півголосом з будучим зятем Зарком, а найстарша Зоня, батькова помічниця, поралася в низькій, але просторій їдальні, спрятуючи посудину і децю інше з стола, полишаючи лише білу, як сніг, і улискуючуся скатерть з розстеленим під нею сіном через ніч, як годилося.

– Ми вже тут, – сказав батько, висуваючи вперед сина, що, мов вертаючи з іншого світу, опинився, поважний, перед присутніми, котрі при вступі обох заворушилися.

– Але-бо й довго передавали ви свій різдвяний дарунок, тату, Юліянові, – обізвалася першою Оксана, закриваючи книжку, і зблизилася до батька і брата. – Покажи, що-сь дістав? Я вже така цікава, ждала, ждала, аж надокучило і забралася до читання. Які гарні поезії Федьковича!

Враз з нею приступили й прочі сестри і мати до брата.

– Фі-у! який дарунок! – кликнула Зоня, хапаючи брата за руку, на котрій заблестів золотий перстень з рубіном, і потягнула близько під звисаючу лампу.

– Чиста кров, – накинута Марія і схилилася низько над рукою.

– Ая.

– Чистий, прегарний, як його рідко бачиться, – повторив він.

– А я гадала, татко подарує тобі ланцюжок до годинника з тим дрібоньким медальйоником, що так тяжко отвирається... а то перстень, та й ще з таким кровавим каменем. Я ніколи його у вас не бачила, тату, ви його ніколи не носили.

Батько здвигнув плечима.

– Ти знаєш, донько, що на руці робітника не уходять прикраси. Моя золота обручка вистарчає. Я не люблю блискіток. Я його для Юліяна ховав. Се мужський перстень.

– Ланцюжок з медальйоником також мужський?

– Так. Але те з вас, котре його одержить, тільки мусить стати повнолітнім.

– Ов! – кликнув Юліян і усміхнувся, переглянувшись з сестрами.

– Так, так... аби-сь знав, що мусить бути повнолітнім.

– А то чому? – спитала Оксана, натягаючи шийку, бо була нижча ростом.

– Бо тому, що коло ланцюжка є тайна.

– В медальйоні? – спитала вона зчудовано протягим голо-
сом.

– В медальйоні... а дітям не передаються тайни.

– То пождемо, – відповіла вона.

– Пождемо, – повторили всі прочі і помішалися, бесідуючи, переходячи з одної кімнати до другої, між тим як батько, побалакавши ще якийсь часок з нареченими двох доньок, відійшов до своєї кімнати. Чувся змученим, а пора була доволі пізня.

Коли двері зачинилися за батьком, всі потягнули брата до світлиці, де знаходилася ялинка, допитуючися в нього, через що держав його батько в себе так довго.

Він опирався сповнити їх бажання, вимовляючися, що про се говорити ще не час і що прийде колись відповідна хвиля, де він не лиш дасть їм до всього пояснення, але й, може, покаже і батькові записки, котрі сей, передаючи йому нині перстень в дарунок по дідові Юліянові Цезаревичу, дав йому до прочитання. Нині пізно, говорив він, побалакає з ними ще так трохи, а матінка нехай лягає також до спочинку, а завтра і післязавтра ще також святочні дні, то їх використають досхо-
чу. З тими словами відпровадив матір аж до постелі і вернув назад до ялинки. Тут зустрів у його молодий Зарко.

– Панни будуть вже також помучені, – сказав усміхаючись, – а й він, пан офіцер, хоч і молодий, і вояк, певне, не погордить кинутись в „стебло“. Йому залізниця, без сумніву, в ушах десь без перерви гуде...

Але Юліян заперечив головою.

– Не будь фарисеем, – кликнула Зоня, – а признайся до правди. Тобі горять щоки з утоми і внутрі ти вже спиш. Ми що інше. Ми всі, скільки нас тут бачиш, – то „робітничка

бранжа“. Ти один якийсь ексклюзивний, мов справдішній панський. Глянь на наші і на свої руки.

Та тут Зоня вмовкла, бо Юліян прокинувся протестуючим рухом і відсунув їх від себе, що мов бджоли стиснулися коло нього.

– Який я у вас ексклюзивний, – спитав, – який я у вас панський? Гадаєте, військова служба така легка, беручи її поважно і сумлінно під розвагу? Ну-ну, змінили б ви не в однім свою гадку, наколи б заглянули поважно в той апарат життя і смерти, наколи б пізнали і мужів військової науки, дізналися б, які високообразовані знаходилися між ними, як причинялись у винаходових експедиціях, де не один з учених цофався назад перед небезпеками, що були грізні, заповідаючи неминучу смерть; які піонери знання і поступу знаходилися в рядах військових... які мужі, гідні вшанування і високої поваги... що за залізо – кажу вам... Vollblutmenschen¹ не лиш щодо тілесного виховання, але і характеру. Правда, є і багато полови у війську, але половина в кожній верстві людности не є для нас міродайною і з нею й ніхто не числиться в кожній праці, а найбільше в здобуваючій і культурній. Військовий – се такий трудівник, як кождий інший, і відрізняється лиш тим, що дає державі в потребі своє життя. Такий я ексклюзивний і панський.

– Юліяне, ти ще вступиш колись до війська, – кликнула Оксана, вп'ялившись аж прошибаючо гарячими очима в гарного брата, що в сій хвилі дуже поважно виглядав.

– Ні, сестро. Се не в моім плані.

– Так?

У нього здригнулися болісно уста.

– Не пророч, Кассандро!

– Бо ти захоплений.

– Ні. Я лиш не зношу, як хто мене інакше судить або і перецінює. Я є, який є.

– А твій товариш Едвард?

– Як Едвард. Панський, багацький син. Завдяки його батькові і йому я поробив різні гарні й цінні знайомства військові. Коректна людина з широким образованием і горизонтом дає більше, як не одна книжка. Але завтра, – додав, перериваючи себе, – позавтра мені треба піти до коменданта мого

¹ Vollblutmenschen (нім.) – повнокровні, чистокровні люди.

полку, замельдуватися... і скинути вже з себе військову одіж. Опісля, як споминав я вже, за недовгий час ми їдемо з Едвардом до Мюнхена, відтак, може, до Берліна... ще не знаю; до Скандинавії, напевно, поїдемо і до Англії... на Англію я радуся.

– Пане поручнику! – обізвався тут несподівано молодий огородник Зарко і вклонився. В його очах блисло збиточності. – Як ви се від мене приймете, що я вам передам, я не знаю; я лиш розуміюся на рослинах, їх виховуванні, на флорі, ярині, овочах, хлібі, на землі, на її роді, але на *такім* я не розуміюся. Чи се різдвяний дарунок передано мені для вас, чи се що інше, мені не відомо!

З тими словами він сягнув в грудну кишеню, вийняв звідти лист і, передаючи його зчудованому офіцерові, сам відступив і відвернувся.

Юліян, підійшовши до звисаючої білої лампи і глянувши на адресу, змішався. Сестри, помітивши се, відступили і собі дискретно одна по другій, потягаючи і наймолодшу Оксану за собою до передпокою, куди вийшли були оба наречені і ладились до відходу. Юліян вийняв свій ніжик, розтяв спішно коверту і вибрав з коверти зложений листок. У нім знаходилася фотографія Еви Захарій, а на папері стояло лиш кілька слів: „Третьої днини різдвяної, себто на Стефана, я буду в столиці в доктора Емі, до побачення, може, в кіно, по обіді о п'ятій годині. Е. З.”

Мов схоплений на злім вчинку, Юліян сховав лист з фотографією в кишеню, відтак зблизився до матері, що саме ще на хвилюкуня появилася межи дітьми і, незавважена, слідила за його рухами, спостерегла його замішання. Вона лиш одно спитала:

– Чи то що *злого*, мій сину?

Він усміхнувся.

– Ні, мамо, – відповів і, схиляючися над нею, поцілував її в руку.

– Бо я вічно за вас боюся, – сказала і з тими словами вийшла.

Він похитав головою і подався за прочими, що саме увійшли, щоб попрощатися.

– Пождіть, панове! – кликнув радісно. – Я з вами також піду. Мені просто душно стало, я мушу пройтись. За годинку буду знову в хаті, укажіть лиш, де маю ночувати. Я нікого не збуджу. Верну безшелесно, мов кіт.

– Там, де завше пересиплявся, братчику. Там, де завше, – зачув у відповідь голос Зоні.

– То хіба враз з ялинкою? – спитав він, вказуючи на кімнату з прибраним деревцем.

– Там, там, ти наше різдвяне деревце... Там, – і розбіглися, щоб внести братові одна плащ, друга шаблю, третя кашкет і рукавиці й випровадили з півголосним гуторенням, щоб батька не збудити, всіх трьох мужчин в ясну ніч.

З поворотом до хати замітила сестра Марія:

– Він захоплюючий, сестри. Сей один рік при війську в В. виховав з нього, сказала би-м, готового мужчину.

– Так і здається, Марійко, – відповіла Зоня, переступаючи поважно поріг, – але він все ще таки дуже молодий.

– Я понад все люблю його голос, – додала Оксана, наслідуючи здержаним тоном низький голос улюбленого брата.

Як сказано, всі три мужчини вийшли з хати. Ніч була ясна і доволі морозиста, і вони, попіднімавши ковніри по уха, йшли жваво вперед. Але недовго йшли разом, бо небавом порозлучались, ідучи на своє мешкання-нічліг, і лише один Юліян ішов сам.

Він відітхнув повними грудьми. Врешті він сам. Поглянув угору. Там мерехтіли зорі. Він удома, в своїй батьківщині. Колосальна столиця, що в ній перебув цілий рік, де набрався духового багатства і життєвого досвіду, наскільки се давалося, – він її мав за собою. Він поширив свій горизонт, і сього був собі свідомий. Його знайомі українці, що там з ним враз однорічниками служили, а й тоті, що поза військом з ним зналися, так його щиро прощали, коли від'їжджав, і все нано-во давали собі слово держатися кріпко на своїм українським становиську, бути вірним своїм постановам та лише одну ціль знати. Себе і Україну.

„Що свій, то свій“, – промайнуло йому, мов теплою струєю, крізь душу.

Він розглядався по улицах. Яке то все було дрібне, провінціональне, яке незначне, але нараз бачить його уява щось інше. У вузькій кітліні, огороженій залісненими високими напівскалами-напівгорами, де на долині у їх ногах жене гірська вода, над нею між крислатою, королівської висоти зеленню смерек, – біла палата. „Ганенгейми!“ – сказало щось голосно в його душі. Освітлені вікна сяють здалека в ясну ніч... там гучна забава, гостей повно і що хто хоче, а в одній кімнаті, переповненій димом дорогих папіросів, він розрізняє з нього одну голову, неначе свою власну, бо ті самі риси трохи строгі, лиш старшу. Коло нього другу, з виразом гордості і самопевности, – вельможа. Чи Йоахим фон Ганенгейм? Ні! Се його перший завідатель і муж довір'я Альфонс Альбінський – лях. І ще десь там наче помінялися голови, за мить на його місці *Ева* Захарій. Так. Ева. Чорні виразисті брови, пишне чоло... Ні, не Ева, а бабуня Орелецька признається йому, що, мов божевільний, кидає банкнотами і картами без наміслу, що вона його любить, що багачка і все буде добре. *Юліяне Цезаревичу*, чуєш? Так. Се він... він той сам... в його грудній кишені її фотографія. Ті самі її чорні очі, що так важко, мов тягар у душі, важать... але чи й огрівають її?

Він мимоволі вдарив рукою по серцю, над котрим спочивала в кишені її фотографія. Писала, кликала, як та зозуля, хоча він ані одним словом не обзивався за цілий рік до неї. Що було писати? Пусті фрази? Ні! Йому було іноді там так важко через брак средств боротися, і ніхто не знав, ніхто й не довідається, скільки разів продавав свій харч другим, щоб здобути кілька мізерних корон, мати їх та забігти десь до котрогось з театрів, до опери, бачити щось величаве зі штуки, великих артистів, почути великих музиків або заплатити вступ до наукових цікавих відчитів значних переїжджаючих мужів, які йому конче треба було почути, бо хто знав, як ще його життя в будучині укладеться? Ні, він там не розкошував. Попри те, що сповняв військові обов'язки, він ніколи не витрачував часу марно; працював, як міг. О, якби вони знали, ті, що їм легко жилося... як молодіж поневіряється ради нужденного сотика, щоб удержатися на поверхні життя. А українцям рідко коли жилося безжурно. І де йому було до неї писати? Писати, що він її не забув, як і ніколи не забував Покутівку, в ній... той темно-зелений став... і її батько,

той для нього чимось ідеальний християнин. Його очі всюди його супроводжали, ті великі сині лагідні очі, вони стерегли його, коли його товариші „розшарпували“ до великоміської гульні. До нього він писав. Висилав у великі свята бажання і давав докази, що не забував його.

Між тим надворі пом'якло і почав сніг зсуватися. Молодий офіцер жене пустими вулицями. Він не втомлений. Ні, йому треба широкого руху, бо чомусь йому нині, відколи прочитав записки батька, тісно. Він бачить в уяві іншу картину. Знов у горах.

Там стояла одна хата. В ній бачить і пізнає він мешкання „Цезаря Борджія“, і в його кімнатах блілого молоденького хлопчину з темними очима і завзято й болюче стисненими устами, що горнувся до прегарної жінки „пана“ і ляха завіда-теля Альбінського.

А відтак причуваються йому слова того вельможі: „Як нема кого іншого переслати мені письмо до моєї кімнати чи що інше, то я можу пождати, лиш не посилай мені твого чуру. Хліба-солі я не жалую нікому, але мене ніхто не може присилувати глядіти на фізіономії, котрі я не виношу“.

Так. А тета Оля... ах, та тета Оля... він би її пірвав на руки й обніс кругом між людьми, як робили давно з славутними... або... або... о, яка вона йому симпатична та тета Оля. А лише ім'я *Цезаревичів* не вільно було перед ним вимовляти... ім'я Цезаревичів...

Чи їх так багато?

Ні. Але *страшні*, бо покривджені. Один, що був відійшов з життєвої арени, оставив ніби полиск шаблі за собою; другий, ступивши о щабель нижче в суспільстві, станув на непохитний ґрунт мозольної праці й виховував, як умів, дітей на характерних українців... а третій...

Він розсміявся.

Батько передав йому свою меланхолійну, просту, нецікаву історію, а він... він має щось з неї даліше витворити. Крім сього, чи стрінеться він хоч раз в житті з тим гордим ляхом, що глядів згорда на його коннаціоналів... а для себе лише щонайліпше з життя загарбував.

Раз він все-таки його в житті побачить. Мусить побачити і, вставляючися перед нього, представитись внуком Юліана Цезаревича.

Рука молодого офіцера мимоволі вхопила за ручку шаблі і стиснула її.

Якісь сани перегнали, задзвонивши крізь тиху ніч, і збудили офіцера з його дум. Він завернув одним кроком і попрямував додому.

Сніг чимраз то уставав, а заким Юліян ліг до супочинку, він приступив до вікна і відчинив його широко. Так йому треба було. Холоду і супокою. Коли мати раненько увійшла нечутним кроком до сина, він спав кріпко, а крізь відчинене вікно нападав сніг білим пухом на футринах і аж недалеко постелі уклався.

Вона гляділа здержаним віддихом на одинака.

– Дороге моє... та й молоде ще таке... молоде, – прошептала, – а в сні чогось поважне, бо зморщені брови.

І нечутно як увійшла, так і віддалилася безшелесним кроком.

Через два дні гуляла заметільниця і розносилась у воздуху. Студений вітер різав по лиці виходячих з хат і обертав кругом. Сніг насів на дахи грубою верствою, оперся попід мури, обтяжив галуззя дерев, балкони, умостився по гімсах каменниць, рамах вікон і білів, де б і не засягнув оком. По дорогах і тротуарах наріс аж надто високо.

Третьої днини змінилася погода, і сонце виглянуло на час.

Робітники обмітали, чистили тротуари, дороги, вивозячи фірами ту білу масу, що так в достоту насипалася, як вже зо дві зими тому назад не було.

– Нова чвертка на небі настала та й зломила силу, – кликнув один з робітників до другого.

– Зломила, що зломила, а до Йордану ще вам покаже свою фортуну.

– Покаже... бо то *Йордан*, як і свята руські були; бо ті перші все бувають мляві. Що ляхцьке або німецьке – то не наше.

З одної бічної вулиці надїхала компанія драгунів на пишних конях, блискуча, чиста, кріпка, і розмова перервалася.

– Межи ними є більша часть і наших, куме. Кажуть, *українці* до коней придаються.

Військо проминуло.

– Ану скорше замітайте, скорше, – упімнув один поліціант, що стояв недалеко і вже передше завважав мляву роботу робітника.

„Кум“ поглянув на нього спідлоба та й сплюнув вперед себе, не рухнувшись ані на цяточку.

– Числитесь до робітників, а праця ваша все на місці.

– А вам що до мене? Чи ви мене годуєте?

– Я вас не годую, але нехай буде по правді. Якби всі такі робітники, як ви, світ би „скрипірував“ на місці.

– Ади-и, пан *шваб* який ретельний; аж мене вздрів. Ади-и-и-и, – заспівав та й підняв мітлу.

Поліціант обернувся і пішов кілька кроків далше.

– Мене хто мав силувати до роботи, га? Як хочу – йду, а коли ні – ні.

Юліян, що саме переходив, підхопив ті слова і глянув на чоловіка.

Сей здійняв капелюх.

Юліян машинально подякував.

– Кажу: мене хто має силувати до роботи? Як хочу, то піду, а коли ні – ні.

„Українська вдача. Не здійметься, аж його не припече, аж не вдариш молотом“, – і тут же в його уяві здійнялися німецькі і чеські робітники. Раз народ.

Так і мають. Все той однаковий родинний гній...

„Хто винен? Хто винен? Не здатні до існування?“ – спитав його голос внутрі. Нема фанатизму, нема заохоти, нема імпульсу і „не дай, Боже, понад достаточне в українця“, пригадався йому, наче воскрес з глибини душі, голос одного професора, що ціхував тим лінивість українського ученика в школах.

– Ади, eins, zwei, eins, zwei¹ та й пішов, – забурмотів робітник, – і що йому за біда? А ти тут стій та й махай мітлою, та й махай. Коби *ти* так махав, а я б твоєю шаблею знав що робити...

– Куме! ви вже готові?

– Або що?

– Та чи готові...

– Я? Зар-раз...

– Бо я своє скінчив і йду полуднувати. Жінка харч принесла.

¹ Eins, zwei, eins, zwei (нім.) – раз, два, раз, два.

Точно в десять хвиль перед четвертою по обіді проходжувався Юліян перед будинком, де містилось „Кіно“, і оглядав прохожих і тих, що спішили всередину. Хвилями ставав перед стіною будинку, де була причеплена програма фільму і перечитував. По правді, його зовсім не цікавило, що то має бути за штука. Його нетерпливило, що Еви не було, а він, навчений до точности, числився з кожною хвилиною. Переглянувши по раз третій заповіджену штуку, в котрій мала виступати одна славна артистка, він обернувся і пішов назад.

Може, і не прийде, може, і не прибула з Покутівки через заметільницю, хоч сьогодні вже день перемінений. Спокійно, любо, стужа пом'якла – лиш снігу не жалували небеса. Он там два хлопці, бідно одіті, бігли серединою не дуже фреквентованої дороги в тій части міста і свавільно обкидувалися ним. Ніщо їм не вадило. Ні діри в ліктях витертих блузок, ані сани, що тут і там дзвінком заповідали, що ось вже за їх спинами, ані прохожі... байка було то все для них. Чого пересуватися без руху? Раз в рік зима, а сніг такий любий... хто хоче нехай собі – але їм се забава. Он ще один такої гадки прилучився – третій до двох, і вже ж бухнув велику голову снігу за першим. Він радується, регочеться на все лице – аж пашисть з розкоші, – але куди вона впала? Чи туди, куди він цілив? Ні. Вона впала саме якомусь панству перед ноги, і то так, що вдарила, розбившись, якійсь дамі по рамені. Дві панни се були і один військовий молодий чоловік.

– Не вдав, не поцілив, – кликнула та, що була вдарена, розсміявшись весело, і при тім як стій схилилася, набрала повну пригорщу снігу і кинула за малим збиточником, відбігши тим чином мимоволі о кілька кроків від товариства. Друга дама остала коло військового добродія і в тій хвилі поглянула на свій годинник на руці, зморщивши брови. Се була Ева. Вона відімкнула уста, щоб щось кликнути, коли нараз впав її погляд на Юліяна, що з захопленням здержався на хвилину і глядів, що вийде з борні.

Молодий військовий, що остався коло Еви, завважив се.

– Панно Доро, – кликнув, – ми ждемо, між тим як ся іграшка не для вас.

Закликана по імені, що, кинувши в хлопця кулю снігу, сміялась, як і сей, що, вцілений, відскочив, обернулася на поклик, обтріпала руки від снігу та, поправляючи густий вельончик на личку і вертаючи, відповіла:

– Ви гадаєте, пане докторе, що я так добре вихована, що не знаю снігом кидати? Ну-ну, побачили б ви мене вдома, яку там потіху мають з мене тета Оля, дідуньо, а старий Олекса найбільше, як мене взимі хлопці обступають і до бою визивають. Але тут... та вже вертаю... вертаю... бо... – тут урвала.

Ева щось сказала, вказуючи на будинок фільму, попрощалася квапно, завернула в сторону Юліяна, а „доктор“ і молода дама віддалилися й собі.

Погляд Юліяна провів на мить обоїх. Вона звернула своїми рухами його увагу. Так, як поправила наборзі свою шапочку, як вдарила по верху її, як ішла спішно, – щось в тім здавалося йому знане. Та він поглянув на годинник.

– Юліян Цезаревич...

– Панна Ева!

Вона тут стояла цілу хвилю, зараз на перший погляд його впізнала, хоч був ще в уніформі. З тими словами перша подала йому, оживлена і рум'яніючи, руку, котру він, щиро стиснувши, через хвилю задержав у своїй.

І він її пізнав.

Його око оббігло обриси її постаті.

– Ви так вирости, – сказав якимсь несміло.

Невже ж? А й він, сказала вона, він дуже змінився. Такий став... такий... вона не докінчила.

Його погляд спочивав на ній. Мабуть, числила вісімнадцять років... ціла панна!

Але нічого не сказав. Він все себе чув непевним в жіночім товаристві, хоч і попадав іноді з товаришами в нього. Але з нею то було інакше, хоч знав її ліпше від всіх інших. Йому вона не така чужа... ні, навіть чимось близька...

Отже, зайдуть в кіно? Вона гляділа великими очима на нього, що просили, аби зайти. Вона просила і ждала, а тепер, коли її уста, такі йому знані, трохи повні, о одну дрібку, може, занеформенні уста, розтулились до збиточного усміху, яким його все збивала і кермувала, і вказались її чудові зубки, він притакнув головою.

– „Гріх батьків“, – сказала і вказала на програму, глянувши на нього.

– Панно Ево... межи нами лежить більше як рік... Чого нам в кіно, як *моді*. Зайдіть до нас або ходімо на прохід. Чим там захоплюватись?

Вона похитала головою. Чи зміст штуки знаний йому?

Він усміхнувся, як на діточу замітку, і махнув рукою.

Куди б там.

То тим краще, бо вона зміст знає, а героїню штуки дуже любить. Він ні? Знає її?

Так. Вона справді одна з найліпших. Чув про ню і бачив її фотографії в виставі. Вона грає знаменито ролі п'яниць і упавших. Вона до неї, до Еви, подібна. Коли б в неї підтяте волосся, вона б зовсім та сама була. Молода дівчина змінила барву, але не відповіла нічого. Обоє попрямували купити карти. Закупивши, Юліян не знав, що наразі сказати, бо видців було ще мало, тому станули на хвилику.

Вона була в товаристві, почав він...

Так, позаяке се „товариство“ – будучий лікар Егон Вальде, пасерб її тети Ціллі Вальде, і Дора.

– Хто?

– Дора, моя кузинка. Ви її знаєте?

– Ні.

– Вона раз з своєю тетою була в нас. З гір.

Він потряс головою... не пригадував.

І не важне се. Вона молодша від неї, Еви... Обоє, він і вона, наречені. Дуже любляться. Вона його обожнює... а він, може, трохи, але лиш *трохи* застарший від неї. В нас бабуня і прочі кажуть, що саме так має бути... він такий добрий для неї.

Говорячи, увійшли в салю, і він, прислухаючися, шукав очима за місцем.

Штука була добра, але зворушуюча. Знана фільмова артистка А. Н. грала ролю героїні і заворожувала публіку.

Зміст штуки слідуючий.

Молода дівчина, донька шевця, вдівця, наречена ліпшого професіоніста, пірвала силою любові одного молодого талановитого маляра, віддається йому і буває в його працювні, де служить йому до різних моделей, драперій, а часом і до поодиноких картин.

Остаточно настає час, де йому пора від'їжджати до Парижа на дальші студії. Він се затаює перед нею. Вона довідується о тім, і в хвили, коли він всідає до потяга, вона схоплює його і заявляє йому, що хоче з ним їхати. Він доказує, що в жоден спосіб не може її брати і кидає їй через вікно якусь китицю цвітів. Між тим як поїзд уносить його чимраз далі і зникає їй з очей, вона вертає, зламана, похитливим ходом додому. Тут застає батька, як не раз вже, що потішав себе трунком. Довідавшись, що вона полишена, намовляє свою одніську дитину шукати розради і затроєння черв'яка в трунку. Вона слухає його. Унаслідивши замилювання до того, вона починає пити, робить се чимраз частіше і знаходить, як батько, задоволення і розраду в алкоголі. Наречений, котрий її щиро любить, здержує її від сього, скільки змога, але й то лиш на якийсь час. Доходить остаточно до того, що вона починає забігати по-тайки і до шинку, де збирається подібне їй товариство, мужчини й жінки, і де знаходить взаємну розраду в трунках. Хто більше, хто менше. Одного разу заходить сюди і її колишній поклонник і любовник-маляр. Він замовляє собі якийсь напитек і, сівши при однім зі столів, розглядається між присутніми гістьми, особливо жінками. Йому треба жінки-пиячки... молоді пиячки.

При однім столику сиділа сама, знана нам дівчина. Він пізнав її. Сиділа поважно, недбало одягнена, зі склянкою перед собою. Він попрямував туди і присів до неї. Їх радість пізнання була щира, і вони знов відновлюють знайомство. Різниця у відносинах лише та, що він бачить в ній саме той тип, чудовий модель, за котрим шукав... і от найшов. Він просить її бути йому за модель до одної картини, котра, наколи вдасться йому, довершить його ще молоду славу.

Вона годиться, заходить, як давно, до нього... і тут він, замість відтягати її від нещасливої звички, противно, догоджає їй всякими добірними напійками, щоб лише його картина вийшла вірніша, щоб тим певніше була одна з найвизначніших на виставі.

Коли настав врешті день вистави, де справді сей його твір відзначається життєвою вірністю, творець одержав премію; в тім часі, коли публіка вітає його враз з його жінкою, донькою його професора, з'являється нараз між видцями і

молода п'яниця в тім самім строю, в яким увіковічив її артист на картині.

В хвилі, де твір був обступлений публікою, і він поясняв щось цікавішим членам глядачів, вривається дівчина-модель межи них і, здіймаючи високо модель вгору, кличе: „На те зтягав ти мене до себе, поїв до нестями, зтягаючи мене на самий спід грязі, на те? Ось твоя слава!“ І, роздираючи блискавкою ножем картину, вибігає, мов божевільна, з зали та закінчує в брудній баюрі смутне своє існування.

.....

– Ходімо, панно Ево, – заговорив Юліян до дівчини, що сиділа з витріщеними очима, мов без свідомости, по закінченню штуки.

Вона поглянула на нього. Її очі показалися повні сліз. Встала, слухняна, мов дитина, не промовивши ні слова, і вийшла за ним, що мостив їй дорогу. Надворі відітхнула і на хвилю притиснула руки до розпаленого чола.

– Вам не треба дивитися роздражнюючі штуки, – сказав він перший, і в його голосі пробився м'який звук. – Пригадую собі тепер, що ми, ви, Др. Емі, моя сестра і я бачили раз в кіно подібну штуку, коли не помиляюся, то се була Ібсена „Примари“. Кажуть, Ібсен писав для хорих.

Вона заперечила головою.

– Ні, він писав для здорових. *Ся* штука написана данцем, автором У. Г. виключно для великої артистки, щоб своїм *талантом* впливала на публіку, не поминаючи і змісту в тім разі.

– Фантазія... – закинув Юліян, щоб щось сказати і заспокоїти дівчину.

– Ні, не фантазія. Гадаєте, подібне не лучається в житті й не може бути правдою?

– Може, чому ні. Але як можна так піддаватися силі уяви?

– Бо... бо у вашій родині... нема *алкоголіків*... тому й нема наслідно обтяжених. У вас все таке солідне, „Боже“, праведне... Що ви знаєте? – останні слова були змішані сльозами в горлі, і вона махнула рукою.

Юліян схилювався над нею і усміхнувся. Була доросла „панна“, а помимо того...

– Невже ж, панно Ево? Але киньмо се... Бачите, який гарний вечір. Перейдімо почерез „солідне, Боже, наслідно обтяжене“, бачите, який настає гарний вечір, електричні світла вже отвирають очі? Поговорімо краще про те, що пережилося, здобулося... відчувалося... що буде... або... чи тішитесь на карнавал... ви ж...

Вона його порушила ліктем.

– Глупості, – сказала.

– Чому глупості? – він знов, як передше, усміхнувся, але й в ту ж мить, поважніючи, сказав: – Скажіть передовсім, як маютьесь ваші родичі... що діють? Як парафія?

– Все, як звичайно, й досі. Батько все „отець Захарій“ – старосвітський, як був, вчить однаково дітей свою землю любити, ворогам не відступати, боронити, самим обробляти, тепер в додатку ще самим з неї здобутки продавати, в школі лиш своїх учителів жадати і т. п. А мати, як і раніш, рабня своєї господарки, не дбає про себе, а про матеріальне... лиш одна бабуня... – тут урвала.

Погляд молодого офіцера зсунувся по дівчині, а відтак шукав чогось в далечині.

– Бабуня?

– Так. Вислухує мої думки, поділяє їх і мої постанови на будучину. Така іноді безгранично добра і мудра, і лише, на жаль, але, на жаль, вам се відомо, алкоголістка. А я ходжу, годуюся видами, як от і сей, що-сьмо лише що бачили, щоби бути вірною своїй постанові. Але, правда, – додала нараз, звертаючи на попереднє, – я подібна характером, темпераментом і... – тут вона вмовкла. Відтак, відскочивши від сеї порушеної теми, спитала, чи довго він останеться тут.

Ні. Найдалі з тиждень, а опісля виїжджають з Едвардом.

Куди?

Будуть держатися подорожньої карти, укладеної батьком Едварда.

То значить, що він до них не приїде?

Юліян підняв чоло зчудовано.

– Ні, – відповів спокійно.

Бо вона і батько сподівалися того, зачувши від д. Зарка про його приїзд. Санна дорога тепер така чудова, в них на селі така тишина, все закутане в біле, став під лісом, котрий, мов

зачарований інеем, замерз, і він в'їхав би, як у казку. Вона все тішиться на санну дорогу. Закутана добре в шубі, іде, мов у білу мрію, в поле, попри ліс і лише дзвінки на гривах коней, що летять простором, пригадують дійсність.

– Ні, – відповів він поважно і обхопив її боком поглядом.

– Ні, – повторила так само твердо.

– Чи не записалися на який факультет?

– Хотіла, але цього року задержують ще вдома.

Батько, як „батько“, у тім напрямі, як казала вона. Мати, як мати, повна послуху, як Рут, лиш бабуня... а він?

Він вкусився в уста. Ще не хоче про те говорити.

Ані їй?..

Її очі спинилися на його устах, а півотверті червоні губки, сим разом без руху збиточности, мов здригнулися.

В його серці щось заворушилося, загоріло.

А коли він вернеться з подорожі?

Не знає докладно. Думає, пізнім літом, може, в вересні. То, може, тоді загляне до Покутівки, до них.

І вона знов підводить голову до нього. Він такий високий і поважний, потрохи вона його боїться – не скаже нічого?

Може... як буде можна... загляне до сестри. Коли та віддасться сих М'ясниць за Зарка, як постановлено, чому ні?

Так ішли вони вже мовчки аж до її мешкання, а перед домом, коли дійшли, він вклонився.

Їй не було зимно, але нараз мов охляла.

А він? Він її дуже просить передати поклін її шановним родичам, спеціально батькові... а й бабуні цілування ручок.

Вона подала йому руку, не промовивши ні слова, її голос десь щез, а він, подержавши руку її через незамітну хвилину, схилився нараз і поцілував. Фіртка за нею запала в замок, він іще раз підняв руку до чола і відійшов.

Майже цілий рік минув з того часу, як Юліян перебував гостем у домі своїх родичів. Тоді було Різдво, з кінцем вересня він вернувся. Змужнілий і не менше поважний, яким в'їхав, повернув він з місць штук, науки й краси, зі зрозумінням напрямку духової і матеріалізованої культури, з *новим званням*. Едвард Ганґе, що лишився ще в М. у своєї тети-

німкени, котрої Цицероном був свого часу він, Юліян, за часу її побуту в дідичів Ґанґе у сусіднім селі Покутівки, тепер, хоч і здержуваний нею і її синами бути ще якийсь час їх гостем, особливо старшим сином, архітектором, котрому він був помічний у математичних відділах його архітектурних праць, він, Юліян, відмовився. Юліяна теж запрошували до дідичів Ґанґів, і він радо був би туди поїхав. Він був би радо ще остався. Відчити, яким він в М. на полі філології й інші, яким він там прислухувався, що для його будучного фаху йому були неминучо потрібні, держали його там неабияк, тим більше, що молодий архітект гонорував його гойно за його вищезгадувану поміч, але Юліан не міг довше здержуватись. Оксана повідомляла, що недуга батька взяла грізний оборот, і приявність Юліяна дома дуже бажана. Він заявив одверто господарям і Едварду причини скоршого й окремого від'їзду і від'їхав.

Вдома хорий батько, мати й Оксана. Вокруги вражаюча скромність, щоб не сказати убожество. Що було цінніше і гарніше з обстановки чи інших предметів, як їх кожда хата [заверяє], пішло за обома враз відданими доньками, а Оксані, котра подалася вже о вчительську посаду, ще було час про меблі і подібне думати.

Вона має лише бажання, щоб родичі здорові були і якнайдовше жили. Сама чується сильна – „за мужчину“, як любить говорити, – і коли лише одержить посаду, бере обох на себе і стає за них в житті до бою. Правда, теперішня турбота через брак средств на батькове лікування пригноблювала. Але і в такі хвили наспівав порятунок. Або хтось вносив батькові належитість за давню його працю, що десь у когось забулася і аж тепер на упімнення зятя, що перебрав татову робітню, віддава. Або знов приходив від котроїсь з сестер, хоч і в іншим виді, як грошевім, або часами відносила і мати якусь робітчину крадькома з дому котрійсь з своїх знайомих пань, аби батько не замічав, бо він, як впевняв, не міг тепер те глядіти, щоб вона на старість і через його недугу добивалася голкою. Так по найбільшій части, одначе, вона, Оксана, здобуває ще найбільше средств за лекції, що їх уділяє молоденьким студенткам, і так воно якось-то жилося.

– Коби лише вже, – говорили мати з донькою тихцем, – перебував і Юліан в них у хаті, дорогий той їх любимець, було б інакше.

Настрій-бо в їх хаті понурий. Почавши від батькового вигляду, котрий лежав у постелі вихуділий, пожовклий і виживдав нетерпляче одужання, дишло неначе всюди сумом. Коли лише Юліян в хату вступить, – називалося перед його поворотом, – ба лиш на порозі з'явиться, все зміниться. Поясніє в хаті. Хмари розсунуться, покажеться наново синє небо і буде легше. Аж врешті й діждалися тієї золотої хвилі, коли він з'явився.

– А тепер, мій любий сину? – спитав батько ще того самого вечора Юліана, коли сей, мов спійманий чужоземний птах, зачинений в малу клітку, вештався по невеличких кімнатах, все наново звертаючися від батька до матері й сестри.

– Тепер? Осінню вступлю на філологічний факультет, тату. Хоч філологію тепер закидають і ставлять натомість новіші науки, але філологія не буде ніколи цілковито усунена.

– Так думаєш, сину?

– Так, тату. І на чужині мене о тім впевняли. Мені одному, а може, не лиш мені так здається, що ми, українці, ще доволі сирий матеріал, щоб нам зректися класичної філології, обійтися без виховання духу. А то й тої глибокої етики, що так ушляхетнює душу молодіжі, перевід не дасть те, що ми з класиків здобуваємо. Тому, може, і вийду на філолога.

– Як порішиш, сину.

– Так за границею радили. І се не були юнаки, що так висловлялися. Се були мужі науки, поважні педагоги в Німеччині, Англії і Швейцарії. Звичайно, без замилювання мало хто на той факультет записується, – він умовк і дивився на вигляд батька, сівши недалеко нього.

– А про богословіє, що думаєш, сину, спитаю я тебе, як колись раз.

– Нічого, тату, – обличчя Юліана змінилося в якийсь прикрий гримас, неначе на самім дні його душі порушено болюче місце. – Нічого не гадаю, тату, а коли б то те, що нема причини, котра б мене могла спонукати змінити свій план і рішитися на „апостола черні“.

– Скоріє осягнення хліба і праця, хлопче, для темного брата.

– Ніколи, тату, я й так переб'юсь, і життям спричинюся з своєї сторони до просвітньої праці. Гадаєте, я буду хоч би й тепер тут у вас перебувати з заложеними руками? Подорожуючи, я вправлявся, скільки змога, в чужих мовах. Вони дадуть мені також хліб, заким стану на професорській кафедрі. Не турбуйтеся мною.

І від тієї хвили ні батько, ні син не доторкалися до цього питання.

Батько-годинникар водить за сином спрагненими очима, що шукають чого-то у виразі лица його. Може, заповідюче полегшення його фізичним терпінням? Та він, той син, хоч уже майже як тиждень вдома, не може освоїтися, що він дійсно тут є. Від часу до часу сідає коло батька і приглядається йому.

По своїм приїзді він вложив батькові в руки свій останній гонорар за „секретарювання“ при Едварді Ганге, а матері – також дещо. Він і в чужині не дармував, – говорив з усміхом, – заробляв і щадив, як міг, що, по правді кажучи, в посередині великої культури не так легко вдавалося, де була нагода за невеликі засоби бачити світові діла штуки і поступу.

– Яким способом заробляв? – ішло неспіливо питання з уст матері.

Давав лекції з слов'янських мов, а найбільше придавалася йому фізична сила. У годинах, де був паном свого часу, знакомився з робітниками, входив у їх кружки і на їх пораду перебирався в робітничу одіж, з'являвся з ними при розпочатих будинках і там діставав він працю, за сповнення якої побирав неабияку надгороду. Розуміється, се не міг він завсіди робити. Але часом все-таки помагав собі. Особливо у Мюнхені він багато заробляв, лише, як казав, се не все було можливо здобувати, час збігав – не стояв. І, по-друге, йому, чужинцеві, було трудно не використовувати нагоду пізнавати культурного світу з різними його об'явами. Едвардова і його подорож була ж подорож доповнююча набутої науки – „студієнрейзе“.

Оповідав, як подорожував з Едвардом, щоб доповнити придбану науку. Він не міг не заходити до театрів (і самому, коли

Едвард не мав охоти), в котрих виступали перворядні світові артисти, де відкривалися людині очі на все; все ... ах! сказав одного разу, оповідаючи саме про деякі театральні штуки, що їх бачив, заслонюючи на хвилину очі, неначе попри його вид пересувалася вся та величність і краса, що він її бачив, і він переживав неначе вдруге всі ті пориваючі моменти wraz з автором штук, що їх творив, і артистом, що їх віддавав своїм божественним талантом. Іноді він відокремлювався від молодого Едварда в харчуванні, боровся з собою за кусник хліба, щоб *його* одної днини не спожити цілого, а оставити й на другу і заощаджене зужити на театр, за котрим просто шалів, особливо, як виступали його улюблені славні артисти або знов великани музики. Все величає, що ушляхетнює і збагачує людський дух, будить і пориває його до творчої праці, до великих учинків, у якім напрямі й не були б вони, він не міг не бачити, не чути те все. Коли пригадував деякі театральні п'єси, заслонював на хвилину очі, неначеб попри них пересувалися ще раз картини, які бачив. Знов слухав з Едвардом різні потрібні обом відчити з області не лиш науки, але й соціології, спеціальні й інше таке, котрі поширяли їх горизонт. Там пізнавались із студентством різних націй, а з старших людей особливо він зазнайомився з одним багатим американцем, котрий, пізнавши його близько, заангажував його до своїх двох молоденьких синів *за вихователя, але під умовою, що поїде до нього під світлими варунками відразу на вісім років*, що, одначе, він зі взгляду на родичів не міг зараз прийняти, хіба, може, аж десь пізніше. Пізнаючи і вислухуючи всіх різних людей та бачачи понакопичувані скарби чужої культури, він зазнавав, з одної сторони, духову насолоду, але wraz з тим, з другої, і глибокий жаль приниження.

– Ось що вже другі народи власними силами здобули, до чого дійшли *без* помочі чужих, – говорив собі. – Перейшли процес *створення* інтелектуально найбагатших продуктів культури, були вже *свідомі* і перетворені в повну націю суспільства, в якому виконувалися всі суспільні функції вже своїми, а не чужими членами.

Такого багато і подібного оповідав він хорому, і як щодо питань, які сей йому ставив. Іншими разами він відводив його своїм гарним органом в далекі країни, знайомив з їх

народами чи з устроєм їх держав і економічним їх станом, сходячи поневолі й на сумні суспільні та культурні відносини свого українського поневоленого народу, стоящим чи не по більшій часті поза культурою.

Вислухуючи се все, батько брав сина за руку, притискав її до очей і шептав:

– Не суди так застрого, сину, не суди. Ми ще без пасіки, як ті дикі бджоли. Коби ми її вже мали, то сповняли б також усі свої суспільні функції без помічників, як інші, та перетворились би так само у повну націю, суспільство, і безчинно ніхто б не жив. А поки... ох, праця, яка праця, – він махав журливо рукою. – Я сього не доживу, але ти, сину, ти сотвори щось, будь творчим інтелектом в апараті пасіки.

.....

В Юліана бували хвилі, коли він почував себе наче винуватим щодо свого народу, на якій землі був би і не перебував. Всі вони, ті, такі одиниці, а разом один великий народ, зв'язані через мову, релігію, звичаї мов ниткою, приналежні до себе. Мов був винуватий через свій захват і пересякненням, обожанням чужої культури. Чому не складає і він свій даток будівничої праці на престолі створення їх самостійного існування, своєї пасіки? Він, Юліан Цезаревич. Чи він, приміром, свідомий, що зложить на тім престолі? Ні. Хіба, може, те, що він виховає сам себе на досконалішу індивідуальність? Але се замало. До витворення треба реальної праці.

У якийсь час по тім приїхав Зарко з Покутівки зі звісткою, що в них знайшлася донечка і що Марія і він просять родичів, Юліана і Оксану на хрестини, та що по нараді мали б Оксанка з Едвардом Ґангом, котрий вже також повернув з подорожі додому, тримати маленьку громадянку до хреста.

О. Захарій буде хрестити, а й панна Ева обіцялася прийти до пані Зарко, щоб бути їй в той день в господарці помічною, щоб надто не трудилася. Ева для Марії, оповідав, дуже добра, доглядає її щиро, що чим день далше вважає себе вже за справдішню будучу лікарку. Обі дуже заприятелювалися,

відколи краще пізналися. Ідучи в поле далеко на проходи або вертаючи від бабуні, вона все до них повертає.

Юліян, вислухавши се, відразу відмовився. Щось болюче перебігло його обличчям.

– Я остануся при батькові, – заявив, – а мати з Оксанкою нехай їдуть. Мамі скорше пристойть бути на хрестинах своєї внучки, як мені.

Крім того, вона вже довший час сама-одна займається домашньою працею і доглядом батька, тож їй така поїздка належить. Оксанка, коли вже вибрана на похресну матір, розуміється, також нехай їде. Вона, безперечно, вже і вкоротці одержить повідомлення про бажану посаду. А запрягшись раз в службове ярмо, тяжко буде їй з нього скоро видобутися.

Мати сій постанові опиралася. Вона поїде колись іншим разом до Покутівки, останеться коло батька, зате він, Юліан, що вже так довго сестру не бачив, нехай їде. Вона переконана, що він буде для неї наймилішим гостем.

– Іншим разом, мамо, іншим, – відмовлявся син, усміхаючися легко. – Вам пристойть їхати, мамо. Марія через малу не скоро вирветься з хати. Їдьте, мамо, і не опирайтеся.

Мати наставляла на своїм. Тоді пішли всі гуртом до батька, щоб він порішив. І він порішив, як Юліян. Мати нехай їде, побуде в Покутівці хоч недовго, а все піднесе своєю присутністю церемонію хрещення, радує доньку і побачить внучку. Мама перша понад усе. Мама нехай їде. Він з Юліаном дадуть собі раду, та й Зоня ж по другій половині хати є. Зоня, та мудра, розважна Зоня.

– Зоня з своїм хлопчиком зв'язана, – закинула мати.

– Ні, мамочко, не зв'язана настільки, щоб вас не заступити в батька, якщо йому буде вашої помочі потрібно. Мій хлопчик старшенький о цілий місяць від своєї покутівської першої сестрички, – заявила Зоня, що увійшла в критичну хвилю в кімнату, зачувши, о що розходилося.

– І Едвард поздоровляє тебе, Юліяне, – звернувся Зарко вдруге до Юліяна, – і просив, щоб ти конче хоч на неділі дві до нього загостив. Стужився за тобою і має про не одно з тобою говорити.

Юліян засміявся.

– Подякуй будучому молодому панові-дідичеві за привіт і запросини і відповідж, що, як зможу, то заїду, лише не означаю речення, щоб, можливо, не бути часом словоломним.

У тиждень наспіло зі шкільної ради повідомлення до Оксани, що вона іменована вчителькою при народній школі й має явитися з початком шкільного року в гірським містечку М.

Ся вістка викликала велику радість в родині годинникаря. Оксана чулася невимовно щасливою. От вона вже самостійна, вже буде мати свій власний хліб. Вже зможе родичів спомагати, а що, крім того, найкраще се те, що буде в М. мешкати, там, де проживала їх тітка Софія Рибко, сестра батькова, з своїм мужем-директором (вона буде під ним служити!) і буде разом з своєю гарною і одинокою первою сестрою, також жінкою українця-вчителя.

Оксана, нижча ростом від сестер, бігала, ущасливлена і зворушена, по всіх кімнатах, що досягнула бажану ціль. То батька обіймала з радости, то матір цілувала, там знов повиснула усміхненому братові на шиї, кличучи голосно до вуха: „Юлику, я вчителька!“, а наостанку погнала до Зоні і її чоловіка і, вхопивши тут їх хопчика з колиски, перебігала з ним з кімнати до кухні, кликала, здіймаючи його високо вгору, радісно:

– Хлопчику, скажи твоїм родичам, що тета Оксана, іменована вчителькою, за три дні їде на призначене їй місце в містечку М. і починає свою педагогічну діяльність і буде сповняти, як якимось казав Юліан, „функції“ в суспільстві. Ах, що скаже на те тета Софія? Чи не здобуток се?! Я ще сьогодні напишу до неї і спитаю, де б і в кого б мені там приміститися, бо в неї ледве чи буде місце, і ніяково мені пхати їй свою голову під опікунське крило, де я вже як самостійна вчителька переберу посаду.

Відтак, кинувши малого матері на лоно, вернула до матері і за кілька хвилин стала знов та сама поважна, якою бувала тепер звичайно, і говорила про свій і материн виїзд до Покутівки.

Радість Марії на приїзд матері й Оксани до Покутівки була велика. Через батькову недугу вона не сподівалася мами. Думала, що прибуде лише брат і Оксана. Церемонія хрещення малої україночки відбулася дуже святочно. Едвард Ганге і

Оксана з хресною мамою були статечніші, як треба, і сповнили задачу хресних родичів, мов старі випрацьовані громадяни. По церемонії розгостилися о. Захарій, Едвард, Оксана і панна Ева, що була в підвищеному настрою, а за обідом о. Захарій розпитував з цікавістю Едварда про відбуті подорожі, де йому найліпше подобалося, що його найбільше за границею вдарило і чим найбільше захоплювався. Молодий чоловік розказував гарно, цікаво і в кінці зосередився в оповіданні на Голландії, тій країні давньої культури і великої малярської штуки, задержуючись з захопленням про пишну рогову худобу, тамошні ситі пасовиська, годівлю тієї худоби, незвичайну чистоту як взорову і про голландську вищу господарку. Наприкінці святочної днини в Зарків прохав так о. Захарій, як і дідичівський син, пані Цезаревич, щоб Юліян прибув на відпочинок по подорожуванню до Покутівки. Спеціально о. Захарій наказував, щоб його не бракувало у них на відпусті з кінцем серпня. Він сподівався, що й преосвященник, а з ним, розуміється, і кілька поважних інших душпастирів прибуде, через те бажав би на той день і пана Юліяна в Покутівці мати. Значить, там робились вже заздалегідь приготування. Ева ущипнула Оксану в ухо і шепнула:

– Наша стара парафіяльна покрівля піде у воздух з самої побожності, а батько се, певно, відхорусь.

Молода мати Марія Зарко запрошувала і собі брата, а Едвард Ґанґе прохав, щоб Юліян впрост до нього заїхав.

– У вас хата занизька для Юліяна, – впевняв жартівливо пані Марію і з тим передавав для нього через Оксану кілька пуделків запашного тютюну.

За кілька днів поспіла і відповідь від тети Софії Рибко для Оксани. Сама вона не писала, бо на те був уже в неї надто ослаблений зір, але її одинока донька, заміжня пані Левко, жінка тамошнього вчителя, отже, перва сестра Оксани, вітаючи тим часом письменно її не лиш від тети, але і від себе, і від цілої її малої ще громадки Левковинят з цілого серця. Усі вони чекають і вижидають Оксану. Мешкання і харч буде вона мати в тети Софії, а в реванш за те буде їй у вільних хвилях помагати в господарюванні. Се доти, доки нова часть

мешкання, що вони, Левки, добудували до старого тетиного, не буде ними замешкувана, що до кінця року станеться. Опісля вона, Оксана, дістане свою окрему кімнату. А за той час нехай складає собі свої грошеві здобутки, котрі їй, певно, і на що інше придадуться.

.....
Скоро по тім попрощалася Оксана з родичами, сестрами і, проведена братом, від'їхала на свою учительську посаду.

У кілька неділь прийшла від неї відомість. У першому довгому листі „офіціальна“ часть була для батька, з котрої він і всі довідалися, як їй поводитьсь, як у школі учителює і які елементи має виховувати. Далі – яке сильне враження зробила на неї чудова гірська околиця. Тета і вуйко Рибка, котрий, послідній, є і керівник школи, і далі піде на емеритуру. А й Левки – обоє гарні люди, а він буде наступником вуйка Рибка у школі, дотепний українець і розумний мужчина. В кінці був опис її кімнати, котру тета звичайно винаймала літникам, а тепер служила їй за резиденцію. В кінці описала саме містечко М., його мальовниче положення і про сильний воздух, який її оп'янює і до довгого спання силує. Крім сього, була вложена невелика карточка для „братика“, з котрої сей довідався, що вже перший вечір, перша зориста ніч у горах вплинула на дівчину так чаруючо, що наколи б не велика утома з подорожі, була б написала поезію, за що, однак, у тім керунку за себе вона не ручить. За родичами, особливо ж за батьком, дуже тужить і щовечора відмовляє молитви, щоб Господь його ще держав при житті. Чим більше він занепадає на здоров'ї, тим дорожчим стає їй. Чи так у всіх удома?

Рада б вона також знати, що він, Юліян, „думає“ і діє? Добре, що має лекції в англійській мові, бо, крім того, що заощадив собі за „секретарювання“, треба все мати гроші. А коли буде в Покутівці, а там буде вже по відпусті, нехай їй тоді про все напише, а й дещо і про Едварда Ганга. Він цілком не потребує думати, що вона зачепилася серцем о нього, Ганга. Ні. Різниця межі ними така велика, що й думати про таке не можна. Але він їй своїм гарним вихованням і веселим духом подобається, а не тим, що дідичівський син, і їй мимоволі приходить на гадку, що й нашим „паничам“ не завадило

би, наколи б і вони були також гарно і подібно виховані. І про Еву нехай напише. При кінці мусить вона от ще що додати: вона вже знає, де мешкає *завідатель Альбінський і тета Оля Альбінська*, котра опікувалася батьком у дитинних його літах і сирітстві. Бачила також раз і внучку завідателя Альбінського – *Дору*, але лиш переходячу попри неї. Ішла зі своїм нареченим д-ром Егоном Вальдом і звертала увагу всіх своїм елегантним убранням (се був у неї перламутрової барви костюм). Дуже граціозна, здається, русява. Щохвилі висувала руку з-під його рамена, неначеб він їй заповолі йшов. Кажуть, він незвичайно поважний на свій вік і залюбився в ній за її спів. Але... але... з тим я переходжу в область сплетень. За кілька місяців мають вони побратися. Її тета зі столиці пані В. була дуже за тим, бо її дідо, завідатель Аль[бінський], не любить *військових*, хоча він має бути ідеалом чесноти і мужества. Се не так, як у нас, „робітників“, що стоїмо вже на степені „самоозначення“. Не правда, брате? На тім щось є. Я гадаю, що справдішнє переживання виробляє се. А той наречений є військовим лікарем. Мені хочеться казку написати для брата, але правдиву. Правдиву, брате.

У Покутівці на парафії, в мешканні і саду повно гостей. Відпуст, на котрім був сам преосвященний через один день, вже минувся, і він зі своїм „штабом“ від'їхав, але хата була ще й третьої днини переповнена гістьми. Святкувалися іменини їмости, що носила ім'я Ева, а рівночасно й іменини молодій донечки, також Еви. Кілька священничих родин з доньками, дорослими синами і декілька інших гостей – урядників з поблизького містечка, що зносилися вже віддавна в дружніх відносинах з покутівською парафією, – знаходилися сьогодні також тут. Погода сприяла вже від довшого часу, і хто не проходжувався в лісі, до котрого була хвіртка з парафіяльного саду широко відчинена, тут уможався. Деякі гості проходжувалися по лісі, хто хотів, сидів на лавках у зільнику під вікнами салону і вікнами Евиної кімнати, інші грали в карти, молодіж – у товариські ігри, дехто з молодих управлявся в новітніх танцях, і так кожде догоджувало собі по душі й схочу.

Бабуня Орелецька, одягнена в чорну шовкову сукню, в чорнім очіпку, була сьогодні напрочуд твереза і одна з найсимпатичніших старших пань. Особливо молодіж горнулася до неї. Вона знала все щось з „давнини“ цікавого оповідати, як-то, приміром, молодіж давно забавлялася, як гуляла, з якою повагою підходили до панни, як обговорювали послідню недільну проповідь, як танцювали скромно і вздержливо (у кращих товариствах) менует, пролітали, плели „мазура“, не доторкаючися долівки, а не шаліли, як „тепер“. Коли яка дівчина верталася з балю або вечорниць, то хоронили її від лиха батьки або інші поважні особи.

– А тепер, любі діти, коли впаде панні цвітка або вахляр до долівки, то *він*, хоч се добре бачить, не зігнеться. George Sand¹ не діставали в руки, як тепер, та коли б ще George Sand...

– Тепер, бабусенько, – закинула котрась сміливо з панн, – тепер дівчата побирають зате фахове образование, домагаються рівноправности й здобули вже не одно, чого давно не мали.

– Та нащо їм того? – питала бабуня, поглянувши на панну проникливим поглядом. – Хіба на те, щоб більше безголов'я наставало? Я лиш одно признаю для жінки і підтримую: вчителювання і лікарювання. Се потрібне. Все понад те викликає лише заколот.

І бабуня махала зневажливо рукою, попиваючи чорну каву, яку їй подавали частіше, ніж іншим гостям.

Юліян знаходився також на парохії.

Загостивши на недовгий час до сестри Марії, шурина і до Едварда Ґанґе, а прошений і о. Захарієм, крім на праздник під час побуту преосвященного, бути гостем у них також і в день ангела їмості та Еви. О. Захарій гордився ним перед своїми гістьми, мов улюбленим свояком, і ніхто з присутніх не дивувався, коли Юліян заступав хвилями господаря, наколи сей, викликуваний парафіянами в їх справах, віддалявся від гостей. Юліян займав гостей, як міг. Він оповідав зібраним гостям не одно цікаве і нове, старався бажання кожного підхопити так, що він, Ева і бабуня були сеї днини неначе

¹ George Sand – Амандіна Аврора Люсіль Дюпен (1804–1876), більше знана за псевдонімом Жорж Санд, свого часу одна з найпопулярніших серед європейських письменників (*прим. ред.*).

моторами веселого і доброго настрою. Хоча в дійсності Юліан був поважно настроєний, а Ева лиш вдавала з себе веселу. Хто її добре знав, той розумів, що вона не почувала себе нині щасливою. Коли батько зрання висказав їй найщиріші бажання, передаючи їй при тім в дарунок гарну вирізьблену касетку гуцульського виробу на біжутерію, котра, думав, вдоволить її, бо не раз бажала собі таку. Оказалося, що річ мається інакше. В неї були далеко не такі бажання! Вона зараз же зверхньо заявила батькові, подякувавши йому за його батьківські бажання і даруночок, котрі перші пішли з глибини серця для самотньої дитини, що лиш його *позвів* до виїзду в Швейцарію у цілі набути медичних студій може її ущасливити, о який вона його сьогодні, у сей її і її матері святочний день, просить, а більше нічого. Се початок і кінець усіх її прохань до нього.

Він нескоро відповів їй, але коли відповів, то між батьком і донькою щось мов мур вступило. Він їй з дитинства у всьому догоджав. З дитинства вона майже жодне бажання не виявляла, на котре б не наступало сповнення. Але все мало свої границі. Отсе одно прохання він їй не може сповнити і не обіцяє їй на будуче. Він її в чужину не пустить. Він хоровитий, вона в нього одна дитина, він се не вдіє. До того, в нього, як їй се добре відомо, нема на те і відповідних средств. Ту одробину готівки, що мати з господарки складає, не можна нарушувати. Чей же се не тайна, що вдовиці по священниках виставлені іноді й на найбільші злидні, і ту готівку нарушити він не дозволить. Ніколи він сього не допустить, та й і нема причини до того. Нехай вона студіює філософію у столиці, де він буде її все близько себе мати і від часу до часу бачити. Але кудись поза кордони у світі виїздити – на се він не згодиться ніколи. Нехай вона з тим погодиться і раз виявить розвагу. Дальше воно і не є виключено, що вона може віддатися. Може бути вчителькою при вищій школі, а попри те віддатися їй мати своє домашнє вогнище.

Вона поглянула на нього великим, майже проникливим поглядом і змінила барву обличчя.

– Се ще питання, – відповіла сухо. – Се ще велике питання.

І ще вона йому, батькові, тепер заявить, що вона від нього ані сотика не візьме. Бабуня дасть їй средства зі свого маєтку

на життя за границею. Вона буде її своїм коштом удержувати. А над одним він, певно, ще досі не застановлявся. Над тим, що зрештою, коли вона, Ева, стане вже самостійною лікаркою, тоді вона і його, і матір, і бабуню зможе вижити, а не то що. А він, рідний батько, який без серця і без розуміння для неї! З тими словами вибухнула голосним плачем і, подаючися в куток софи, закрила обличчя.

По лиці о. Захарія, що все мало вираз терпливості, доброти або строгої поваги, перебіг жаль.

– На бабуню будуєш ти свій храм? – спитав здавленим голосом, складаючи руки навхрест.

Ева глипнула, зморщивши брови, на батька.

– На бабуню. Вона мене не обманить.

– Може, я і помиляюся щодо бабуні, що ж... але ти сама можеш у своїх планах помилитися.

– Ніколи, татунцю, – відповіла гордо і піднялася.

– Ти ще молода, і сама себе ще не знаєш, що тобі може вже за півроку що інше душу заповнити.

– Побачимо. А тим часом я буду на бабуню, – відповіла.

О. Захарій розсміявся сміхом, якого вона майже ніколи досі в нього не чула. Він отворив уста, щоб щось сказати, що рвалось йому на уста, але, поміркувавши, умовк і звернувся до дверей.

Вона прискочила до нього, вхопила його за рамя і потягнула назад углиб кімнати.

– Ви щось мали на устах, татку, хотіли мені щось сказати, я знаю, обдумали собі. Я вас прошу перестати вже раз трактувати мене як дитину. Мені вже на двадцятий рік. Я прошу вас щиро, ви скажіть, що хотіли мені заявити, й умовкли.

Він поглянув на неї. В його очах заблิสла сльоза.

– Ні, ні, – відповів він і завернувся до дверей.

Вона повісилася на його рамя.

Чи вона не заслужила, щоб він говорив з нею одверто? Що він хоче перед нею укривати? Може, се їй якраз треба знати. І вона по своїй привичці (ще з дитинства) зсунулася йому нараз до ніг. Тоді він, поступивши до вікна, виглянув надвір, звідки сміялось ясне ранішнє небо, і сказав:

– Коли я старався о твою матір, котра, як здавалося, була якимсь тягарем для бабуні Орелецької в дорозі, вона, тоді ще

доволі молода вдовиця (мені прикро се згадувати), піддержувала любовні зносини з одним молодшим від неї чоловіком, котрий обіцяв їй женячку. Ми з твоєю матір'ю побралися: я – вбогий питомець, твоя мати – без батька, а маєток, що правно, як не цілий, то у побільшій часті твоєї матері належався, пішов через бабунині руки на інші цілі. Коли твоя мати впоминалася в неї о те, що їй правно належалося, вона її все збувала обіцянками. Я ніколи не отвирав у тій справі уста, не мішався в ню. Ми обоє працювали, і скільки нам на життя було потрібно, мій стан достарчав, не скривдячи нікого. З обіцянок молодого чоловіка бабуні не вийшло нічого, а потайна пиятика і грання в карти коштували молодому адоратору посади. Ми далеко жили від неї і не втручалися до її приватного життя. Скільки остало ще маєтку в бабуні я, признаюся, докладно не знаю. Але боюся, що все те, що ще є, піде горлом. Я хотів тебе лише остерегти перед зайвими ілюзіями. Вона любить тебе, се є правда. Всі її кращі почування зосередничуються на тобі. Ти можеш поступати, як хочеш. Але хто свою рідну дитину обманув, може се повторити і на внучці. Давно вона ще не була налогова, а тепер... – він не докінчив й умовк.

Ева стояла з поблідлим обличчям і через хвилю мовчала, уникаючи очей батька. По хвилі сказала:

– Бабуня не має нікого прихильного для себе, крім мене одної, не має. Бідна бабуня! – і знов вибухнула плачем. – Я буду над нею чувати, як ангел-хранитель. Вона мені не один раз говорила, що все, що має, лиш для мене держить, і що матусянка більше свого батька любила, як її, і через те й вона не відчувала особлившого тепла материнського для неї...

– І мусила потіху й розраду в чім іншим шукати... – упав їй о. Захарій різко в слово і вийшов з кімнати.

Так було з полудня.

Ева лежала ще якийсь час на софі, витираючи раз по раз сльози. В її грудях піднялася наче ненависть до батька. Такий „побожний“ у всіх своїх вчинках. Першому-ліпшому хамові не відмовляє найменшого бажання, а їй, своїй одинокій рідній дитині, що стремить і бажає до благородної

цілі, відмовляє позвіл. При тім спогаді затиснула зуби... О, то лиш *українець* може таким завзятим бути і без глибокого розуміння для культури – лиш *українець*, як не раз говорила розжалоблено про нього бабуня. Хоч він її батько, але се його характерна вада. А мати нічого теж нічого у своїй вдачі від бабуні не має. О ні, ні. Навіть смислу для так званої „панськості“ в неї нема. Наколи б не вона, то не одно не було би в хаті, як тепер. Слава Богу, що хоч вона має кров бабунину. Вона і подобає на бабуню. А бабуня не була все такою, якою є тепер. Коли була молодого, чарувала всіх своїм дотепом, розумом і елегантністю, і тепер ще блистить своїм духом. Се вже мусить їй кожний признати. Сама оповідала їй не раз зимовими вечорами, будучи тверезою, та по мольбах до Бога, щоб дав сили опановувати наліг. Вона *Альбінська* з дому, а вони – то не хто-будь. Тому-таки на бабуню здасть вона свій план, свою будучність, нехай буде, що хоче. Час покаже, по чийй стороні рація. Правда, вона налогова, обізвався у тій медитації нараз голос знутри дівчини, але завсіди вона також не буде в нетверезім стані. А батько, і при згадці про нього вона зморщила брови, він, правда, ніколи не обманював, на *його* слово можна було будувати, як він казав, „храм“. Се вона добре знала.

Вона зірвалася на рівні ноги. „Ей, що там!“ – перебігло їй умом, і вона потерла чоло, наче усувала те „батькове“ з голови, і звернулася до дзеркала. Її очі були легко почервонілі від плачу. Але нахухавши в тоненьку свою батистову хусточку, аж потеплішала, вона притиснула її до очей, і за кілька хвиль її повіки знов побіліли.

Ще повна образи й гордості пішла до матері й бабуні по благожелання. Ті обі ще зрання-ранесенько порались та шибалися в кухні, спіжарці й пивниці, і коли вона до них сама не піде, думала, вони до неї не навідаються.

Як загадала, так і вчинила. Пожелавши собі обопільно з матір'ю щонайкращого і „потіхи з мене“, додала любо дівчина, обцілувавшись з сею та прийнявши і від неї даруночок, вона звернулася до бабуні, що ще досвіта прибула твереза, гарно й відповідно одягнена і зачесана, зробила якнайкраще враження на внучку. Від матері вона кинулася бабуні на груди.

– Бабусенько, моя дороженька, єдина моя. Побажайте мені. Ви вже знаєте, як, – і прилягла головою до бабуниних грудей.

Мати віддалилася. Треба було подбати, щоб ті, що перебували на парохії відучора – від відпусту – дістали учас снідання, а й батько, що недавно з церкви вернув. Бабуня притиснула внучку до серця. Всі її бажання вона їй, тій своїй пташці, сповнить. І нехай не зазнає вона жодного розчарування в житті. А до Швейцарії *вона* її вишле. Їй вільно зі своїм маєтком поступати, як захоче. Вона не стоїть під контролем. Вона, Ева, також *Альбінська* у деякій мірі, дарма що батько і матір українці. Кров, як у *Альбінських*, за два покоління не затрачується...

Коли з'явився Юліан і нині в парохії між прочими гістьми й зложив свої GRATULACIЇ достойній господині й панні дому, то ся послідня побіжно приняла їх. Він говорив так звичайно, привітав короткими словами, як і всі прочі, чого вона від *нього* сьогодні не сподівалася. У її очі втиснулися сльози, але вона скоро їх позбулася, затиснувши зуби і вмішавшись між гості, залишаючи його з молодим огородником і Марією, що прибула лише накоротко з маленькою донечкою, щоб зложити їмості, котру полюбила щиро, й Еві свої бажання й опісля віддалитися. Едвард Ґанґе визичив їм коні, і за годинку вона назад вертає, хіба що, може, її муж трохи довше забавить. Так.

Думала. Не доволі того, що батько проти неї, ще й він, як здається їй, від останніх днів ніби не розумів її, змінився. Правда, він вернувся з великого світу, був повний нових вражень, мабуть, тому став *такий стриманий, вирахований*. Так, се *чужина* його так успособила до неї, не що інше, як чужина. Але нехай і вона виїде на ту чужину, тоді й він побачить. Вона не обмірковує всього на тверезо. В її жилах пливе інша кров, скоро пульсуюча, що жене до руху, за життям, не як в інших, тутешніх, без принципів і горизонту. Слава Богу.

Юліан, коли бачився незавваженим, сідав до фортеп'яна у невеликім салонику і перебирав поодинокі акорди або проходжувався недовгими алейками старого саду. Він чувся трохи чужим у посеред усіх тут так по-приятельськи зібраних

людей. Як уже повище сказано, о. Захарій радувався ним, мов рідним сином, бабуня аж надто була прихильною до нього, їмость догоджала, але чим більше ним займаються, тим більше порожнечу відчуває він. Недоповнена культура родинних сторін і народу, вона дотикає його так боляче. Між тим картина в рідній хаті, зближення кінця тої сили, що його держала досі все в русі, й друге щось прикре, неясне ворухиться зі споду його душі, рветься на волю так, начеб він мав ще щось перебороти.

Опріч кількох тут сьогодні присутніх гідних священників з родинами, роблять осередком товариства і його. Він прибув із чужини, він має на все відповідати, має, так сказати б, про все всіх інформувати, хоч би й про що його питано. Та він говорить небагато і кількома словами поширює горизонт, захоплює, ілюструє знаменито чуже оточення, хоч і без найменшого заміру.

Забава йде гарно, неспинено, веселість і добра нута піддержуються ніби самі собою. А між тим знову те саме там, у покиненій хаті, в невеличкій кімнаті, де годиннички цокать, де праця неухально тчеться, злидні заповідають, – там мовчанка. Далі, з часом, хоч поліпшення вставилося, батько затулить очі... його винесуть... а вдовиця і він... вони обоє, він ще не скоро з певним хлібом у руках... Непевність.

У нім буриться щось, бунтується. У нім опонує щось.

.....

Все те гарне і велике, нове і захоплююче, наслідування гідне, що бачив у старих висококультурних державах, як Англія, Німеччина, Скандинавія і деінде, що бачив, дало йому якусь дозрілість, ба й цінність... відчув тут тепер це за собою, мов гарний сон. Тепер він уже на рідній землі, бачить тверезими очима ту землю, до котрої так сильно прив'язаний, і тих людей, що одні й ті самі, а другі лиш обличчями обмінялися, той сам народ, наївний і не деморалізований. Та сама політична і культурна діяльність його проводирів або кращих членів, мов у завороженім колі, без енергічних поривів до стремління здобуття одної цілі. Правда, тут і там виринають й нові елементи, прокидається новий рух. Критика і розчарування, спори, організації повстають, але на відміну губиться енергія

в особистих нападах, і та одна головна ідея, що повинна зіп'яляти, розпалювати всіх, розпадається, погасає, мов те заходяче сонце, де стикається небесна баня з небозводом. Часами здається, все ніби вдоволене, повне надії на кращу будучину, а в суті речі, коли поглянути глибше – в кожного не загоїлася на дні його душі болячка. Се біль, як сказав хворий батько? Його біль за браком пасіки. Се, може, а й що інше... Їх всіх торгало внутрі роз'єднання в борбі до одної святої цілі. Своєї держави.

І тут, в отсій мирній хаті, де знаходився, відчуває він, було щось в стані роз'єднання, помимо що святковано подвійне, гарне родинне свято, його нутро було також несупокійне, бажало, наче гонене насилу, позбутися якогось на нього кимось наложеного тягара, ціле його єство було напружене, мов напнутий лук.

Його одна Ева займає тут. Ева, та одна Ева, що держала собою його духовість. Вона від часу, як ступив він на домашній і покутівський ґрунт, вона мов зосередила все, що було в гарній, пережитій подорожі – мрії. Вона має у собі щось із великих почувань, щось з будучности, пориваючого, що не легко можна було здобувати. Була, як та совість, що застановляється, а заразом манить до польоту і викликає усміх погоди в душі. Його око спиняється від часу до часу на ній, пошукує здібання, любується її істотою, гарно зарисованим дівочим бюстом, бажає душевного порозуміння без слів, без окрилень, мов визволяючого віддиху. Але вона проти нього сьогодні якась не своя, чужа. Навіть не шукає нагоди перекинутися кількома словами, як у ті дні, коли був преосвященний, коли була дуже зайнята, а була проте ласкава, захоплююча і така мила, ба майже горнулася до нього. Сьогодні, противно, прийняла його дрібний даруночок: кілька препишних білих левкоїв (гордість його шурина Зарка) з ледве помітним усміхом і, подякувавши одніським словом, віддалилася спішно, наче покликана кимось, коли, навідворот, була його побажанням присутня не лиш матір і батько, але й бабуня. Він відтягнувся, вмішуючися в гурт других присутніх гостей. Був би найрадше і зараз відійшов, бо чого йому сидіти тут? Але з огляду на о. Захарія, для котрого був сьогодні, так відчував, неабияк потрібний, він залишився.

Що уступило між них? Він не знав.

Чув лише солодкий біль, що добувався зісподу серця, і вражену гордість. Він і зараз може відійти. На нього і так жде Едвард, між ними відносини іншого стилю.

.....
По обіді, трохи пізнім, при котрім, як звичайно при таких нагодах буває, виголошувано тости; плила весела розмова, викликали все нові балачки спомини єгомостей з давніших часів і пригод, одним словом, гумор і панував якнайліпший настрій. Деякі пані, між ними і їмость, повідтягалися на коротеньку „дрімку“, молодіж подалася на став веслувати, а одна часть з мужеських гостей засіла до карт.

Ева з прислугою подавала чорну каву. Вона наблизилася і до Юліяна. У тій хвилі приступили знов до стола о. Захарій, один канонік і з ними один богослов, з пропозицією до Юліяна зайти до побічної кімнати, де забракло одного члена до тарока чи іншої гри в карти. Ева подала каву у хвилі, коли саме Юліян відмовлявся від гри, і він подякував, не доторкаючись дрібненької посудини.

– Я, як кажу, не граю в карти, добродію.

– Не вмієте? – спитав богослов, знаний збиточник, що крутився помітно коло Еви, котрого вона не обминала і подала і йому ароматичний напитек.

– Вмію, але не граю.

– Не смієте, може? – пішло далі питання з уст збиточника, що був любимцем панн і пань, бо навіть і бабуня, зачувши, о що розходиться богословові, опинилася коло Юліяна, беручи собі від онучки каву, котра подалася нечутно між гості з виразом ображеної княгині зі спущеними вділ повіками, наче робила ласку, що подавала власноручно напитек.

– Чому б не смів?

На Юліяновім чолі з'явилася і зникла червона краска гніву, як се буває у вражливих вдач.

– Я так думав, пане Цезаревич, простіть. Наші батьки не все дивляться ласкавим оком, коли ми, молоді, засідаємо за зелені столики.

– І мають слухність, – впав йому в слово поважний канонік, – і мають слухність, але... – додав спокійно, – бувають і винятки.

– Ну і як, пане Цезаревич? Нам треба конче четвертого до тарока, – молодий богослов не рушався з місця.

– Мені жаль, ласкавий пане, я мушу рішуче відмовити.

У тій хвилі око Юліяна стрінулося з оком молодої Еви, мов на лихім учинку вона його спустила, і лиш співчутлива усмішка пограла тінню коло її уст.

– Що, такий молодий панич, як пан Цезаревич, та має не грати в карти? – спитала піднесеним голосом бабуня. – Се не може бути! Той не є правдивим лицарем, хто не грає в карти, не вміє випити, не вміє гуляти до упаду, до upadłego, як у нас, у поляків, кажуть, не вміє панян до забави заохочувати. Скільки вам років, пане Цезаревич?

Тут молодий богослов розсміявся у голос, а Ева вимусово за ним.

– Двадцять і два, добродійко, двадцять і два. Старий уже... правда? – відповів стисненим голосом Юліян, переїхавши живим рухом руки крізь волосся, немов успокоював себе, і звернувся чи не виключно до бабуні Орелецької. Вдивляючися в її обличчя з розгорілими очима, сказав з притиском: – У родині Цезаревичів пішла від карт тяжка трагедія, що і досі діє... Може, ви чули про те, добродійко, – ні?

І, не вижидаючи її відповіді, він відвернувся і пішов за о. Захарієм, що взяв його під рам'я. І пішли всі троє з гостем-каноніком, що не обзивався, і лише о. Захарій замітив:

– Як так, то рація по вашій стороні, пане Юліян. Не одна хвилина в людському житті накоїла більше лиха, ніж іншими разами цілий ряд годин.

Ева, що поблідла при відповіді Юліяна, а ще більше від голосу і очей його, подалася на веранду, а бабуня, відхиливши широко уста, гляділа, мов непритомна, за відходячими. Збиточник-богослов висунувся незаметно, ніким не здержуваний, за панною дому, але лише на те, щоб обійти хату, вернути другими дверима і зайняти місце при грачах в карти.

Настало надвечір'я. Частина молодіжі, що, поплававши човном по ставі та навеслувавшись досхочу, втомилась і вертала то парами, то поодинокі до хати й, умостившись в салоні, піддержувала балачку, грала, співала, а все не вмовкала,

все була у русі. І Ева знаходилася між нею. Збиточник-богослов блистів зі своїми допитами і доводив присутніх до щирого сміху.

Коли появився нараз Юліян і його сталеві очі перебігли по всіх присутніх, мов шукали за ким, то стрінули й Еву. Вона опустила погляд. Коло її уст задрижало, з горла виривалося здавлюване хлипання, і щоб не вибухнути плачем, вона опустила кімнату.

Він затиснув уста. Вона ігнорувала його. У серці здійсма-лася дивна буря. Він поступив до відчиненого вікна і глядів так уважно через нього, неначе вперше побачив усе те, що в його рамках містилося: сад, зільник і стежки. Йому пригадався той момент під час перших його відвідин, як він гнав за нею алеєю з ключем від паркана до ліса і спіймав її... Коли обернувся за часок назад до кімнати, здавалося, що його лице було на один відтінок блідше.

Ніхто не дивувався з присутніх, що Ева не залишилася довго між товаришками і гістьми. Всі, що були тут зібрані, знали доволі добре бабуню Орелецьку з її налогом і розуміли, що, щоб уникнути його появи, треба було її, мов малу дитину від вогню, від трунків пильнувати. Задачу сю перебрала нині, очевидно, Ева, хоч бабуня заховувалася бездоганно і поважно. А нині був для цілої родини немало торжественний день, було свято, що по бажанню о. Захарія мало відбутися якнайкраще. І воно й відбулося.

.....

Одна з запрошених *дівчат*, укінчена консерватористка, сіла коло фортеп'яна і вдарила вправною рукою кілька гарних акордів у „моль“, заповідаючи ними щось дальшого подібного. Юліян, що стояв недалеко фортеп'яна, притягнув при тих акордах недалеко поза нею крісло і сів. Сидів проти відчинених дверей сусідньої кімнати. Дівчина, що не завважила, хто за нею увів, лиш відчувши за собою чийсь близькість, оглянулася. І чи тому, що се був Юліян, що цікавив її більше, ніж інші молодці, з котрими також розмовляла, чи охота до жартів, вона усміхнулася до нього і заграла пісню:

„У сусіда хата біла, у сусіда жінка мила, а у мене ні хатини і т. д.“. Вона грала пісню майстерно, переливаючи арію в чудових варіантах, кладучи тут і там натиск у басових партіях на мелодію, виробляючи з неї здержуване ридання, то хлипання, уволікаючи з собою слухачів у інший світ. Чародійний світ самої одної музики.

Піаністка грала так майстерно, що небавом один гість за другим з'являлися безшелесно на порозі і стояли непорушно, мов під гіпнозою. Між іншими опинилася і Ева. Її темні очі, що горіли чудним вогнем, повисли на Юліянові, а він сидів схилений і кутив. Чи він не відчув того погляду, чи був надто затоплений у звуках пісні, що ані разу не підвів голови. Аж як скінчилася пісня і звуки розплилися ледве чутно, він підняв голову, і його зір впав на дівоче обличчя. Чого вони від нього хотіли, ті чорні очі, власність гордої, химерної дівчини? Що? То викликували в серці тріумфуючий жаль, то знов упоювали його своїм вогнем, то легковажили ним, а все не покидали його, були мов на сторожі його душі, чудні очі Еви Захарій.

.....
Хоч було ще вчасно, готувалися в їдальні парохії звільна до вечері.

Марія Зарко з мужем попрощалися, квапилися до від'їзду, бо перед ґанком, прикрашеним цвітучими, як щороку о тій порі, олеандрами, ждала повозка на них. Гарні коні молодого сина дідича Едварда Ґанґа гралися копитами нетерпливо з землею, а їмость, Юліян, а за ними й о. Захарій випроводжували їх, запрошуючи молодих і любих своїх парафіян не забувати і надаліше їх дім.

Марія Зарко, що сиділа вже в повозці з маленькою, усміхнувшись любо до брата та подаючи йому востаннє руку, кликнула:

– А може б, ти з нами тепер поїхав, брате? Он сонечко клониться до заходу, скоро настане сумерк, і час би вже й тобі додому.

Але о. Захарій, похитавши, протестуючи, головою, обняв молодого мужчину правою за плечі, відповів:

– Ні, ні, молоденька пані, Юліян на сьогодні ще мій. Такому, як йому, час і опівночі додому. Місяць маємо уповні, чого тепер? Він трапить і без вас додому.

Коні рушили нетерпливо, від'їжджаючи склонились упо-
сліднє, а їмость, о. Захарій, а за ним і Юліан вернулися до хати.

Ева, що попрощалася раніше з Зарками, поралася квапно
з прислугою коло накритого столу, прикрашаючи його кити-
цями цвітів у струнких прозорих флаконах, і не завважала,
як батько з Юліяном перейшли через маленький передпокій
з ґанку назад до гостинних кімнат.

Хоч і як Ева, і їмость, ба й довголітня Катря – в одній особі
покоївка, кухарка і приятелька парохії – гляділи і стежили
за бабунею, щоб вона не дібралася до трунків, вони все-та-
ки не могли її допильнувати. Коли їмость, втомлена працею
і надзором у кухні і всюди, де її господарського ока треба,
висунулася на хвилинку до заслоненого алькирика, де стояла
турма гостинних і Евиних подушок, щоб тут хоч на хвили-
ні кілька прилягти і з повних грудей відітхнути, бабуня Оре-
лецька, що стежила весь час за донькою, яка мала при собі в
кишені ключ від креденса з трунками, зайшла тихенько до
неї в алькирик під претекстом, що хоче також трохи лягти і
струджені кості успокоїти. І коли їмость до стіни обернула-
ся, захропівши легенько, бабуня вийняла обережно бажаний
ключ з її кишені й подалася до креденса в довгі сіни, що слу-
жив сховком всяких трунків.

Бабуня, сконстатувавши, що доволі її вже поїли досі
чорною кавою, вибрала дві пляшечки, більшу – коньяку, а
меншу – рожаного лікеру, оставила ключ при креденсі і захо-
вала оба здобутки коло себе.

Заглянувши за Евою, котра кінчала прибирати стіл і на
хвилину ще відбігла й межи гості, бабуня, не надумуючися
довго, в якім місці спорожнити більшу пляшку, всунула мен-
шу до великої своєї, схованої між фалдами трохи старомод-
ної сукні, кишені, й, усадовившись на ґаночок між розросли-
ми олеандрами на фотелі о. Захарія, почала там пити.

Як вона там довго насолоджувалася пахучими напоями,
оскільки видались вони їй по майже цілоденній паузі боже-
ственними, ніхто не знав. Лиш коли Ева, що потребувала яко-
їсь помочі Катрі, вибігла на ґанок, то майже струхліла на вид,
який їй тут представився:

– Бабуню... татунечко! ...Ах, бабуню! – зойкнула вона розпачливо і рухом розпуки закрила обличчя, здержуючися на силу від дальшого оклику переляку, сорому й жалю. Ах, щоб лише він один, татунечко, не побачив сю страшну картину, що звалила її, молоду, тепер з ніг, а відтак і ще „один“.

Від рання носила вона в серці уразу до батька, від рання вона лише ради чемности і присутности чужих, ради нинішнього свята перекидалася з ним поодинокими потрібними словами, але поза тим вона давилася з жалю через нього. Вона не простить йому ніколи, що він сьогодні найбільше її бажання – уладити по своїй волі свою будуччину власними силами – відмовив. Він один, ради Бога лише він, і *той...* той другий, перед котрого голосом вона тремтіла, як ягня, не сміли бабуню в отсім страшнім стані бачити. Батько, щоб не тріумфував, покликуючись на свою сьогоднішню заяву про бабуню, що на *ній* не можна будувати „храм“, а *той...* той... При цьому спогаді того, що думала про нього зрання, покрилися її щоби гарячою краскою сорому й пониження і великі сльози затемнили її вид.

Чому се мусило *так* бути, чому не інакше, краще? „Він!“ – вона не знала, чому з її уст вирвався нараз легкий оклик просьби, а в ньому його ім'я, слово о поміч. Він же їй не був байдужний, мусив відчувати те. Ні, ні, ох, він сидів тепер з консерватористкою-німкою, ігнорував її сьогодні, так що вона втратила відвагу глядіти в його обличчя. Юліане, ходи!.. Але Юліан не указувався, а кожної хвили міг батько з'явитися.

– Бабуню! – кликнула з розпуки дівчина і шарпнула нею з цілої сили. Бабуня розплющила очі й усміхнулася бездумчиво на все лице.

– Евочко, донцю моя, – белькотіла, – видиш, донцю... Ти вдоволена... Га? Ой, бабуня додержить слова, голубонько. Твоя бабуня, як раз дасть слово, то воно залізо... А ти дай крапельку того рожаного... я держусь... ніхто не знає. Чорна кава...

– Вставайте, бабуню, – благала Ева, – скоро-скоро, щоб ніхто нас не заздрів... У ліс, у ліс, щоб виспатись, як не раз, інакше... Господи, змилуйся! Я вмру із сорому, ой, бабуню! Яка я нещаслива! – і підняла розпачливо руки вгору.

Надворі панував сумерк, а з салону неслися потрясаючі, а
заразом й уволікаючі звуки фортеп'яна – „Вільшаного царя“
Шуберта.

*Хто їде під вітер нічною добою?
Синка на сидельці везе під пахою,
Коня острогами раз по раз торкає,
Дитину до себе в тепло пригортає?*

*– Чого се ти, сину, очиці ховаєш?
– Вільшаний цар, тату, хіба не вбачаєш?
В короні вітластій, кудлатій, патлатій,
Сягає рукою, мов хоче піймати.*

*– Ти, любий мій хлопче, ходи ти зо мною!
Гулятимем гарно-прегарно з тобою!
Квітками в нас пишно лука процвітає,
Парчею матуся мене зодягає.*

*– Хіба твоє ухо, татусю, не чує,
Що цар той вільшаний зо мною жартує?
– Вспокійся, дитино, нічого немає.
Се вітер у листі сухім завиває.*

*– Вродливий мій хлопче, ходімо зо мною!
Гуляти царівни там будуть з тобою,
З тобою гуляти, вночі танцювати,
На вітті гойдати, коточка співати і т. д.*

Співав хтось тієї пісні, пориваюче відіграній, чудовим ба-
ритоном. Він! *Юліян*. Ох! І глядів на консерватистку, п'янів
од її гри.

– Бабуню! Я збожеволю через вас... я не годна довше...

.....

Коли пісня повторилася, Ева, борючися з бабунею з усеї
сили, що заточувалася, виривалася, поволікла її спішно че-
рез сад.

– У ліс, бабуню, у ліс, щоб вас ніхто такою страшною не ба-
чив. Туди, недалеко гойдалки коло білої лавки і ставу, де все
висиплялися... а я буду коло вас сидіти і над вами сторожити,

як не раз. Скорше, скорше, бабуню, сонце на небі погасло, лиш аби ніхто не бачив...

З білих щік молодого дівчати, здавалося, виприсне червона кров, з таким напруженням волікла вона сильно збудовану і доброї туші бабуню, а уста затиснула, щоб не вирвався окрик здавлюваного жалю вголос.

Вечерю подано завчасу, бо два єгомості зі своїми їмостями, саме найстарші, бажали скоро від'їхати. Один з них мав на слідуючий день приладитися з проповіддю, бо ж припадало Успіння Пресвятої Діви Марії, а другий мав хрестини в одного з передових парафіян, тож треба було також вже сьогодні вдома бути. Тепер стояв місяць уповні, коні панотців випочили, муха не докучала – їхати було аж любо. Як постановлено, так і зроблено. Прочі гості остались до ранку. З тих одні через карти, другі через танці, аби докінчити вповні свято Еви.

.....
Юліян при вечері ледве дотикався страв. Був повний несупкою, не бачив Еви і не знав, що з нею діється. Зате свою сусідку-консерватористку при столі, з одної сторони доглядав, і usługовував чимало, а з другої, відповідав на питання одного молодого акдеміка про міста Лондон, Оксфорд і Кембрідж. Два послідні звісні через свої виховавчі величаві наукові інституції.

Раз ще з початку вечері була показалася Ева, мов привид, на порозі з блідим обличчям, великими зворушеними очима, котрі впали жаром на нього і його сусідку, але що він се не завважив, вона щезла і не з'явилася більше. Се сталося так скоро і неспостережено, що її там і не помітив ніхто.

– Що з Евою? – спитала турботно консерватористка господиню дому, коли та зблизилася з якоюсь делікатною небуденною стравою до неї і просила ввічливо покушати із неї.

– Вона щось сьогодні нездорова, – відповіла їмость. – Жалілася на біль голови, тому на часок вийшла пройтися або, може, лягла. Я і не хочу її більше чим-будь трудити, вона сама незадовго верне до нас. Вона ж у нас одначка, нехай мається добре, доки ми при житті.

З тими словами опинився її погляд на лиці мужа, о. Захарія, і полинув даліше. О. Захарій тримав чарку з вином у руках. Його великі сині очі, що горіли чудним блиском, схопили той погляд. Він відставив чарку на стіл, і сього вечора вже не дотикався її більше.

По вечері, при котрій горіло вже світло, хоч надворі стояв вечір ще доволі ясний, молодіж пішла до салону гуляти, причім знаний нам богослов вів з консерватористкою перед. Вона зі ще одною-другою панночкою на відміну грала до танців, особливо друга. Кілька гарних, веселих, життя жадібних пар розгулялося запальчиво. Консерватористка, струнка, елегантна панна, попросила й Юліяна до танцю, коли вибирали дами, але він подякував. Не гуляв. Не любив се без настрою робити.

– Так що ж, ви хіба в жалобі по кім? – спитала жартівливо.

– Ні, але в чимось подібнім, – і тут усміхнувся вимусово.

Коли вона віддалилася, він приступив до якоїсь етажерки з книжками, витягнув одну з ряду і поглянув на заголовок. Се було про людську анатомію. Він зчудувався. Отже, се було вже в неї поважно постановлено – піти на медицину. Він поклав книжку на місце і простягнув руку за другою, коли нараз чомусь оглянувся і побачив у дверях до покою Еви служанку Катрю, котра, очевидно, ждала тут на те, щоб стрінутися з ним око в око, і коли се стане, покликати його незаметно до себе. Зчудований, він се вчинив; її очі були легко прижмурені і повели його за собою.

– Єгомость просять панича до себе на слово, – прошептала таємничо й указала рукою на дальші двері, за котрими мав знаходитися „єгомость“, а сама щезла.

Юліян вступив.

Тут знаходився справді о. Захарій. Побачивши Юліяна, він приступив близько до нього. Був без лиця, блідий і зворушений.

– Маю до вас просьбу, пане.

– Прошу, отче.

– Відшукайте мені Еву.

Юліян *глянув* зчудовано, а очі впилися залякано в лице батька.

– Що сталося, скажіть, я зроблю все.

О. Захарій притиснув на хвилю руку до чола, відтак потягнув його за собою на софу, де опустився без енергії, і оповів йому, зворушений, чого не бачив Юліян ніколи досі, про сцену, яка відбулася нині зрання між ним а донькою, не оминаючи при тім і акцію бабуні в житті молодої внучки, як та впливала згубно на сю, прив'язуючи її до себе всякими обіцянками на будуче та сповненням усіх її бажань чи на тепер, чи на пізніше, а головню, настроюючи її опозиційно проти родичів, а спеціально проти нього, батька, майже ворожо.

– Через що? – спитав молодий чоловік, підсуваючи брови вгору.

– Бо я прозвав її чорною хмарию моєї хати, здержую, скільки змога, від трунків, а по-третє, виступаю проти фальшивої так званої „панськості“, що в неї не є нічим іншим, як „польськість“, котрою вона хоче мою хату „спаношити“, доводячи, що та „панськість“ – се доказ вищости культури проти українського „хамства“, яке вона хоче у своєї внучки, в котрої пливе і кров Альбінських і має так само право існування, як українська, викорінити. Я б на все те мав лиш усміх, якби бабуня Орелецька була собі звичайна пересічна старуха, хоч би й полька. Але вона Альбінська, молодче, вона Альбінська, – й, усміхнувшись гірко, він додав: – Вона хоче пробудити в онучки кров Альбінських. Ви ще не знаєте Альбінських. Вони мудрі і хитрі, як лиси, і здібні до всього. Слава Богу, їх вже нема багато. Лиш вона і її брат зі старших ще при житті... і одна найстарша донька в столиці за купцем В., і одна його внучка, але доста і тих.

Юліян слухав мовчки, не перериваючи зворушеному батькові вибух жалю. Сей ще додав:

– Вона ще й тепер вміє, коли твереза, бути симпатичною і уймаючою, уміє впливати. А тепер ідіть і відшукайте мені мою дитину. Я боюся, щоб Ева з жалю не виробила собі чогось злого. А коли ні, то щоб мене укарати, пішла з нею до її дому, в сусіднє недалеко село, як знаєте, звідки не верне скоро, і що також злишнє. Орелецька держалася через цілу днину жваво, не дотикалася трунків і тим більше, буде орати ниву проти „хама-попа“. Він цілу днину терпів, тремтів з жалю за тою дитиною, знаючи, що і їй не було добре з його відмовою на її прохання. Але саме тому, що вона становила все його щастя, він не годен інакше поступати. Не може

з причин фінансових, не має довір'я до теперішности, і того світу, в котрий вона летіла б так далеко від нього, від них обох старих. Тому дарма, хай діється Божа воля... Господь дав і може й відібрати...

Юліян успокоював батька, не вірив, щоби Ева могла собі щось виробити. Скорше вірить, що з опору і подражненої амбіції пішла з бабунею до неї. А може, в сад, в лісі заховалася, щоб налякати батька. Вона ж іще все-таки дитина, та він її відшукає. Він тут усі закутки знає і не забув про них. Сказавши се, він усміхнувся і встав. О. Захарій відітхнув.

У саду їх нема, а хвіртка до лісу зачинена, замок її сильний... вже шукали. Катря з ним шукала, і не знайшли.

Він її віднайде. Піде ще раз всюди, розглянеться, а коли не віднайде на парафії, піде аж додому бабуні, і скорше чи пізніше він Еву перепровадить. Нехай лиш він, о. Захарій, успокоїться, се тепер йому найважніше.

– Ідіть, ідіть, мій сину, – натискав о. Захарій. – У мене серце переповнене прикрим передчуттям... Дай Боже, щоб воно в добре перемінилося. Ідіть, надайте її думкам і порішенню інший напрям, вона вас послухає. Я знаю. Ах, раз ви були для неї і мене спасителем, мій сину, може, і сьогодні ним будете.

Зворушений, він не зауважив, як по лицю молодого чоловіка промайнуло гіркою усмішкою.

– Я йду, отче, і ще раз вас прошу успокоїтися.

Сказавши се, він обережно, щоб ніхто з гостей не замітив, висунувся в сад.

Вечір був погідний, але незвичайно парний. У саду, де панувала тишина, бо все і всі знаходилися в хаті, жоден листок не ворухнувся, лиш від часу до часу падав голосно перезрілий овоч і наставала поновна тишина. Він ішов, відгорнувши волосся з чола, рівним кроком, як військовий, поглядаючи від часу до часу на небосхил і по всім саду. Чи лиш йому було так душно, чи лежала на всьому якась давляча парність усюди тут у воздуху? Коби лиш ніччю не змінилася погода, бо вже давно ожидали люди і земля прохолоди. Води, води! Дощу! Деревина ждала освіження, цвіти ув'явали зі спеки, і вся інша рослина прагнула повогчення. У його голові роїлися різні думки всуміш із журою о. Захарія, і про Еву. Про сю найбільше. Вона дійсно була сьогодні чудна, щоправда, йому

здавалося, що він її розумів. Одначе була і супроти нього якась незрозуміла. Ніколи ще такою не виявлялась, як сьогодні. Чи було вже по всім, минулося те, що мов сон-мрією розпочалося між ними, ткалося повно солодечі, мов невидимою рукою, і проймало ніжним почуттям щастя в поодиноких хвилинах з дна його душі, а тепер тремтіло болючо на тім дні. Сьогодні, саме сьогодні була, помимо свого душевного страждання, чимось понад усіх краща і значніша. Краща своєю вдержливістю, якоюсь німою опозицією, амбіцією. Його уста затиснулися. За кілька день він повернеться додому, не буде її своїм видом дотикати. Що з нею станеться, він не знає, ані що з ним станеться. Його шлях провадить до професорської катедри... Він зітхнув. Йому стало важко на душі і не находив нізвідки успокоєння, чогось гармонійного, що б надало його почуванням, його неокресленій тузі, так, тузі зрівноваження і керунок, так, начеб тут, у Покутівці, згубив у собі те, що привіз зі світу, з дому.

Застановляючися над собою, положенням оставших в хаті, виринула, мов покликана перед його уяву, постать бабуні і її вплив на Еву, про який говорив йому о. Захарій з критичними гадками про неї. Він опинився перед фірткою парафіяльного саду, що провадила в ліс. Вона вже не вражала своєю колишньою ясністю, а пошаріла, зате ліс-великан темнівся, ніби закутувався в зеленаву темінь перед наближаючою силою ночі. Його дерева, дубина, білі берези й інші, клубилися темними копулами у висоту, і їх верхи відрисовувалися виразно від синяво-срібlistого неба з поодинокими тут і там замерехтівшими зірками, що вітали землю. Надвечір'я, змішане ще з напів денним світлом, ніби найперше розвинуло свою тканину коло лісу, мов настроювало його до якоїсь чарівної таємничої чинности.

Він попробував відчинити фіртку. Вона була зачинена, і замок не подавався, хоч і під молодого сильною рукою. Він, високий, стрункий, поглянув углиб лісу поза фіртку і паркан. Всюди тишина, а проти нього лісовий сумерк. Нараз усміхнувся. Чей же він ще потрапфить перескочити по-давньому парохіяльний паркан і дістатися туди, де як собі уявляв, сидить на білій лавці, недалеко гойданки, засумована, звернена обличчям до срібlistого ставу, в ясній одежі, мов світляна з'ява, одна сама.

Його серце затовклося і його обгорнула несміливість. Якби так. А коли не так? Як не застане її? Тоді заверне і пожене до бабуні Орелецької, де розіб'є в потребі двері старої жінки і візьме Еву з собою для батька, що очікує її. Тоді буде суперечка, може, і з бабунею. Ево!

Як порішив, так і вчинив. Перескочив паркан і опинився обличчям перед лісом. Відітхнув глибоко, постояв хвилю, віддихаючи повною груддю від скоку. Опісля звернувся у сторону лавки.

Що вона погадає, коли він опиниться перед нею? З тим питанням здержався на мить, але лиш на мить. Чи застане її? Не застане, говорили його дальші кроки, і він підняв голову. Ще подумає про кров Альбінських, що Цезаревич не вгамував себе і подався покірно за нею. Про батька вона не буде думати, а про нього – може. Та куди йому... Не так поводитися вона сьогодні. З такими гадками він, зближаючися до знаного місця, кликнув здержаним голосом її ім'я. Заходить ззаду, щоб захопити її з-за плечей на лавці, як уявляє, і не перелякати. Ніхто не обізвався. Він приступає ще кілька кроків ближче, і щось йому тьохнуло в серці.

Вона є тут.

Сидить сама в ясній своїй одежі, схилена над колінами. Він майже цілком за нею. Лиш вона не сама. На землі недалеко її ніг з правої сторони лежить хтось. Він натягається і пізнає бабуню Орелецьку. Видно, спить, а онучка трохи оподалік коло неї на лавці стереже її, бо коло ставу небезпечно, могла б рухнутися і покотитися у воду, хоч вона тут, на щастя, не така глибока. Він знає небезпеки сього ставу, як свою долоню.

Між верхами дерев щось заворушилося, мов прошептало. Але то лише незамітний вітрець, що поворушив листям, і вони щось зашевелили.

– Панно Ево! – кликнув вдруге півголосом і похилився з-за її плечей близько над поруччям лавки. – Ви тут, слава Богу!

Вона прокинулась з зойком переляку, мов коло неї виринув несподівано рабівник.

– Пане Юліяне! Як же ви мене перелякали! Боже мій, як ви сюди зайшли? Я чула якийсь шелест, неначе кроки. Ні, я ждала, я відчувала, що як ніхто інший, а ви одні прийдете.

Вона встала, вхопила його рам'я через поруччя і попросила сісти на лавку.

– Сідайте, – говорила шепотом і щастям переповненим голосом.

Вона постановила собі й цілу ніч так пересидіти і не увійти скорше в хату, аж...

– Аж, панно Ево?

– Аж бабуня не переспить. Її ніхто не сміє *такою* бачити. Ніхто з гостей, і батько – ні.

По хвилі, зсуваючи руку з його рамена, питала:

Як зайшов сюди? Ключ від хвіртки знаходився в неї. Вона умисно вибрала його з замка, зачинивши фіртку за собою, щоб у супокій тут перебувати і над усім роздумувати. Як же ж дістався сюди? Ішов селом, і з тієї сторони зайшов лісом сюди?

Він усміхнувся. Як? Велика річ – дістатися над став? Гадав собі, що вона, може, тут бути або у бабуні вдома, де б ще інде? Відтак перескочив паркан і...

– Господи, як олень.

– Ні, лиш як звичайний гімнастик або й вояк. Лише про одно я не думав.

– Про що?

Що з бабунею її застане, гадав, вона з упрямости сюди зайде, щоб переполохати батька своєю відсутністю за те, що відмовив їй у виїзд за границю. Наколи б не застав її тут, був би без наміслу завернув і впрост до бабуниного мешкання пішов, розбив би у потребі навіть і двері, забрав із собою, привів „дезертира“ перед батька, а сам вернувся до Зарків.

Обоє розсміялися. Так сміються діти, коли їм вдається когось здурити.

– А тепер до хати, панно Ево.

Ні. Тепер вона не хоче. Нехай він сідає.

– Ні, ви сидіть, – відповів. – А он, – додав, глянувши на небо, – якась зірка зсунулась комусь до ніг лукуватим своїм летом, і знов одна. Як скоренько, бачите?

– Бачу. Як поетично ви се кажете.

Він здвигнув плечима, потонувши очима на часок у небесну глибіню.

Вона поглянула на нього. Він усе такий вздержливий, не відчуває так само, як вона. У ній інакше б'ється серце. Вона – вдача, повна життя.

– Сідайте, пане Юліяне, – попросила вдруге. – Мені здається, що коли будете стояти, бабуня скоріше збудиться. А я хотіла б, щоб вона добре виспалася. Вона і трудна, і... – тут дівчина урвала. Слово, що перлося на уста, вона не годна була висказати. Будь-що-будь, се була її бабуня. – Літом вона ніде так добре не висиплялася, як тут, недалеко берега. Чи не чудне се? Сонце клонилося до заходу, як лягла. Вода неначе успокоююче на ню впливає.

Він не відповідав, і між ними вступило мовчання.

Ева не переривала його, здавалася, однак, нетерпливою.

Так упливала хвиля за хвилею.

Нараз вона прорвала мовчання упівголос питанням:

– Що ви маєте проти мене, пане Юліяне? Ви...

– Як ви се розумієте, панно Ево? – спитав зчудовано і, обійшовши округ лавки, сів недалеко неї.

– Ви цілу сьогоднішню днину були чудні супроти мене.

– Я, я, панно Ево? – спитав молодий чоловік, вражений інтонацією посліднього слова „ви“. – Саме я застановлявся болюче над тим, що *ви* були тією, котрій міг би я те саме питання поставити. Якби не ваші батьки, котрих я шаную, мов своїх рідних, мене б уже давно тут не було.

– О ні, ні, пане Цезаревич, не кажіть таке, се лиш фатально, що ми, жінки, не можемо в деяких моментах нашого життя так одверто говорити, як се мужчинам вільно. Ми мусимо більше підчинятися якимось законам традиційних форм, етиці, чим мужчини.

Він глядів прямо в її молоде обличчя.

Вона спустила очі й, обнявши руками коліна, помовчала хвилину і тягнула далше:

– Скажіть мені одверто, якої думки ви про емансипацію жінок, а радше про рівноправність, бо розходиться о вшанування жінки, коли вона переступить границі дотеперішнього виховання і поступає свобідно у своїх учинках, рішаючи, приміром, щодо особистого, так сказати б, інтимного життя.

Він зморщив нетерпеливо брови, але лиш на хвилю, вслід за тим перебіг гарний усміх по його устах, що так дуже украшав його поважне лице.

– Моя одверта думка про так звану „рівноправність“? Ось вона вам. Мужчина – мужчиною, – відповів, – а жінка –

жінкою. Що тут більше говорити? Як хто свобідний внішно і зовнішно, то поступає відповідно до закону своєї істоти. Все проче, хоч, може, не менше важне, але не головна річ, – і знов усміхнувся, переїжджаючи рукою по волосся.

– Ви берете, як бачу, се питання з гумористичного боку, – сказала *Ева*.

– Сохрани, Боже! – боронився він. – Лиш я це питання ненавиджу. Воно, по-моєму, може лише внести розлад у суспільстві, довести до крайности, а з тим необхідно до якогось „стрімголов“ у суспільстві, бо заколибає і родинний устрій. Нехай жінки студіюють, нехай працюють, лиш так зване „домове огнище“ нехай не нищать, не обмінюють його на готелі, ресторації й інші „убіжища“.

– Отже, ви за домашнім огнищем? Ви за ним?

– Так. Гадаєте, панно Ево, що коли мужчина напрацюється, намарнується, нашарпає собі нерви ради кусника хліба або інших цілей, скажімо, ради існування держави, виховання суспільства, то йому не треба супочинку для душі і тіла між своїми чотирма стінами? Ох, і ще як! Тоді нам, мужчинам, треба супокою, любові, ніжної надгороди, яка нам може прийти лиш від доброї терпеливої жінки або матері, але, борони, Боже, від сухої науки або й від традування жінки з області її позадомового наукового заняття, яке подібне мали би, може, й ми, мужчины... що я там знаю!

Ева усміхнулася вимушено.

Він бистро звернув голову до неї.

– Гадаєте, панно Ево, я того не знаю, що мене жде що інше, як других мужчин? Ви помиляєтеся, коли утримуєте, що я лише мандрівник і також „секретар“ панського панича. Я знаюся вже і тепер на тяжкій праці й не менше і на злиднях, будьте переконані. Мене жде неабияка поважна праця в дальшій житті. Я не „панич“, я – син робітника, правда, інтелігентного, але все ж робітника. Я буду також як не таким, то подібним, як завтра, хіба що в іншій області.

У західній стороні лісу потягнув легкий вітрець, і гладка поверхня ставу ледве помітно зморщилася, лиш воздух був заєдно душний.

– Отже, проти рівноправности не маєте нічого? – спитала дівчина.

– Нічого, як хочете. Я маю надію в Бозі, що вона мені особисто в дорозі до моїх простих цілей не стане.

Ева глянула на нього збоку і не обзивалася більше, а Юліян, сперши голову на руки, дивився вперед себе. Його щось гнітило в душі, був не вдоволений собою а й нею, чувся наче напружений. Чи се була дівчина тому винна, було впливом цілої сьогоднішньої днини? Чи він сам, чи те, що важило у воздуху, не могло визволити і впливало на нього, як і наоко-руги в природі?

Ще панував денний півсумерк, хоч зорі чимраз виступали *густіше* на небосхилі, але вода наново впокоїлася, легкий вітрець приліг, дерева стояли нерухомо, а недалеко, на добрих кілька кроків від їх лавки і берега, лежала стара жінка з зжогленими на грудях руками і висиплялася.

„Ой, та „бабуня“, – подумав Юліян і пригадав оповідання о. Захарія та її вплив на молоду дівчину. Яку чудну судьбу, момент переживали вона та бабуня – *Альбінська* з дому. У нього скривилися на мить погiрдливо уста. Він сидів не ворухнувшись, мов з граніту. Так любо стало нараз... вона з ним на одній лавці... за ними темно-зелена стіна лісу... стережуть бабуню... „*Хвилино, жди!*”

– Тут так тихо, пане Юліяне, – обізвалася нараз Ева зниженим, ніжним голосом. – Можна добре говорити.

– Так, – притакнув він так само опанованим тоном, бо ж недалеко спочивала оп'яніла жінка.

А вона... вона мала б йому щось сказати, але вагається.

Він схилився до неї. Що мала б вона йому сказати?

Їй перебігло морозом.

Щось важне і вагається? Нехай лише говорить.

Так. Але нехай, нехай пожде хвилинку, щоб приладилася.

Добре. Пожде. Одну, дві, скільки хоче.

Що?

Ні. Лиш одну, Юліяне.

Він, як передше, не рухався, лиш до серця вдарило йому, мов вогнем.

– Зараз, зараз, – пішло здавленим голосом і шепотом.

Тому вона питала, що він про рівноправність жінки думає. Тут розходиться о поважання жінки, яка...

Він звернувся повним поглядом до неї. Їх погляди стрінулися. Чудні, рівночасно переполохані погляди. Вона сховала свій.

– Гм, панно Ево, не можете сказати?

Вона мала щось сказати і не може. Він схилювся ще нижче над нею, і солодкий, і чудний ляк опанував його. Відійшла охота? Не мала довір'я? Сховалася, як мишка?

Він вийняв свій годинник і поглянув на нього. Сьома година.

– Час вертатись додому. Там жде батько.

Сказавши се, він зітхнув.

Вона се завважила. За хвилю заявила здержаним голосом, що любить його.

„Любить“, і чи він її, помимо сього, що вона се зрадила, і далі шануватиме?

Сказавши се, вона ніби віддала в сій хвилі всей скарб, всю покору своєї дівочої непорочної душі і з тим піднялася до відходу. Він зірвався на ноги й здержав її.

– Любите мене? Мене, Ево? І кажете се? А я давив таке саме чуття в своїм серці, здержувався вам се заявити, щоб не сполохати вас тим від себе, і боявся ображеного княжого погляду ваших очей.

Він обняв і притиснув її сильно до себе, втискаючи своє обличчя до її грудей, не даючи їй і кроку поступити, ні слова промовити, їх молоді уста злучилися довгим чистим поцілуєм.

– Ево, – кликнув утасливлено півголосом з несподіваного її заявлення, що його душу мов золотом опромінило. – Чи ти не жартуєш? Заяви ще раз.

І вона повторила зворушено з наслідків сього свого поступку, як бажав, і усміхнулася.

– Ти, ти, що ще недавно... О Ево, чи се правда?

– Правда. Я загубила свою душу за тобою, і се не давало мені ні вдень, ні вночі супокою. А я не зношу в душі щось затаєного. Сю мою сповідь ти мені утрудняв, бував недоступний, амбітний і збочував чи ухилявся від мене, мучив мене собою.

– Я суворий по вдачі, Ево, – відповів, – не винен тому, але й у мене є серце, що товклося потайки вже раніше не менше твого. На чужині, у праці, по університетах, куди заходив, переслуховував відчити між дівчатами й молодими людьми, чи при війську – виринало всюди лиш одно і те саме личко з дна душі перед моєю уявою, гляділи з-під білого чола і чорних

брів темні очі, питали щось, упоювали і знов відбігали, кпили, а все вертались твої очі. Твої „княжі“ очі, дівчино.

Він говорив пристрасно, майже тремтячим голосом. Раз розколибаний зі свого спокою, тепер наче не міг опанувати себе.

– С-с-т... – упімнула дівчина, кладучи йому руку на уста та вказуючи на сплячу бабуню. – Вона збудиться, – шептала, – а я не хочу, щоб вона довідалася, що між нами зайшло.

Сі слова вона більше видихнула, ніж вимовила, так легенько пішли вони з дівочих уст.

– Тобі бабуні страшно? Справді? – і він нахмурих брови. – Коли в тебе було досить відваги, щоб виявити чоловікові свою любов, то чого лякатися її або й взагалі чого-небудь того? Може, ти глузуєш собі?

З тими словами він заглянув їй на мить допитливо в очі.

Вона відчула вразу в його голосі.

– Та куди б там... – впокоювала, завваживши, як його груди піднялися зворушено. – Я лише хочу, щоб се поки що було нашою тайною. Воно так любо.

Вона така щаслива тепер, а він чи має що інше на думці?

– Але ходім звідси далі межі дерева, – додала і поступила кілька кроків вперед нього поза білу лавку межі перші дуби, оглядаючися за ним.

Він пішов би далі, відповів, і не в ліс, де кождий дуб почує його і її слова, вмішається своїм шелестом, він пішов би зараз найрадіше в широке поле або в степ і там оголосив, що Ева, хто Еву не знає, відкрила йому душу, дарувала серце.

– Але ходім, куди ти хочеш, Ево, – він підняв руку, щоб її обвести поза плечі, та тим часом вона скрикнула, відскакуючи з переляку вбік.

– Змій!! Юліяне! – кликнула, – он до води повзе від бабуні... ох!!! його вже зранку бачила, яка гидота!

Молодий чоловік, обхопивши її, дивився на указане місце. Справді, се був водяний змії, що перед їх очима сховз з берега спокійно у воду і щез.

Дівчина ще тремтіла з гидоти і, важко віддихуючи, не відвертала з місця, де щезла тварь, хоч уже й сліду по ній не було.

– Бачиш, погань... ах, Юлію, се недобрий знак. Се лихий омен.

Він замість відповіді притиснув її до своїх грудей.

– Омен, кажеш, омен? – шепнув. – Надворі парно, природа жде, спрагнена охолоди, все у напруженні, а гидота шукає свого елементу, пішла, куди їй треба. Ідім...

Ева ще непокоїлася в обіймах молодого чоловіка, що в спокоював її, зворушений сам не менше, і так стояли вони ще хвилинку, мов вижидали чого.

– Хто тут є, Ево? Ти тут? – зачувся нараз хриплий голос бабуні.

– Я, бабуню, хочете вже вставати?

– Ні. Ще трошечки, донцю... ще трошечки стережи мене. Що мене збудило? Чи хтось ступив повз мене, чи наступив на лице босою ногою, як ледом? Чи ти кликала? Я нічого не тямлю. Ще лиш одробиночку постережи, подай ручку мені, нехай обернуся. Ево, подай ручку, ангелику мій, ручку... – І з тими словами бабуня обернулася за поміччю молодої внучки, відсуваючися ще далше від води, і за кілька хвиль захропіла здорово наново.

Отінений лісною зеленню і вечірнім сумерком, стояв Юліян оподалік, глядів на дівчину і, пересвідчившись, що бабуня уснула, ждав.

Вона вертала. В ясній довгій сукні з м'якої матерії зблизилася знов до нього.

– Ходім, дорогий, – промовила пошепки, побравшись з ним під руки. – Ти сьогодні, отепер, робиш на мене *таке* вражіння, як свого часу, коли я тебе бачила офіцером. Такий рівний.

– Чи я не є таким завше? – спитав, усміхаючись, Юліян.

Вона покивала головою. Легенько, чиста, як голубка, упоювала його від часу до часу ніжним поцілуєм.

Нараз він станув, його лице перебрало вираз поваги.

– Нащо ти мене оп'янюєш, Ево?

– Мовчи, – наказала, усміхнувшись. – Чи я до тебе прийшла, чи ти до мене?

– Як? – спитав він, схиляючися над нею, що тулилася шовком до нього. – Удома батько жде, Ево...

– Батько! – відповіла, невдоволена спогадом про батька. – Може би, ми хоч кілька хвилин були без батька і були *самі собою*. Кілька хвилин, мій дорогий, бо самий скажи: чи довго

будемо так? Ми ж любимось, Юліяне, – сказала вона голосом, з котрого говорило щастя й упоєння та безжурність молодости. І з тим розкрила обійми, обняла його, прилягла до його грудей, не рухаючися, ніби переливала свою душу в його груди. Ті сильні молоді груди, в котрих викликала вогонь першої сильної, гарячої любові. Здавалося, з ними враз не рухалися ні дерева, ні дрімуче листя, ні травичка під ногами, ні нічна пташка. Але ненадовго.

– Ево! – вирвалося півголосом з його уст пристрасно, ніби полумінь, здавна здавлювана, досягала аж до його голови. – Щоб ти лиш сю хвилину ніколи не забула. Ти наділила мене найкращим багатством твоєї істоти, дала божественність своєї душі!

– Слава Богу, що й ти щасливий, – шепнула йому в ухо.

– Ево!

– Ходім далі, голубе. Я знаю недалеко звідси одно місце між дубами, на котрім у ясні місячні ночі творяться лісові чудеса. Там виблискує з землі клаптик джерельця, звідки з нього, мабуть, п'ють опівночі русалки воду, куди заходять серни, а весною, як все п'яніє від її чару, солов'ї тьохкають на всей ліс.

Він не відповів, тільки притиснув мовчки її руку до уст.

– Туди ми підемо... – шептала жадібно, – ненадовго, Юліяне, бо, кажуть, щастя перебуває коло людей лише хвилинами, як рідкий гість. Там, Юліяне, підождемо впливу місяця і поговоримо про нашу будучність.

– І ти зложиш мені там присягу вірности, як в давніх легендах, Ево, як у казці...

– У казці, де до якогось часу все спить і опісля одна хвилинка будить все. Раз у житті нехай і нам буде, як у казці, Юліяне, бо тепер уже нема казок, кажуть, що їх покасувала наука... Будемо самі собою. Ні для кого, лише для себе.

Він німо притакнув головою.

Почали йти. З лівої і правої сторони дуби. Між ними недалеко гойданка, яку доперва аж тепер побачив Юліян.

– Станьмо, Ево, – попросив. – Тут справді, як у казці. Я тебе погойдаю легенько, заспіваю впівголос, щоб бабуню не збудити і щоб лише ти одна чула.

Вона похитала збиточно головою.

– Не хочеш?

– Ні, бабуня почує.

– Нехай. Моя душа така переповнена щастям, що я, я се відчуваю, сю ніч без сну проведу, не ляжу. Сядь, а побачиш, як легенько поколишу. Ще й приспіваю. Я вас обох заворожу, а відтак вернемось всі.

– Боюся тут бабуні.

– Боїшся втратити її ласку? – дражнив Юліян, схиляючися до неї, і обняв її ніжно правою рукою за плечі. – Не бійся. Ту ласку ти не втратиш. Вона лиш тебе одну любить, і я її перепрошу. А гойданка, бач, яка приманчива.

Вона відступила нараз від нього, сіла на гойданку і, вхопившись руками шнурів по обох боках, сказала, усміхаючись:

– А тепер пісню, Юліяне...

– Кажи, яку.

Він станув обіч гойданки, взяв за шнур і оглянувся. Були звернені обличчям до глибини лісу. Він через хвилюк приду-мав і сказав:

– „Вільшаний цар“, Ево.

– О, так, Юліяне, я його так дуже люблю, і слова, і музику Шуберта.

Сказавши се, почала сама півголосом співати.

Немногими кроками опинився він за нею, почав її звільна колихати, подаючися все о один крок за нею взад, злучаючи свій гарний баритон здержливо, більше з зачиненими устами, з її голосом...

Співали все наново, переспівуючи кілька разів останні три строфи, забувши на якийсь час про все округ себе:

*Хто їде під вітер нічною добою?
Синка на сідельці везе під пахою,
Коня острогами раз по раз торкає,
Дитину до себе в тепло пригортає?*

*– Чого се ти, сину, очиці ховаєш?
– Вільшаний цар, тату, хіба не вбачаєш?
В короні вітластій, кудлатій, патлатій,
Сягає рукою, мов хоче піймати.*

– Ти, любий мій хлопче, ходи ти зо мною!
Гулятимем гарно-прегарно з тобою!
Квітками в нас пишно лука процвітає,
Парчею матуся мене зодягає.

– Хіба твоє ухо, татусю, не чує,
Що цар той вільшаний зо мною жартує?
– Спокійся, дитино, нічого немає.
Се вітер у листі сухім завиває.

– Вродливий мій хлопче, ходімо зо мною!
Гуляти царівни там будуть з тобою,
З тобою гуляти, вночі танцювати,
На вімті гойдати, коточка співати.

По довшім співанні дівчина нараз, мов птаха, злетіла несподівано з гойданки і, розсміваючися весело, збиточно пурхнула углиб лісу, оставляючи його за гойданкою, зчудованого, самого.

Він, мов великий темний птах, погнав за нею...

.....
Коли вертались, ступали по землі, на котрій постелилося місячне саяво. Вона говорила:

– Я твоя рабиня, Юліяне.

– Я не хочу рабині. Я не люблю рабства.

– То якою хочеш мене мати?

– Освіченою жінкою, українкою. Я не султан.

– А чи я не українка? Батько, матір – українці, а наколи б і не була нею, то ради твоєї любові стала б нею. А „рабині“ з серцем щирої любові ти не хочеш?

– Не хочу. Доста, ми вже й так віками раби. Час нам стати свободними і свідомими.

– А он в якого строгого нараз перекинувся, що ще недавно нічого подібного не говорив! – кликнула, притискаючи його руку до себе. – Юліяне, ти любиш мене?

– Не віриш?

– Я жартую, мій дорогий. Чого так споважнів раптом?

– Чи нема чого, голубко? Ми найшлися, стали, щоб сказати твоїми словами, „самими собою“, ми щасливі, але, Ево...

– Але що, голубе? Ми ж не скажемо нікому про нашу любов, наші заручини, правда? – вона заластилася коло нього, як кіточка.

Він не відповів.

– Юліяне? – молода дівчина перехилилася вперед нього і заглянула йому вигребуще в лице.

– Ти би не сказала нічого?

– Я – ні. А ти?

– Я – *мужчина*. Я відповідаю за свої вчинки.

Вона помовчала хвилинку, а по часі додала тихше:

– Мій батько не простить мені.

– Іменно батько... іменно він.

– Ево!!! – зачувся нараз близько неї прикрий голос бабуні.

– Бабуню!

Широка, мов надуте вітрило, з розпростертими з-під шовкової мантилі обіймами, наступала бабуня Орелецька впрост на них.

– Змилуйся, Ево, як можна мене так оставляти? Оставила мене, сплячу, без надзору коло води, що мало-мало не скотилася в глибінь, а сама пішла з паничем на прохід. Не застановилася ані на хвилину, що мене могла і смерть коло води постигнути... Гніваюся, Ево, – викликнувши се, бабуня сильно засопіла.

Ева і Юліян спинилися перед розгніваною бабунею.

– Не на прохід ходила я, бабуню, а в ліс, прямо в казку, і, власне, вертаємось звідтіля, як бачите. Та успокійтеся, бабусенько, – успокоювала живо підхлібним голосом Ева, між тим як Юліян стояв мовчки. – Слава Богу, що вам нічого не сталося. Ми недовго, як пішли від вас. Не чули ви, як ми співали? Правда, півголосом і зі стуленими устами, особливо я, бабуню, але все співали. І змій водяний, ви їх знаєте, мені почерез ногу прочогнувсь. Ух! я так спищала, що й мертвий був би прокинувся, а се сто раз гірше, як те, що ми вас на часок оставили. Пан Юліян Цезаревич прийшов мене відшукувати...

– У „посольстві“ від отця добродія, – вмішався тут Юліян, – І тепер прошу пань о поворот до хати. А що ми добродійку бабуню оставили на часок без догляду – се тільки моя вина.

– Не беріть на себе всю вину, пане Юліяне, я, може, ще більше винна, ви хотіли вертатись, а я... – докінчила молода дівчина.

Бабуня завернула припухлі від сання очі на молодця і всміхнулася ласкаво.

– Ева – фіглярка, хто її не знає! А ви, як поважний мужчина, не здудуетеся, що стара бабуня аж сюди зайшла, щоб у холоднім затишку під лісом передріматися. Такі більші прийняття парохіян, як храми, святкування днів ангела, уродин їмості або інших членів родини, вимагають багато труду, надзору, то й мене утома з ніг звалила скоро, з праці обезсилена, що зачинаю сама собі на ноги ставати, то мушу конче лягти, щоб себе сном скріпити. Бідна моя доня, їмость, десь також вже себе не чує, не кажучи вже про мого зятя. Але, щоб закінчити, то, що було, те було... і слава Богу, що я жива. То ідім до хати, – сказавши се в упомінаючій тоні, почала енергійно, великим кроками ступати вперед, покликуючи за собою й обох молодих.

Юліян ішов мовчаливий, а коло нього, всунувши свою руку в його рами, Ева.

Частина друга

У хаті йшла забава межи молодіжжю нестіснено. Молодий богослов аранжував ігри з „фантами“ на відміну, то знов танці, й Евину неприсутність, котра, як сказано, брала сьогодні взагалі невелику участь у товаристві, будучи помічною в хаті, при вгощуванні гостей, мало хто помічав.

Вже Юліянова відсутність впадала більше в очі, але веселий богослов, що се завважив, пояснив паннам, котрі оглядалися за симпатичним чоловіком і добрим дансером, що він відпровадив свою сестру додому і хто знає, чи ще верне.

Коли ж остаточно бабуня й Ева з'явилися між гістьми, добрий настрій, що не впадав у темпі, ще піднявся. О. Захарій повеселішав, бабуня Орелецька поплила у своїй фалдистій сукні статечно між старші пані, начеб лише що з другої кімнати вийшла, а Юліян зайшов між старші мужчини. Він глядів очима за о. Захарієм і був блідий і поважний. Хотів з душпастирем на самоті кілька слів сказати, але не було нагоди, бо все хтось з гостей займав його. Одначе се врешті йому вдалося. Коли о. Захарій остався на хвилю сам, він приступив до нього і заявив, що, наколи буде можливо, він просив би його *висповідати*.

О. Захарій подався при тім заявленні зчудовано, майже залякано, о крок назад.

– Коли? – спитав.

– Хоч би й нині, отче.

– Тоді... – о. Захарій, приглянувшись молодцеві ліпше, спитав: – Що з вами, Юліяне... ви бліді чи хорі? Маєте з ким дуелюватися?

– Нічого подібного. Я хочу лише свій послідній тягар з душі зсунути.

– А, так, – відповів душпастир вже спокійніше. – Ви сьогодні цілу днину не мали свого звичайного настрою. Хто в тім винен?

Молодий чоловік здвигнув плечима.

– То зайдіть завтра зрання о шостій до церкви, бо я завтра й так декого сповідаю. Добре так?

Юліан збентежився.

– Я б волів уже нині, розуміється, наколи б се було можливо.

– Нині?

– Так. У вашій працювні. Вона мені така, як церков... ще заки я додому вернусь.

– Коли ж *ви* їдете?

– Побачу. Маю ще деякі справи з Зарком полагодити. Я оставив хорого батька. Сьогодні, щойно недавно, прошибла мене думка, що він, може, числить години мого повороту, хоч і бажав, щоб я у сестри перебув хоч з вісім день, але він все-таки тяжко хорий. Тому, отче... – і не докінчив.

– Коли так, то коли лише буде се можливо, сповню ваше бажання, а завтра ранком прийдете до причастя. – Тут він поглянув на годинник, відтак на Юліана, задержуючи на нім довше свій погляд – великий, спокійний, а zarazом бадаючий погляд душпастиря і знавця людського горя. Сказав: – Нехай трохи успокоїться молодіж, старші відійдуть до супочинку, тоді побачимо.

Але молодіж не успокоювалася, а з тим змінилася несподівано і погода.

Ніхто з гостей і домашніх, крім слуг надворі і їмості, що всюди мала своє око, не завважив, як несподівано знявся уперве легкий вітер і враз з ним надпливли з-за лісу чорні хмари на донедавна ясний фірмамент. Вітер зразу мов леліав щось у воздуху чи, може, і втискався крізь парноту. За якийсь час він зірвався, силою потрясав деревами, і кілька разів блиснуло сильно й перелякаюче без грому. Заповідалась туча. „А може, і на поновну погоду“, – говорили молоді, що визирали між грою і танцями крізь вікна, а дівчатка вибігали на ганок між олеандри і, глянувши на небосхил, вертали безжурно назад.

– Щось, мабуть, таки буде... – сказав один єгомость поважно, що лагодився вчасно на указану йому постіль, щоб лягти, бо раненько треба було від'їжджати і до обов'язків братися.

– Над ранком може вставитися щось, отче, – докинула бабуня Орелецька. – Над ранком... Добре, що через днину обійшлося без дощу.

.....
Їмості попросилися і пішли в свою сторону з господинею дому на супочинок, а молоді панночки метушилися за Евою, помагали їй і служанці розносити, куди треба, постіль на нічліг між сміхом і перекликуванням, доки остаточно і се не скінчилось, і Ева, попросившись наборзі з Юліяном та іншими гістьми, подалася і собі з бабунею до сну.

Юліян закинув поспішно пальто наопашки і приступив до о. Захарія попрощатися. Він хотів іти до Зарків додому, коли саме в тій хвилині прорізала блискавиця кілька разів так сильно темряву надворі, і вслід за тим ударив грім з таким страшним лоскотом у поблизкості, що, здавалося, потряс цілим домом.

О. Захарій перехрестився.

– Ви куди, Цезаревичу? – спитав опісля, зчудований.

– Додому, отче.

– Та що вам Господь дав, де я вас проти тучі пуцу? Вона кожної хвилі мусить наступити, а до Зарків більше як година ходу. Переночуйте в нас, а раненько поговоримо, про що забажаєте.

Юліян хотів ще щось сказати, доказати, що такі ночі йому не першина, що при війську траплялося і гірше, але замовк. Шум вітру, що, мов борвій, сотками крил розшалівся, розривав дерева, втискався в найменшу щілину, розшарпував стогни, дзвонив вікнами і нарвав невдовзі тучу. Дощ бився грубими, рясними краплями до вікон, хлипав шумливо, а по землі хльостав так голосно, наче з небес лилося коновками.

– Слава Богу, що люди мають хліб звезений, не замочить туча, – сказав о. Захарій півголосом до себе і склав побожно руки, мов до молитви, між тим як недалеко від нього стояв молодий чоловік з захмареним чолом і притискав його без слова до рамок шиб.

У сій хвилі появилася слуга, забрала послідню посудину і скатерть зі стола і віддалилася нечутно з кімнати, щоб поділитися з прочею прислугою звісткою, що „Слава Богу“ стало в хаті тихо й можна буде „і собі“ сказати деяке слово, а з тим і

деяку добру річ – остатки зі столів – у супокі з'їсти, бо дотеперішній гармидер не дозволяв ні одного, ні другого.

– Страшна злива, завтра, безперечно, виступить став з берегів і наробить шкоди зі сторони села і піль, – обізвався знову півголосом о. Захарій і, перейшовшись по кімнаті, опинився коло Юліяна.

Оба чоловіки лишилися в їдальні. Кожний з них стояв мовчки при вікні і дивився в темну ніч, переданий своїм думкам.

– Ніхто не був би цього сеї ночі сподівався, – відповів Юліян, не змінюючи своєї пози при вікні, ба і не поглянувши вглиб кімнати, в котрій настала тепер цілковита тишина.

– Температура цілої днини була душлива, парна і якась напружена, відчувалося, неначе до розриву невидимих оков... – тягнув далі о. Захарій. – Допікала людям і всьому живущому твару. І не диво. Щось і в природі добивається іноді до визволення. Я один, приміром, чувся сьогодні нездоровий на душі і тілі, щось мені розсаджувало груди. Природа... вона сама одна є правдомовна і благодійна, – і з тими словами умовк. Лише у міру, як злива то змагалася, то втихала, він хитав головою.

Так через час.

Опісля приступив о. Захарій до свого любимця, заглянув йому в лице і сказав:

– Ходім до моєї працьовні. Обіч неї я маю ще одну невеличку кімнатку, і там я вас поміщу на сю ніч. Але, – додав і вдарив себе нараз в чоло, – ви, як зрозумів я вас, маєте щось на серці, і се треба скинути. Ходімо до працьовні, куди ви собі бажали, і заразом залагодимо все.

Сказавши се, він починив кілька кроків до дверей і тут нараз, мов на внутрішній приказ, задержався. Оглядаючися за Юліяном, що ступав за ним, спитав через плечі побіжно:

– Чи завдала вам Ева багато труда при відшуванні її? Заховалася далеко?

Юліян відповів коротко, що ні. Була над ставом, на лавці, замкнувши фіртку від саду, забрала ключ з собою, щоб ніхто за нею не шукав, і сторожила над бабунею, що пересиплялася своїм звичаєм, як казала, над холодним берегом.

О. Захарій усміхнувся їдко, докинув ще питання, чи й вона, Ева, замішана в причині його розстрою, забрав невеликий ліхтарик з восковою свічечкою і, підводячи її вгору та

вступаючи у півтемний вузький коридор, що провадив і до працювні, а звідти далше аж до саду. Поглянув на молодого чоловіка. Він перелякався. Сей мав так сильно стулені уста, так завзято, що, здавалося, на них виступила краплина крові. Лице його мало вираз рішучости і поваги.

– Так і ні, – відповів.

О. Захарій не обзивався більше жодним словом. Оба звернулися до звісної вже Юліянові працювні-святині, що знаходилася при кінці коридора і де свого часу відбувся договір щодо грошової позички на виїзд для його хорого батька.

О. Захарій, відчинивши двері до неї, підніс світло догори і попросив молодого чоловіка ввійти в кімнату. Сей завагався, уступаючи місце душпастирю, але сей сказав:

– Вступайте, молодче, я лише візьму з шафи свій єпатрахіль і зараз увійду назад до вас.

З тим зачинив він двері за Юліяном, а сам подався до одної з шаф у коридорі, вибрав звідти справді єпатрахіль, і заким Юліян вспів оглянутися, як колись у сій знаній йому вже працювні, в котрій дишло церквою, ладаном і восковим світлом, вернув і душпастир всередину, накидуючи на себе єпатрахіль, і зачинив за собою двері на замок.

Не промовляючи ні слова, о. Захарій сів і притягнув до себе якийсь підніжок для молодого чоловіка, що заховувався мовчки.

У малій, слабо освітленій кімнаті, бо лиш одною невеличкою свічечкою, котра догорала, виднілися по стінах у тій півтемені обриси старого, виробленого з дерева, почорнілого Христа-Спаса, ікона Пресвятої Богородиці, кілька інших піввитертих картин святих, картина, виказуюча хустину св. Вероніки з головою Спасителя, укоронованою терням, з-під котрого витікала кров на його божеське терпляче обличчя, і зужиті книги святого Євангелія.

У кімнаті цілковита тишина.

– Сідай або улякни, – обізався поважно душпастир і перехрестився.

Юліян не сідав. Він зсунувся безшелесно до ніг душпастиря, зарив на хвилину своє лице в єпатрахіль і клячав неповорушно. Догорало з легеньким тріскотом світло, і лише в однім куті блимала дрібною цяточкою ледве помітна негасяча лампадка перед фігурою св. Анни.

Душпастир ждав і мовчав, а по якімось часі очікування, а може, і внутрішньої боротьби, Юліян підняв голову і сказав півголосом:

– Не так особі душпастиря складаю я свою сповідь, а більше батькові доньки його Еви... о. Захарію відкриваю я свою душу.

– Говори, сину.

І сповідь почалась.

Зразу уривчасто, то знов рівно, аж не дійшла до кінця. Коли під час сповіді кілька разів блискало осліплююче, показалися миттю дві похилені постаті: одна, яка ослонювала рукою очі, і друга, що клячіла, а очима вижидала слова прощення. З хлипанням дощу надворі змішалось через хвилю і друге хлипання. Чи походило воно з грудей молодих чи старих, годі було розібрати. Поновний удар грому, що потряс лякаюче з лоскотом землею і наче покотився даліше, заглушив усе округи і на хвилину мов поглинув і звуки хлипання в свою грізну нуту.

Сповідь скінчилася, з нею ніби враз утихомирився й зложив вітер свої крила. Душпастир заявив:

– Тобі прощається, сину. *Мужчина є духовник, а жінчині дозволено жертвуватися.* Встань і йди, сину. Все проче остав мені.

Юліян піднявся. Без слова зложив поцілуй на руку душпастиря й, одягнувшись, задержався на мить.

– Не останешся на ніч у нас?

– Ні, отче. Мені треба простору і холоду ночі.

– А завтра дістанеш причастіє.

– Не забуду.

О. Захарій посвітив йому мовчки, а коли сей вийшов, сам вернувся до працьовні, де перебув до ранку. Коли опустив її зрання, щоб зайти до церкви, здавалося, що злегка посивіла його голова, посріблилася надобре коло висок, а коло уст уклалася, мов витиснена невидним пальцем, рясочка смутку.

Тимчасом Юліян пустився неприязною ніччю додому. Жвавим і певним кроком спішив він до Зарків. Дощ уставав

чимраз більше, а вітер здіймався лиш від часу до часу одним крилом. Та не тривало і се довго. Хмари відслонилися, мов темні нефоремні занавіси небес, і указався місяць. Чистий, „сполоканий“, як каже простолюди, стояв він на своїм місці в супроводі своїх зірок, що виявилися й собі з-під хмар помиряюче, магічне сяєво вернуло цілій околиці чарівну її красу, воно й осрібляло молодого мандрівника, котрий здавався вдоволюєний і рішений.

Удома в Зарків не було вже, як звичайно пізнішою порою, світла. Було вже по півночі, коли прийшов до них. Проти нього вийшла сестра, несучи високо світло, щоб відразу натрапив до своїх дверей.

– Зарко спить, – відповіла пошепки на запитання брата, чого трудилася зі світлом проти нього. – Він мусить раненько доставити паку з яриною до залізничної станції для готелю М. в столиці, як все раз у тиждень, його ніколи не торкаю, тому сама з ключем і світлом проти тебе вийшла.

Обоє увійшли у братову кімнату, однуоку „гостинну“, де Марія поставила світло на стіл і наблизилася до брата. Її оку не ушла зміна виразу в лиці брата.

– Як випав вечір? – спитала сестра півголосом, коли він мовчав якийсь час, скидаючи з себе плащ та розкладаючи його на крісло, бо був трохи вогкий, та кладучи капелюх на своє місце.

– Як звичайно такі забави, – відповів. – Вертай і лягай, Марійко, до супочинку. Завтра розкажу тобі більше, бо і я зморений.

Але вона не рушалася з місця, мабуть, не довіряючи чомусь братові, котрого любила по давньому вірною сестринною любов'ю. – Тобі щось прикре трапилося? – допитувала-ся, шукаючи його очей.

– Дай спокій з угадуванням, Марійко, – відповів неохоче. – Завтра днина.

І, не роздягаючися, кинувся на постіль. Ще хвилину стояла сестра перед ним і гляділа в його очі. Вони горіли з хвилиного зворушення і вражали майже чорно. Вона всіла нараз

без слова коло нього, притулила своє обличчя до його і шепнула:

– Мовчи або не мовчи, а серце сестри ти не обманиш. Ти мав щось нині. Скажи лише одно слово: *добре чи лихе?*

– Гаси світло, сестро, зроби ласку.

– Не піду. Я маю право на тебе, ти мій самотній брат. Хто тобі кривду заподіяв?

– Я сам.

– *Як мені се слово розуміти*, Юліяне?

– Я заручився з Евою.

– І се кривда?

– Бо я *того* ще не хотів. Навіть у контури ще не вбирав. Мріяв лише... усував у будучину...

Сестра дивилась на нього, здавалося, без розуміння, а відтак додала упавшим голосом:

– А вона, чи любить тебе?

– Любить.

– А ти її?

– Іменно, Маріє, іменно. Гаси світло та йди. Мені темні треба, тої великої темноти, в котрій чоловік відчуває себе по глупих або нікчемних учинках мерцем, доки не наступить спасеніє і він не воскресне до нового життя. Ах, мрії мої, Марійко, мрії...

– Господь з тобою, брате! Який ти самотній. Але спи і впокоїся. Гріх так сумувати молодому чоловікові.

– Не буду, сестричко Маріє. Але йди. Та ні, дай мені ще твою руку. Ту чисту, вірну руку, котру освячує щоденна чесна праця, нехай поцілую її...

Вона подала правицю, а він, притискаючи її до своїх уст, сказав здушеним голосом:

– Гаси світло, скоро, скоро...

Вона, перелякана, загасила скоро світло і вийшла з кімнати.

.....
„Апостол черні“ Юліян Цезаревич, з військовою відважною кров'ю в жилах, з замилюванням і смыслом для науки, з бажанням організувати, як треба і гинути для добра народу, без диспозиції до понижування себе ради себе або й других. Юліян Цезаревич – апостол черні...

Уснув мертвечим сном...

Схиляється Ева чорнобрива, збиточна, над ним, і каже, викривляючи погірдливо уста: „Апостоле черні, тебе кличуть мужики. Дитину принесли до хресту“. Вона вдарила його по щоці і кинула боханець чорного хліба, принесений „черню“, перед ноги, котрий, твердий і присохлий, покотився по долівці.

Апостол черні доробився!

.....

Христос прощає гріхи тіла, коли проступник виявляє чисту душу.

.....

Кличуть до хорого на кінець села. Мороз тисне, зима, а завтра – на похорон до бідної вдовиці, де остала купа дітей, що випрохує безнастанно хліба.

.....

Тут і там обзиваються жаління, що люди починають зневажати закони моралі, починають жити якоюсь „вільною любов'ю“. Тут пара, там дві. Регочуться з його завваг, аж стає якось лячно, соромно. Повстають темні духи, що порпаються в житті його, шукають. Апостол черні!

*Коханий мій хлопче, ходімо зо мною!
Гулятимем гарно-прегарно з тобою!
Квітками в нас пишно лука процвітає,
Парчею матуся мене зодягає...*

Христос поблажливий для гріхів тіла...

Він волів перебувати у товаристві легкодушних женщин і фіглярів-комедіантів, чим у товаристві фарисеїв – був тієї гадки, що жоден чоловік не є пропачий, котрого душа не є пропача.

.....

Дощ ллється. Сльози його спливають по вікнах. Десять блиснуло раз по раз, дерева гнуться покірно, піддаються бурі, що батожить їх і нараз втихає.

Знайомий голос, мов небесний, сповиває його пошарпану душу, і чиясь рука обтирає йому піт з чола, і він чує: „Тобі буде прощено. Мужчина є духовник, а жінці дозволено жертвуватися. Вставай і йди, сину“.

Мов по грізній бурі на морі, що затирає всі попередні сліди найменшого переживання душевного, радості, любові, горя, а пам'ятає лиш небезпеку життя і визволення з неї, так почув себе Юліян по сильнім скріплюючій сні, коли сонце розкинуло свої лучі, з тим і в його вікно, і йому просто в очі. Вскорі по тім і по короткій розмові з сестрою, що перша заглянула весело до нього, а далі був він уже на ногах і готовий до виходу. Поранок був погідний, чудовий, вчорашні переживання станули йому яскраво перед душею, і його перша гадка була: причастіє та Ева. Се мусив він вперед перебути, а потім до неї піти, *Він мусить* взяти її під опіку, а може, й захистити перед гнівом і образою родичів.

З собою він уже впорався, а взглядом так, як би упорався, *і тепер* уже зможе супокійно заявити о. Захарію про *те*, що досі мав лиш як щось, що терпиться у глибині своєї душі, що усував від себе, а про що вчора при кінці своєї сповіді лиш натякнув душпастирю як батькові своєї нареченої.

Чому якраз *те*?

Бо се був такий рух в його душі, що мов загадочною силою важив на нього, і він мусить йому піддаватися. З яким результатом – се інша річ, але піддатися мусить.

Від кількох літ, ні, від часу врятування о. Захарія і його Еви з-під кінських копит, він запам'ятав існування того руху, ніби манюсіньку капельку заліза на дні своєї душі, котра, ніби не існуючи на ділі, а все-таки стояла йому на заваді у деяких моментах, хоча, по правді, не інтригувала його до жодних чинностей. Аж під впливом вчорашніх *переживань* вона окреслилася і зросла до якоїсь потуги, що ніби взяла верх над ним і наказувала *так* поступати, а не інакше, щоб щось погодити в його житті. З яким наслідком – се інша річ, цілком інша, але на парохіяльнім, знанім нам, ґанку, зверненому до обширного подвір'я і дороги, на котрім рік-річно стояли літом олеандри і між ними високоспинний фотель

о. Захарія, вичікувала і виглядала його около десятої години по службі Божій перед полуднем Ева. Побачивши його врешті з ганку, вона поспішила проти нього і всунула довірно свою руку під його рам'я.

– Ево, – упімнув він її мимоволі, вказуючи на отворену кімнату їдальні, де звичайно і по більшій части пересиджували домашні й звідки тепер доходили до них голосні голоси, з яких пізнав Юліян голос о. Захарія і бабуні Орелецької.

– Ах! – відказала Ева нетерпливо, переходячи мимо сього, а опісля додала півголосом: – Я сама ставала вже перед судом, Юліяне, ще раненько, і вже по всьому. Не задержуймося тим. Чей же старі звичаї і погляди на традицію не знищать нам нашу будучність. Ми собі самі виборемо право бути щасливими в нашому смислі.

– С-с! – упімнув Юліян, вдруте глянувши на ню зчудовано, але вона, як перше, скривила своїм звичаєм губки і вказала голівкою у сторону вікна, до котрого коло ганку доступили, щоб слухав.

– Через вас, пані тещо, – чувся грізно голос о. Захарія, – покритося наше серце жалобою. Опустіть мою хату, щоб я вас тут більше не бачив. Ви, ви і ще раз ви всьому винні. Се проклін злого вчинку.

– Отче, зятю мій, ради Бога, спам'ятайтесь! Що вам Господь дав мене винуватити? – благала бабуня.

– Так я повинен був уже давно поступити, то не був би сьогодні... – і тут урвався голос, мов грудь, що ним керувала, набирала віддиху, – а так я поблажав, не мав енергії зібратися на рішучий крок – указати вам двері, і ви зі своїм нещасним налогом, зі своєю фанатичною прив'язаністю до моєї дитини потягнули і її у свій нещасний вир.

– Татунцьо заборонить бабуні вступ до нашої хати! – зойкнула Ева з страхом і вхопилася нареченого.

– Не бійся. Він задобрий, – успокоював Юліян, і обоє вступили на ганок. Але голоси не втихали, і прилучився до них ще й хлипаючий голос їмості.

– Бабуня, бідна нещаслива бабуня, вона не винна, – кликнула співчутливо Ева. – Вона перша простила мені і обіцяла захищати мене, у чім би й треба було, на неї можу числити. Я за неї також заступлюся, побачиш.

З тими словами побігла до кімнати, де змагалися й знизилися голоси. Не дивлячися ні на кого, вона зсунулася батькові до ніг.

– Я сама тут одна винувата, батеньку. Я вже відразу сказала, і ви бабуні не торкайте. Вона нещасна – не знаєте? Ми мусимо собі наші провини прощати, ми мусимо любити один одного! Ох, бабуню, аж тепер я розумію, що значить терпіння, що може жаль, – і, звертаючися наново до о. Захарія, прохала: – Своєю добротою поблагословіть мене, батеньку, гнівом не вбивайте, бабуні не робіть кривди. Я вас благаю за неї, за себе, я молода...

– Молода, молода, зятю! – пронісся зворушуюче голос бабуні Орелецької.

Та тут підняв душпастир раптом руку і, здавалося, якісь тяжкі слова рвалися йому на уста, вимінені до старухи і внучки, але він їх не вимовив, уста йому не послужили, а рука впала безвладно. Він відвернувся до відчиненого вікна, склав руки на груди і потонув очима в висоту. Тут він стояв якийсь час неповоротно, поважний, як смерть. Здавалося, згубив на якийсь час слух для оточення. До нього не доходив голос його доньки – прохання не забороняти бабуні вступ до його дому, – не зворушував його. Може бути, він бачив у тій хвилі іншу картину, що скупилася всю його істоту, там, у висоті, але ніхто се не знав.

У хаті запанувало мовчання. Здавалося, якби ніхто не віддихав, не ворухався, наче тепер совершалася містерія, повна тайни і святости, що мала душпастиря й ображеного батька помирити.

Хвилі минали.

Лиш один відважився се мовчання перебити. Се був Юліян, що непомітно ввійшов до кімнату. Він задержався на мить на місці, а відтак небагатьма кроками опинився коло о. Захарія і промовив поважно:

– Я переберу на себе ваш смуток, отче! Я молодий, і мій жереб упав. Простіть Еві! *Я вступлю на богословіє.*

Що було в голосі молодого чоловіка, що душпастир прокинувся? Вразила його супокійна рішучість чи було в словах його щось надзвичайне? Його очі спинилися на обличчі молодого мужчини зчудовано, неначе не розуміли його, а Юліян, блідий, але рішучий, стояв перед ним і вижидав одно-

го-одніського слова, та жахаючися в душі видом сього, бо аж тепер завважив побіліле на висках волосся.

– Я Еві вже простив, – відповів о. Захарій, відвертаючи погляд від молодця. – Коли ніч проминула і настав Божий день, я її простив, однак щодо „батьківства“, то їй вже того не потрібно.

Ева заридала:

– Жадайте від мене, чого хочете, батеньку, я все сповню, лише щоб ваш жаль перемінився в давні почування до мене.

Батько вмісто відповіді зітхнув.

Ева не звертала очі з лиця батька й, утираючи з них сльози, що раз по раз заповняли їх, сказала:

– На *одно* дайте мені відповідь, отче, лише на отсе одно. Нащо дав Бог гарні ночі, що люди п'яніють від них, навіщо навіває мрії на людську душу, наче поширює її і робить з них невідповідальними за свої вчинки? – Вона станула близько перед батьком і мов виростала при тих словах, домагалася своїми очима відповіді.

О. Захарій, зустрівшись з очима доньки, відвернувся.

Та тут бабуня заворушилася.

– Батько тобі не скаже того, що я тобі скажу, – вмішалася вона. – Він душпастир. Але зате я, хоч жінщина, дам тобі сама відповідь. Се ще замало, що ти казала, буцімто Господь зсуває на людську душу мрії. Се так буває тому, щоб на землі й смертним був рай. Такими ночами ми, радше скажу я одна, забуваю за своє горе, за свою самотність, упоююся тим, за що мене в ясну днину картають, бо сонячне світло зрадливе. Коли я в таких ночах упоєна, мені здається, що округ мене вдвоє широко, що я гідна Бог зна що вдіяти... ми не при умі в таких ночах, у таких моментах, ми такі щасливі, я чи хто другий, що не відмовляємо нічого людям, а надто тим, що їх любимо. Я говорю з власних досвідчень і переживань, бо я налогова. Через ціле моє життя мені чогось не доставало, я побивалася за чимось чим-то. І все дарма. Маєток був, а воно все у мені зростало і брало верх наді мною, і я того не находила. Може, ти як моя наслідниця те ліпше мене зрозумієш. Впрочім, і ти, і він, і гарні ночі й мрії і... і... – тут вона урвала. – *Нащо* те все, питаєш? А воно, злюще, вихоплюється з тебе, як злодій, як вихоплюється воно і з мене, коли я сама і неспостережена, – і тут знов умовкла,

віддихаючи глибоко, мов скинула тягар з душі. – Ангелику мій, одинока радосте моя, – тягнула по хвилині далше. – Нащо те все? Чому не може все так бути, як люди хотять, як ти або й хто інший хоче? Твій батько хоче мене з тобою розлучити. Нехай пробує. Так, я налогова. От, нехай чує і сей молодий чоловік, що тебе любить. Нащо тебе любить? І пощо ти його любиш? – і тут розреготалася нараз бабуня вголос. – Капітан Юліян Цезаревич встав із гробу... – говорила, мов не тямлячися, – і хоч він, той капітан, ані на хвилину не бажав тієї бабуні, не діткнувся навіть її устами – він любив другу, але зате його *внук* любить її *внучку*, що унаслідила всі *прикмети Альбінських*. Ось на отсе дайте мені відповідь, отче зятю. Воно так є, бо чомусь так мусить бути, і ніхто сьому не винен.

Сказавши се, старуха звернулася нараз до їмості, котра мала очі й уха лиш для свого мужа і доньки, і, підводячи визивним рухом руку, кликнула:

– Давай трунку, донько, нехай досвяткую „Еву“! Нині я ще вчорашнім переживанням дихаю, а ти, Евко, успокійся, ти чула, що твій батько простив тобі. Він добрий і мудрий. Він душпастир. Хто ж інший має прощати, мирити, як не він?

О. Захарій підніс руку, наказуючи мовчання, як недавно, однак вона, незважаючи на те, говорила далі.

– Гадаєш, доньцю, що був би прокляв? Пусте!.. Хто проклинає любов, той проклинає молодість. А душпастир се знає...

І, сказавши се, вона виплила з кімнати, а молода дівчина поспішила за нею, не оглянувшись ні на кого.

Через хвилину панувало мовчання, і було чути лиш бренькіт великої мухи, як товклася коло шиби. Якийсь опізнений барвний мотиль влетів через отворене вікно до хати і, перелітаючи кімнату, розширив крильця, сів на мить на рамках якоїсь картини і знов відлетів. Їмось піднялася і нечутно опустила своє місце, вийшла скляними дверима через ґанок, звідки звернулася до пекарні.

О. Захарій звернувся до Юліяна, що сперся спиною коло другого вікна, стояв тут у поважній задумі.

– Чи я вас добре зрозумів, Цезаревичу, чи справді ви мені сказали, що рішилися вступити на богословіє?

– Так, отче, – відповів *Юліян*, звертаючися повним обличчям до душпастиря. – Я справді заявив вам, що рішився до того і тепер я хотів вас лиш ще спитати, чи вистарчить вам сього з *моєї* сторони?

О. Захарій поглянув зачудовано на нього.

– З *вашої* сторони? Ага! – додав опісля і вдарив себе злегка по чолі. – Себе ви хочете мені в жертву принести, молодий чоловіче? Що вам до голови приходить? Я на се ніколи не дозволю!

– Так, я рішився, – відповів *Юліян* поважно, зложивши руки на грудях.

– Так знайте, що я з вами не годжуся. Поступайте, як хочете, – з тими словами почав о. Захарій роздражнено по хаті проходжуватися. – Що за ідея! – покликував від часу до часу, споглядаючи похмуро на молодого чоловіка.

Юліян здвигав мовчки плечима.

– Незабавки я і виїду вже до Львова, хіба що ще, може, один хорий мій батько задержить мене якийсь час удома, а там ніщо не поклонить мене змінити отсе моє постановлення. Чи маєте ще якісь бажання, отче, взглядом *моєї* особи або, може, взглядом *Еви*? Я буду старатися їх точно сповнити.

– Ні, – відповів все ще роздражнено душпастир. – Хіба що ще докажу, що се з *вашої* сторони газардова гра вступати у стан, до якого не чується покликання, хоча, – додав, – я, з другої сторони, не таю, що мені було би мило мати за зятя богослова, котрий по моїй смерті міг би перебрати тутешню громаду, мною вже почасті в морально-релігійному дусі виховану, і повести її так і далше. Особливо молоде покоління, але не під варунками, як ви їх мені оповістили.

– Ви передасте її мені, отче, бо я від свого постановлення вже не відступлю.

О. Захарій не вспів ще висловити молодому чоловікові свої дальші міркування, коли їмость появилася наново в кімнаті, а враз з нею й *Ева*.

Душпастир поглянув на свою доньку довгим поглядом. Чи сліди сліз на її личку зворушили його, що дрижав через ціле своє дотеперішнє життя над одиначкою, чи було се що інше, що запанувало ним у тій хвилі, доста того, він, розваживши

над чим-то і нараз звертаючися в ході до Юліяна, сказав поважно, майже строго:

– Заким що буде, пане Цезаревичу, заким буде так, як ми говорили, я вам тепер передовсім як батько поставлю одно питання. Чи ви любите мою доньку?

– Так, отче, – пішла відповідь поважно з уст молодого чоловіка.

– Чи ваші почування є того роду, що можете... але ні... – поправився нараз нетерпляче. – Ми виразимось простіше. Чи ви почуваете в собі силу додержати своїй нареченій обіцянку одруження? Ви... ви бували у світі і, щоб правду сказати, я вас тепер *мало* знаю.

Юліанове обличчя змінило барву.

– Як се питання належить до мого дотеперішнього поведення у вашій хаті, отче, то нехай не мине і воно мене, – відповів він.

В його очах заблисла сльоза урази.

– Татунечку! – кликнула тут Ева і, як стояла, підбігла до батька і зарила своє лице на його грудях. – Що спонукує вас обиджати Юліяна таким підозрінням?

Вона поглянула через плечі до нареченого, усміхаючись, хоча і в її очах блистіли сльози. Але Юліян не обзивався. Стояв мовчки й не оглянувся за нею, лише коли дівчина, затримовжена, опинилася коло нього і любими словами примусила його поглянути на ню, він се вчинив. Його лице змінило барву, а уста легко викривилися. Ева злякалася:

– Мій любий Юліяне, – заговорила стисненим голосом, з котрого пробивався плач, – ти вражений, але батько, певно, не думав так зле. Татунечку... – просила, звертаючися знов до душпастиря, котрий не переставав міряти хату, і більше не годна була вимовити. Вона мовчки вхопила рам'я свого нареченого і ждала.

– Так, Ево, – обізвався врешті о. Захарій, здержуючись у ході около молодих людей. – До такого питання спонукала мене твоя вдача, Ево. Не відтягайте ніколи своєї руки від неї, Юліяне, тої руки, що врятувала її свого часу від смерти чи каліцтва, як не раз я говорив. В Еві є щось непостійне, її опановують різні пориви, що раз рвуть її до доброго, часом до геройства, а часто і до нерозумних учинків. Наколи б до того ще й не ті божевільні слова її бабуні, що в Еві задерж-

лися всі знамена Альбінських, я б ніколи не був ставив так питання.

– Справді, з бабунею треба числитися. Вона небуденна, – обізвався тепер з притиском Юліян.

– Простіть, пане Цезаревичу, – обізвалася тут нараз і їмость, зближаючися до молодого мужчини і доньки. – Я маю також кілька слів до сказання, хоч цілком в іншому керунку, як мій муж. Вони відносяться до нас, усіх тут зібраних. Я не знаю, чому тут стільки зайвого говорити, – сказала піднесеним голосом, – вмісто порушити те, що є найважливіше. Краще обрядити, коли мало б відбутися *вінчання*, чим розводитися над вдачею Еви і над вашим постановленням. Обговорити й назначити передовсім час весілля.

– Я прийду в означений час по Еву, отче, – обізвався Юліян твердо. – Але спочатку мушу сам із собою упоратися. Розуміється, що не хочу бути лише мужем своєї жінки.

О. Захарій відступив назад о крок, а їмость видивилася заляканими очима на Юліяна.

– А Ева, а весілля? – спитала майже з розпукою.

– Ева буде до того часу при вас, родичах.

Ева, що ще тулилася до нареченого, прокинулася при тих словах з цілою живістю своєї вдачі:

– Юліяне! – кликнула, – що тобі Бог дав? Я буду при родичах? Тобі не відомі мої наміри? Ти вже забув, що я ще вчора говорила, що їду не примінно на медичний факультет і що через те між мною і батьком зайшли суперечки й непорозуміння?

Юліянове лице перебрало при заяві молодой дівчини вираз холодного зчудування.

– На медичний факультет? – спитав, а вслід за тим додав: – Так, ти все говорила про те, се правда. Мені се відомо. Се було *до тепер*. Але тепер ти повинна зрозуміти, що сей намір мусить уступити перед іншими обов'язками, мусить бути знесеним. Відколи ти стала моєю, а з тим нареченою *богослова*, ти не можеш віддаватися медичним студіям.

– Юліяне! – кликнула Ева вдруге і сплеснула в долоні. – *Богословом*? Ти? Богословом? Відколи се? Я ніколи не чула з твоїх уст, щоб ти хотів коли бути священником. Я уявляла собі тебе не інакше як ученим, професором, урядником, військовим, усім іншим, чим хочеш, лиш ніколи *попом*! Ні, ніколи *попом*!

– Попом? – повторив Юліян придушеним голосом і спинився близько перед Евою. На його блідавім лиці виступила краска. – Ево, схаменися, що говориш? Чим є твій *батько*? Не священником?

– Оставте її, Юліяне, – вмішався о. Захарій, з дивним супокоем, усміхаючись гірко. – Вона ніколи неправдою не орудувала. Вона і тепер висказала її.

Сказавши се, він повів рукою по очах, неначе на них зсунулася на хвилю заслона. Перед ним неначе відчинилася на мить і замкнулася безодня.

– То будь ним, як хочеш; ні, будь *чим* хочеш. Я проти того нічого не маю. Але щодо мене, я піду на медицину! – вона говорила роздражнено, і її очі запалали раптовим гнівом.

– Ні, Ево, – наставляв Юліян твердо на своїм і, притягнувши зворушену дівчину до своїх грудей, тулячи й успокоюючи її рухом щирої любові. – Се не може бути. Хіба ти вже так скоро забула, що мене любиш і не знаєш, що місце жінки при боці її чоловіка?

Він схилився над нею і шукав її очей, що оминали його. Послідні слова, вимовлені ним півголосом, не остали без впливу на ню. За якусь хвилину вона впокоїлася і сказала:

– Я се не забула, Юліяне, але те, що мені найважливіше, наймиліше з усіх бажань, окрім твоєї особи на світі, ти забороняєш мені. Я ж одна кажу тобі: ти йди собі на богословіє, вибирай собі фах, який хочеш, а я буду лікаркою.

– На селі будеш хорих селян лічити? – спитав він і усмінувся. – По селах інтелігентів мало, Ево. Ти не береш сю справу доволі поважно. Лікарський завід нелегкий. Скидаєшся обов'язків жінки душпастиря, що повинна по його стороні витривало стояти, щоб і добре, і гірке з ним ділити, а хапаєшся... – він не докінчив. – Роздумай, Ево.

– Роздумую. Ти можеш бути і вчителем *релігії* в місті, як до того прийде, а я буду лікарювати. Не так? Ах... будь добрий і послухний, Юлику. Ми можемо се так гарно погодити, – благала і пестила голосом. – Ти не пожалуєш, маючи жінку-лікарку, лише дай дозвіл.

Хто б його був не дав на його місці, в котрого вона стала наче кращим світом і котрій він не мав сили в тій хвилі опертися.

І до родичів, що стояли без слова, звертаючися, сказала:

– Дайте нам дозвіл бути щасливими, батеньки, щоб нам щасливо велося, бо без нього я не поїду до Швейцарії. Юліян дозволяє.

– Позволяєте, Юліяне? – спитав батько, вп'яливши свої очі, великі голубі, у тій хвилі остерігаючи очі, в лице будучого зятя.

Юліян підняв брови вгору і притакнув мовчки головою.

– То я лише докину свій дозвіл, якщо воно щось допоможе, до вашого щастя, але средств на ту ціль у мене нема. Ева знає, куди вони в мене йдуть.

– Знаю, знаю, таточку. Для ваших бідних, голодних у громаді, на шкільні книжки. Для дрібних невдячників, на сирітську касу, на шпихлір у неурожайних роках, для калік і що я там знаю, лиш не до банку для своєї одиначки! Але гроші – марниця, – додала весело, майже пустотливо, – бабуня дасть, бабуня!

– А я не даю дозволу, Ево, щоб се знала, – обізвалася нараз несподівано і твердо їмось. – Попаді медицини не треба – на селі можна і домашніми ліками лічити, є їх там доволі, лиш їх літом узбирати й упорядкувати треба. На місці твого нареченого я б ніколи дозволу не дала. Учися прясти, ткати, господарки в полі, коло худоби ходити, і воно тобі також гарний процент в лоно кине; до того організуй жіноцтво, щоб не було темне, забобонне... я одна...

Але Ева сього вже не дочула. Як стояла, так погнала вона до бабуні, котра знаходилася в сусідній кімнатці й заїдала спокійно другий сніданок, маючи перед собою окремо на маленькім столику шинку, масло і склянку маслянки.

– Їду до Швейцарії, бабуню! Лагодить гроші. Всі дали дозвіл, і мій Юличок, і татко... – про матір не договорила.

О. Захарій саме тоді звернувся до Юліяна, що сидів блідий, задуманий і гриз уста.

– Нащо дали ви сей дозвіл? Чи се тепер потрібне? Мені се не зрозуміле.

– Може, й потрібне, отче. Тяжко відмовити, – відповів сей. – Хто годен у будучність поглянути, якою вона може ще виявитися? Знання і фахова наука ніколи не можуть пошкодити

жінці, а й матеріальна допомога теж придасться, а все разом як поширює горизонт! На чужині інакше на це дивляться. Я думаю, що нам обом не вийде жодне лихо з того. Хто не ризикує, той не виграє.

На ті слова їмость встала зі свого місця і опустила кімнату.

Знов поважна мовчанка. Юліян кунив папіроску і витискав дим через вікно, знаючи, що душпастир не зносив його.

– Дайте ще слово зажуреному батькові, Юліяне, що будете Еві не лиш мужем і приятелем, але й батьком і всім, чого вимагатиме ваше спільне життя. Я чую, що моє життя не буде довге. У моїх грудях наче урвалася струна... – і не докінчив.

– Даю вам те бажане слово, отче, і клянусь перед вами і Богом, що додержу його хоч би й поза гробом.

У кімнату до обох вернулася бабуня з Евою. Ева забрала Юліяна в свою кімнату, де говорили, радувалися собою і застановлялися над своєю будучністю, про їх від'їзд та обчислювали, чи і коли знову побачаться. Вона завтра напише до панни докторки Емі, з котрою виїде на перший рік до Цюриха, як давно вже умовилися, коли настане той щасливий момент, коли вона покине батьківщину, а він, Юліян, до хорого батька, а опісля до семінара.

– Се добре ви зробили, зятю, що дали остаточно Еві дозвіл на виїзд за границю, – заговорила Орелецька спокійно, ласкаво, мовби роздавала посади, й утерла ще раз малою хустиною уста по добрім сніданку, до о. Захарія, що шукав за якоюсь книжчиною на комоді, приваленій ще часописами і деякою посудиною, і при тім витер ще одну сльозу з очей.

– Радуйтеся.

– Радуюся, зятю, щоб ви знали, що не плачу, хоча як гірко мені буде, старій, розлучатися з нею. Та чи не шкода їй тут молодий вік марнувати? Побачите, що будете мені ще дякувати, що стану їй помічною дібратися до цілі. Дасть Господь, і ви, і я, і її матір, і її народність, і найбільше вже той її пан Цезаревич діждемося потіхи і слави з неї. Вона не даром, хоч у другім поколінні, але все з *Альбінських*, а ті... – тут вона глянула з-під окулярів на о. Захарія, похитала многозначуще головою, відтак взялася до своєї улюбленої роботи, а то

плетення панчіх для „малої“, які носила всюди з собою у своїй ручній торбочці, а попри ню подеколи й *краплі* від болів під серцем. Вона розпочала плетення з такою швидкістю, що дроті мигали, мов срібні іскорки, між її пальцями.

О. Захарій, знявши з клинка свій капелюх, взяв з кутика свій ціпок у руку і, не промовивши ні слова, вийшов з хати. Бабуня відвела його живим оком аж до дверей. А коли сі зачинилися за ним, пробурмотіла під носом: „Рор рорет...”¹ І, пригнувши малу пляшечку з „краплями“ до уст, усміхнулася солодко.

Слідуючої днини від'їхав Юліян додому, і в цілیم парохіальнім домі запанував супокій. Сонце палило землю, і вона дишшла ще по недавній зливі потрохи вогкістю, особливо, де чорнілася свіжа оранина. Золотисті й червонясті овочі – груші, яблука – звисали, пересичені сонячним світлом, на галузках у саду, а в зільнику пишалися стрункі мальви різної барви, георгини, купчаки, гвоздики й інші осінні й пахучі цвіти враз зі скромненьким пахучим горошком. Усе те купалось у оп'янюючій гарячій й лиш ледве помітний вітерець дотикався їх хвилинами.

Вікна кімнати над зільником стояли широко відчинені, мов набирали повними грудьми свіжого воздуха, а білі їх корункові занавіси ясніли проти сонця і виказували свої гаптовані узорі. І вікно одної бічної кімнати стояло відчинене. Се була кімната Еви. Недалеко нього ріс високо корч калини, а її дозріваючий овоч червонівся китицями й зазірав аж у кімнату. Там не було нікого.

На одній з її галузок сиділа якась пташечка й щебетала. Але ніхто не чув її співу. Ніхто і не визирав з дівочої кімнати. Тишина і тишина. Перелякавшись нараз наче сама з себе, вона знялася і відлетіла.

Дальше, трохи поза частию овочевого саду, зачувалися голоси.

Там знаходилась їмость. Вона зібрала службу, бо сьогодні була робітна днина. Зривали сливи, хоч, може, деякі з них трохи завчасно, але вона була сьогодні якась наче без супокою

¹ Рор рорет (пол.) – піп попом.

і раз по раз бралася за іншу працю. Дехто зривав їх по деревах, другі зсипували їх з кошиків на купу, перебирали дозріліші окремо, а слабші йшли на лозницю. Вона ж сама сиділа на низькім стільчику, доглядала сю працю і стереблювала одну по другій китиці маку, зсипувала його на розпростерту скатерть, і заходило в голову, що за „попадя“ буде Ева і як то все несподівано склалося, зовсім наче на наказ чужої сили, як лихої, так і доброї. Час від часу вона усміхалася до себе, а й втирала малою хустиною і сльози. Се останнє на спогад, що Ева все-таки покине їх, старих, і відлетить у чужі сторони.

Ева якийсь час ходила смутна і до сліз розжалоблена по від'їзді Юліяна, а хвилями знову на спогад виїзду свого за границю, ущасливлена до збиточности, віднайшла батька в читальні. Тут прилучилася вона до нього і пішла з ним далеко в село, куди треба було йому зайти. Під час ходу схоплювала кілька разів звисаючу руку батька і, цілуючи її щиро по своїй вдачі, просила не гніватися, а що найголовніше, не журитися її будучиною. Вона ж хоча і поїде за границю, то свого „тунечка“ не забуде, на його поважний поклик зараз вона і звідти прибуде. Якось люди подорожують, і нічого злого їм не трапляється. А щодо її заручин з Юліяном, то вона його так безгранично любить, що за те вже хіба і святий на ню не погнівається. Він такий неслуханно добрий для неї, запевняла, любить її так поважно і так гарно розложив їй їх спільні життєві плани, що їй з ним перед нічим не лячно. Говорив, що про все їх майбутнє спільне життя буде її з батьківщини інформувати, на дусі піддержувати, а сам якнайпильніше студіювати. Вона лише нехай дбає про своє здоров'я, про студії, не підупадає надто чужим впливам, а головне, не забуває, що вона наречена *українського* богослова, має колись сповняти обов'язок української жінки душпастиря, а і як українська лікарка в суспільстві працювати.

Батько мовчки прислухувався тій говірці й від часу до часу лиш притакував головою сам. Не був настроєний до бесіди.

– А бабуня, татунечку, – пригадала собі нараз Ева і кликнула: – Бабуня запевняє мене, що і рік не мине, як Юліян Цезаревич „*вилетить*“ із *семінарії* й опиниться на іншому факультеті. Де йому, каже, межі мужиків на село, він для інтелігентнішої верстви уроджений! Се раз, казала, а, по-друге, він з вояцької родини, у нім вояцька кров. Треба Цезаревичів

знати, вони мають свої голови, з ними не зробиш так легко, що хочеш. А Юліян не буде інший, як його батько і дід, яблуко не паде далеко від яблуні. Так казала бабуня на моє невдоволення, щоб мене потішити, що він записався на богословіє. Але я вже погодилася з тим, я ж його люблю, шалено люблю, нехай би й дроворубом був, лише коли б мій!

Молода дівчина перегнулася і чудно, жадібними очима, майже здержуючися від віддишу, заглядала в очі батькові, вижидала з його уст батька відповіді.

Але вона дарма ждала.

Ті уста не відкрилися і не дали на її сьогоднішню балачку відповіді.

Удома Юліяна привітала тишина й поважний мир, що мов шовком обняв його, а мати з своєю добротою, притискаючи його без слова до своїх грудей, неначе уділила йому свою рівновагу. З батькового лиця спинилися великі смутні очі на любимця, і він простягнув до нього руку й усміхнувся:

– Ходи, сину, ходи, я вже на тебе, мов на спасення, жду, – були перші слова хорого, якими привітав сина, котрого зміна з виявленням погіршення його хвороби вразила сильно.

Прибувши, він майже виключно віддався йому. Відтак вже і Зоня з хлопчиком і її муж поз'являлися повітати брата й розпитати про віддану сестру, її життя і про покутівських, неначеб він по довгій відсутности, а не з ледве десятиденної проїздки вернув.

Так першого дня, а опісля пішло все своїм звичайним ладом. Кожде ставало до своєї праці, дні минали, як удари годинника, лиш матері й Юліянові минали вони тяжче, бо хвороба батька виступала щораз грізніше і винищувала його обезсилений організм до крайности. У його присутности говорено лиш півголосом, син з матір'ю порозумівалися немногими словами, щось невмолиме зближалося очевидячки, тільки одна Зоня говорила на самоті одверто про те, чого треба неминуче сподіватися, а й то лиш у себе на другій стороні мешкання, а коли стрічалися в сінях, у садку з матір'ю, куди вибігала відсвіжати чоло або відітхнути з повної груді, звичайно держалася назверх ціпко, твердо, начеб нічого не змінялося.

– Ти змарнів, брате, – замітила вона раз любо і погладила брата по волоссю.

– Часами так і буває, сама знаєш, – відповів коротко. – Коби лиш *там* муки не збільшалися, – й указав головою в сторону, де знаходився хорий.

Мати поводитись спокійно, її вид не зраджував її душевного стану, лиш тоді, коли в сусідній кімнаті від хорого не було нікого, вона клякала і перед хрестом Спаса молилася гаряче, здавлюючи плач у собі, о полегшу в терпінні для *нього*. Опісля, обтерши сльози старанно, щоб найменшого сліду по них не було, вона йшла до хорого, розраджувала й улагіднювала мудрими словами його нетерпливість до лежання, по розмові знову пересиджувала мовчки коло нього, не впускаючи його руки з своєї, особливо коли засипляв і болі не долягали. Скоро, заскоро вибирався він у неповоротну дорогу, не приготувавши їх навіть на вічне розстання, не будучи навіть і таким-бо старим, діти ходили мов уже осиротілі, без усміху на устах і повні німої жалоби. Таке настало в малій хатині, де все був він головним творцем руху, все держав у своїх руках, обіймав думками.

Дні минали, як удари годинника.

– І тета Софія з М. була тут, і тета Оля відвідували нас, головно батька, – сказала раз матір до сина по його повороті з Покутівки. – Але я мало мала розради з них. Приїхали на один день, пересиділи коло хорого, то міняючися, то удвох перебували в його товаристві, як собі се ущасливлений, забуваючи й на своє терпіння, бажав, і відїхали. Осталось мені одно запрошення від них прибути до них на скріплення сил *колись* пізніше. Обі були любі й увічливі, одна перевищала другу в доброті. Також жалували чимало, що не застали батькового одинака. А мені то так важко було, – говорила, – у тих днях твоєї неприсутности, Господь знає, сину.

При тій заяві син, поглянувши в материнські очі, що мирили хоч який розлад у душі, і притиснув її так сильно до своїх грудей, що вона відчула, що в тій молодій груді мусило бути також щось, що було саме з собою не успокоєне...

– Хоч ти не будь такий маломовний, – казала, але сама не питала нічого і лиш сльозу мовчки обтерла, що проблисла в її очах.

– Колись, мамо, колись, – відказав він стисненим голосом і усміхнувся насилу. – Ми ще маємо час. *Тепер* нам треба зосереднитися коло батька. Ви знаєте...

І вже було їй по тих словах сина легше.

Одного дня в пообіддя, коли Юліян сидів коло хорого і саме перечитував лист від Оксанки уголос, котра розвідувалася наново про стан здоров'я батька, хорий обізвався до сина з просьбою поглянути за матір'ю, чи вона удома.

Сей встав і вчинив, як бажав хорий.

Матері не було. Не було і в сусідній кімнаті, де найчастіше перебувала при шитві, надслухуючи при тім кожного руху хорого, чи не треба було чого йому.

– Мабуть, вийшла з хати, бо ніде її нема, – сказав по короткій пошукуванці син.

– То ходи сюди і сідай! – сказав батько.

Юліян вчинив се і по кількох хвилинах спитав хорий, чи він обдумав се, *як буде з матір'ю, коли він, батько, замкне очі.*

Юліян перелякався того питання, бо не сподівався почути подібних слів. По хвилі надуми і знаючи батьковий звичай – на ясні питання відбирати такі ж відповіді, він сказав:

– Я гадав би забрати маму до себе, коли ви вже таку тему порушуєте. Але вам нема чого такими гадками займатися. Дасть Господь, криза у вас промине і ви ще проживете між нами. Тепер займайтеся тільки *своєю* особою.

Батько заперечив головою.

– Як уже, певно, тобі відомо, були в нас моя сестра, ваша тета Софія з тетою Олею Альбінською відвідати мене. Коли я їм, особливо моїй сестрі, про стан свого здоров'я одверто говорив і як старшу й одиноку мою родину просив заопікуватися вашою матір'ю, особливо Оксанкою по моїй смерті в разі потреби поопікуватися, вони подали мені для мого успокоєння на такий випадок готове порішення, до которого я лиш свою згоду мусив заявити. Мати о тім ще нічого не знає, – сказавши се, він умовк. По хвилі мовчання зі сторони

сина він заговорив далі: – Тета Софія забере матір до себе, дасть їй та Оксані мешкання, а ви обоє будете її по можності матеріально піддержувати. Отся хатчина, як вам усім відомо, є її власністю, дохід з неї належить їй і лиш вона одна має право або обтяжити її в потребі гіпотекою, або продати. Я знаю, що ви всі, діти мої, любите і шануєте маму, бо вона вам більше чуття і серця давала, чим я...

Сказавши се, він зсунувся безсильно взад, затиснув уста, й дві великі блискучі сльози скотилися по його лиці.

Юліян боявся на хорого глянути. Невимовний раптовий жаль стиснув його серце при словах батька, і на уста рвалося: „Ні, ні, тату, ні, трудовнику наш, і тебе любимо й шануємо... дай до ніг упасти, за все подякувати, за все, як воно від тебе йшло...“ Але він не смів мовчання батька переривати, доки сей сам його не перерве, що й сталося:

– Але ти, мій сину, ти будеш і надалі сам на себе полишений, – проговорив. – Або, може, дійсно враз із матір'ю заживеш? Зробіте, як зможете і схочете. Мені лише розходитьсЯ, аби вона, та моя вірна бджола, не зазнавала на старість злиднів. Ви молоді, будучність ваша... – тут набрав віддихом свіжі сили й по новій хвилі мовчання хорий сказав: – Ти, сину, в мене один наслідник. Ти все...

Він опустил голову і полежав часок із заплющеними очима. Тим часом Юліян, схиливши голову над коліном, заслонив рукою очі, щоб батько не доглянув, як у них зібралися сльози. Він ніяк не міг погодитися з гадкою, щоб отсе ходяче уособлення енергії, залізної волі й деспотизму проти себе і своїх, ся особистість із захватом до всього, що велике, героїчне перестало існувати.

– Юліяне!

Юліян прокинувся і звернув лице до батька.

– Тепер до тебе.

– Говоріть, тату.

– Отже, ти записався на класичну філологію?.

– Ще ні, тату.

– Але вступиш на той факультет?.

– Вже ні, тату.

Батько підняв голову.

– Може, знов їдеш?

– Противно. Або ні. Я радше виїду.

Батькові очі заблисли й щось ніби усміх видобувався на його уста:

– Знову з Едвардом? Він тобою кермує. Але що се я говорю? Мене вже нема. Поступай, як знаєш. Я думав, що хоч до *кінця* мого забавишся межи тими стінами, де жилося традиційним, патріархальним життям, щоб *мама*, як мене будуть упускати в землю, не була сама. А тебе, як журавля, все по часі спокійного перебування манить кудись-то у вирій. Та ти мої бажання вже знаєш...

Він, як недавно, заплющив очі й лежав безмовно. Юліан схилився над хорим:

– Я не з Едвардом виїду, тату. Я змінив лиш свою постанову. Я вступаю на *богословіє*. Туди стелиться мені дорога. Саме, як ви сказали, традиційна і патріархальна.

– Підойми мене, сину... – попрохав нараз хорий, – і повтори ще раз.

– Я вступлю до семінарії, на богословіє до Львова.

У батька спалахнули очі якимось аж грізно.

– Ти мене дуриш?

– Я вас люблю, мій отче, і повторю святу правду.

– Але чому? – і хорий знову намагався піднятися. – На богословіє? Але причини? Ти скажи, щоб я не вмер, не дізнавшись їх, чому ти, не почуваючи в собі ніколи звання до... – і урвав.

– Я вступаю на богословіє без фальшу в душі, щоб міг з часом сміло людям в очі глядіти. У душі супокій і рівновагу віднайду щойно тоді, коли якраз візьму ту вагу на себе, котру я утримував колись яко легкий матеріал. Я не хочу яко мужчина перед самим собою паленіти, що не відпокутував за свої молодечі проступки, головно один такий. Я хочу у самому собі побороти те, що для мене таке важне є, щоб здобути право називати себе мужчиною чесних прикмет. Хочу мати право сміти бути гордим, бо ще не маю права бути гордим на справдішню батьківщину. Я, тату, їду яко покутник на богословіє. Се моя тайна. Але не перед вами, що вчили мене змалку бути характерним.

– Підопри мене вище, сину.

– Ви чудуєтеся тим? Коли я вернувся з подорожей, я так не говорив. Я був юнак. Але по пережиттю одного вчинку з моєї сторони я став видющим і неначе відразу дозрів.

– Я тебе не розумію... а може, моя голова тратить пам'ять.

Юліян притиснув своє лице до батьківських вихуділих рук, а відтак сказав:

– Я свого часу врятував одному з найчесніших, найідеальніших з душпастирів з небезпеки доньку, а може, і його самого. Відтоді він називав мене спасителем тієї дитини і за що обдавав мене щирою любов'ю свого благородного серця, був моїм батьківським приятелем, – тут Юліян умовк, неначе вижидав, щоб зворушення в його душі уклалося, а опісля тягнув далі: – Був, кажу, яким ми всі повинні бути межи собою і для ближніх, як Спаситель навчав; а одну дитину без його дозволу, без закону я потягнув за собою в область своєї особистості...

Хорій порушив головою. На його лиці показався вираз гніву.

– *Ти крав...*

– Назвіть се, як хочете.

– *Слабосильний, як дід.*

А по хвилі з напруженням спитав:

– Хто ж се є такий?

– Той, отче, звідки я недавно вернувся, – о. Захарій, а вона, тату, вже тепер моя наречена, онука пані Орелецької, вашої знайомої з хлоп'ячих літ.

Хорій дивився, наче неприємно, на сина, видно, блукав гадками в минувшині, а по часі надуми сказав:

– *Орелецька з дому Альбінських...* Я пригадую, оповідали, вона безнадійно любила твого діда... – і тут кивнув з усилям головою, його побільшені через хоробу очі загоріли вогнем і впали на молодого сина. – Я бачу, тут наче якийсь жаль місцем, а ти – жертва. Ах, хлопче, се якась інтрига демонів! Нахилися до мене, Юліяне. Нижче, щоб мої уста твого чола діткнулися.

Юліян схилив низько чоло і мовчав.

– Ради *нього*, того душпастиря ти се робиш?

– Він простив мені, отче.

Хорій усміхнувся недовіркою.

– Чи міг?

Юліян здвигнув плечима:

– Є злочини, тату, для котрих нема прощення. Мені здається, жоден суддя не осудив би мене так строго, як осудило

мене моє власне сумління, тому піду на богословіє, а затим і в народ. Я кину свої мрії і пожертвую себе тій діяльності, яка ніколи мене не манила. Коли моя амбіція, спосіб думання і якась погорда, а радше легковаження того стану поляжуть, і я переможу себе настільки, щоб став таким трудівником і чоловіком, що мій народ, де б я не був, буде мою працю благословити, тоді я буду з свого життя вдоволений і підойму чоло гордо. Звідси, – додав твердо і вдарив себе в груди, – мусить піти для мене суд і спасення. Звідси, *не знадвору*. Станувши таким, я знаю, я вдоволю себе, вдоволю і *його*, що не дбає про свою особу, а є своєю працею лише вірний слуга Божий. Тому, тату... – і тим словом скінчив своє обжалування, присунувся ще ближче до хорого і притиснув його руку до своїх уст.

– Тому, мій сину.

Юліян відітхнув глибоко і відгорнув волосся з чола. Був блідий, а очі, що в тій хвилі палали чудним блиском, вплилися вигребуще в обличчя батька.

По хвилі відпочинку, ніби переходячи на інше поле і більше до себе, ніж до сина, обізвався хорий:

– Тут діяствовала *кров* Альбінських, а ті – наші противники.

– Але я її люблю, тату. Хай буде, що буде, а вона мені дорога, – відповів Юліян. – Вона українка, і родичі її українці.

– Але Орелецька – ляшка. Я бачу, як воно станеться. Кров з кров'ю змішається, але ворожий елемент брав здавна верх над нами. Стережися, щоб ти не утонув у ворожій таборі. Ти однісінький наслідник Цезаревичів. Заверни, коли час.

– Ні, отче. Мій жереб упав.

– Заманила у свій вир. Я, хоч який безсилений і вже не для сього світу, а повторюю: се все наче не діло людських рук.

Сказавши се, він притягнув руку сина до своїх грудей і тут її притиснув. Грубі сльози сплинули по його вихуділих щоках.

– Жоден з Цезаревичів не був зрадником... – прошептав він.

– І не буде, отче, – докінчив Юліян твердо.

Хорий не обзивався більше. Син схилився над батьком. Він лежав неповоротно і не випускав руку сина зі своєї правиці. Тоді сей обвив його, мов дитину, другою рукою і, зігнувшись над ним, сидів, доки сей не задрімав.

Незамітно заліг осінній сумерк у цілій кімнаті й настала тишина. Вона зливалася з чимраз то vzростаючою і густішою темнотою. Одностайне, остророже тикання великого старосвітського стінного годинника, що, догляданий старанно рукою майстра, не зазнавав застою роками, нараз стало.

Юліан прокинувся.

Ледве чутний дотик чиеїсь руки до його чола, здавалося, збудив його.

На порозі стояла жіноча постать, що держала високо світло, котре, розпливаючися матовою ясністю над її обличчям, надавало їй вигляд біблійної святої постаті. Нечутно наблизилася вона до постелі, й обоє з сином враз нахилилися над хорим.

Майстра не стало вже.

По похороні батька і переселенні матері в гори, до тети Софії та Оксани, Юліан поїхав перед від'їздом до семінарії ще на короткий час до них.

Виїжджаючи опісля вже зовсім з гір, вертався з Оксаною, що проводила його на двірець, дорогою попри ліс. Поранок був чудовий. Правда, осінній і трохи холодний, як се звичайно у горах буває, був він помимо того не менше гарний, як літом. З деяких яруг з-помежи гір клубилися мряки та, пронизувані струями сонця, розпливалися у біленькі, сказав би, дитячі хмарки, які, знявшись у синяву висоту, уносилися кудись у безвісти. Галуззя старих смerek звисало попри білу тверду дорогу, було так густо перлинами роси скроплено, що, здавалося, вони не з чого іншого, а під їх прозорою вагою угиналися.

Юліан їхав мовчаливо і упивася сею поранною красою природи.

Як перебував ще юнаком у сих околицях у тети Софії і її мужа Рибки всього чотирнадцять день, то від тієї пори не бував тут.

Тепер, переїжджаючи гарною гірською дорогою, що раз по раз бігла попри інші картини, він любувався ними, і його груди упоювалися свіжим живичним воздухом, а очі перебігали цікаво з одної околичної картини до другої.

Тут виринала несподівано білява скала з густого замкненого в себе лісу і схилялася верхом чи не аж над дорогою, там відступав ліс від дороги, роблячи місце іншим камінним стінам, по через котрі спливав шумливо гірський потік, впадаючи з гуком у річку, то знов перепліталася деревина різних барв з сосною, так що око було все чимось приваблене й зайняте. Візник їхав зумисно сею дорогою, щоб указати і Юліянові, як чужинцеві, красу околиці, як чинив се і з другими пасажирами, але тепер мусив збочити і недовгий час їхати самою серединою містечка. Оксана, що була одягнена в жалобі й мала чорну крепу над лицем, підняла її трохи й показувала братові, де мешкали деякі їх знайомі.

Там, не дуже далеко від їх мешкання, давнішого шкільного будинку, котре саме одне стояло на горбі, котрий ніби з одного боку тулився до міста, мешкав один священник. Там, внизу, мешкав старенький пастор з жінкою, були бездітні, котрих вона дуже любила і часто до них забігала. Він був чудовий проповідник, а вона – весела, енергійна жінка, що мала для кожної людини добре слово і в потребі ставала найщирішою порадицею. Так указувала ще на кілька мешкань, а Юліян глядів на все указуване, не обзиваючися ні півсловом. Його мало що займали всі ті житла людей, котрих не знав і ледве чи коли в житті пізнає. Його гадки полинули в будучину, задержувались коло помершого батька, а опісля коло дорогої дівчини, що дала його еству, так сказати б, інший оборот й інший шлях для його долі.

Юліянові впав в око лиш один будинок, що стояв ніби сам відокремлений. Не так красою відзначався, як розкішними тополями, що виростали сторожами коло його входової брами. Сам він був низький, із круглою верандою на вигляд пташиного гнізда або амбони, з вікнами завеликими для його розмірів, і червоною покрівлею. З-поза дому клубилися старезні дерева-великани, об'ємисті, як липи, горіхи, груші й усякі інші овочеві й неовочеві дерева. Невеличка площа, що обдавала з трьох сторін будинок, пишалася тепер цвітником і манила прохожих зміїними, білою дрібною рінню висипаними, доріжками.

– Чий се будинок? – спитав Юліян, звертаючи голову до гарної посілости.

– Надзирателя Альбінського. Гарний. Правда?

Юліян підсунув брови вгору.

– Альбінського, його? – спитав, здвигаючи плечима: – Добре удержаний, але без стилю.

– Він його трохи відновив, взгядно лиш вікна більші вставив, – пояснила сестра. – Давно, кажуть, мав будинок малі, низенькі вікна та ще й заґратовані, чим пригадував в'язницю. Лиш покрівлю оставив ту саму низьку, яка була. Але я люблю се мешкання. Будь що будь, воно пригадує мені якийсь замкнений світ, якусь таємничість, яка манить. Кажуть деякі, що він ради своєї самотності внучки зробив се, яка просила і докучала дідові так довго, доки він не змінив малі в'язничі вікна на великі „європейські“, бо інакше, впевняла, не буде перебувати у нього під час ферій, доки не зробить її волю. Тому, може, хата тепер через те і без стилю. Низька покрівля і низькі заґратовані вікна відповідали ліпше до себе.

Юліян не відповідав на сестрині толкування, лиш уста його вздригнулися ледве помітно погіршливо. Його не займало те все.

Вони під'їжджали до гори, за якою лежав залізничний двір, а з гори саме проти них котилася звільна якась коляска, упряжена ситими кінями. У ній сиділо двоє осіб – якийсь старший мужчина, елегантний пан, а до нього тісно притулена ніжна дівоча чи жіноча постать, одягнена, як у важкій жалобі. Вона так дуже до нього прилягла, що виглядало, начеб вона або уснула по-діточому і стратила владу над собою, або се була хора.

Коляска була старомодного фасону, вигідна, коні плекані, але, як з їх побігу слідувало, спокійної вдачі, без темпераменту, а може, вже й старі; кучер у строї гірничого робітника – вигляд усього поважний, добробитний.

Коли обі коляски – винаймлена і панська – минали одну, старий добродій глянув на брата і сестру. Побачивши сестру в жалобі, він видивився і спішно, майже з переляком поздоровив її, здіймаючи на мить капелюх з голови. Юліян, хоч не знаючи чужого, хто він, відклонився.

Притулена, чи спляча, в жалобі не давала ознаку життя; обі коляски ромизнулися і за короткий час подорожні позникали з горизонту. Юліян перехилився до Оксани і спитав, хто се був.

– Надзиратель Альбінський, – відповіла Оксана зворушеним голосом, неначе їй сталася кривда. – А та в жалобі, то була вона...

– Хто? – спитав Юліян.

– Вона – Дора, його внучка. Ох, правда, ти не знаєш нічого. Там у них страшне скоїлося... – І якби до себе ще додала: – Видко, сюди забрали її.

Юліян не питав. Він у пам'яті розбирав фізіономію завідателя Альбінського, „Цезаря Борджія“, як його назвала свого часу гарна англічанка Йоахіма фон Ганенгейма, того Цезаря, що не вагався обгравати своїх гостей у карти і при нагоді й обробовувати їх; той, що умів простолюду і робітників визискувати. Так, один з тих. Він був ще гарний яко старець і, як видно „панський“. Рідний брат бабуні Орелецької. Тут виринула в уяві нараз ціла історія його батька, а вслід за тим ніби приналежне до того і село Покутівка. Супокійне, гарне, широко розлягле село із своїм лісом, улискуючимся під ним ставом, приходством, і „Ева“, зойкнуло чого-то боляче його серце. „Дорога Ева“, що вона там поробляла без нього, дуже тужила?

Але жодне слово не вихопилося з його уст. Вони лежали тісно стулені, й лиш очі молодця шукали далечінь. Але тут не так було, як на площині, як на степах, що бачиш далеко вперед себе, мов у будучність або вічність, і туга вдвоє виростає з твого серця. Тут, противно, все догори пнулося.

Вони доїжджали до двірця.

Сестра поглянула на брата. Він видався їй смутним, і вона згадала смерть батька і що вже скоро не побачить брата, відтак сказала:

– Ти такий смутний, брате, і мені ще гірше жаль за тобою, бо ти і маму хто знає коли побачиш. Але на сей час, котрий переживаємо, чи може він нам що іншого дати? – закинула, ніби потішаючи, і додала: – Але колись будеш і веселий.

– Буду, – відповів коротко.

– Вже по богословських іспитах будеш у Покутівці і Евочка буде твоєю.

Добра дівчина поборолала свій жаль за від'їздом брата, усміхнулася до нього любо.

Він притакнув головою, а по його гарних устах промайнув усміх хорої дитини.

На телеграфічних дротах гойдалися і цвірінькали ластівки і купали свої груди у мряці, перетканій сонячним блиском.

Коли прибули на станцію, була саме крайня пора до від'їзду. Пасажирів було небагато. Юліян купив живо білет, вернув до сестри, і вони обнялися.

– Ти неначе і не перебував тут межи нами, так скоро... – і урвала.

– Пиши, Оксанко, – промовив Юліян, – скільки зможеш про матір і про себе.

І він увійшов у вагон.

Оксані затемнили сльози вид, коли вона витерла їх хустинкою і поглянула за ним, він щез з її очей. Хтось подзвонив, свист машини розлягся, і залізниця рушила. Вона ще постояла хвилю на пероні, вижидала, але з вікна не вихилявся брат. Тоді завернула і від'їхала. Витерши сльози з очей, що насилу висувалися, вона згадала батька. Його не було! Ніколи вже більше не буде. Але вона його не забуде, як не забуде і те, що він любив її, що наказував і вчив, і те, за що гнівався іменно: не віддаватися надто м'якості в собі.

Вона верне додому, де вижидає її мати, де має обов'язки і свою вчительську працю. А братові буде писати. Все-все, щоб докладно знав їх життя, не забував про них, і за те й про себе їх повідомляв.

Юліян поїхав перед своїм від'їздом до Львова ще на два дні у Покутівку, щоб попрощатися тут із сестрою і шурином Зарком, а опісля прилучитися до своєї нареченої та її колишньої виховавчині пані др. Емі, яка мусіла на бажання родичів Еви і бабуні перебувати з нею у Швейцарії перший семестр, доки Ева не обзнайомиться і не влаштується настільки, щоб могла вже опісля і сама, доки треба, перебувати.

Так, отже, виїхали в означенім часі всі втрьох з Покутівки, а в дальшій дорозі розлучилися.

Смутно стало на приходстві. Смутно, наче сонце зайшло над ним. О. Захарій ходив у перших тижнях наче безцільно по селі й саду і, як здавалося, наче вижидав, що Ева появиться звідкись, прилучиться до нього своїм звичаєм з запасом питань, часом дитинних або й поважних, як про господарські

справи селян або з переповіданням політичних й інших новин, які звичайно набирала скоріше з часописей, чим батько, і займала його живо. Тепер не було з ким про все те ділитися, і нескоро настане таке. У такій настрої заходив ще найрадше межи діти. Вони одні розраджували й займали його. Там було кому розпитувати, переймати відповіді й перебирати егомостеві поучування.

Але її не було.

Від'їжджаючи, Ева прощалася з батьком, заливаючися гіркими сльозами і все наново верталася до нього й обіймала його.

– Лиш держіться, татунечку, – благала, цілуючи раз по раз його обгорілі руки, – і мене не забувайте, не згадуйте лихим словом, бо я се відчую. Насіння пахучого горошку збирайте. Того фіолетового, а так само й рожевого, щоб нарік було що садити. Я і насіння інших цвітів привезу... – і урвала, вибухаючи новим плачем, коли батько без слова притиснув її до грудей і лиш рукою зробив знак хреста на її чолі.

Відтак наступила черга на матір і бабуню. Якби не Юліян і др. Емі, то прощання взагалі не скоро скінчилося б. Перший, хоч сам зворушений і в лиці поблідлий, скорочував ті сцени. Так само і панна др. Емі – резолютна і практична жінка.

Бабуня вже через цілий тиждень перед розлукою з внучкою ходила з запушлими від плачу очима і мусіла дати Еві слово, що буде стримуватися від алкоголю, щоб не „збовваніти“ до закінчення її медичних студій. Їмось віддалася від хвили від'їзду доньки, крім догляду свого егомости й господарки, міркуванням і обчислюванню потрібного віна доньці – будучій лікарці й жінці душпастиря-катехіта.

Два роки не заїжджав Юліян в гори до своєї матері та сестри і не обіцював се скоро вчинити. Все були якісь важні причини, що втягали його як не в Покутівку до Ґантів та до сестри Зоні, то знову до приходства, куди заїжджав, як мав вільний час і позвіл вирватися з семінарії. Все потішав обох на пізніше, по іспитах, котрі хотів якнайскоріше здати, щоб визволитися з семінарських мурів. Але помимо того він був знаменито поінформований, як жилося матері, сестрі, теті

Софії та прочій родині. Оксана подавала йому часто хоч коротенькі відомости про стан здоров'я матері, а про проче їх життя вона висилала рідше, але зате обширніші дописи у формі дневника. У тих дневникових листах було описане життя вдовиці годинникаря з її донькою, скромне, спокійне, виповнене працею, але й не без поезії. Були тут окреслені й відносини до тети Софії, гарної ще і в старості та поважної жінки, котра задивлялася на життя тверезо, була сама трудяща, як мурашка, і жадала се й від свого окруження. Праця – то одинокий рух, підкреслювала все, що провадить до будучности, щастя і побіди. Сама ж помимо того, що мала заміжню доньку за вчителем з кращими студіями, котра бажала її при собі мати, жила в однім будинку з жінкою помершого брата, а Оксанка була вибранка її серця, бо, як любила говорити, ся була правдива Цезаревичівна так з поверховности, як і вдачі. Одного разу, коли бачила, як та нанесла соснового галуззя з лісу додому, щоб прибрати стіни кімнати своєї матері, як не раз уже, бо, мовляла, не було килимів і картин, крім кількох святих, і то у простеньких дерев'яних рамцях, вона подобала собі так дуже ті щирі заходи доньки проти матері, що подарувала, крім одного, хоч старого, але все ще гарного килима, в додаток до того свій ще добре утриманий фотель, відкуплений свого часу її чоловіком від надзирателя Альбінського по смерті його жінки. Може, зайде колись хтось музикальний і молодий до них, казала, так нехай розвеселяють і їх скромний куток. З того посліднього дарунка була молода дівчина така ущасливлена, що ще сього самого вечора написала про се своєму братові з наказом, щоб вже раз приїздив до них, бо, мовляла, мама тепер знов забереться до гри і буде йому до співу, як іноді ще давно вдома, акомпонувати.

Написавши таке братові, вона запевняла його по закінченню листа за „PS“, що тета Софія зі своїм чоловіком багато причиняється до уприємлювання її та її матері життя. І що через ту тету Софію вона ще ближче познайомилася і з тетою Олею, своячкою надзирателя Альбінського, і що тій теті Олі, мабуть, пари на світі нема.

Як сказано, Юліян не заїжджав у гори до матері й сестри, але зате перебував частіше в Покутівці. Обов'язково то в при-

ходстві на Великодні та Різдвяні свята, а під час ферій перебував, студіюючи, у сестри Марії і шурина Зарка. О. Захарію він був у парохії помічний у чім лиш міг, а люди в селі любили його і вже відтепер, довідавшись, що він буде колись зятем їх душпастиря, уважали його також за свого чоловіка.

Як нам відомо, Ева першого року не верталась з Швейцарії на вакації, а остала там, щоб заакліматизуватися, основно об-знайомитися з тамошніми життєвими обставинами, студентським життям, щоб на дальший час свого перебування там же не потребувала нікого при собі, що й зменшило б кошт студій. Ферії другого року поділила надвоє. Першу часть перебула в Женеві в якоїсь польської приятельки, де було стільки цікавого й поучаючого до пізнання на полі науки, штуки, а й перебування з гарними людьми, яких справді можна пізнавати хіба лише в одній Швейцарії, що жалко було той напро-чуд гарний і цікавий кутик світу міняти за хоч і „родинну“, а все-таки одноманітну Покутівку. Одначе все-таки перебула через кілька тижнів і тут же, щоб побачитися з родиною, бабунею, особливо з батьком і зі своїм нареченим, котрий, правда, писав листи теплі і щирі, але межі стрічками котрих пробивалась якась „мертвеччина“ без ширшого горизонту й недозріла ще культура слов'янщини. Вона хотіла переконатись особисто, що з ним діялося, чи держить він у своїх поглядах, праці й поступках на їх будучність з європейською культурою крок.

Той час був для Юліяна найкращим і, так сказати б, ви-нагородою за все, чого мусив зрікатися. Вони ходили обоє, а часто і з батьком далеко на проходи в поле, переходили ліс удовж і вшир, а під час того Ева оповідала про свою науку. Від того переходила на своїх інших знаних професорів, про нові стремління у філософії, літературі й штуці, про славних і великих людей, котрі мала щастя бачити й чути, про великий розвій в індустрії, про свої цікаві знайомства з різних частин світу, курс нових моральних цінностей і таке подібне. Все описувала вона вірними словами, оповіщала нового чоловіка нової епохи, котрим мусить уступити теперішність, щоб не потонути в безконтурнім забутті минувшини, і кінчала опи-суванням звісних зі своєї краси швейцарських, чужинцями

звиджуваних, місцевостей, як Bebeу¹ й інші, а з захопленням вертала до Женеви, куди виїздила якомога часто, беручи там уділ у ботанічних екскурсіях, тим більше, що пізнавала й тоді цікавих людей з різних сторін світу.

– Юліяне, – сказала, звертаючися до нього одного разу знову під час одного з проходів з розпаленими очима, – ти не маєш поняття, які ми тут убогі і темні в наших українських сторонах у порівнянні до заграничних західних сіл і провінцій, не кажучи вже про тих, що живуть по селах.

– Знаю, Ево, – відповів він поважно. – І я бачив заграничний світ. У Швейцарії захоплювався також усіма в світі загальнознаними місцевостями, навіть з музики знаю красу тих чарівних місць землі. Перебував теж, як знаєш, з Едвардом у Цюріху і Женеві, й почасти маєш слухність. Але що ж нам робити? І ті пишні люди, що ти їх пізнала у Швейцарії і про них згадуєш, не живуть там постійно. Вони прилітають туди тільки по світло знання, а набравши його як дійствующу культурну силу для життя і свого краю, і вертаються як до своїх рідних „вуліїв“ чи усяких „Покутівок“, щоб працювати і жити на своїй землі для себе, а враз із тим і для своєї народности. Не гадаєш?

Остаточено стремить вся людська праця і наука до того, щоб здобути засіб для заспокоєння фізичних і душевних потреб і поставити себе, як можливо, на найвищий ступінь культури. Але вони, ті людські сили, як сказав раз один великий мислитель, таки замкнені до певних границь. І якби не наші мрії, що нам малюють рожево стіни наших в'язниць, ми б краще не хотіли родитися. Укінці додаю лиш се одно. Кождий з нас повинен мати обов'язок служити один одному, а з тим і своїй народности. Коли кождий лише одну-дві цеголки принесе свіdomo зі щирим і чистим серцем, *я се підчеркую, Ево*, до того нашого вузькостінного світу, в котрім живемо або й обертаємося, то, поминувши те, що наше життя набере кращих черт, ми виховаємо щораз кращу генерацію, державу і жилища. Таке твориться і творилося всюди, куди б ти і не заглянула.

Вона заперечила головою:

¹ Місця з такою назвою у Швейцарії немає. Можливо, О. Кобилянська мала на увазі місто Vevey, але замість латинського V використала українське В (*прим. ред.*).

– Ти мусиш так говорити, Юліяне, і робиш се з становиська оборони. З становиська *будучого попа у Покутівці*.

Юліян почервонів і зморщив чоло.

– Може, так, а може, ти й помиляєшся, – відповів, оминаючи послідне речення. – Але скажи, будь ласка, Ево, чи тобі справді така страшна отся-то Покутівка? Для мене вона – лірика. Пригадай, яка вона була тобі дорога, коли я заїхав до неї вперше. Ти ж тут родилася, виросла, тут твої родичі, твій український народ, подумай! Глянь, кожда хатина, що ти її бачиш, – се є свій окремиий дрібонький світ. Зложи їх докупи і... розбирай далі, що з того слідує. Вступи в ту маленьку хатку-світ, розвідайся, що в ній хибує, кого що болить, яка в ній освіта. В чім їй допомогти чи там не лиш фізично, але й душевно, хто не квилить. Ох, Ево! Не віддаляйся від сього світу, бо не добіжиш далі і не вийдеш поза нього. Прийде час, а ти опинишся без нього, як у пустині, ніхто на тебе й не гляне, а щодо *попівства*, то оставмо його поки що на боці.

– Ні, ні, Юліяне, не на боці. Я хочу знати, як тобі з ним на душі.

– Я ж доперва по другім році богословія, – відповів він спокійно. – Що я можу говорити?

– Говори так, як я тобі скажу. Я теж рвалася на медицину, я і скінчу її ради постановлення, але, щоб по правді сказати, мені *ботаніка* більше припадає до душі. Я ходжу на *ботанічні* екскурсії... – і нараз зупинилася.

– На ботанічні екскурсії, Ево? – спитав він і не спускав з неї ока.

Вона легко змішалася.

– Се мені *страшенне* подобається. А потім, як ходять збирати всякі рослини... ох, ти не знаєш, Юліяне, що то значить ботаніка! Відтак, як працюючи в лабораторії... – і знову тут урвала.

– Ні, Ево, ти держися вже медицини. З медициною вийдеш краще, допоможеш убогому, як і заможньому. Не кидай її.

Юліян приступив до неї і хотів її погладити по щічці.

Вона відвернула голову й, усміхаючись, сказала:

– Я кину медицину, а ти покинь попівство.

– Ні, Ево. Мій жереб уже впав. Я інакше не можу. Причини мого вступу на богословіє не іграшка. Краще не порушуймо зовсім сеї теми.

З тими словами він поглянув далеко вперед себе, а опісля додав:

– Ти жалуєш, що пішла на медицину?

– Не жалую. Чого би... але відколи мені пояснили, що значить ботаніка, а в нас, українців, ботаніків так мало, то, здається, се було б відповідніше для мене. Сей фах не відбігає далеко від медицини.

– Хто і що клонить тебе до ботаніки? Воно правда, у нас, українців, займається сею галуззю науки зовсім небагато.

– Є такі, що мені дораджують забратися до неї. Але оставмо се. Що буде з *тобою*, Юліяне, коли скінчиш богословіє?

– Побачимо. Коли не одержу катехитуру в місті, о що буду всіма силами старатися зі взгляду на свою жінку-лікарку, постараюся о копературу у твого батька. Треба й бажання родичів увзгляднити, котрі б хотіли нас коло себе мати, але і про своє власне удержання подбати, й Едвард не відмовить мені тут копературу на прохання твого батька. А я знаю, що я сьому тут дуже придумаю, і для мене багато праці знайдеться. З Покутівки дасться з часом щось взірцеве і культурне зробити, хоча... – і він не договорив.

– Що „хоча“, Юліяне? – вона перехилилася перед нього.

Але він махнув рукою і не доповів. Вона попрохала, щоб сказав, що почав говорити.

– Хоча, – хотів я сказати, – свояк Едварда, той технік з Мюнхена, в котрого я з Едвардом перебував свого часу, писав мені з Америки, він уже переїхав туди, щоб і я туди вибрався. Для мене, писав, як для скінченого богослова були б там гарні вигляди, і навіть без богословства найшов би він там для мене поплатне становисько, особливо яко для знавця чужих мов, а й своєї материної мови. Се посліднє з легкістю у великих підприємствах індустрійних або в бюрох фабрик. Розходиться лише о те, писав, щоб я рішився покинути старий край, бо щодо українського народу, котрого членом я є, там є дуже багато.

Ева заперечила.

– Ти не була б за тим? З тобою мені було б однаково, де б я був священником, се одно, а друге, що межі своїми. Там можна не менше для них працювати, як тут. Там, може, й більше, бо свобода...

– Для самих наших убогих робітників?

– Хто б мене потребував, Ево?

Ева перелякалася.

– О ні, ніколи, Юліяне. Нам треба думати і про наших старіючих родичів, – кликнула. – Про Америку ти навіть не згадуй. Я б на Америку ніколи не згодилася. Кинь про таке й думати, – з тими словами вона всунула свою руку в його рамено, відтак по хвильці, звертаючи на інше поле, додала: – Може, колись збудують і тут лікарню, Юлику, як се починають вже і по інших провінціях, по більших селах або малих містечках робити, не лиш за границею. Тоді я б лікарювала, а ти хрестив би, хоронив, правив служби, працював культурно, що я там знаю, як би собі поступив. Чи ти був би тоді з мене вдоволений? – з тими словами вона глянула йому щиро в очі й шукала там відповіді.

– Ще питаєш? – відповів і усміхнувся, майже ущасливлений її словами. – Так було би, безперечно, найкраще, але нам нема що ілюзіями бавитися. Ми мусимо старатися як-найскорше на реальний ґрунт стати і приладити себе до поважної фахової праці, бо лиш так зможемо в суспільности вдержатися і не бути порожніми посудинами.

– О, воно буде так, як ми радили й уклали план з самого початку. Будемо себе обопільно доповняти, – сказала Ева. – Коби лише скорше до цілі. Перед нами ще два роки серйозної фахової роботи, тобто перед тобою. Бо я, ти знаєш, буду мусіти з тобою розстатись на якийсь час. Медичні студії, як відомо, вимагають довшого часу, як теологічні. Але й він мине. Я буду до тебе і родичів на ферії приїжджати, кріпитися й одно з другим єднати. Я пильна, Юліяне, на те можеш покластися.

Він зморщив брови.

– Не згадуй мені про той час, коли я мусітиму тебе, заміжно, саму у світ пускати. За тобою піде і мій спокій. Се одно, Ево, що я не знаю, як воно буде.

Дівчина розсміялася збиточно.

– Не журися сим, Юліяне. Нам ще далеко до того. Час сам приспособить нас до того. Ми ж уже не діти. Гадаєш, мені так легко зносити розлуку з тобою? Гадаєш, на мене не напливають хвилі борби з тугою? – додала поважно і станула нараз близько перед нього. – Юліяне, думка, що ти... що тобі могла б інша за час моєї відсутности запасти в душу, не дає мені

іноді спокійно студіювати. І наколи б не та непохитна віра в твій характер, я не знаю, до чого б воно довело.

Вона сказала се так зворушено та з усім чуттям свого молодого серця, що її очі наповнилися раптом слізьми й голос зламався.

– Успокойся, моє дівчатко. Чого такі уявлення? Я тобі сповіритися, зрадити тебе? Через кого? Де є *тота*, що би мені могла мою совість заступити? Я в семінарії поза богословською наукою читаю доступні мені там наукові діла, під час вакацій і свят я перебуваю тут. Я матір свою занедбую ради тебе, жалкую часу відвідати її, бо все лиш одна гадка керує мною і моїми вчинками. *Ти*, Ево, і твій батько. Коби скоріше, скоріше до цілі, думаю я, щоби скоріше її, ту мою долю забрати вже... Ох, Ево! – додав, віддихаючи повною груддю, – як чудово складається іноді все в житті. Кождий з нас думає, мріє, старається о своє „об’явлення“, свій „великий день“. Але чи всі осягають свою ціль, чи всі вибрані до того?

Вона йшла мовчки з похиленою головою коло нього.

– Та ми обоє, Ево, будемо нашим вчинкам вірні. Чи добре так? – він схилювся над нею. – Слова не все дають і не все щось доказують. Слова є й пусті.

Молода дівчина не відповіла зараз, але по хвилині піднялася на пальці і мовчки, без слова подала йому уста.

Він поглянув на неї з вдячністю.

З поверховности Ева Захарій ростом мов натягнулася. Вираз обличчя задуманий, погляд блискучий, а чорні брови на білім значнім чолі доповняли, що не домовляли очі. Лиш уста не змінюлися. Солодкі, з своїм закроем збиточности, то манили, то спиняли. В одіжі скромна елегантність, а в манерах дуже чемна. Юліян тонував у ній безповоротно, а вона несвідомо чимраз, то брала верх.

Бували хвилі, коли Юліян, мов справдішній великий дитвак, піддавався найменшим її забаганкам і, сповнивши їх, стояв і глядів на неї з подивом і мовчазною любов’ю, а вона з легким усміхом впевняла його, що і „льва“ можна освоїти.

– Як до чого, – відповів він їй і так само усміхався. – Але, Ево, до „львиної“ *крові*, не все раджу добиратися.

– Ов-ва! – кликала і висувала спідню губку. – Хто мені що зробить?

– Не раджу, дівчинко...

Так і подібно велося межи ними двома.

В любові бувала Ева весела, як потічок, а він – поважний.

.....
Їмость гляділа ущасливлена на обоіх; бабуня тріумфувала в душі, не зраджуючися жодним голосним словечком, що то „кров Альбінських“ вигладила все так гарно і внук *того* хоч з її *внучкою* одружиться; а о. Захарій утирав непомітно сльози німого вдовolenня і виходив у сад, щоб звідти щонайкращий овоч принести і то їй, то йому без слова укласти в руку. Господь все-таки був ласкав для нього, і його дитина йшла чимраз, то вгору.

З радістю слідила Марія, сестра Юліана, з мужем за будучою братовою, як і за ним, котрий в її присутности змінювався, ставав балакучий, веселий, і звичайна його сумовита повага, яка залягла була на нього від вступу до семінарії, покидала його тепер під впливом молодої дівчини, ба сказав би-сь, деь загубилася. Ева, куди б вона й не заходила, між селян чи інтелігенцію, викликала всюди радість і захоплення. Бабуня перестала уживати трунки під час побуту внучки, хіба стільки, що внучка власною рукою їй подавала або приписувала їх, а батьки погодилися, здавалося, цілковито з її перебуванням за границею, – одним словом, приходство в Покутівці скинуло свої хмари й перебрало рішуче новітніший і світський характер.

– Ні, ні, нехай кажуть, що хочуть, – впевняли деякі знайомі приходства, – чужина поширює світогляд, збагачує досвід, не дає умови застоюватися, дійствує. Чужина розвинула так чудово здібности в Еві й усі гарні зароди в ній, наколи б не були порушені впливом та імпульсом знадвору, дрімали б досі, як заворожені, тому, хто може, їдьте в чужину. Свого не забувайте, але й чужого не цурайтеся.

Лиш в однім зайшла з Евою зміна. Перед своїм від'їздом за границю вона була запальна патріотка-націоналістка.

Тепер вона вже ніби охолонула від того. Особливо одного не зносила. Коли в дебатах політичних заходило питання, чи потрібний шовінізм українцям, яким іноді його закидали їх політичні противники, головню у борбі о незалежність і обороні національної ідеї, вона зворушувалася. Ще коли хтось з давніх добрих знайомих обстоював за тим, вона на се наче не звертала увагу. Одначе, коли батько, а надто Юліян мотивували необхідність шовінізму як відпорного засобу наболілої душі, викликаного таким же самим фактором зі сторони даного противника, вона се не виносила. Правда, шовінізм, як він пояснював, не був і не є об'явом культури, але своєю силою в борбі як повище названій, тепер майже є конечним. У деяких моментах таких розмов дівчина, загнана у безвихідну вуличку, покидала кімнату з піднятою головою і не вертала доти, доки не кінчалися такі розмови, або переходила на іншу тему. Батько мало звертав увагу на те поведіння, але наречений глядів здивованими великими очима на неї, одначе своїх поглядів не відкликував.

– Панна Ева хоче нам націпити бациль космополітизму, о. Захарію, – говорили деякі гості, – однак се, відай, їй не вдасться. Мудренька вона в вас, нема де правди діти, і знає добре та ясно, що хоче і куди їй шлях.

Одного ясного передполудня при кінці вересня, коли обоє, вертаючи від бабуні, в котрої Ева перебувала два дні, а сьогодні, проведена нареченим через ліс, усіла спочити на знаній нам лавиці недалеко ставу, скинула свій капелюх на землю в траву і, опустивши, втомлена довгим ходом, руки на коліна, оперлася вигідно на спинку лавки, і дивилася задумана на поверхню ставу. Юліян, що був у добрім настрою, спитав її між іншим, з ким вона у Цюріху найбільше товаришує та „якого духу“ те її товариство. Вона не скоро відповіла, а коли се вчинила, то відповіла загально. Кожний, що там студіює, належить до якогось товариства, яких багато: наукові, політичні, спортові й інші, або має свій гурток знайомих, так і вона. З росіянами вона не зносилася, бо ті підсміхувалися, дізнавшись, що вона українка. А вона, не володіючи їхньою мовою, щоб порозумітися з ними поважно в національних питаннях,

уважала їх за противників апріорі, не пошукувала їх товариства. З французженками і деякими молодими французами підтримувала знайомство настільки, щоби вправлятися в їх мові; з німцями жила під кожним взглядом добре, а більше... І з тим умовкла.

– Українців не буває там?

– Ох, „українців“! – була її відповідь знехотя. – Тих можна на пальцях почислити. Вони ж убогі, куди їм за границю виїжджати, та ще у Швейцарію. Кілька наддніпрянців, правда, було в Цюріху на політехніці та в Женеві; вони й познайомилися з нею, але опісля відстали, вважаючи мене за польку, бо я товаришувала переважно з поляками з Королівства і говорила з ними їхньою мовою. Вона ними й не дуже займалася, бо своєю російською орієнтацією не припадали їй до смаку, а особливо через одного, що аж надто на ню витріщався... Але поляки, ті, з Королівства, були зі всіх найвічливішими проти неї, особливо один брат з сестрою, і з усіх тих взагалі, яких там пізнавала. Сі обоє називали її навіть *своєю*, помимо що запевняла їх, що походила від українських родичів і жила на такій же землі. Але її бабуня була полька, упоминали й усвідомлювали її, значить, основа в неї була польська. А до того говорили, що значить процент якогось розхитаного безголового „українізму“ без будучности на якусь державу, свою культуру й інших чинників до розвою народу, не кажучи *нації*. Ні, ні, впевняли, вона – полька, хіба що лише помазана назверх українізмом, але поза тим треба над усім поважно застановлятися. Поляки, ті поляки, *вони* уміли польську струну хоч би й у гробі оживити. Уміли свою національність виявляти, обороняти і скріпляти. Своїм завзятим, непримиримим елементом, котрий що раз ухопить в руки, не допустить до погибелі.

– А там існує лише шовінізмом... – докинув Юліян.

Настільки вона з ними приставала. І не так вона їх, як вони її пошукували.

Сказавши се, вона вмовкла, опустивши поновно стомлено голову на поруччя, і поглянула на нареченого.

Він був блідий, і його уста мовчали.

– Що тобі, Юліяне? – спитала зжурено, звертаючися до нього, беручи його руку в свою, що стояв близько лавки коло неї.

– Пусте, Ево. Чому ти мені ніколи про ось таке не писала? Ми обоє вступаємо вже на третій рік своїх студій.

Вона зморщила уражено брови.

– Чи тобі поступування наших опонентів нові? Ти не знаєш їх? А може, ти ревнивий, Юліяне? – докинула нараз бурхливо. – Фу, лиш таким не будь, від сього держись далеко.

– Ні, Ево. Але я сліджу за причиною, яка спонукає тебе з тими людьми, будь вони мужчини чи жінки, в дружніх відносинах перебувати, що так маловажають твій народ, начеб його зовсім не було, і ти се або зовсім не помічаєш, чого я в тебе не можу припустити, або вони негідники, або...

– Або? – вона звернула своє обличчя до нього і не спускала з його уст очей.

– Або вони кидають вудку на твою індивідуальність, щоб зменшити число української інтелігенції, і се для них також здобуток один.

Ева спалахнула.

– Не кажи *вони*, – сказала твердо, – бо се лиш *один* брат з своєю сестрою так мене інформує. Прочі хоч і потягають за ними, але заховуються пасивно. О, се люди образовані, з гарним вихованням, що мають також поважні цілі перед собою, не бійся. Не можна ж через одного всіх засуджувати.

Юліян розсміявся.

– *Через одного...* Їх тканина тонка.

Ева, як перше, зморщила брови.

– Ти злобний, Юліяне, – сказала. – А по правді, чи ми можемо їм за зло брати, коли вони дошуковуються свого, не дають йому загинути? Неправда, що бабуня полька, *Альбінська*, неправда, що свій корінь по матері я числю від походження бабуні? Вона...

– Ево!

Ева випростувалася на лавці, і на хвилину її очі замиготіли.

– Будь культурний, Юліяне... – погрозила. – Се все є правда, лиш ми не хочемо се признати, *ти* не хочеш се признати.

– Твоєї бабуні муж, а твій дід, був українець, твої родичі – українці, а ти підлягаєш впливові особистих вражень і б'єш на походження по бабуні.

– Кров і вплив бабуні були премагаючим елементом в її життєвих обставинах, тому не дивота, що він не затерся і

зжив далше й у мені. Він задержався, кажу тобі, мов та уто-
нена арфа на дні озера, що, ніким не порушувана, мовчить.
Видобудь її наверхи й діткнись її навіть і не конче артистич-
ною рукою, то й пересвідчишся, що вона обізветься. Впрочім,
що ж на тім неправдивого? – при тих словах вона усміхнула-
ся болюче. – Я б хотіла, щоб ти був іншим.

Він не обізвався, лиш на його чолі указалася й зникла рап-
том краска.

Вона її доглянула.

– Ти мовчиш, – сказала, – але я тебе знаю. Краска на твоім
чолі мені вже зраджує, що в тобі вже щось буриться, а мене
се болить. Я повторюю ще раз: я не зношу шовінізму, як вузь-
коглядність. Нехай собі будуть другі такими, лиш ти один не
будь таким. Скорше чи пізніше ми всі дійдемо до інтернаціо-
налізму.

Юліян все ще не обзивався.

Вона роздроблювала листки якоїсь деревини, котрої галуз-
зя звисало нижче над її лавкою, і пересипувала їх нервово з
одної руки в другу. За якусь хвилю спинилися її очі наново на
нареченім. Чого так мовчав?

Нараз і він підвів очі, й вони стрінулися.

– Деся хтось раз казав чи писав, що є така благородна по-
рода коней, що вони, коли сильно змучені й загнані, власним
інстинктом надкусують собі жилу, аби улегшити собі віддих.
Тепер і мені так на душі, Ево, що б відтворив собі жилу, котра
дала б мені широкого нестисненого віддиху... – сказавши се,
він поступив зі свого місця далше.

Вона за ним опустила лавку. Наче нічого не було, ступав
він вперед стежкою, що вела до парохіяльного саду, не огля-
даючися за нею. Вона слідувала за ним, що йшов високий,
мов з граніту витесаний.

– Я тобі оповідаю все про себе, Юліяне, до послідньої ни-
точки, – говорила за ним, – а ти... такий... побільшуєш усі
уяви, і то все псує.

– Можливо.

– Може, сказати тобі також, хто є той один, що мене пере-
слідує своїми упімненнями, що моїм обов'язком є вернути до
польського народу, а не збагачувати собою Україну?

Він оглянувся й задержався на мить. Його уста викривив-
лися.

– Ні, Юлику... – тягнула терпеливо, придержуючи з ним далі кроку, ловлячи його за руку. – Знай і се. Є між ними один, що мене переслідує доказами, що моїм обов'язком є вернутись до польського народу. Се поляк, варшав'як, на ім'я Кава. *Ботанік*, а його сестра – найліпша моя товаришка, студентка медицини. Ми разом на однім відділі і мешкаємо разом, лиш почерез сіни. От і все. На чужині, далеко від своїх, без *любові*, ми вдячні кожному випадкові, що нам дозволяє зживатися з гарними людьми. Там мій Бог – моя наука. У тебе інакше. Ти в семінарії маєш свою догматику, і тому ми потрохи розходимося в думках.

– Твій Бог обмежений, Ево, замкнений у книжках, а мій – великий, оповитий безконечністю і непізнавальний. У його безмежнім просторі гуляють наші мрії та ідеали. *Залиши* ти мою догматику. Тут ми ледве чи зійдемося.

– Ти не хочеш признати, Юліяне, що ти ревнивий, – сказала вона.

– Любов поважна, як смерть, навіть і в жарті, – відповів він. – Будь обережна.

Вона розсміялася своїм збиточним сміхом.

– Не кажу я? Ось що в тобі важить. Ти не довіряєш мені? Не бійся, – успокоювала. – Там Юліяна Цезаревича нема. Він у Покутівці або в семінарії, але по Женевах і Цюріхах, взагалі у Швейцарії, не стрінеш його.

– Ні, Ево. Я не боюся, і я не заздрісний, ані не ревнивий. Я лиш остерігаю тебе заздальгідь, пізнавши твою вдачу, що любить грати ва-банк, щоб не зазнала колись унаслідок того прикростей. Ти не знаєш, що значить вразити амбітного мужчину, будь він собі якої нації, там, де він найвразливіший. Поводись у мужеськім товаристві так, начеб або твій батько, або твій наречений знаходилися біля тебе. Що ж до „віри“, то хіба нам говорити про таке, Ево?

Вона стояла перед ним із сльозами в очах і гляділа вперед себе. Він наблизився до неї, якась перемагаюча доброта взяла верх над ним. Він підняв руку, начеб охоронити її від чогось, але вона виховзнулася з-під його рук.

– Ти чудний, Юліяне, – сказала холодно. – Пощо *отсе*?

Тепер його лице змінило барву. Не обізвавшись жодним звуком, він опустив руку, затиснув капелюх на чоло і, не оглянувшись, опинився небагатьма кроками коло парохіяльного

паркана, перескочив його несподівано, як давніми часами, і щез з її очей.

Вона теж, не подивившись за ним, пішла вільною ходою через фіртку в паркані додому.

Над вечором того дня сидів Юліян із своєю сестрою на призьбі під хатою і зрідка перекидувалися словами. Сонце щойно зайшло, і вечір був ясний. Округи невеличкого домика, чисто удержуваного, з блискучими, як дзеркальця, віконцями, панував спокій. Запах цвітів недалекого зільника, що простягався між хатиною і садом, нісся з грядок, де ховалися між іншими осінніми цвітами повні барв левкої для продажу.

– Не знати що там наші в горах поробляють, – перебила мовчання Марія. – Давно вже від них відомости не мала, хоч від смерти вуйка Рибки і тета Софія відписала, і зять її, і наша кузиночка, лиш одна Оксана мовчить.

Юліян прокинувся, мов зі сну. Що вона, Марія, казала?

Відомости від Оксани нема.

– Ах, їм там усім добре, – сказав на згадку про Оксану і знов умовк. З глибини його душі виринула картина тамошньої знаної йому гірської околиці. Він ніби бачив верхи розкішних смerek, що купались у поранніх мряках, а на гілляках блистіли великі краплі роси.

– Оксана там самотна, Юліяне. Іноді мені її жалко. Все ж таки вона ще молода, а щоденна вчительська праця немало томить.

– А твоя? – спитав він.

– Ах, мені що інше. У мене муж, дитина, своє ґаздівство, се що інше, кажу.

– Оксана – поетка, Маріє, хоч поезії, мабуть, ще не пише. Її душа сама себе годує. Вона багата. Нам не рівнятися з такими, як вона. У них бувають моменти, де вони і в найбільшій гурті не відмикають уста і почувають себе самотніми, а в самоті, противно, живуть своїми фантазіями, гадками і героями. Так і Оксана. Приміром, і я буду, Маріє, глядіти на скалу, з котрої жене звичайний потічок, і ти, і вона, а кожде з нас буде се іншими очима бачити і се в душі відчувати, а надто тепер, де вона ще собою не зайнята і психічних терпінь не знає.

Сказавши се, він оперся плечима до білої стіни, перекинув одну ногу на другу і підсунувши обі руки під бороду, понурився наново в задуму.

– Се не заступає особисте щастя, брате.

– Що ж нам діяти проти того? Треба її саму спитати, як їй з тим. Кожде з нас є загадкою зі своїм щастям. Впрочім, вона там не без знайомих.

– Се правда. Поминаючи тету Софію з її родиною, є священство, учительство, якась старша від неї українка-вчителька, котру обожає за її народолюбство й організаторський талант, онука завідателя Альбінська і... – урвала.

Звільна, майже знехотя, повернув брат голову за сестрою.

– О тім вона мені не споминала, але вони там гарно мешкають, ті...

Марія поглянула на нього.

– Альбінські? Ти бачив, бо я не знаю.

– Задержав трохи в пам'яті: тополі розкішного розгону сторожать близько входової хвіртки чудернацький дім. Ніччю можна б їх уважати за кипариси. За будинком клубляться зеленими копулами дерева різного віку і сорту. Чудово. Такі картини бачимо хіба в артистичних альбомах, а в дієности вже рідше.

– Мені здається, що Оксана живе з онукою завідателя, а може, лише з тою так званою тетою Олею в несогірших відносинах, – сказала Марія.

Юліян здвигнув байдужно плечима.

– Але і в них, то єсть Альбінських, щастя нема.

– Де воно є, Маріє?

Вона поглянула на нього і, мов вичитавши там щось з його надвечірньої блакиті, сказала:

– Хіба в нас самих, брате, бо поза нами чи є воно? Приміром, коли я з почуттям сповненого свого обов'язку, що в'яже мене з чоловіком, дитиною, удержуванням хати з її вічною працею, сяду на хвилину і дивлюся за своїм дитятком, як воно поважно намагається дістатися без моєї помочі на крісло, щоб звідти дістатися до стола, при котрім я сиджу і пораюся з направкою його білля, щоб сісти мені на коліна або й притулити свою голівку до мене, і йому се вдається щодня, тим більше мене переймає така радість, начеб хто знає, яка подія совершалася перед моїми очима, і тоді я щаслива і

комусь така вдячна, і тулю, і голублю те своє малесеньке, і мій ум тче картини, як то воно буде далі розвиватися, яке буде дорослим, і так все дальше, і дальше, і я чую в своїй груді щастя... І чи не походить воно, те наше щастя, з нашого нутра? Воно є незначне, отсе, що я говорю, але чи воно відбігло далеко від поняття особистого щастя? Ти ще не знаєш те чуття, але колись, дасть Бог, ти не будеш питати, де є щастя. Кождої днини ми його маємо в собі, а коли се нам хто попусує, то се, певно, лиш люди. Все і всюди ми собі самі псуємо щастя і життя. Я цікава, яка буде колись матір з Еви, – звернулася з таким питанням до брата. – Вона не любить дітей. Мабуть, тому, що одиначка.

По лиці Юліяна перебігла краска, мов по дівочім лиці.

– Звідки ти се знаєш?

– Я се вже відчула. Я собі її і не можу уявити з дитиною на руках або турбуючись та клопочучись між гуртом таких. Вона буде доброю, може, і голосною лікаркою, совісною трудівницею в своїм фаху, але Ева матір'ю... ні!

– Коли ти такі досвідчення набрала, Маріє? Та не журися тим, – відповів брат.

– Не журися, – повторила й усміхнулася. – Сільські люди кажуть, що хто в собі наклону до материнства „з роду“ не має, то і дітей не дістане.

Юліян знов потону в задумі.

– Над чим ти так думаєш, брате? – спитала і перехилилася, як перше, сестра. – Не журися нічим, тобі ще час поважно журитися. Испити здаєш один за другим, на філологічні виклади, як собі бажав, також ходиш, адміністрація, а пізніше і парадфія в Покутівці тобі забезпечена в Едварда Ґанґа як будучого діди́ча Покутівки, о чім він нас і сам одного разу тут запевняв, маєш наречену, яку любиш, посідаєш, а те, що я кажу, *може*, по весіллю будеш її мусів ще на якийсь час від себе на деякі місяці відпускати, се іграшка. Не маю я слухність?

– Справді, – пішла відповідь з уст брата і враз з тими словами він відвернув своє лице від неї.

– Коли Ева від'їжджає?

– Десять за дванадцять день.

– Чому ж сьогодні не зайшла до нас, як звичайно, хоч на хвилину?

– Мабуть, щось їй перешкодило.

– Але ти бачився з нею? – додала сестра поважно.

– Так, з полудня, коли вертали від бабуні. Вона і споминала, що надійде до Зарка о кілька левкоїв для своєї кімнати. Бути може, вона втомлена, бо ми вертали від бабуні не сільською дорогою, а лісом.

– Будуть тобі колись твої товариші завидувати, брате. Вона дійсно не є звичайна, пересічна дівчина. Досі ще жоден душпастир не мав лікарку за жінку.

Він поглянув удаль.

– Я був би з нею і без її лікарського знання одружився, бо я її і без її студій люблю. Я дуже невдоволений, що буду мусів її по весіллю від себе в чужину пускати, що також жоден священник по одруженню не робив.

– Се прикро, то правда, але через те вона тобі й у чужині не пропаде. Вона тебе дуже любить. На таких жінок, як вона, можна числити.

Тепер Юліян поглянув на сестру. Його гарні, ніжні уста ледве-ледве помітно вздригнулися так, що з одної сторони кінчик зуба відслонили. Так іноді Юліян усміхався. Очі мав уділ спущені, і сестра не бачила їх виразу.

– Телеграма, Юліяне! – почувся нараз знайомий голос із недалекої *бічної* алеї винограду, а то голос Зарка, звідки сей простував проти них, а за ним післанець з пошти.

– Підпиши, – сказав, подаючи молодому чоловікові телеграму. – А тобі, моя пані, лист. Як не помиляюся, від нашої Оксани. – І, гладячи жінку по личку, додав: – Я надобре згоднів, газдинько, але й кіш з цвітами і паку з яриною відіслав до двірця.

Марія усміхнулася.

– Ходи до хати. Ми саме вижидали тебе.

– Прочитай вперед лист, що там пишуть, а я погляну за той час на нашу пестійку. Вона, певно, вже спить, – з тою заміткою зайшов молодий огородник з підкоченими рукавами до кімнати і вскорі появився назад на порозі.

– Я мушу ще сеї ночі від'їжджати, – сказав Юліян по прочитанню телеграми.

Зарко з жінкою злякалися.

– Що сталося? Від кого телеграма?

– Нічого злого. Се сам ректор телеграфував. Одинок донька його сестри виходить за кілька день заміж за знатного

українця, і він просить, щоб найліпші співаки-богослови приїхали на те весілля, де він буде присутній.

Марія похитала запишнено головою.

– Я диригент богословського хору у Львові, тому ректор звернувся впрост до мене. Поза тим не криється нічого більше. О мій приїзд з гарним хором на те весілля він мене ще перед моїм виїздом сюди на ферії просив, лиш тоді не було ще відомо, котрого дня відбудеться воно. Весілля за три-чотири дні в К., отже, мушу якнайскорше їхати наперед до Львова, а звідти на означене місце. Злагодь мені, сестричко, те, що є з моїх речей в тебе, у мій саквояж. А я тим часом поскочу до Еви.

– Повечеряй! – упімнув Зарко.

– Нема часу. Може, як вернуся. – І вийшов.

– Оксана і вся проча наша тамошня рідня просять, щоб я тебе хоч на два дні до них вирядила, – кликнула Марія, піднімаючи письмо від сестри вгору. – Пише, що і гроші на подорож вона має.

– З К. вже, мабуть, недалеко до М. Зроби матері і всім процім несподіванку, – заохочував Зарко.

Юліян вернувся до своєї кімнати, щоб переодягнутися.

– Може... – відповів побіжно через плече. – Свої гроші нехай для себе задержить, щоб чого не стало.

І за кілька хвилин його вже не стало в хаті.

– Ся Ева хлопця цілком поглинула, – сказала Марія до мужа, що ходив по хаті й визирав через вікно, і забралася подавати чоловікові вечерю.

– Так воно й буває іноді, жінко. Саме із найкращими і найповажнішими мужчинами.

Юліян стрінувся з о. Захарієм, який вийшов на часок зі свого обійстя на вулицю поза відчинену браму. По обличчі молодого богослова пізнав він, що щось зайшло.

– Що там, Юліяне? – спитав по привітанні.

– Я виїжджаю, отче, – відповів сей і оповів коротко про телеграму і о що розходилося.

– Шкода, що се саме тепер так склалося, – сказав о. Захарій якось сумно.

– І мені, отче, шкода, – відповів заклопотано Юліян. – Хотів тут досі остати, доки Ева побуде, хоч се не було б довго, але все ж таки були б бодай до Львова разом їхали.

О. Захарій махнув рукою.

– Щось начеб змовилося на вас обоїх, молодих, а й на нас, старих. Саме сьогодні по обіді прийшов Еві лист з *Варшави* від якихось товаришів з Цюріха, щоб лагодилася в дорогу, бо, сказано, вони їдуть вже у Швейцарію і будуть вскорі у Відні. Там задержаться через деякі справи того панка-товариша і його сестри, а з тим будуть і її там вижидати, щоб коли вона туди прибуде, дальшу подорож до Швейцарії відбути разом. Те письмо цілком зелектризувало дівчину. Вона думала, як знаєте, ще з кільканадцять день або, може, день-два довше у нас побути, тимчасом чужина і чужі люди виривають мені дитину із спокійної хати. – О. Захарій зітхнув і усміхнувся гірко.

Юліян поблід.

– Де вона?

– Донедавна складала свої речі і книжки до подорожі. Здається, вона виїде позавтра досвіта, а тепер, мабуть, сидить у своїй кімнаті чи в зільнику, а може, і пішла глибше в сад або над став, як се погідними вечорами робить. Не знаю. Ідїть через зільник і загляньте через вікна до її кімнати – і будете знати, де її відшукати.

Стара слуга, що вийшла з подвір'я за браму поглянути за їмостою, вмішалася по звичаю довголітніх слуг розмови:

– Панна Ева у своїй кімнаті при отворенім вікні. Відай, читають.

Не гаючися довше, Юліян звернувся в сторону ганку з олеандрами і подався в зільник. Осторожно і нечутно, мов великий чорний птах (в богословськїм убранні), увійшов він у зільник. Він відразу пішов попід вікна знаного нам салоника, що були ще відчинені. Вони гляділи почерез зільник углиб саду. Але вікно Евиної кімнати знаходилося за углом і по другій стороні хати, де виростав великий корч калини, ніби сторожачий дівочого вікна, і тепер украшений червоними ягодами межи зеленим листям.

Юліян, ослонений тим корчем, наближався до вікна. *Ева була тут. Вона* не чула шелесту його кроків. Він з-за калини

глядів на ню. Його серце забилося. Чи гнівалася на нього? Ах, вона не знала, які почування зворушували його, чим була вона для нього! Перед нею на вікні лежала книжка, але дівочі очі не гляділи в ню. Її обличчя видалося йому біліше, як звичайно, а очі з-під гарного чола були звернені болісно-задумчиво куди-то.

Хвилину, як удар серця, дивився він на ню, а опісля укався з-за корча.

– Ево! – кликнув упівголос. Здавалося, вся сила його молодих почувань перебилась у тім однім його півголоснім оклику.

– Юліяне! – зойкнула Ева і, мов ударена ззаду невидимою рукою, похилила раптом голову над книжкою.

– Серденько!

– Ти мене перелякав...

– Чого? Я був би, може, сьогодні й не заходив до тебе, але зайшло таке, що я прийшов попрощатися з тобою, бо за дві години мушу від'їхати.

Вона видивилася на нього, начеб він говорив з гарячки.

– Ти, Юліяне? Ти ви'їжджаєш? Що сталося?

Він кількома словами пояснив їй причину від'їзду.

– Але чому мусиш *ти* скорше від'їжджати, Ево? – спитав.

– Тобі ще час до того. – Він приступив близько до вікна і задивився на ню.

– Мені писали.

– Хто?

– Вони, мої знайомі з Варшави. Тобі батько казав?

– Так, Ево. Але чи се мусить бути? Я думав тебе по моїм повороті з К. хоч до Львова відпровадити і буду старатися там якнайскорше справитися, якби ти ще була залишилася до мого повороту з весілля.

В її очах замиготіло.

– *З весілля...* – сказала протяжно, а відтак похитала головою. – Не можу, Юліяне. І батько се вже зрозумів і не затримує мене. Я рада, що не буду з Відня до Швейцарії сама їхати. Я не люблю сама їздити. Зрозумій мене, Юліяне! – додала благально, коли він замовк, і простягла рамена до нього.

– Що, Ево?

Він був високий, заслонив собою до половини вікно знадвору і схилився над нею, шукаючи її уст. Вона обняла його і відповіла послухним довгим поцілунком.

– Ти не відчуваєш, Ево, що діється в тій хвилі в моїй душі, – сказав.

– Бач, я...

– Ти спокійна. Я бачу і вірю, то лиш я такий дурень, в котрого серце кричить болюче щось і не хоче вмовкати. Ти їдеш...

Вона нахилилася наново до нього і, притискаючи чоло до грудей, шептала:

– Я би тобі одну половину з себе оставила і, може б, тоді добре було. Ти не знаєш, що в мені діється, Юліяне, коли тебе бачу. А все-таки...

– Все-таки не можеш мені себе *цілу* оставити. Що сталося? Маєш жаль до мене?

Вона підняла голівку й усміхнулася до нього.

– Ти, мій орле, в демонічній одежі... – а за хвилику додала, споважнівши: – Мене переслідує часом почуття, що ми не побачимося. Ні, ні, побачимося, – перервала, – але як воно буде?

– Буде так, що вже не розстанемося. Коли поберемося, я тебе не пущу більше на студії в Швейцарію. Кидай студії або кінчай їх деінде.

– Зажичся у бабусі і їдь зо мною.

– Побачимо. Ми маємо ще час.

– Я не знаю, Юліяне, ах, я не знаю... Якби ти знав, як я борюся, – і, обіймаючи його наново, майже бурливо сказала зі слізьми в горлі: – Досі я не знала, що значить правдива, поважна любов, що вона робить із нас невільників, викликає стільки страждання. Не знала то все, Юліяне! І ніхто не може мені допомогти, бо то лиш я сама, сама одніська я можу сказати „так“ або „не так“. Я не можу на сей раз ще довше остатися тут. Се викличе прикре непорозуміння. Я мушу їхати, Юліяне. Прости мені. І мені кривавиться чого-то душа. Батько, матір, ти, всі ви, мої дорогі. Покутівка, бабуня, наші люди, їх солом'яні хатки... став! – посліднє слово майже викрикнула, – все і все та й інше стає перед моєю душею, ломить руки... Гадаєш, мені так легко? Зразу манила мене чужина, новість, чар незнаного, але тепер сей чар для мене вже поблід. Уступив. Тепер не мучся, Юліяне, прости мені, ми побачимося. Се перейде. Прости мені. Дай слово, що успокоїшся. Вір у мене!

Юліан стояв перед нею, змінений в обличчі, й дивився на неї і слухав її мовчки. З її словами розвивалася в його уяві чимраз, то виразніша якась психічна тканина. Нараз вчинив рух, котрий видався їй рухом, начеб він підняв револьвер до чола, і сказав:

– Мною не журися, Ево. Бувай здорова. Я успокоюся. Прийде час, і з моєї душі опадє листя. Тим часом держімося, Ево. Межи нами на сторожі... – і щось урвало йому голос.

Ева з переляком і майже бурхливо вихилилася через вікно і при тім трутила, не хочачи, якусь книжку. Книжка впала на землю і саме йому перед ноги. Він підняв її і побачив її заголовок, витиснений великими золотими буквами: „Пан Тадеуш“ Міцкевича. Механічно отворив книжку, обернув перший листок і прочитав: „Дроґей товажишце Еве Захарій – оддани Зигмунт Кава“.

Смертельна блідість покрила лице молодого чоловіка. Кладучи книжку на вікно, сказав він стисненим голосом:

– Ховай свої дарунки на будуче ліпше, Ево.

Вона стоял, випростувана в рамах вікна і побілівшими устами сказала:

– Я тобі не споневірилася, Юліяне, можеш мені вірити.

Ані один його погляд не промайнув по ній.

– Є ще й гірші вчинки, як зрада у любові, – відповів.

Вона простягнула руки за ним, але його вже не було, і лише легке дрижання галуззя свідчило, що було сильно порушене.

За півтори години Юліан покинув Покутівку.

Ідучи, мав Еву безнастанно в уяві. Її і Покутівку. Село було оповите легкою нічною темрявою. А там ледве помітно, ніби на узгір'ї, пробивалися, неначе срібною білістю, стіни старого приходства.

О. Захарій, не маючи о нічім поняття, попрощався з ним щиро і, як було се його звичаєм, поблагословив його, роблячи знак хреста на його чолі. Коли Юліан віддалявся, він стояв довго на порозі і дивився за ним.

Тепер заглянемо на якийсь час у гірське містечко М., що по роках стало лікувальною місцевістю, і де проживав завідатель Альфонс Альбінський зі своєю родиною, званою нам

вже під титулом тети Олі Альбінської та самотньою своєю внучкою Дорою Могиленко.

Як знаємо, в М. учительовала ще Оксана Цезаревич, мешкаючи із своєю матір'ю у повдовілої вже Софії Рибко, сестри її батька.

Около мешкання завідателя Альбінського, як його все ще називали мешканці, змінилося стільки, що де давно покривала подвір'я тільки зелена муравка, пишався тепер один великий барвний зільник. До „ластів'ячої“ веранди тиснулися білі й фіолетові кліматиси, розшарпалося вишир і вгору колюче галуззя білої і рожевої рожі, що пнялося по стінних драбинках високо аж під покрівлю хати.

Округи сніжно-білого будинку пашило красою і запахом флори, а воздух був літом, особливо весною, переповнений ще й бренькотом бджіл, що увихалися безнастанно то вищим, то нижчим полетом около цвітучих дерев, як коли котрим припадав розцвіт, вони раювали, особливо ж около яблунь і груш й усіх інших дерев. Або знов п'яніли від білих китиць акації, то, хапаючися з дрижачим бренькотом цвіту об'ємистої липи, уносилися з раювання. Від рожевих каштанів вони вешталися роздражнено сюди й назад, не опускаючи жодну деревину. Здоганяючи невпинно одна другу, вони розкошували у сонячнім сяєві, наче миналися з багатства узбираних золотих крапель і такого ж пилу, потопавши в дрібні різнобарвні келихи, що мов вижидали тих ніжних гостей, котрі покидали їх аж тоді, коли крильця враз з ніжками були обтяжені узбираним золотавим порошком і такими ж краплями прозорого плину, й несли узбиране до скарбниці, роблячи тим самим місце другим на той сам чин, котрий викликавав і в людській груді якесь мінутне раювання, вдовolenня і подив.

Сад завідательського мешкання зачинався поза домом і його зільником, закінчення котрого означала поза фронтом об'ємиста липа з камінною лавкою, і тягнувся вздовж дому з залізною огорожею аж до гірської ріки. Ся ріка бігла між кінцем саду і невисокою горою, званою Мельниківкою, тулилася більше до гори, творячи через те під садом і дальше поза ним зарінок, на яким росли, мов порозкидувані невеличкими кущами лози, межі якими білили літом, коли вода булава плоскою, газдині свої полотна.

До тієї-то невисокої і широкої гори, званої, як сказано, Мельниківка, вели почерез річку два дерев'яні мости. Один – старий, другий – новішої дати, але оба поставлені паралельно і у відповіднім віддаленні від себе. Через старий ходили більше мешканці з околиці сусідства завідателя, але лише піхотою. У бурхливих або слотних днях, де гірська вода змагалася швидко, йшло і їздило все, що лиш бажало дістатися на Мельниківку, а звідти й між інші гірські села.

На Мельниківці, де білілося небагато селянських хаток, що їх винаймали власники деяким літникам, знаходилося і хазяйство завідателя Альфонса Альбінського. Та тамошня його „економія“, ведена більше невсипущою тетою Олею, ніж самим завідателем, котрий її лише в неї орендував, бо ся невеличка посілість була її виключною власністю, придбана її довголітньою працею і доходом з бджільництва. Вона забибрала в собі невеликий домок, гарний яриновий город, садок і відповідні господарські будинки. Сюди-то хотіла тета Оля на старість відтягнутися і жити, доки Господь дозволить, щоб не бути нікому з родини тягарем. Та вуйко Альфонс, завідатель, що не любив мешкати близько худоби і дробу, себто, як висловлявся, „близько господарського швендяння“, виорендував отсю невеличку посілість своєї родички, щоб мати ще один дохід, крім веденої ним пошти, виорендовування кількох своїх прегарних левад-сіножатей, а від трьох років і управи лісом своєї внучки, закупленого „жалібним“ капіталом, про що розповімо пізніше.

Вела господарку на Мельниківці здебільша тета Оля за наказами свого вуйка, який уважав жінку за нездатну до самостійної управи земельної господарки. Допомігав їй старий слуга Олекса Дурило, колишній послугач до дітей у домі Альбінських. Коли збиралося більше гостей, він перебирався у стрій гірничого робітника і був льокаєм, але найчастіше лейбкучером завідателя, метеорологом, помічником при пасіці тети Олі, садівником, одним словом, Олекса Дурило був на території Альбінських неабиякою важною особою. З своїм панством зазнавав Олекса різні часи. То блискучі, то сумні. З тим панством, хоч тепер вже й не дуже численним, проживав він, не розлучаючись, і дотепер. Його оку не уходило

нічого, а слуху не улітало нічого. Він знав „світлу“ давнину, як ще ходили гамарні, як з їх гут іскри снопами ночами й днем гонили. Він любив про панування вельмож Ганенгеймів оповідати, знав і про деякі події в домі свого пана, а й інших йому подібних розказувати. Лиш боятися – не боявся він нікого так, як боявся того свого пана, котрий одним своїм поглядом, похмурим і погрожуючим, умів наказувати йому послух. Такий був Олекса Дурило.

Придатнішим, як завідателеві, був він чи не вдвоє більше теті Олі, невсипущому ангелові-хранителю родини Альбінських, усіх вбогих і страждущих, що зверталися в потребі о поміч або раду до неї. Олекса був її потайною правою рукою межи тими, що дуже часто не знали, звідки їм поміч приходила. Отже, як сказано, „економія“ на Мельниківці мала свого сталого мотора в особі не лиш тети Олі, але й у фактотумі Олекси Дурила.

У два місяці перед смертю майстра Максима Цезаревича увійшов одного дня по обіді Олекса до кімнати свого пана і станув коло порога. Завідатель сидів при бюрку і писав. При вході слуги він відклав перо і наказав:

– Присунь моє високе крісло до вікна, я буду коло вікна читати, але скоро. Відтак прикрий мені чимось теплим коліна. Відколи сей нещасний дощ ллється, мене ревматизм доконує. А ся ніч – то вже надто, – завідатель урвав, встав зі свого місця й усів у крісло коло вікна, яке підсунув йому туди Олекса. Прикривши йому м'якою шкіркою оленя коліна та ще підсунувши м'який підніжок, повернувся до дверей.

– Пожди, Олексо! Ти в мене від зрання сьогодні не був, то й чого вже йдеш? Скажи, що там на Мельниківці чувати й чи не видно зміни на погоду? Вода велика? Сьогодні вже чотирнадцятий день, як ми від дощу пропадаємо.

– Я вагався сьогодні старим мостом переходити, пане, – обізвався Олекса. – Вода підійшла о якийсь метр високо. Уночі річище ревіла, як скажена, а рано аж жаль було худобину виганяти на пашу, так сльота розкиринилася. Як не стане незабавки, буде то зле. Сіно так, як би пропало. Що в стогах – то кисне, а те, що ще тут і там у копицях, – то не відбіжить від

того далеко. Бараболя під корчем зогниє, а про трохи того вівсика, кукурудзки та ячменю, ярину й інше – і не говорити. Бідна бджола зів'яла, до долоні з мокрости прилипає, крильцями ледве киває... от яке вміє вода коїти, – Олекса умовк і зробив рух віддалитися.

– Стій. Листонош удруге ще не був?

– Був, але лиш для старшої панни була господарська газета. Панові сьогодні нічого нема.

– Кепсько.

– Не знаю. Але казав листонош учителеві, що прийшла в одній газеті така відомість, що недалеко за нашою столицею скоїлося передвчора чи коли-то через хмаролом велике нещастя.

– Де? Що за нещастя?

– Та не затамив назви місця. Але нещастя. Все одно яке. Доброго нічого. Від розбішеної води... хорони, Господи!

– А всі здорові і все в порядку там у нас нагорі? – спитав Альбінський, вдивляючися задумчиво в брунатне, мов з бронзи, обличчя старого слуги.

– Та ніби здорові і в порядку, пане, але я кажу, що могло б і ліпше бути.

– Що кажеш, Олексо, є ще й щось друге? – допитувався завідатель, бо знав, як крутив і оминав старий слуга словами оповісти, коли не все було після його думки „гаразд“.

– Та щоб сказати, що воно щось недобре, то не скажу, але що дещо могло і без того обійтися, то скажу: сеї ночі зсунувся в салоні образ покійної пані зі стіни на землю і роздерся надвоє.

Альбінським якби щось підкинуло.

– Портрет покійної пані, той великий, на головній стіні? Як воно могло статися?

– Хто його знає? Впав та й роздерся. Старша панна післала мене туди ще до полудня принести їй звідти одну пальму, котру хотіла укласти в їдальні. Коли я дивлюся... а покійна пані, най з Богом спочиває, лежить на долівці і через пас впоперек як роздерта. От що сталось! Я аж перехрестився. Панна Оля скрикнула „Єзус Марія!“ і вдарила в долоні, коли я їй се розказав. Коли я хотів покійницю назад повісити, вона заборонила і казала, що по роботі сама се зробить, бо тепер не має часу.

Завідатель Альбінський станув на рівні ноги і, відгортаючи своє майже біляве волосся з чола, зморщив його грізно.

– То ніхто не винен, лише ви обоє самі. Особливо Оля, старша панна, – поправився й усів назад. – З тим своїм вічним випрятуванням, впорядковуванням та утиранням порохів, здійманням портрета й знов уміщуванням нарушила гвоздя у стіні, і прийшла хвиля, де він розхитався в мурі, упав, а портрет з ним. Велике чудо! – він стукнув люто палицею, котру мав завше при собі. Вас усіх варто з хати повиганяти!

– Все може бути, пане. Я лиш кажу.

– Забирайся. Де панна Оля?

– У коморі чи в ідальні. Вони дуже в роботі. Та же, дасть Бог, над'їдуть наші панночка Дора, хотів сказати пані Дора, зі своїм паном-доктором, і приїдуть з ними, відай, інші гості. Хто знає, скільки їх там буде? Не мені се личить знати. Вона кінчить стіл до вечері накривати. Ще добре, що й панна вчителька, та, з гори, що мешкає зі своєю мамою в пані Рибки, помагає їй. Дівчина з кухні прибиває цвіти і смереччину на веранді панни Олі й над входовими дверми, бо у мене ніколи, ані гадки. Мені сльота і худоба в голові, а не таке Бог знає що.

– До лиха з тою роботою, Олексю! Товчуться з нею від кількох день, а зайти сюди до мене, поспитати, чи мені чого не треба, се не сниться їй сьогодні. Перекажи, щоб до мене зайшла! Чому мені зараз не сказала за портрет? Але змовчати таке! Скільки б я не говорив і не наказував, щоб мені про все здавали звіт, якщо в хаті скоїться добре чи лихе, то ні. Все дарма, де якраз я мушу все знати. Все, кажу, – і з тим словом він, наче на потвердження своїх слів, вдарив старечою долоною так сильно по коліні, що аж задихався.

– Може, ще дещо і докаже, ще не пізно, – успокоював старий слуга. – Я їм все перекажу. Та і я сам ще не доказав, спішу, бо треба ще й на коні накласти шір, до залізниці на дворець по гості й таке. Ага, – схаменувся Олексю, – от що я ще хотів доказати, та за образом був би забув. Срібний голуб, той чубатий, що панна Дорочка, чи ні (що я кажу!) пані Дорочка його собі вибрала і випестила, згинув сеї ночі, і я найшов його мертвим у зільнику. Хоч то лиш голуб і нічого собі, але все то животина. Але... вже їду по панну, – і з тим звернувся до дверей.

З очей Альбінського, котрого можна було старцем назвати, блиснуло майже молодечим вогнем гніву.

– Ти що не скажеш, Олексю, то все глупостою дише, стара баба з тебе. Іди і зачини двері від моєї веранди, не чуєш, якийсь протяг отворив їх, і мені потягнуло холодом по спині, – при тих словах завідатель аж рамена вгору здіймив, між тим як Олексю згорбився, зачинив мовчки двері і сим разом вже вийшов.

Господар дому наче тільки ждав, щоб за слугою зачинилися двері, тоді він нетерпляче відкинув з колін теплу шкіру і попрямував до салону, де стояли стародавні меблі ще з часу його „панування“.

Тут станув, як остовпілий.

Великий портрет його жінки з літ молодости, з білим прозорим серпанком, лежав на землі, припертий до стіни, а через середину був ушкоджений. Очі завідателя звернулися вгору на стіну за гвоздем, який був прибитий на своїм місці. Як сталося се, що портрет упав, та ще й так нещасливо, що через середину впоперек, правда, не дуже, але все ж ушкодився?

Альбінський оглянувся по гарній обширній кімнаті, мовби шукав за винувником, щоби його укарати, але такого не було. Глибока тишина заповняла кімнату і лиш знадвору було чути, як бився голосно дощ об великі вікна, як від часу до часу бушував вітер межи деревиною і як тяжкий шум нісся воздухом. Се був шум візбраної ріки і шум шпилькових лісів.

Завідатель підсунув якесь крісло до стіни, підняв портрет й поставив його, як перше, а відтак потонув очима в обличчя молодої й дорогої йому жінки, яка вже давно попрощалася з життям. Яка гарна була вона тоді, тота дорога, одинока... вірна... люба. Ті її уста, що так мило вміли усміхатися і так добре й мудро говорити. Ті серни-очі ясно-карої барви, або те волосся кольору старого золота. Тут, на тім портреті, вона до нього, до свого Альфонса усміхалася. Він се ще пам'ятав, як воно було. Пригадував, як по шлюбі замовив портрет у славного артиста, що перебував у Ганенгеймів, щоб мати її назавжди такою молодою. І портрет вийшов чудовий.

Вона його любила... Ах, ніхто його так не любив, як вона. Жодне бажання його вона йому не відмовляла. А якою взірцевою матір'ю була! Вродженою, без найменшого самолюб'я! А прийшов час, тяжкі події у сполученні з тодішнім матеріальним положенням хлібодавців, що і йому рівним пропастю грозило, ба навіть обаву існування на будуче для дітей і для неї заповідало. Різні ситуації з того часу під впливом людської обмежености, недбальства, неуцтва і слабосилля, мов з пекельного дна, підсувалися йому використовувати у свою користь, що й, не вагаючись, він чинив, мовлячи з погордою до себе: „Хто хоче бути молотом, мусить уміти бути і ковадлом“. Так і поступав він, щастило йому, бо інакше був би і не брався до того. Так до часу, доки одного разу не пхнуло його наново через адське мудрування, як і попередше, неначе для його нутра, що є найглибше в людині, перевести один помисел в дійсність. Як вийшов він з його голови, так і перевів він його в життя. Але рівночасно з другого боку несподівано, мов рукою Немизис, забрало йому її з собою. Її, ту найдорожчу його цвітку враз з новонародженим немовлятком-сином. А крім сього, забрала йому майже всі діти за собою, синів і доньок одно по другім, доки не остався, як пустир, сам.

Уві сні лиш бачив її, і то давнішими часами. „Мій ти одинокий Альфонсе, – говорила, любо тулячися до його грудей, як за життя, та шукаючи його погляду, щоб вичитати з нього, який настрій в його душі. – Ще одно, – шептала відтак усміхнено. – Так мусить бути. *Ще одно*. Ти знаєш: *його смерть* непомирима вимагає се, щоб відплатити...“ Й ухотила від нього, обтулюючися тісно прозорою тканиною, мов мерзла. „Я прийду знов, прийду, аж доки колись упослідне появлюся...“ І приходила, доки не зблідла навіки, не згубилася в його пам'яті. Двоїх йому лише оставила: найстаршу дочку, що була у молодім віці віддана за одного вдівця, чесного і багатого купця, німця Вальде, батька одніської дитини, сина, тепер вже військового лікаря, й одну вунучку, наймолодшої, також уже покійної доньки, на ім'я Дора, лиш що одружену не з ким іншим, як саме з тим одиноким сином того купця-зятя, полковим лікарем *Ероном Вальде*, й дожидану з сим сьогодні надвечір у пошлюбній подорожі. Сю подорож хотіли молоді розпочати вперед відвідинами

одніської його тети-вдовиці в Г. і його, дідуня, тут у горах в М. й опісля податися в краю Європу.

Так, сьогодні дождано їх. І через те дождання й приготування для них скоївся і випадок з отсим-то бабуниним портретом.

Він опустився на хвилю обезсилено на найближчий фотель, заслонив обличчя долонями й так сидів через якийсь часок. Се був у нього плач, як на нього находив сум і тяжкі спомини по втрачених дітях, особливо синах. Так мало осталося йому з тих блискучих часів, з часів панування Ганенгеймів і з його колишньої сили й становиська.

Нараз схаменувся. Він поглянув на годинник і подався в їдальню. Тут застав свою братаницю, Ольгу Альбінську, – трохи вже посивілу, струнку з папіроскою в устах, трохи похилену, що походило в неї з вічного поспіху й досліджування, чи всюди в хаті порядок, чисто, не бракує що, й що інше потрібне вчас виконане. Вона переглядала ще раз прибраний у цвіти, порцеляну та срібло, стіл до вечері для новоженців, а з ними й найстаршої доньки вуйка Альфонса, її кузинки пані Цецилії Вальде, котра справила в себе весілля для одинокої своєї сестрінки Дори та її пасерба, військового лікаря Егона Вальде. Коло стола біля тети Олі стояла одягнена в гумовий плащ, готова до відходу дівоча постать – Оксана Цезаревич, надягаючи рукавиці.

– Як будете мене ще до чого потребувати, теточко Олю, то дайте лише знати, а я прийду і поможу.

При появі завідателя вона змішалася. Він так чудно до неї ставився, якби не знав, як, властиво, з нею поводитись: раз ласкаво, раз похмуро, раз як до підлітка, другий – як до поважної жінки на становиську, з котрою в словах треба числитися, то знову викликавав на її щоках палкий вогонь замішання так, що вона уникала з ним стріч, а й тепер опустила живо кімнати. Побачивши завідателя, панна Альбінська кликнула:

– От ми саме покінчили прибирання стола на вечерю. Не гарно, вуйку? Панна Оксана була така люба по шкільній науці ще до мене на часок забігти і допомогти в чім треба, і я готова вже зовсім. Готова у спіжарці, в кухні, всюди. Тепер нехай приїжджає хто хоче, мені перед ніким не лячно. За годину причепурюся трохи, вишлю Олексу на двірці з кіньми, а тим часом припічну трохи та випалю папіроску.

– Се все добре і гарно, Ольго, – сказав завідатель не без задоволення, кинувши оком знавця на по-панськи вкритий і прибраний стіл. – Але справа з портретом, з портретом, Ольго, попсувала мені гумор. Як се могло статися? І якраз на сьогодні. Сьогодні! Я вже нічого не кажу, бо не хочу собі вечір псувати, але наколи б не так... ти знаєш...

– Знаю, вуйку! – відповіла панна Альбінська спокійно, не підводячи й очей до старого чоловіка, посуваючи ще де-не-де тарелями, котрі здались їй ніби одробиночку або задалеко від себе, або заблизько.

– Ти собі то легковажиш, але портрет ушкоджений. Що він варта?

– Що ж, – відповіла однаково спокійно, – гвіздок висунувся надто на край – і сталося. Добре, що обличчя тітчине не ушкоджене, а то, якби так, то було б дійсно дуже прикро. Нехай на тім лиху скінчиться, вуйку, я його направляю. Ви знаєте, яка дорога була мені тіточка.

Завідатель мав щось гострого на устах, але поглянувши наново на стіл і на означені мірною місця для молодих, він здержався.

– Зроби, як знаєш, аби добре було, – відповів і з тим поглянувши, як недавно, на годинник, між тим як панна Альбінська поспішила до салону і, забравши звідти портрет до своєї кімнати, взялася до його провізоричної напрямки настільки, щоб можна було його хоч на днів кілька на давнє місце спокійно повісити.

Коли у пів години пізніше була ся операція закінчена і Ольга майже з тріумфом принесла показати вуйкові портрет, що здалека майже нічого з ушкодження не пізнати.

– Хоч би і не можна було його направити, – сказала, – то „жива копія“ з нього все нам залишилася.

– Тобі також дотепи не в пору до голови впадають, – відповів завідатель сухо.

– Не в пору, вуйку? – сказала й оглянулася через плечі за вуйком. – Наша Дора, вуєчку, наша Дора – чи се не чиста копія своєї покійної бабуні? Хто з усіх ваших дітей перебрав так цілковито її риси, очі, ті глибокі карі очі, барву її волосся, як не її одинока *внучка* Дора? Чи не маю я слухність?

І вона справді мала слухність. Ся одна замітка викликала на його уста добродушний усміх.

– Маєш рацію, донько, – притакнув. Відтак, постоявши біля неї в салоні, доки не повісила портрет, повернув назад на своє місце і задивився на двір.

Легко і певно, мов молода дівчина, зіскочила панна Альбінська з крісла по завішенню портрета, погляділа ще через хвилину на обличчя гарної жінки, відтак пішла до завідателя й, усівши недалеко нього, витягнула з кишені папіросницю.

– Тепер я собі трохи припічну. Часу до причепурення своєї особи й вислання Олекси на двірці ще маю, тож нехай собі закурю. Се я собі сьогодні ретельно заробила, – з тими словами витягнула з папіросниці папіроску, усміхнулася з якогось внутрішнього задоволення і почала курити.

Надворі ще падав дощ, вітер колихав деревиною, але мряки, що творили якусь густу ослону під небесною копулою, здавалося, уходили куди-то, роблячи таким самим місце за собою.

– Се нещастя з тою сльотою, – обізвався завідатель, не відриваючи ока з заслоненої околиці.

– Не журіться, вуйку. Сьогодні-завтра воно мусить перестати. Барометр указує на зміну.

Завідатель замовк, а тета Оля потонула під впливом аромату папіроси в думки. Вони кружляли коло Дори, бабуниної копії. Дора жила тут, удома, по смерті родичів перед вступом до школи, її доглядали і виховували, мов під шклом, щоб жодне лихо її не діткнуло, – це ж була одиначка в діда і в тітки Цілли Вальде. Коли настав час, тітка відвезла її до Перемиського дівочого інституту на бажання померлих родичів, особливо батька – гімназійного суплента, українця на ім'я Могиленко, щоб її виховувано на українку. Звідти на бажання молодой матері-вдовиці переїхала до виховавчого закладу у В., щоб виучувалася німецької мови, музики, трохи співу або й гри на якимсь інструменті. З таким бажанням перенеслася молода матір на той світ, а мала чотирилітня Дора осталася в дідуня і тети Олі.

Коли Дора приїздила на ферії, була дідуневою і тетиною пташиною і мотилем. Часами й покидала сих і відлітала. У столиці мала тетку Ціллю, вуйка Вальде і старшого від себе

кузена Егона, якому ще малим дівчатком, а пізніше й підлітком вкралася в серце. А одного разу – сей епізод не всі знали, лиш вона, тета Оля, бо се сам Егон оповідав їй, – се було також під час ферій, гуляла Дора сама у них в столиці в салоні. Вона мала на бажання тети Ціллі осінню того ж року у вибранім замкненім товаристві вчитися танців і пробувала вже тепер на самоті, приспівуючи собі, гуляти коломийки і вальси. І так, витанцьовуючи, з розмаху та ще й з розпростертими руками перекинула в неувазі столик, на якому стояла висока, античного стилю, біла, як сніг, скляна лампа у формі тюльпана, пам'ятка по Егоновій матері, й та розтовклася на дрібні кусні. У тій хвилі зайшов Егон, що вже був матурантом, з пакою книжок під пахою і зупинився. Побачивши його, Дора підбігла до нього.

– Егоне, – вимовила здавленим голосом і побілілими устами. – Укарай мене. Се я вчинила. Але лампа – твоя власність, бо від твоєї матінки. Але, але, Егоне, ніхто інший не сміє мене карати. Правда? – питала з усміхом, що серце роздирало. – Ні тета Цілля, ні твій батько – лиш *ти* один.

Сказавши се, через хвилювання, викликане нещасним вчинком, вона вибухнула тяжким плачем, ховаючи голівку на його грудях. Тоді він, кинувши книжки, обняв її й зі зворушення, якого сам по собі не сподівався, що йому в горлі сліз накликало, став її впокоювати. Се йому не так скоро вдалося.

Вона була соромлива, вразлива, і аж по довших хвилинах вдалося йому заспокоїти її та запевнити, що ні тета Цілля, строга формалістка, ні батько його не будуть її за сю шкоду карати, бо лампа – виключно його власність, а вона – його одніська кузеночка, котру він перед всіма буде відтепер хоронити хоч би й до смерті.

Коли Егон приїздив уже медиком додому також на ферії, Дора відчувала те саме для нього, що він для неї. Він знав, що з жодною іншою, крім неї, не одружиться, коли не здобуде її. І доля була ласкава для обоїх і в чистій любові злучила їх. Він дійшов до гарного становиська, любить та обожає її, а вона, як та голубка, всею душею припадала до нього.

Значить, є ще щастя, можна його ще межі людьми подибати.

Панна Альбінська встала. Великий годинник на стіні вдарив пів до шостої.

Завідатель звернувся до неї:

– Як гадаєш, приїде і моя донька Цілька до мене з молодими? Справила би мені тим несказанню втіху. Та моя одинока, що мене розуміє, що... – тут урвав від якогось напливного на нього раптового зворушення. – Жаль, навіки жаль, що я не міг особисто на шлюбі Дори бути. Так спішили вони з тим вінчанням, неначеб одруження в тиждень пізніше, як се я бажав, щоб бути присутнім, не було б так само важне.

– Се так, вуйку, – відповіла панна Альбінська, – І Цілля, і її муж, і молоді були б, певно, вашу волю вволили, бо ж знаєте, як шанують вас, але, як вам відомо, несподіване перенесення Егона до другого полку не дозволило відкладати весілля на пізніше. Та ми небагато втратили, вуйку, обоє приїжджають сюди, щоб рука дідуня поблагословила їх, хоч і вже по одруженню. Я думаю, що і Цілля прибуде, так бодай мене впевняла перед весіллям, коли я їй востаннє довезла ярину і дріб. Молоді, казала, повернуть від Егонової тітки, рідної сестри його покійної матері до вас, а вона, Цілля, остане через кілька день у нас, відпочне трохи і поверне назад до себе. Ви не вдоволені, вуйку, а я інакше думаю. Я лиш одного вижидаю – побачити своє дитинятко заміжнім. Чи поважне воно таке сімнадцятьлітнє!

Дідо усміхнувся і сказав:

– Та яке там поважне може стати за день-два подружжя. Егон її більше розпещує, як повинен.

Панна Альбінська запалила другу папіроску – знак доброго настрою – і дивилася за димом, що плив рівним пасмом з одного кутка її уст, коли хтось застукав у двері.

Се був листонош, який передав панні Альбінській телеграму і лист з чорною обвідкою. У панни Альбінської забилося неспокійно серце; поглянувши на директора, завагалася. Вона розірвала дрижачими руками опаску телеграми і, поглянувши на завідателя, здержалася. Завідатель встав і, опершись руками до столика, глядів на неї. Великі його сиваві очі, очі орла, впилися в неї.

– Читай уголос, Ольго, – сказав мов чужим голосом. – Ожидання мене дратує, я вже старий, – сказав, якби наказуючи.

Вона прочитала: „Молоді не приїдуть, бо лиш одно з них при життю. Лист слідує. Цілля“.

– Боже, Боже, що сталося? – кликнула тета Оля, заломивши руки і вслід за тим притиснула їх до обличчя, а Альбінський почав сміятися. Сумний се вид, коли стара людина ридає, але ще страшніший, коли вона залетється спазматичним сміхом. Сей такий сміх і опам'ятав панну Альбінську.

– Вуйку, Господь з вами! – кликнула. – Спам'ятайтеся! Ми ще не знаємо, що сталося. Є й лист тут від вашої Цілли, він нам пояснить усе, – впокоювала і, приступивши до нього, взяла його за руку і присилювала сісти. Сама розтяла лист від кузенки і, попросивши старого чоловіка не зворушуватися, читала звільна вголос:

„Ольго, не допускай, щоб мій батько зворушувався, бо і в мене вже небагато сил.

По шлюбній вечері я стояла на колінах перед обоїма і благала враз із мужем остатися обох у нас ще хоч на ніч, і не виїжджати в дощ, бо вже і їзда до церкви на вінчання була дуже прикра. Він забув шаблю і десь злагоджені обручки не міг віднайти (нечуване при його військовій педантерії!), так, що треба було наборзі з церкви вертати й другі купити, й інше таке прикре, що другим разом розкажу, бо сьогодні кидаю лиш так все без розбору на папір.

Наші мольби, щоб переночували, як я казала, вони не увзгляднили. Вперлися, і ми з мужем мусили їх волі уступити, і вони від'їхали. І я з ними поїхала. Егон просив мене ще перед вінчанням відвідати тітку тепер разом з ними, і мені жаль було його щирому прохання опертися. Але я їхала в окремім купе, бо була дуже втомлена. З ними всіла до залізничці пані Н., що була на їх вінчанні маткою, і їхала в їх товаристві до свого чоловіка-полковника в К. Дві години їхали ми кур'єром, але яка то була їзда, коли били громи, заглушували слова, а дощ не падав, а ллявся. Кондуктор і деякі пасажири впевняли, що се хмаролом, а я й інші пані, що їхали, лиш хрестилися і відшептували „Anioł Panski”¹.

Нараз, сохрани, Господи, всіх християн від такого переживання, вдарило нашим вагоном недалеко станції Т. так сильно, наче викинуло з шин. Залізничний міст, на котрий наш потяг над'їхав, заломився, перша часть його впала з висоти

¹ Anioł Panski (пол.) – Ангел Господній.

в ріку, решта зависло в повітрі. Ніч темна, хоч око виколи, громи, блискавиці не вгавають. Ольго! Як оповісти, що там діялося в той час? Крики, зойки, плач, розпачливі оклики: „Де ми?“, „Що сталося?“, „Рятуйте!“

На те відповідь кондуктора не голосом, а ревом: „В Т–ці нещастя... міст заломився!“

„Доро, Егон, де ви? Живі? Де ви? Я тут“, – кричу напівбожевільна, і теліпаюсь з перестрашу. Кидаюсь від одного вікна до другого, торгаю їх, лечу до інших пасажирів, що те саме заводять, що я, відтак вискакую з вагона в темряві і дощі, біжу вперед їх *обох* відшукувати, кличучи їх безнастанно по імені... і бачу лише: чорна гуща людей, і крик, і плач, і питання... І я стала, ноги нараз відмовили в службі, а з очей ляглися сльози. Коли смолоскипи освітили катастрофу, я побачила її. Се було правдою, не фантазією остраху: перша часть потяга лежала справді в долині у воді, що бісилася дико округ залізного тягара, середуща висіла у воздуху, а послідня стояла на дорозі. Людські зойки й крики о поміч доносилися з одної і другої... А всіх відразу рятувати було неможливо. Ольго, сестро, знай! Дора впала у воду і, на щастя чи нещастя, Егон за нею. Вона не вміла плавати, а він – славний пливак, нагороджений трикратно в В. за переплив Дунаю. Він виплив з нею на берег, оставив її тут і завернув по нещасну жінку полковника. Врятував її так само, оставив її біля Дори, а сам кинувся у воду шукати за мною і *рятувати* й других. Егоне, Егоне! Ти був би все вчинив, що твоє шляхетне серце наказувало! Але, о великий Боже, смерть простягла руку за тобою! Грубий бальок розваленого моста, знесений розшалілою водою, вдарив його в чоло, убив свідомість, і вона віддала його без життя слідуячого дня берегові! До другої днини ждала Дора в мокрій одіжі на свого мужа, доки не діждалася...

Переодіту в чужі сукні Дору, неначе божевільну, привезли ми обі з жінкою полковника додому. Вона лежить безнадійно хвора, без свідомости, з окликами його імені на устах, а я, Ольго, я то над нею, нещасною молодою, умліваю з остраху, що стратить розум, то около мужа, стараюся його жаль по утраті дорогого сина, одинокої його втіхи, утихомиряти, хоч знаю, що ніколи мені се цілком не вдасться, бо сама по нім з жалю минаюся. Бідний батько, довідавшись про трагічну смерть сина, вдарив головою об стіну і там впав. Двох

лікарів щоденно бувають в хаті. Один – нервових недуг, а другий власноручно прикладає і відбирає поки що компреси з чола хорого батька, щоб його настільки поставити на ноги, аби сина до гробу провів. *Такого сина*, Ольго! І її, Дору, рятують, бо що нам останеться, коли стратить розум або загасне?

Бідний мій батько, бідний дідуньо, бідне і твоє серце, Ольго. Смутний буде ваш нинішній вечір. Доглядай батька. Коли можливо, приїжджай. Ні, не приїжджай, прилітай! Я сама хитаюся між життям і смертю. Чи є правда, чи є справедливість?

Ваша Цілля“.

Скінчивши читати лист, тета Оля глянула на свого вуйка. Він виглядав страшно. Білий у лиці, з очима, в котрих горів огонь болю і жалю, він підняв нараз п'ястук угору і кликнув, погрожуючи:

– То від Тебе, Господи, від Тебе! Я убив чоловіка, але я... – і урвав. – Їдь, Ольго, – сказав відтак, опускаючись обезсилено у фотель, – остав мене. Ти бачиш, що я *переживаю* всіх. На те Господь мене і держить, – додав, показуючи пальцем угору. – Їдь, доки ще вони живі, доки б'є в них живчик. Я ще маю надію, їдь.

І тета Оля поїхала.

Ніччю дощ устав, вітер утихомирився, вода почала спадати, й рано, коли лиш зазоріло, Олекса відвіз тету Олю до двірця.

У два тижні вернула й оповідала слідує: катастрофа з молодим військовим лікарем Егоном Вальде була сумною правдою, розпука нещасного батька була дійсно зворушуюча, та зате стан Дори був відрадніший, температура в неї уступала, вона менше маячила, що найбільше лякало пані Ціллю і її мужа, котрі боялися, що в неї вибухне божевілля. Але лікарі впевняли, що при великім супокою і догляді, особливо сього посліднього, де б їй нічого не пригадувало страшне пережиття, моментальна меланхолія, що вставилася по температурі, перейде. Такі випадки, заявляли, бували не раз унаслідок великих душевних потрясінь або внаслідок переляку, як в молодій жінки, але, на щастя, навіть і по не дуже довгім часі минали. Їй треба відповідного оточення і супокою. Коли ж

верне до сил, то й до праці треба буде її поволі заохочувати, лише з розвагою, щоб не пригадувала нічого з минувшини, а з часом і сама молодість доведе її умислово й фізично до давнього стану.

– Коли я до неї за якийсь час вже по похороні знов зайшла, – оповідала тета Оля, – щоб побачити її, бо похоронний час зі своїм дзвоненням був для неї дуже небезпечний, бо зворушуючий, вона сиділа у чорнім при столі, тиха, без життя і дивилася на якусь подорожню географічну карту й водила по ній тут і там пальчиком.

Я увійшла до неї з Ціллею, бо хотіла вже додому від'їздити, то вона глянула безвиразно на нас і зайнялася далше своєю картою. Я зблизилася, щоб її погладити й поцілувати, то вона, бліда й вихуділа, подалася з переляком взад і закрила спішно карту, щоб їй ту не відібрати.

– Егон поїхав уперед, – прошептала, – і я жду на нього, – сказавши се, вона знов поважно умовкла.

Які її карі очі хвилями (через хворобу побільшені) страшні й несупокійні, то знову прегарні... й сумні. Я швидко опустила кімнату, як наказував лікар, і щоб не вибухнути самій плачем. Ах, вуйку, вуйку, яке се все страшне й нечуване! Коли ми про подібні катастрофи читаємо, кажемо, що такі випадки не правдоподібні та що се самі поети витворюють. Але *отсе* нещастя не придумане, вуйку, се нещастя правдиве і має ще живих свідків. Тета Оля зітхнула й перехрестилася.

– За тиждень я знову хочу Вальдів відвідати, аби переконатися, як нещасна дитина мається, бо по нараді з лікарями ми постановили, що коли Всевишній змилюється, вона успокоється і поздоровіє. Я її забираю сюди до нас і тут будемо її доглядати, як се розумію я. Цілля буде мати зі своїм мужем доволі до діла, а Дора не сміє заскоро про свою тяжку втрату докладно довідатися. Щось воно, біднятко, у своїй душещці відчуває, але не все, вуєчку, не все.

Завідатель ще прислухувався мовчки своїй братанці, не втручався жодним словом у її пояснення, лиш обтер верхом руки просльозені очі, підійшов до свого капелюха, затиснув його аж над очі, взяв свою палицю і вийшов поза сад над ріку.

Її хвилі, ще брудні й бистрі, здержали на час його думки. Вони були, як людське життя, його стремління і гнали вперед

пожерливо, незмінчиво і все вперед. Зітхнувши глибоко, він глянув на небо. Воно заповідало погоду.

За кільканадцять день тета Оля знову вирушила в дорогу до столиці й за такий самий час вона й повернула. Коли проти неї вийшов вуйко-завідатель, її обличчя було спокійніше.

– Як там, донько? – питав уже здалека.

– Ліпше, славити Бога, – відповіла. – Потрохи Дорі пам'ять вертається, бо вона в неї була мовби засипана. Почала до мене горнутися, гладила по лиці, лиш не знала, як мене назвати. Треба при ній з кожним словом *рахуватися*, каже лікар, поважний добродій, що двічі денно її відвідує, бо від оточення і трактування її особи зависить по більшій частині її одужання. З поясненням пережитого і його наслідків треба починати обережно і то лише тоді, коли сама пацієнтка порушить ту тему. Лікар має надію, що до кількох місяців вона буде вилікувана настільки, що зможемо її сюди до себе забрати, що було б бажане, бо галас міста, рух трамваїв і дзвонення по церквах впливає шкідливо на сильне потрясіння нервів у неї. Сільська тишина, невеличке товариство, а особливо гірський воздух, легка хатня праця або й поза хатою, в саду чи деінде приведуть її напевно й цілковито до здоров'я.

І знов указалися сльози в очах завідателя, знов задрижало коло його уст зворушенням. Але се було зворушення почувань радості, котрій він сим разом не піддавався надто явно. „Ні, ні. Не вільно, – зацитькував їх у собі. – Хто знає, що ще може наступити, не вільно радуватися, полишити все ласці Господній“. А до братанки сказав:

– Так, так, моя доню. Треба все полишити часові. А коли дасть Господь, що настане день, де зможемо її забрати сюди, що все в нас називала „земським раєм“, тоді я сам поїду по неї і привезу її.

Тета Оля притакнула. Вона вертала обіч старика-вуйка скоро з двірця. Поліпшення її улюбленого „дівчатка“ гнало її фанатично додому. Їй треба було її звичайної праці, труду, щоб успокоїти і свої катастрофою розбурхані нерви й гадки, що раз у раз вертали до щастя двоїх рідко гарних многонадійних молодих людей.

І сталося, як лікар передбачав.

Температура з'являлася чимраз слабша. Тіло і змисли Дори кріпшали з тижня на тиждень, пам'ять верталась так само, а коли майже цілком вернула і хора сама почала згадувати страшну пригоду і ставити питання, виявлено їй правду.

Щоб сказати їй правду – се сумне й нелегке завдання перебрав на себе батько померлого її мужа – її тесть, купець Вальде. Зразу на її питання, повні зачудовання і несупокою, де знаходиться Егон і чому вона в чорній одежі, відповідав натяками, а пізніше, коли не можна було оминати сам жорстокий факт – і всю прочу правду. Сам прибитий нею, батько з жахом у серці попрохав, тулячи її зі сльозами в очах до своїх грудей лише одну хвилину, і над тим застановитися, що з утратою самотнього сина, він утратив усе, що мав найдорожчого на світі і тепер лиш вона одна йому сина заступає. Тому вона мусить старатися для нього, своєї тети та їх усіх виздоровіти. Дора, вислухавши ці слова з якимось німим послухом, після хвилини застанови обняла тестя за шию і довший час не рухалася, та вслід за тим, якби аж тепер зрозуміла вповні вагу своєї втрати, вибухнула таким сильним і конвульсійним плачем, що як і не благов її тесть успокоїтися, вона так довго не вмовкала, доки не обімліла.

Коли остаточно сей навал жалю минув, і вона прирекла тестеві не піддаватися більше надто жалеві, сказала тихо до панни Альбінської, коли ся прийшла повідомити їй, що збирається до від'їзду:

– Нам не було суджено жити, – і притиснула хустину до очей, щоб стримати сльози, які поплили по змарнілім її обличчі. – Я сього не переживу довго, теточко, побачите, – говорила. – Я не буду довго плакати і вас турбувати собою. Егон сам покличе мене. Що ви знаєте, як ми любилися! Який він був для мене, яка це була людина! Се знали його приятелі й ті, котрих він лікував. А бідний його батько, якого сина він у нім втратив... Але вам, тето Олю, не треба багато говорити, – і знов умовкла, як се тепер чинила, довго не отворила уста.

Та як усі великі почування болю чи радощів уміють у людській душі проминати, так і молоденька вдовиця в спокоїлася

небавком так, що не було остраху, що її нервова хвороба повториться. Лікар наполягав поважно, щоб хвору вивезли якнайскорше до родини в гори, бо хоч правдиве і щире співчуття чи не цілої невеликої столиці з причини трагічної смерти молодого загальнолюбленого і шанованого військового лікаря, сина одного з перших купців й унещасливлення його жінки було велике, ніжно й обережно виявлене, але для обезсиленої Дори був гірський побут далеко пожаданішим, чим кондоленційні відвідини міських знайомих.

Двічі відвідував її дідо, не порушуючи жодним словом її утрату, хіба що притискав її без слова до своїх грудей, двічі, й то раз по раз, доїжджала і тета Оля до неї з теплим запитом, коли то вже можна буде забрати її до себе „додому“, доки не означила остаточно вона сама день і годину, в котрій мав би прибути по неї дідо або тета Оля і коли вона відвідає *його гріб* надовго, бо хто знає, коли заїде знов у місто, або щоб з ним вже навіки злучитися.

Довший час наново проминув, але помимо сього так скоро, як здавалось би, на устах вдовиці усміх не указувався. Час до часу попадала вона ще в мовчаливий сум, чого її окруження найбільше побоювалося, щоб не найшлася у неї меланхолія, тим більше, що коли зривався надворі сильний вітер, потрясав деревами, мов хотів їх з корінням вирвати, або било тучею об шиби, вдаряли громи й блискавиці, осліплюючи зір, вона попадала у нервовий плач і шукала захисту на грудях тих одиноких у місті, що найніжніше відносилися до неї, а то добросердечного і поважного свого тестя або тети Олі. І справді, ніхто, крім тих двох людей, не мав на неї успокоюючого впливу, особливо ся послідня. *Тета Оля* своєю щирістю, тонким почуванням, а часами і рішучою енергією, що не любила накидатися, а лиш кріпити дух, стала для неї, як для всіх страждаючих, правдивим янголом-хранителем. Дора, втративши маленьким дівчатком батька, а опісля, ледве шестилітньою, і матір, у домі діда звертала свою дитячу душу до панни Альбінської. Коли приїхала вдруге до хати діда, оповита у глибоку жалобу, знов тільки теті Олі заявила:

– Я буду вашою, тіточко, аж доки мене Егон не покличе до себе, і буде так, як Господь захоче.

Якось дивно склалося так, що в пору, коли прибула повдо-віла пані Цезаревич до своєї братової пані Софії Рибко в М.,

завідатель Альбінський привіз до себе свою, тяжким горем прибиту сімнадцятилітню повдовілу внучку Дору Вальде.

По приїзді пані Дори запалила тета Оля одної днини своїм звичаєм супокійно папіроску, взяла дівочу вдовицю під руку й, не говорячи багато, опровадила її по господарству, почавши від саду, кухні, комори й пивниці. А по відповіднім відпочинку подались і на Мельниківку; тут указувала вона Дорі господарські здобутки, які появилися від часу її перебування у виховавчих закладах, побуту в резиденції тети Цілли.

Опинившись остаточно на подвір'ї невеличкої економії Мельниківки, тета Оля вижидала появлення жінки Олексі, старої Марти, щоб дати їй якийсь наказ взглядом дробу, а коли ся не з'являлася, вона кликнула її кілька разів по імені й ждала. За той час вона говорила до дробу, що тут і там вказувався, й приманила своїм голосом і молоде лоша, що свobodно ходило по широкім подвір'ї. Вона, що була аматоркою худоби, а зокрема коней, мала все, коли йшла між неї, наготові в кишені кусники хліба або цукру. Коли ж її чотириніжний любимець-лошак опинився біля неї і вона, попестивши його, дала йому кусник цукру, відігнала його від себе, бо часто бував улазливий, як се доказав і сим разом, то вона звернулася до Дори й сказала:

– Попести його, дитинко, він і до тебе звертається. Воно звикло в мене до пестоців. Нічого не доходить, не дозріває без любові. Як люди, так звірина, так і цвіти... Коли не маю коло себе людей, щоб ними займатися чи любити, віддаю свої почування звірятам. Щось із тим теплом, що його має одна людина в собі більше, друга – менше, треба зробити, я кажу, поставити на яйись „жертвенник“. Тому люблю, як кажу, звірята, бджоли, цвіти, тому попести його, Доро. Воно се розуміє. Вчиниш се кілька раз, воно пізнає твій голос і прийде, мов магнесом притягнене, до тебе. І вже між вами прокинуться якісь взаємини, що витворюють з нас приятелів, а їх ушляхетнюють.

Дора попестила мовчки лошака, а коли вона схилилася й, притискаючи своє личко й уста до теплої, мов оксамитової мордочки, поцілувала її, її очі заповнилися слізьми. Вона скоро витерла їх, начеб злякалася.

– Так, на сьогодні йому вже доста, – сказала тета Оля спокійно, наче не завважила се.

– У зільнику в долині („долиною“ називала вона завідательське мешкання) вижидає мене знову що інше. Маю там корч одної екзотичної цвітки, ти, може, завважила її, широколиста така, назву забула, треба мені до неї заглянути. Боюся, чи вона з одної сторони в корінні не загибає. Може, від надмірної сльоти. – І завернувши, пішли обі в іншу сторону.

Іншим разом треба було непримінно оглянути овочі в саду долішнього мешкання, з котрих деякі, як упевняв вуйко Альфонс, так сильно зародили, що чи не вимагали опори бучками.

Знову зараз вийшло, що взорово удержувана комора тети Олі вимагала часом молодих ніг і рук. Прилагоджені тут же прегарні компоти з різних овочів у слоях й інші яринові консерви треба було на найвищі полиці поуставляти, що вимагало використання драбинки, а крім того, і приліплювання цидулочок з написом назви вмісту. Тут мусила Дора конечно свої услуги теті предложить. І як і деінде перебули вони й тут у позиточній праці довший час, під час якої оповідала Дора теті про свого дорогого помершого і та її спокійно вислухувала. По такім виливі серця бувала вона чимраз спокійніша. Тета Оля, як згадували ми, вже не говорила багато, вона й не любила пестити, се послідне належало в неї до святочних урочистостей, але те, що притягало до неї, були совісністю її духу і природністю, що, хто б і не хотів, мусив покладати віру в її слово і виявляти її себе щиро й солідно. Захоплення ткало пліт округ її особи, і чар її слів давав вдоволення.

Дора помагала теті у господарстві, і обі перебували разом на позиточній праці довгий час. Під впливом тети Дора ставала чимраз спокійніша. Тета Оля не говорила багато, вона і не любила пестити, але те, що притягало до неї, се була свіжість її духа, природність. Хто і не хотів, мусів покладати віру в її слово і виявляти перед нею щиро і одверто.

Дора полюбила Мельниківку і заходила часто туди. Зразу ходили удвох з панною Альбінською, а далі Дора й сама. Особливо, коли треба було від дідуня важніші припорушення передати Олексі, а в долині не було під рукою прислуги, вона йшла на гору сама.

Сповнивши тут свою задачу, вона йшла даліше звідсіля. Годинами перебувала вона на тих проходах. То лісом ходила, де, мов у святині, почувала себе, то каменистими стежками, де здержувалася часом у стрічі з гірськими людьми, говорила з ними радо або і вислухувала спокійно з їх життя жалі або радісні події, то споглядала задумливо на сусідні заліснені верхи та тонула у божественній красі природи.

Любила пересиджувати над потоками, де вони спадали голосно, заглушуючи інші звуки, пінячись у розгоні почерез скалисті стіни різного формату, щоб уже звідти повільнішою плавбою злучитися з більшими, як самі, і плисти щораз даліше. Там, де плила гірська ріка і місцями, здавалося, наче сунулася вперед, вона ті місця обминала. Зелена, понура вода манила її своєю лякливою тайною і викликала мороз на тілі. Як дика серна, що іноді з нічого, від одного несподіваного, ледве помітного шелесту у лісі сполошена, утікала, так утікала і Дора. Ліси мали свої тайни, а вона їх ще не знала. Не хотіла знати. Зате так, на самоті, без товариства, полишена виключно на свої сили, ніби дужчала.

Та невсипуща тета Оля мала її все на очах. У відповідний час вони звідкись стрічалися. У відповідну хвилю знала тета Оля її віднайти, до себе на Мельниківку затягнути, а тут, здорово втомлену й здорово виголоднілу, інколи з китицею великих диких дзвінків у руках, у себе доти придержати, доки та, усміхаючися, не покріпилася склянкою пишного молока, хлібом зі свіжими маслом, або, як часом, склянкою свіжої води з малиновим соком, що відсвіжувало тіло й душу, як упевняла тета Оля, й опісля, вдоволена, наче зрівноважену, додому відпровадити.

Ще любила Дора заходити на Мельниківку тому, що тут пригадував їй кожний кутик діточі літа. Сюди приносили її з великого мешкання, коли сильно плакала і нелегко було їй чим-небудь заспокоїти, а дідо нарікав, що її плач йому нерви розшарпує. Коли ж була слухняна, особливо при науці, бувало, дозволяли їй іти з тетою Олею на Мельниківку. Там або саджав її Олекса на коня й об'їжджав з нею подвір'я, або тета Оля йшла межи гудячі бджоли, вибирала з вулея мед, і вона діставала свою паєчку на тарілку, що їй все дужче смакувало.

Таких і подібних хвиль розкоші було для неї на економії багато, дуже багато. Позаяк була, одначе, змалку ніжного здоров'я, то тета Оля старалася, щоб не доходило часто до плачів і щоб була, як дідо приказував, як личить дівчині з ліпшої родини, „добре вихована“. Кімнати в економії були, правда, малі, як пристояли „самітній старій панні“, жартувала іноді з них тета Оля, коли знайшлося несподівано більше людей у них, але зате були вони чистенькі, ясні, і з них мала тета Оля не лиш вигляд на свою улюблену пасіку, котру перенесла з долини у свій власний тутешній садок, але й узагалі був із її вікон на всі боки гарний вид як літом, так і зимою. Білі, як сніг, занавіси над вікнами украшали їх, а на так само білих стінах цікавили гарні, хоч скромно оправлені, ландшафти чужих країн або гарні ручні роботи, яких можна було тут уповні подивляти. Тут, в одній з тих кімнат, відкрила Дора якомсь одну річ, яка зачудувала і врадувала її чимало. Була се прядка з колесом, на котрій пряла ще її покійна бабуня Альбінська, а пізніше й тета Оля. Сього вона також навчиться. По її любих устах перебіг усміх, а очі засіяли вдовolenням.

Прядка не стояла тут невживана. Ні. Видко було, що вона ще недавно була в руху. На куделі при прядці знаходився гарно приготований лен, а на гребені звиті напрядені нитки. Се було чудово! Сього мусила її тета навчити. Коли знала її бабуня прясти, певно, і її матір, чому б і вона ні? А про бабуню все лиш саме добре говорили. Оповідане про неї викликувало у ній змалку майже святочні почування.

– Теточко, – сказала вона ще того вечора до панни Альбінської, коли обі розходилися кожда до своєї кімнати на супочинок. – Ви мусите мене навчити прясти. Наші бабки і прабабки всі вміли прясти. І моя бабуня, напевно, також.

– Твоя бабуня дуже любила прясти, а дідо гнівався, що вона, мовляв, підтримує старосвітчину, бо з жінок гірничих урядовців ніхто сим не займався. Він все тримався здалека від демократичних почувань і занять, не любив, щоб його хата нагадувала село і „низи“. До сільської служби він також не був дуже ласкавий. Один Олекса, до которого він відносився інакше. „Пан“ був мій вуйко. А то, Доро...

– Чому Олекса був винятком?

Тета Оля махнула рукою.

– Ет, – сказала, – давнина все має свої двозначні хвилі...

Дора підсунула зчудовано брови.

– А чому ж дідо з попівською донькою оженився? Урядничих доньок, певно, було досить.

– Ах, тоді вона, бабуня, була донькою вже не звичайного душпастиря, а високопоставленої духовної і з літературної праці знаної особи. І гарна була, Доро. Із своїм білим личком і очима, як у серни, зі своєю незвичайною солодкістю і милістю в усміху, і виразом обличчя вміла чарувати. Та все такі бували моменти, де він... – і тут урвала.

Дора не питала більше.

Вона знала бабуню лише з портрета і перед ним могла ви-
стоювати годинами.

– Правда, – сказала опісля, завертаючи назад до першої теми, – прядіння на прядці вже давно закинене. Її чинність заступають фабричні сили й інші практичні винаходи з подвійною швидкістю. Полотна найкращої сорти можна тепер за невеликі средства набути, а на кроснах у нас тчуть лише ще по селах або й дехто коверці. Та як би там воно і не було, теточко, я хочу конче навчитися сього. Прясти. Я ніколи не буду деінде жити, як на провінції, тому мені треба й багато господарського знання набрати, що лиш для провінції при-
дається.

– Все добре знати, дитинко. Як не для себе, то хоч би й на те, щоб другого навчити.

– Ах, теточко, – додала з якимось нервовим поспіхом молоденька вдова. – Ви мене мусите всього навчити, що самі знаєте. Коли я так подумаю, скільки всього знають інші дівчата, жінки, і взагалі мої ровесниці, то я видаюся собі проти них наче без змісту, і по сім світі, мов автомат, блукаю. Мені соромно. І коли я так думками далі вперед себе йду, теточко, то Егон мусів у глибині душі перед моєю беззмістовністю і невеликим знанням очі зачиняти, бо інакше за що мене так дуже любив?

– Любов – тайна, зозулько, – відповіла панна Альбінська і відвернулася.

– Тайна, – повторила Дора поважно більше до себе, і перед її уявою стала зеленою картиною ріка під сосновим лісом, що її лякала. – Ох, теточко!

Але тети Олі вже на порозі не було. Подалась до супочинку.

Дора зайшла й собі до своєї кімнати. Тут вона зсунулася перед своєю постіллю, над котрою висіла картина Пречистої Діви, на коліна і, опустивши голову аж на постіль, молилася. Молитву закінчувала все словами: „Люби мене й там, Егоне, де ти є, і борони перед усім, як обіцяв“.

Опісля уснула.

Місяць заглядав до неї, розсипаючи світлом, мов з келиха, до часу, аж не відвернула у сні своє обличчя. Тоді ослонила його біла хмарка, і його світло не мішало їй. Нехай би спочивала...

Між тим як панна Альбінська займалася своєю повдвілою родичкою, „економією“, пасікою і господаркою в долині, що уважала за свій обов'язок життя проти її вуйка наложеним на ню його небіжкою-жінкою, вона все находила час відвідувати своїх добрих приятелів: пані Рибко з її заміжньою донькою, повдвілу її братову пані Цезаревичеву та Оксанку.

Вона дала слово помершому Максимові, що не забуде ніколи його дружину, й додержувала його.

Вона полюбила й шанувала ту тиху матір Цезаревичів, що жила лише для побравших на себе обов'язків і була в тім наслідування гідна. Теті Олі віддала так само своє серце, прилягла до неї з довір'ям, як колись і її муж Максим. Вона служила їй „ділом і словом“. „Ділом“ – що виручала її іноді в господарській праці в „економі“, а „словом“ – що вчила по-українськи дві вбогі дівчинки робітників Альбінських. З усіма своїми тяжчими переживаннями вони ділилися, а коли довший час панна Альбінська у них на горі у „старій школі“ не показувалася, забігала Оксана вечором на Мельниківку, де могла її бачити, а коли ні, то бодай через Олексу переказувала що важніше.

Про гарні приятельські відносини, як вони іноді між шляхетнішим жіноцтвом бувають, завідатель Альбінський мало що знав. При своїм бистрім умі та оці знав, що вони існують, але не сприяв їм, був їм навіть неприхильний. Він лиш одну з Цезаревичів признавав і ставився до неї з відповідною пошаною – саме пані Софію Рибко з дому Цезаревич,

вдову по надучителю Рибко. Коли наспіла відомість до панни Альбінської про смерть Максима Цезаревича, брата пані Рибко, він переслав їй вислови співчуття, але решту родини завзято оминав. Коли Оксану, яку знав добре як учительку цієї місцевості, та її маму запросила з якоїсь нагоди до себе панна Альбінська, він там випадково знаходився, відійшов з їх товариства зручно, насуплюючи брови.

– Чому ви нам, „чесно і мирно“ зібраним, не сприяєте, вуйку? – спитала його по однім таким ворожим відступі з її кімнати панна Альбінська зі свавільним усміхом. – Я собі запросила моїх добрих знайомих на маленькі „пльоточки“, без яких жіноцтво не може себе добре почувати, а ви нас бойкотуєте, вуйку. Чому?

– Бо я не хочу вашу єдність своєю присутністю порушувати. А по-друге, твої пороги зависокі на мої ноги, коли вже хочеш конче правду знати, – відповів.

І більше бесіда про те не викликувалася.

Станувши раз проти Цезаревичів на становищі ображеного колишнього високого урядника за „безпідставне“ підозріння в справі самовбивства українця капітана Цезаревича, а з другого боку, на становиську поляка, що держався на віддалі з українським елементом, по його думці, недорослим ні в культурнім, ні в політичнім стремлінні до самодержави, а накидуючися хіба безнастанно з дикими претензіями, як і в давній історичній добі, на націю, котрої вірним сином був і є він. Тому не відступав від свого погляду ні на крок. А як кому з тим його поступуванням була недогода, то його се мало що обходило.

Українців Цезаревичів заступав тут тільки жіночий пол, бо єдиний їх нащадок мужчина перебував далеко. Тета Оля, як відомо, сирота по його браті, зі вступом у дім вуйка заявила одверто, коли сей забажав, щоб вона в його хаті говорила тільки його матірною мовою, що вона по матері, хоч і знімченій, – українка і нехай він не порушує сеї справи. І хоч ніколи не виявляла своїх симпатій або антипатій до якоїсь одної народности, говорила свobodно обома мовами. Вона, як впевняла завідателя, числилася у першій мірі з „людиною“ й аж у другій мірі з націоналізмом.

Умираючи, пані Альбінська передала свої діти під опіку тети Олі з просьбою заступити їм матір, доки сягала її власть

як родички, до того ж плекати в них, як вже не в синах, то бодай у доньках, а може, і внуках, любов до матірньої української мови, до свого народу, не вирікатися його, не робити йому сорому ганебними вчинками, а надто безхарактерністю ради матеріального здобутку.

І так сталося.

Велику і тяжку задачу вклала умираюча на тоді ще молоді, ледве двадцятилітні, плечі родички. З довір'ям уклала вона її і згасла, як свічка.

.....

Від хвилі, як перебрала тета Оля обов'язок заступити дітям у вихованні й піклуванні матір, вона перестала, так сказати б, існувати для себе. Вся її духовість, сили знали лиш одну ціль: виховати сироти по змислу помершої, а з тим і на чесних доньок і синів для родини Альбінських і для свого народу. Її вуйко, в усіх напрямках мудрий та освічений, ішов їй на руку у вихованні дітей, лиш у вихованні синів у національному дусі забороняв їй брати участь, щоб вона і не починала. З того виходили іноді серед молодого покоління дисонанси, тим більше, що сини-поляки брали над сестрами верх, котрі виявляли себе по матері українками. А браття-поляки не так словесною побідою, як п'ястуками оставали назверх побідниками, що аж тоді уставало, коли одні виїздили з батьківської хати до шкіл, а других забрала невтомима смерть в свою область.

Коли з часом завідатель узяв одного разу малу осиротілу вже семилітню внуку Дору Могиленко до своєї кімнати, щоб самому уділяти їй знання польської мови, вона забрала, ідучи до дідуня, і свої українські книжки й зошити, з котрих вчила її передше тета Оля вечорами або й іншими хвилями, щоб була хоч почасти приготована в читанні, заки дадуть її до школи. Як сказано, вона забрала й ті книжки і зошити з собою, щоб показати дідуневі, що по-українськи вона вже знає.

Він, будучи вже зранку через прочитання якогось артикула у своєму часописі роздразнений, вхопив нетерпеливо український підручник і зошит й відсунув їх далеко на

протилежний кінець стола, за котрим сидів. Дитина, побачивши се, обидилася.

– Я не люблю дідуня, – кликнула, зі спалахнувшими очима, – що кидає мої українські книжки. Вони чистенькі й *непомазані*. Тета Оля знає...

– Тета Оля! – У душі старця щось піднялося. Зміряв дівчатко строгими очима.

– Тепер будеш учити те, що я скажу, – сказав по-польськи. Вона стояла без слова і не рухалася.

– Ти чула?

Вона чула. Але вперше вона хоче дідуневі прочитати й показати те, що вона *вже* знає *по-українськи*.

Тепер на дідуня прийшла черга спалахнути. Його очі заіскрилися гнівом.

– Сідай і будеш вчитися, як я кажу.

І не знати, чи се була невмотивована строгість, що діткнула дитину, з котрою сьогодні дідуньо до неї звертався і котру відчула більше, як звичайно, бо ніхто її саме так не розпещував, як, власне, дідуньо. Чи було се, може, сонце гарної весняної днини, що заглядало до дідуневої кімнати й здержувало дівчатко сідати за стіл і вчитися, досить воно відповіло:

– Я вже умію читати, дідуню, по-українськи. Послухайте лиш.

І з властивою їй дитинячою повагою вона сягнула за відсуненою українською книжкою і поглянула, мов питала: „Не так, дідуню?”

Але вона помилилася.

Дідуньо схилився раптом над нею і, вхопивши її обома руками за ніжні її рамена, мов кліщами, потряс нею так сильно, що її голівка аж похиталася.

– Так, – сказав погаслим голосом.

Дора не плакала. Ані одна сльоза не заблисла в її очах, лиш її личко побіліло по самі уста, і стисненим голосом та вздрагаючимися устами вона сказала:

– Ви не смієте мені нічого зробити, дідуню... нічого... казав мій татко. Він є в небі й бачить усе. – І забравши книжки з зошитами зі стола й притиснувши їх до грудей аж під шийку, вона опустила кімнату.

Надворі стояла тета Оля і годувала голубів. Побачивши змінене обличчя дитини, вона вгадала, що щось з нею зайшло, тому спитала лиш коротко:

– Ти була непослушна, Доро?

Дівчатко при виді панни Альбінської опустило книжки на землю і, ховаючи личко в її широкий господарський фартук, вибухло плачем, з котрого аж по хвилі успокоїла її панна Альбінська і то з визовом оповісти, о що розходилося.

Дівчатко оповіло все, як було по „правді“, похлипуючи з перервами.

– Я не люблю дідуня, – закінчила, – і не буду вчитися по-польськи, хай сам вчиться.

– Доро, хіба ти забула, що дідуньо тебе любить?

– Я вже умію по-українськи.

– *Доро!*

– А чому дідуньо *такий*? – вона поглянула з таким вигребуцим поглядом на панну Альбінську, що та воліла не відповісти й на іншу тему перейти.

Годину пізніше увійшов завідатель до кімнати панни Альбінської й, зажадавши від неї ключ від амбара на „економії“, щоб знов раз самому заглянути, як там виглядає, що є, а чого брак, а опісля, коли вона пожадане подала, постоявши хвилю, спитав:

– Скажи мені, Ольго, відколи взялися вже опір і самостійність в Дори? Оскільки я собі пригадую, її мати, найспокійніша з моїх дітей, не була такою. Лице має вона своєї бабуні, а опір... як гадаєш? – І тут він оповів з роздразненням прояву опору.

Панна Альбінська здвигнула плечима.

– Я її з тої сторони не знаю, – сказала. – Вона мене завсіди слухає.

– Чому лиш тебе?

– Може, тому, вуйку, що я її менше розпещую, хоч, певне, мені з усіх ваших дітей, які я у вас виховувала, не було жодне таке дороге, як саме Дора.

– То се буде унасліджене, я тебе впевняю.

– Все можливо, – відповіла панна Альбінська спокійно і поглибилася далі в церування панчішки малої Дори.

– По батькові, без сумніву, бо лиш українець може бути упрямий. Але я її від сього відучу.

– Попробуйте, лиш осторожно. Дитина вразливіша, чим ви думаєте. З добром і терпеливістю дійдете певніше до цілі, бо фізично по родичах вона не найміцніша.

– То я, дідо, мав би її нечемности зносити?

– Сього я не кажу.

– А по-польськи мусить вчитися.

– Се, безперечно, не пошкодить їй, хоч її родичі, особливо батько, був, як самі знаєте, українець і з родини неабияк патріотичної, а знання польської мови їй не завадить.

Завідатель глянув на свою родичку. Вона і не кліпнула оком. Її обличчя було однаково спокійне.

– Ви знаєте, з яким бажанням повмирили її родичі, – докинула ще.

– Ти переказала мені його, бо я не був при їх смерті. Але я позволю собі застановитися над тим, щоб її виховати українкою?

– Можете мені се повірити, вуйку, а, крім сього, бажали вчити її європейських мов. Німецьку, англійську, коли дитина вкажеться до того охоча.

– Що я собі обдумаю, моя панно. Послідня крапля моєї крові схиблена, не полька? О, о!.. – кликнув і вдарив себе в груди. – Синів мені Бог забрав, доньки... – і тут на хвилю перервав, а відтак, зітхнувши глибоко й усміхнувшись гірко, додав: – Дору, той послідній і одинокий мій скарб, щоб я мав чужиницею при собі? Ніколи, ніколи, Ольго! – його голос задривав з внутрішнього жалю й огірчення.

Панна Альбінська підвела очі на нього. Їй стало жаль сього старця. Він пережив стільки тяжкого, переніс мовчки, без нарікання різні розчарування. Талановиті сини, горді й свідомі своєї сили, але так само й легкодушні, газардували молодим життям без огляду на здоров'я доти, доки не потонули. Дві доньки в розцвіті, крім найстаршої Цецилії, пішли, пірвані епідемією, за матір'ю, а напоследку піднялася ще й обава о утрату послідньої „крапельки“ його крові, що утоне в чужім йому елементі.

– Вспокійтеся, вуйку, – промовила вона з поновним супокоєм. – Не шукайте без причини за примарами. Вона ще лиш

пуп'янком. Хто знає, яка ще її доля буде? Коби добра. Коби дав Господь, щоб дожили ви бачити її щасливою, хоч і вкраїною, бо чи ж щастя польське і вкраїнське інше? Які будуть цінності і в жінок? Впрочім, Дора – ваша одинока внучка, моя лиш родичка. Виховуйте її, як хочете. Я лиш сповнила свій обов'язок, згадавши вам мимоходом бажання її українських родичів, вам, впрочім, надто добре знане.

Завідатель умовк і вийшов. Сих кількох послідніх слів впровадило його знову з рівноваги.

„Злобна, безгранично злобна німка“, – пробурмотів, але не вимовив нічого. Ох, коли б він її не потребував, не потребував ті невсипущі руки, той правильний безнастанний рух у всім, де бурилося, ту шалену здатність до всього, непохитну рівновагу, організаторський талант, що держить кругом усе і навіть його в своїй власти, побачила б вона і вони. Але він був старець... перед ним лежав лиш один шлях, з котрого ніхто не вертає... а він одного чоловіка вбив. Він був безвладний – от що. Тому діялося, що діялося.

Рік пізніше відвезла панна Альбінська малу Дору, підготовлену як в українській, так і в польській мові, на виховання до П. інституту, звідки привозили її лиш на вакації і більші свята додому, а коли перебула й там відповідний виховавчий час, вислали її на ще ліпше вивчення німецької мови до дівочого закладу до В., а звідти, як нам відомо, з перериваним переживанням вдома в діда і в найстаршої доньки завідателя, заміжньої за маючим купцем Вальде, пані Цецилії або, як її завідатель пестливо називав, своєї „однодумниці Цілії“.

Якою відвезли молоду Дору дитиною з чистим серцем, білою, як хмари, духовістю, такою і прибула назад. Мов віврка, що не знала що інше, крім лісу і смерек, так і вона вешталася в дідуня в кімнатах, у запашнім саді, між квітами, бджолами на економії, по зелених цвітучих лугах, задержуючися, наче мотиль в політі, коло тети Олі, коли та покликувала до помочі в легшій праці, одним словом, всюди, де б її

не сподівався, було її любого молодого єства повно. Її, а враз з нею і її співу.

Не щоб хто думав, що в неї голос був блискучий, концертний, з октавами до найвищої шкали. Ні. Він лиш милий був, солодкий. Він, здавалося, непомітно відділявся з грудей, коли почала хоч би й зі стуленими устами і якнайтихішу мелодію співати, вже придержував кожного біля себе.

Се й було найпринадніше в неї. Те і її мила поверховність. Природна, граціозна, з личком не класичних рис, лише сніжної білоти, карі очі з темними бровами, що контрастували чудно з волосом барви старого золота, любими устами і таким усміхом.

– Доро! – кликне іноді дідो й оглянеться. Вона була тут, але вже десь і зникла. Певно. Хто знає, куди відбігла і коли її побачить. Щохвилі мусить він її бачити, ту саму, що гляділа на нього з портрета в серпанку молодої, а тепер в тій дівчині, і живу легеньку постать, мов з казки, що ніби десь звідкись перед ним з'являлася, погляне на нього своїми допитливими очима серни, як назвав він їх в духу, і вижидаючи мовчки його бажання.

– Нічого, дитинко, можеш іти, – відказує він. – Гадав, ти, може, в ліс пішла або куди-інде з тетою Олею.

– Ні, – каже вона. – Вже була. Досвіта ще, як росиця на смереках перлами звисала. – І прижмурює очі на мить, опускає голівку взад, як та птиця, що до співу збирається. – Свої книжки впорядковувала, дідуню, – каже опісля, – ноти, столик до шиття й інше таке. – І знову щезає, коли дідуньо не задержує.

Такою була, доки не звернулася їй любов до гарного молодого чоловіка, в котрім потонула цілою своєю непорочною душею, будучи ним так само боготворена, аж до хвили, в котрій не розбив страшний хмаролом долю тих гарних, мов самим небом для себе суджених, істот.

Більш як два роки минуло з того часу, як повдовіла Дора Вальде прийшла до здоров'я, стала зрівноважена, набрала охоти до життя і праці й мов не оглядалася за минулим.

– Чого, – сказала раз до тети Олі поважно, – порпатися в минувшині, шукати того, чого ніде найти не можна? Я мала його, я чула його серце, вибрану душу і я себе почувала ліпшою і ціннішою, ось і тому вже більше не нарікаю, – з тими словами вона мов зачинила двері за пережитим і не говорила більше навіть і з тетою Олею про те, лиш раз сказала їй при якійсь нагоді:

– Видно, Егонова смерть була необхідна, як і моє життя необхідне.

Її очі дивилися тоді з-під білого чола з незбагненою тугою і вона так тонула в думках, наче шукала утрачене щастя. Ніжні молоді уста, сумно зарисовані, надавали їй обличчю у таких хвилях пориваючого виразу. Вона вже й не збігала, як давніше, з Мельниківки, мов газель у долину, бодай ніхто її не бачив. Упроваджена панною Альбінською між іншим і в світ бджільництва, вона потонула в нім з такою повагою, що, як дехто твердив, своїм умінням і щирою працею около нього перевищить або щонайменше зрівняється у славі доброї пасічниці з тетою Олею.

З міста вислав їй тесть прегарний інструмент – замовлений на нову посаду помершого лікаря Егона Вальде фортеп'ян, що знаходився донедавна в рідні у місті. Тут у діда в горах Дора заприятязилася з ним. Віддавалася виключно класичній музиці. Займалася нею поважно, з задуманим чолом, мов розв'язувала проблеми, а від співу, що виривався в неї іноді сам на уста, стримувалася, майже полохалася свого власного голосу, та помимо того, коли вже співала, то так, що дехто з слухачів плакав від її чарівного голосу. Коли кінчала, а в хаті панувала тишина, вона сама переривала мовчанку, щоб лиш не допустити слухачів до висказання її підхлібних слів, яких не любила слухати.

Хоч тета Оля досить часто відвідувала своїх приятельок в їх скромній оселі у пані Рибко у старім шкільнім будинку на узгір'ї, то Дора ніколи не виявляла бажання прилучатися до неї. Вона знала їх усіх, але дідо заборонив підтримувати знайомість із ними. Коли тета Оля з разів кілька кликала її зайти з нею до тих гарних і щирих жінок, що Оксана, та „розумниця“,

була б для неї „відповідним товариством“, вона, Дора, піднялася зі свого місця, щоб піти з тетою Олею, дідю стримав Дору, кажучи:

– Лишись тут, донько. Я старий, не покидай мене. Я тебе впевняю, що ти там не знайдеш того, чого сподіваєшся, нічого, крім хіба одної пересічності і трохи шкільної науки, а на чолі „розумниці“ трохи гордості. Послухай мене.

Се було з такою рішучістю висказане в супроводі ледуватого виразу лица, що молода вдовиця сповнила його бажання й осталась.

Тета Оля, побачивши його протестуючий жест і почувши його слова, сказала коротко „до побачення“ і пішла сама.

Дора мовчала, але хто знав її добре, той знав, що вона не була згідна з дідовим бажанням. По якійсь хвилині, під час якої не говорив і завідатель, вона перебила нараз мовчання і сказала:

– Тета Оля *Цезаревичів* любить.

Альбінський здвигнув плечима.

– Я знаю, що вона тобі ту родину як симпатичну і чемну представляла, але хоч як я шаную звичайно слова моєї братаниці, то можу тебе запевнити, що не все, що вона хвалить, є золотом.

– Не знаю, – відповіла Дора спокійно. – Одно, що мені в тих жінок подобається, се те, що вони ведуть себе солідно і нікому не накидаються, хоч *убогі*.

Дідуньо скривив уста:

– Бо виноград зависоко висить, – відповів, і більше не було про те бесіди.

Одного разу, се було літом около п'ятої по обіді, сидів завідатель з внучкою на кам'яній лавці під хатою саме проти входової хвіртки, при котрій виростали по обох сторонах, як уже було сказано, мов сторожили, дві старенні тополі. Він читав із захопленням якийсь часопис, а вона, що лиш недавно вернула від своєї невеликої пасіки, котра знаходилася недалеко тої сторони дому, де кінчався просторий зільник і пишалась одна липа й ослонювала під собою вигідну поручеву лавку. Вона саме вибрала голкою скалку з долоні й заткнула ту в

блузку, коли хвіртка рипнула і несподівано увійшла дівоча постать. Се була Оксана Цезаревич з книжками й зошитами під пахою, з капелюхом, повішеним на тій же руці, а правцею вела за руку мале чотирилітнє сільське дівчатко.

Побачивши на кам'яній лавці під вікнами хати Дору, вона попрямувала до неї. Вклонившись здалека і злегка, сказала:

– Простіть, панство, коли я, може, перешкоджаю, але я не через свою особу з'являюся тут. Вертаючись із школи, я подибала на вулиці отсю дитину, що йшла і плакала. На моє питання, чого плаче, вона оповіла, що батько пішов на роботу до тартака, вона відбігла за ним з проханням, щоб вертав борзо і приніс хліба. Вона голодна, мати лежала хвора... І тепер не знає, як дістатися назад додому, бо сама не ходила ще ніколи через старий міст, а вода така рвуча і „зелена“! Я б без найменшого вагання відпровадила дитину до її матері, котра, певно, непокоїться. Але і в мене, – додала Оксана, – лежить мати хвора і я спішуся, бо, крім догляду її особи, є в мене і праця шкільна.

Вона вступила з проською до панни Альбінської, щоб та дозволила слугі відпровадити малу як не вже на саму Мельниківку, то бодай через старий міст, під яким вода „страшна і зелена“, щоб дитині не сталося чого злого, її родичі дуже вбогі, й вона за хлібцем побігла за батьком.

Мале дівчатко зацікавилася гарним зільником, перестало плакати і спішно утерло мокрі щічки, не опускаючи Оксанину руку.

Дора придивлялася уважно Оксані, обличчя котрої приковувало її до себе. Гарні, сталеві барви очі мали в собі наче щось силуєче.

По мінутній надумі вона обізвалася:

– Я сама відпроваджу дитину, пані. У мене є час. Не журіться більше нею, – відповіла Дора. – Ходи до мене, дитинко, ми підемо аж до твоєї мами. Добре?

У тій хвилі підняв завідатель наново з-над часопису голову і, не глянувши на Оксану, обізався сухо:

– Чого тобі самій відпроваждати дитину? Заклич слугу, дай їй кусник хліба, і справа скінчена.

Гарячий жар указався і щез на обличчі молодой вчительки, але вона, наче недочувши слів старого чоловіка, склонилася перед молоденькою вдовою і запитала:

– Отже, можу віддати малу вашій опіці, пані? – і мов завагалася назвати її по імені.

– *Дора Вальде*, – докінчила та й усміхнулася своїм любим усміхом. – А ви – Оксана Цезаревич. Правда?

Оксана притакнула головою й усміхнулася собі мимоволі.

– З виду я вас знаю. Чи мусите справді вже йти?

– Так, – відповіла Оксана і, кланяючись, подалася до хвіртки. Кладучи руку на клямку, нараз застановилася й оглянулася. Дора підняла дитину на руки і, незважаючи на замітку діда, відійшла без слова за Оксаною на вулицю.

Мала обняла білу шийку дівочої жінки своїми обгорілими ручками й усміхнулася весело. Вона почула себе так добре на руках „другої“ пані, тим більше, що ся обіцяла їй зайти з нею аж на Мельниківку, звідти набрати хліба й дечого іншого доброго, щоб нагодувати голодну дитинку, поглянути за хворою матір'ю й оставити її там.

Струнка постать Дори, здавалося, утиналися під вагою, яку несла на руках. Оксана се завважила і, здержуючися в ході, сказала:

– Поставте малу на землю. Вона для вас заважка. Побіжить і сама попри вас. Добре, що заопікуєтеся нею аж до дому. Страшно подумати, як таке мале до води зближається. Шкода кожної нашої „одиначки“, хоч би й такого дрібного зернятка. Воно має свою матір і батька й *українське*.

Дора поглянула цікаво на бесідницю. Чи самотньо, тому вона зайшла до них? Але не сказала нічого, лиш опустила погляд уділ і дитину не клала на землю.

Ще йшли обі якийсь час поруч і знайомилися більше. Коли врешті указався праворуч недалеко поза мешканням завідателя старий міст над рікою, Дора зупинилася і запитала Оксану, чи не могла б вона коли до неї зайти і про дещо поважніше поговорити, приміром, про убогі та осиротілі українські діти. Тета Оля робила їй уже кілька разів пропозицію зайти до неї, але вона сама не знала, чому не пішла – чи була тоді несамотійна, чи стояла під впливом чужої якоїсь сили. Але тепер, – додала з певністю в голосі, неначе в тій хвили відчула відразу ґрунт, на котрім могла сміло стати, – тепер вона прийде. Оксана надала час, в котрім бувала удома, і була мило вражена пропозицією нової симпатичної знайомої, яку

знала досі лише з оповідань тети Олі, попрощалася і поспішила, звертаючи в алею диких каштанів, що провадила на легке узгір'я до давнього шкільного будинку й інших там вже нових побудованих віллок.

Тим часом Дора, зайшовши з дитиною на Мельниківку, набрала там харчу й, розвідавшись в старого Олексі про родичів малої Гафійки, подалася з сею до її матері. Тут переконалася, що мати малої лежала справді хвора, а батько в роботі коло тартака бував іноді й по кілька днів відсутній, тож мала в хвили, коли мати на хвилину уснула, вибралася на власну руку відшукати батька, щоб купив хліба, бо дуже вона вже зголодніла.

Коли б не увага сумлінної вчительки, що завважила її, була б, може, ся екскурсія малої скінчилась і менше щасливо. Хвора селянка оповідала, що коли ходила на роботу, брала її з собою, але сьогодні, коли вона, занедужавши несподівано й уснувши нечаяно, Гафійка відбігла від неї. Між тим оповідала і про їхні клопоти, і що хотіла малу, якби се вдалося, й до школи посилати, щоб та не виростала в темноті, як вони, родичі. Вислухуючи мовчки жінку, Дора оглядалася по хаті. Тут діялося вбого. Вона постановила собі від часу до часу заглядати за малою дівчинкою й порадитися з тетою Олею, як би і побут її родичів поліпшити, бо сама не знала, як би до того взятися.

Відходячи, оставила приказ Гафійці, що коли мати піде на роботу, а не зможе її з собою взяти, вона має тоді до неї „на роботу“ зайти й остати в неї досі, доки мати, вертаючи додому, не забере її з собою, бо самій бігати в місто чи деінде, особливо коло води, не вільно. З води, впевняла усміхаючися скрито, впливає водяник і затає до себе неслухняних дітей саме туди, де вода найбільше клекотить і бульбоче.

З поворотом Дора поступила наново до економії, де застала тету Олю, заняту грибами, що мали сушитися і мали вперед перебути ревізію її оком і руками.

Тут оповіла Дора переживання сьогоднішнього пообіддя, почавши від своєї праці коло її невеличкої пасіки, котра розвивалася прегарно, аж до несподіваного появилення Оксани

Цезаревич з малою Гафійкою до тети Олі, їх познайомлення та порішення Дори спілкуватися з Оксаною частіше. Вона тепер взяла собі за обов'язок опікуватися Гафійкою і внаслідок цього збудилися в ній думки, котрі досі наче спали, й до зреалізування тих треба їй буде поради і помічі Оксани Цезаревич.

Тета Оля чудувалася, але що квапилася з роботою, бо перебувала на економії довше, як сподівалася, і сонечко клонилося до заходу, вона вмісто всяких заявлень зі своєї сторони відіпняла в'язку ключів з-за опаски свого господарського фартуха, подала їх Дорі й сказала:

– Ти без підвечірка, дитинко. Йди до комори, там свіже масло і хліб, та й шинка, їж, а опісля поговоримо про все, як ще буде час.

Дора усміхнулася і пішла сповнити волю тети Олі, бо знала се ще з дитинства, що під тим взглядом тета любила німий послух. За підвечірком Дора сіла близько тети та, обнявши її одною рукою за стан, а другою держачи кусень хліба, скушуючи з нього по павзах, почала говорити:

– Оксана Цезаревич подобається мені, теточко. Її чудові очі сталеві барви дивляться зі смаглявого обличчя з таким виразом, начеб видобували все, що криється в людській душі. Вона непересічна дівчина, правда? Ви її знаєте?

Тета Оля притакнула головою.

– З вигляду вони всі вдалися у свого діда саме тими очима з силующим виразом, орлиними носиками і темним волоссям.

Дора підсунула з зачудування брови.

– Ви його знали? Справді? Хто се був? – і, тулячись до панни Альбінської, вижидала відповіді.

Тета Оля оповіла короткими словами, що він був військовий, чесний і талановитий, і як у своїм регіменті, так і в товаристві люблений, та що щирий патріот і що помер несподіваною, наглою смертю, не сягнувши і сорока літ, і був *українцем*.

– *Українцем*, – повторила Дора протяжно і поглянула, як передше, вигребує в обличчя панни Альбінської, але ся вмовкла. На її щоках появилися і щезли дві червоні плями. Вона сягнула за папіросницею, скрутила звільна папіросу й закурила.

Дора потонула в думках: тому вони всі українці, тому Оксана сказала, що шкода кожної нашої одинички, хоч би й такого дрібного зернятка, як Гафійка.

– Ви десь були тоді молоденькі, теточко? – спитала ніби більше себе, чим панну Альбінську.

– У твоїм віку.

– А моя мамочка жила вже тоді?

Тета Оля відітхнула, мов тим питанням усунулась якась вага з її серця, що мала би побільшитись при дальших питаннях про погибшого діда Цезаревичів.

– Так, серденько, жила. Під час мого перебування в домі твого діда, – говорила, – він найрадіше пересиджував серед дітей. Твою матір, що була наймолодшою, уподобав він собі найбільше. Вона була тихенька і все співала йому пісеньки, коли просив її о те. Не один раз держав він її на своїх колінах, і вона прислуховувалася з великими очима його казкам, котрі, здавалося, нікого з дітей не захоплювали так, як її одну, особливо казки зі звірячого світу.

– Оксана Цезаревич цінніша від мене, – сказала Дора, вислухавши відповідь панни Альбінської.

Та поглянула на неї здивовано. Що нині зайшло з Дорою? Молода вдовиця ніби пояснила свої слова:

– Що я досі сповнила в своїм житті? Оксана вчителює, помагає своїй мамі і в хатній господарці, вона, безперечно, і добра патріотка, а я що?

– Коли тобі було ще що робити? – відповіла тета. – Досі жила ти життям гарно плеканих дітей, що вертаються на сій землі й не знають звідки і куди йдуть, не свідомі жодних цілей, ведені лише самими традиційними постановами, як багато й інших людей.

Коли тета Оля свою працю закінчила, сонце заходило й позолочувало на заході верхи гір, які зарисовувалися гостро від пламенистого небозводу.

У повороті з Мельниківки попросила Дора панну Альбінську урядити собі колись так у своїй праці, щоб могли обі враз відвідати Цезаревичів, бо їй хочеться увійти з Оксаною в ближчі стосунки. Панна Альбінська не обіцявалася зайти скоро туди. Осінь зближалася, оправдувалася, робота з усіх кутів заповідалася, але не відмовлялася зовсім.

– Піди сама до них, Доро, – сказала. – Вони тебе радо приймуть. Се люди щирі, з культурою в крові, певно будуть тобою радуватися, можеш на те покластися.

– Ви знаєте, теточко, що я тепер лиш або з вами, або з дідунем виходжу межи „люди“. Самій іти не можу рішитися.

– Боягуз, – зажартувала тета Оля.

– Дідуньо тому винен.

Зразу тоді, пояснювала Дора Вальде, вона не могла, їй було не до того, пізніше дідуньо здержував – боявся все за неї чогось, вона до того звикла, а тепер стала несміливою, і коли їй раз прийде вийти поза залізні штахети їхнього дому, поза ті дві сторожихи-тополі, її огортає така несміливість, що вона справді почуває себе боягузом.

– А з Гафійкою таки вийшла. Видно, тобі треба частіше сходитися з Гафійками, – сказала тета Оля.

Дора усміхнулася.

– Ні, то Оксана винна, – поправилася Дора. – Її гарні очі, повага і певність в її істоті, то вони поволікли її за собою без слова.

– Зрештою з Оксаною ви й не повинні бути чужими, бо твоя кузинка Ева Захарій заручена з братом Оксани Цезаревич.

Вона се знала, відповіла Дора. Але се не мало нічого до річі. Вона лише перший раз хотіла увійти з тетою в дім Цезаревичів.

Панна Альбінська роздумувала, а по хвилі сказала:

– Ти знаєш, дідо не симпатизує з Цезаревичами. Коли ти зайдеш туди сама, він буде менше противний, а коли зі мною, то буде відказувати. Тому ти піди сама, а я за тобою зайду.

Дора не говорила більше про те, й обі вертали мовчки додому. Ідучи, панна Альбінська морщила часами брови. Вона знала, чому дідо відносився вороже до познайомлення Дори з Цезаревичами, як і взагалі до знакомостей з іншими людьми, що після його гадки не були доволі добірним товариством для неї. Він сим перед нею не раз зраджувався. Вона врятувалася, так сказати б, чудом із страшної катастрофи, з котрою втратила всю свою будучність. Незвичайна дбайливість його найстаршої доньки й догляд добірних лікарів усмирили її з її утратою, ледве відвернули її, може, й від божевілля, а тепер,

щоб заключала леда які знакомства, котрі ні до чого не довели б, а ще менше були їй під пару. Вона була йому задорога, як та єдина його перлина. Його рука ще була сильна, і він мав намір охороняти її від усіляких небезпек. По похороні її молодого мужа доктора Егона Вальде він віднісся яко одинокий опікун і дідо унещасливленої до залізничної дирекції, представив тій цілу катастрофу з залученими лікарськими й іншими в таких випадках потрібними документами й зажадав о відповідне повне відшкодування для молодої вдовиці. Ця просьба була уповні задоволена. Високу готівку, котру одержала постраждала, перебрав він у свою руку й закупив гарний шмат лісу, з котрого мала вона колись користати. Що, крім сього, вона була й спадкоємчиня його маєтку, розумілося само собою. Тому ж і було оправдано, коли він глядів критичним оком на те товариство, в яке Дора входила, і на людей, з котрих мала б собі вибирати товаришок чи товаришів.

Спокійні давні часи минули, й треба було мати бачність на все і всюди, щоб вдержатися на становиську. Він сам багато пережив, бачив і зрозумів, що в світі почало переіначуватися. І як люди, так і моральні цінності перемінювалися і взяли інший курс. Тому, як постановив, доки він при житті, вона буде при нім, а замкне він очі, вона буде вже приготовлена ним на теперішню дійсність, на життєвий реалізм... Се було одно. А що ще в його поступках гамував той колишній божевільний *проклін*. Хто знає, коли та його дія закінчиться?.. Кажуть, що іноді тягнеться воно і до сьомого покоління. І тому... ні, ні, він з такими людьми, як Цезаревичі, не хоче нічого до діла мати, а його *кров* вже зовсім ні.

Так думав дідо Альбінський, і такі були його постанови.

.....

Обі пані зближалися до старого моста, через котрий мусили перейти, вертаючи з Мельниківки.

Пані Дора Вальде перервала нараз мовчанку.

– Чого ви так задумалися, теточко?

Тета Оля поглянула на вдовицю.

– Мене переслідуює гадка, що дідо все-таки погнівається, коли зачує, що ти ходила до Цезаревичів, коли дійсно підеш туди, а затаювати се ти, чей же, не будеш – се не можна.

– Хто каже, що затаювала б се? – спитала молода вдовиця, і з її очей блиснуло гнівом. – Що б я тим злого вчинила? А хоч би й так, то не бійтеся.

Тета Оля погладила її по обличчю, але вона відсунула по-важно руку й потонула в мовчанку. В її грудях щось прокинулося. Нею опанувало подібне почування, як раз давно, коли дідуньо кинув українськими зошитами й книжкою на стіл і потермосав її, хоч була собі того свідомо, що нічого злого не вдіяла.

Тета Оля не відповіла, і її гадки погнали в інший керунок. Тета Цілля зі столиці вже кілька разів просила батька і її, щоб Дору привезти до неї, впевняючи їх, що Дора „здичіє“ на провінції і шкода дівчини. Але вона протівилася рішуче тому. Чого їй в гамір міста? Вона була протівниця міста, що, по її думці, робить зі здорової людини розстроєний інструмент. Тут вона між ними біла цвітка, розрадою для всіх. У місті на найбільшу душу насаєдає пил, що й думки чорніють у гнилизні модерної культури. Ні, ні. Вона її ще не пустить від себе. Ще час... нехай душа її ще не зазнає тої міської розкладової мудрости, від котрої її дотеперішнє життя охоронило.

Врешті дійшли обі додому.

Полишаючи зі сторони ріки старий міст за собою, вернули через простору засклену веранду тети Олі. Через сю веранду був хід направо до кімнати тети Олі, з тієї – до пані Вальде, а проти сих перших – і вхід до кухні. На тій-то веранді пересиджували обі жінки, найрадше вони сиділи самі в товаристві або з ручними роботами чи книжками, пересиджували також і ясними вечорами, звідти мали повний вигляд на ріку, на Мельниківку і на узгір'я поза нею, й до пізньої ночі захоплюючися тим усім. Коли вступили тепер на сю веранду, панна Альбінська попрямувала найперше впрост до кухні, щоб дати там свої вечірні диспозиції, а Дора побігла до своїх бджіл, як чинила кожного вечора, пообглядати свої вулики, чи там усе в ладі.

Не найшовши там нічого замітного, вона подалася в протівну сторону до одної розкриленої липи недалеко фронту, де стояла лавка і де обі з тетою також не раз пересиджували і про всяку всячину розмовляли. Тут хотіла дівоча вдовиця трохи посидіти, заки піде досередини й стане перед дідом.

У неї був уже один план заготовлений, котрого уклали її думки з поворотом з економії, але без помочі Оксани Цезаревич вона сама не зможе нічого в життя увести. Вона була така перейнята своїми думками, що не запримітила, як з-помежи тіні дерев відділилася одна постать і зблизилася до неї. Вона зойкнула з остраху.

– Бог з тобою, Доро, – обізвався дід, бо се він був. – Се я, не можучи тебе діждатись, зайшов у сад аж до його кінця. Був би, може, проти вас і до старого моста й далі вийшов, але не маючи своєї міцнішої палиці при собі, я завернув сюди, щоб вас тут, під сею липою, вижити. Де ти так забавилася? Я хотів уже за тобою дівчину до Цезаревичів посилати, щоб сама не вертала, бо відчув при появі тої панни, що вона не без інтересу сюди увійшла, та й гадав, що вона тебе до себе затигнула. Де ти перебувала?

Дора стояла прямо проти діда. Через вікна панни Альбінської падала вже струя світла, і в тій хвилі й на молоду постать з відкритою головою.

– На Мельниківці була в теті Олі по відведенню дитини до її матері, що справді, як казала панна Цезаревич, лежала хвора, і то було все. У панни Цезаревич не була, дідуню, але довідалася в неї, коли б мені можна зайти до неї. Ми ж все одно посвоячимося, як наша Евуха Захарій побереться з молодим Цезаревичем, а щодо мого опізнення, то се сталося з тетою Олею, але ви добрі, дідуню, й простите.

– Добрий, дитинко, добрий, лиш не починай собі жодні інтимніші відносини з Цезаревичами, ти більше як два роки без них проживала. То й на будуче даш собі раду без них. Тобі їх не потрібно.

Дора не відповіла жодним словом, лиш, постоявши хвилину, мов у задумі, вона обернулася і, мов пташина, пурхнула до хати, оставляючи діда, як по обіді, так і сей раз знов самого.

Частина третя

В тиждень пізніше і саме по обіді злив раптовий дощ. І так як несподівано він настав, так і скоро минув. Сонце показалося наново, усміхнулося до землі й людей і позолочувало все своїм звичаєм. Все, що наче сплакалося: деревина по горах і долах блистіла від краплин, вона кріпшала, а сльози спивав гірський мох або й сама земля. Лиш по зільниках, де скупалися цвіти, все ще дирижало з раптової купелі.

В зільнику завідателя вешталася Дора від одного корча рож до другого, і де була яка найкраща, напіврозцвівши, біла центифолія, або й жовта, то знов червона, тої пересічної темної барви, вона обережно, але немилосердно стинала їх і, вкладаючи між них і кілька інших цвітів, зложила з них китицю і хвильку вдивлялася в неї. Всі були гарні й радували. Вона повела їх до уст, притиснула до обличчя й очей і після того опустила зільник.

За часок увійшла нечутно до дідової кімнати. Ся притикала до великої кімнати зі старою картиною святого Юрія. Вона була одіта до виходу: в чорній легкій одежі, на голові білий, майже прозорий, ширококрисий капелюх, легко чорною оксамиткою під борідкою зв'язаний. З-під нього визирало її обличчя з любим усміхом коло уст й очима, що в тій хвилі блистіли з легкого зворушення.

Вона з'явилася нечутно перед завідателем, щоб повідомити його, що виходить з дому. У руках тримала – в одній прегарну китицю, а в другій – невеличкий кришталевий дзбаночок, повний золотого плину меду. Він не скоро помітив її, а коли сталося, він задивився через хвилю на ню, мов на видіння з ясних хмар.

– Я йду, дідуню, – заговорила своїм милим голоском, – йду до панства Цезаревичів. У відповідний час зайде по мене тета Оля. Не журіться мною.

Вона схилилася, щоб зложити на його руці поцілунок, але вмiсто сього підняла бiстро голову. Дiдо здержав її руку несподiвано, мов клiщами, i сказав поважно:

– Ти протривишся мoйому бажанню не йти в той дім, який я вважаю для твоєї особи за невідповідний.

Дора поблідла, хвильку мовчала, а відтак, витягаючи насилу свою руку з дідової, сказала:

– Тета Орелецька – ваша рідна сестра. Коли вона не вагалася згодитися на заручини Еви з Юліяном Цезаревичем, хоч Ева *така талановита* дівчина, не, як я, і займе колись в українськiм суспільстві поважне становище, то чому мені, її кузенці, не можна з ріднею того нареченого, чесними жінками, зноситися?

Альбінський усміхнувся.

– Тета Орелецька могла також свою внучку з ким іншим заручити, як з обскурним богословом та ще й сином ремісника!

– Він лагодився на професора гімназії, а може, й університету.

– То чому пішов на богословіє?

Дора мовчала, не знаючи, що відповісти.

– Його батько був годинником, – відповіла сміливо.

– *Теж особистість!* – кликнув завідатель із нетаємним глухомом.

– Дідуню, – сказала Дора, – я не хочу вам перечити в речах, котрих не розумію, але наука Христова вчить нас, що перед Богом ми всі рівні, всі. І тому я не розумію, чому має одно бути гірше, бо походить із нижчого стану, а друге ліпше, бо з вищого.

– Тета Орелецька не є для мене міродайною, – завернув завідатель до попереднього аргументу.

– Але Ева і родичів має.

– Справді. Мати – попадя, яких є тузінами, а батько – наївний поблажливий піп, то й справка героя вдалася.

– Вони з любови заручилися, дідуню!

– Я бачу, що ти дуже добре поінформована в попівсько-покутівських справах.

– Ні, дідуню. Не дуже. Дещо знаю від тети Олі, а про свої заручини писала мені Ева Захарій сама.

– А я тобі щось інше вповім. Що моя сестра Орелецька, теща о. Захарія, нещаслива через свій наліг, відомо також і те, що вона грошова пані. Юліян Цезаревич не був із тих,

щоб не знав про одне і друге. Загніздився в Покутівці, зблизився до парохії, а що має бути гладкий, то закинув вудку і зловив золоту рибку, *одиначку*, спадкоємчиню бабуні. Цезаревичі завсіди були вбогі. При такій невістці, як Ева Захарій, Цезаревичі зможуть погрітися. А не буде також і без того, щоб молодий чоловік не мав і довгів, о чім я переконаний, що, впрочім, щонайменше кари гідне. Так діється на світі, я лиш те підкреслюю, – додав, коли зауважив, що в очах молоді вдовиці почало щось мінитися.

– А я все стою на тім, що їх лиш сама любов злучила.

Завідатель здвигнув плечима. Що се його обходило?

– Дідуню...

– Я б лиш одного хотів би дожити, – докинув, – щоб побачити, як колись Ева получить обов'язки попаді, жінки й лікарки. Але, – поправив себе, – вона здібна, з правдивою кров'ю Альбінських, хоч і не носить се ім'я. Вона в кожній ситуації дасть собі раду. Там, де б він їй оперся або ставав перепону, вона його угне. Між ними буде борба.

Вимовивши се, наче пророчо, він умовк.

– Дідуню, – відповіла Дора, й около її уст задрижало болюче, – я все відчувала, що ваше серце не було настроєне добре до Цезаревичів, що у вас є до них нехоть. Чи се, може, тому, що вони *українці*?

Настала хвиля мовчання, а коли завідатель і тоді не відповів, вона спитала:

– У таких разі, дідуню, як оправдаєтеся ви, що ви – поляк, а що мої родичі були *українці*, а я також *українка*?

– Українка!!!

Дідо розсміявся.

І знов хвиля мовчання. Її очі шукали погляду дідуня.

– Чи ми тому винні, дідуню? – спитала, схиляючися над ним. Її любий голос аж випрошувався до його серця.

Але вмісто відповіді виступила на його щоках краска, він піднявся зі свого місця і підійшов до вікна.

– Чи тому? – питала і йшла за ним. – А коли ні, то за що їх уникати і понижати? Вразили вас? Коли так, то скажіть, ох, скажіть одно словечко. Коли уразили чим... і я... – тут вона урвала.

Він тріпнув рукою, начеб його щось укололо, і сказав брутально:

– Іди!

Вона пішла.

Переступаючи поріг, вона оглянулася.

– Як вернусь, дідуню, то зайду до вас, щоб оповісти, як там було, а тепер спішу, щоб не опізнитися.

Та він, очевидно, не зачув її слів, був у тій хвилі так понурений у краєвиді, що не обізвався. У його грудях варилося. Жаль і гнів здіймалися.

Українка! Ха-ха, Дора, дитина його дитини – українка. Вона се вимовила сама тими своїми чистими непорочними устами. У нім щось розпирало грудь. Постоявши ще на тім самім місці, дивився в одну точку через вікно, неначе несвідомий того. У кілька хвиль пізніше сьгнув за капелюхом, взяв міцну палицю і вийшов. На сходах стрівнувся з панною Альбінською.

– Ви куди, вуйку? – спитала.

– До економії, – відповів непривітливо, не глянувши на неї. Але вона усміхнулася.

Тим часом Дора йшла.

Не маючи охоти з людьми стрічатися, що цікавилися гарною молодою вдовою і зазирали за нею, скільки б разів і не йшла вона через мале містечко, вона пішла коротшою дорогою, що була менше залюднена, бо вела впрост на узгір'я, де стояв знаний нам давній шкільний будинок, а тепер власність пані директорової Рибко, і провадила до нього каштанова алея. На тій дорозі на деяких місцях по дощах призбирувалася вода і не так легко в тіні крилатих каштанів присихати.

І справді, і сим разом по раптовім дощі осталися в гарній каштановій алеї тут і там, мов дзеркалеві, цятки води, які Дора то зручно обходила, то перескакувала.

Дора була трохи зворушена. Вона буде в тих Цезаревичів уперше. Знає розклад їх мешкання і деякі родинні справи. Новіша часть дому належить пані Рибко, а старша, від алеїної вулиці, – Оксані і її матері. До них входитьсь впрост з дороги через малий ганок (се вона від тети Олі знає) – і відразу в гостинну кімнату родини.

Пані Рибко мала й самотню свою дитину, заміжню доньку, але та мешкала вже окремо. У неї були діти, а пані Рибко, поважна й акуратна, що мала найліпше, доставляла доньці й обдаровувала внучат, але супокію не хотіла зрікатися. Дорі було на душі, мов несла гріх. Цезаревичі, хоч дуже рідко, а все-таки в тети Олі бували. Се тривало коротко через дідунову нехтіть до них, так, що хоч вона іноді й заходила в той час до панни Альбінської, вони, мов побоюючись її своєю присутністю полошити, в сю ж хвилю знаходили причину вставати з своїх місць, прощатися й уходити. Як багато мусило Оксані залежати на маленькій мужицькій дитинці Гафійці, що вона помімо того всього увійшла *тоді* впрост до них і висказала просьбу заопікуватися сею. Її тепер мов покидає відвага зайти до них. Вони ніколи не накидувалися, всі ті жінки, ані пані Рибко, молодша віком від тети Олі, поважна пані, більше мовчалива, з тонкими манерами, держала себе майже гордо. Матір Оксани бувала привітливіша. Тета Оля сказала їй, що вони вгадуються її приходом. Але чим ближче підходила вона до старої школи алеєю на узгір'я, тим більше проймала її неспівісність. „Боягуз, дикунка“, – сказала б тета Оля і сміялась би з неї. Вона подається відразу до пані Цезаревичевої, піде не з фронтової сторони через ганочок, оброслий диким виноградом, але через подвір'я на вузьку старосвітську веранду, отверту, незасклену, що по половині належала обом партіям.

У неї б'ється злегка серце, вона згадує дідуна, зітхає й опісля пригадує усміхнене добродушне обличчя тети Олі з папіроскою в устах. Враз з тим вставляється й Егон перед її увагою, але майже рівночасно вона дійшла і до мешкання. Вона перед його фронтом, до вступних дверей, до котрих веде кілька східців.

Вона забуває, що хотіла з північної, з задньої, сторони мешкання через подвір'я увійти впрост до матері Оксани, та подається мимоволі на сходи.

Стає перед дверима. Стискає уста і стукає у двері. Серце гупе, а вона – дитиняча.

І чому таке наробилося?

Зсередини ніхто не обзивається. Жде ще хвилю і потім ще одну. Ох, як жалує, що прийшла, а просила тету Олю піти з нею сей перший раз. А відтак збирає всю силу і стукає вдруге. Раз, два, три.

Хтось обзивається зсередини, просить увійти. Мужеський голос. Вона відітхнула і відчиняє двері. Перед нею стояв високий мужчина. Темноволосий, з блідавою церою і ясними очима. Через мить потонули їх погляди в себе.

– Я до пані Цезаревич і панни Оксани, – вимовляє. – Не знаю, чи застану їх удома і чи не помішаю в якій праці, – питає голосом і очима.

– Прошу дуже. І мати, і сестра вдома, – і, відступаючи від дверей, молодий мужчина вказує на двері по правій стороні довгих сіней, а сам відтягається і зачиняє наново двері.

Рівночасно відчинилися вказані ним двері і Оксана появилася на порозі. По щирім поздоровканню увійшли обі до кімнати.

– Як гарно, що ви зайшли до нас, пані Вальде, – заговорила живо Оксана і попросила гостю досередини, а коли розбалакалися надобре, прилучилася до них і мати. Перед круглими столом, перед диваном, на котрім сиділи, вкритім темним, гарно вигаптуваним сукном, де стояла посередині невелика фотографія в делікатно різьблених рамцях. У бесіді потягнулася молода вдова за нею і гляділа через хвилю на неї. Вона показувала якогось молодого офіцера у військовім плащі, запнятім аж під шию, шапкою на голові. Знимка зроблена взимі.

– Чудно, – сказала Дора, відсуваючи знимку від себе. – Се лице мені знайоме, деь я його мусила колись бачити. Але де?

Вона похилила голову, наче пригадувала. І нараз вона розсміялася перед хвилиєю!

– Се той сам чи *син*? Наречений її кузинки Еви Захарій?

– Так. Се мій син, коли ще був офіцером, – відповіла пані Цезаревич. – Не хочеться мені вірити, що я його маю у своїй хаті. Вчора по обіді приїхав. Вісім богословів, вибраних співаків, вибралися з ним як диригентом богословського хору. Вони були прошені на весілля ректорової родички, кілька кілометрів їзди звідси. Після того і щоб таку подорож молодим людям не робити безцільно, зробив їм мій син пропозицію: заїхати сюди в М., щоб свою матір і сестру відвідати, а їм – улаштувати тут український концерт на добродійну ціль для вбогої шкільної молодіжі без огляду на національність. Наші прегарні українські пісні, мовляв, повинні пізнавати не лише наші люди, але і другі народности. Молоді богослови-співаки

згодилися на той пропозиція. Прибули як один чоловік, їх розхопили гостинні люди між себе, і завтра ввечері відбудеться концерт, по котрим наступить їх від'їзд до Львова.

Власне, сьогодні саме перед зливою ходив її син з ще одним товаришем до відповідної влади о дозвіл устроєння такого концерту, який і одержали.

Помовчавши хвилину по тім заявленню, пані Цезаревич усміхнулася любо.

– Мені видається його приїзд, мов сон. Завсіди перебував у вільнім часі під час студій у Покутівці у своїй заміжній сестри Марії Зарко або й на парохії у родичів своєї нареченої, – при тім заявленню її очі засіяли. – Дасть Бог, – сказала, – відтепер за рік вона буде вже мати невісточку.

Дора слухала.

Отже, се був Юліан Цезаревич – наречений Еви. Се він скінчить богословіє, вони поберуться. Він висвятиться, а потім... Тут урвалися її думки. Властиво, вона, пані Цезаревич, сказала, наче вгадала думки пані Дори Вальде, що не знає, як то опісля буде, бо Ева ще має відтепер два роки до укінчення медичних студій. Вона ще навіть з сином про те не говорила.

Як сказано, Дора слухала мовчки, і з того всього, що осталося виразно в її умислі, були слова: „Щоб таку подорож молодим людям безцільно не робити, він зробив їм пропозицію дати український концерт“.

Під час того, як пані Цезаревич розмовляла, віддалилася Оксана незаметно і *небавком* внесла невеликий самовар. Вмить був стіл застелений білою, як сніг, скатертю, де появилися пані Цезаревичевою перед полуднем для сина і його товаришів напечені смачні пампушки і медівнички.

За час, як матір укладала то все на стіл, Оксана відійшла попросити брата. Юліан появився з нею. Був ще у чорній одязі богослова, як ще ходив до міста.

– Пані Дора Вальде, кузинка твоєї нареченої Еви і внучка завідача Альфонса Альбінського, була така добра і відвідала нас.

Юліан, по звичайних вступних фразах при знайомстві, притягнув крісло ближче Дори і спитав:

– Чи то не ви, пані, були перед більш-менш трьома, а може, й чотирма роками в Покутівці, бо ім'я „Дора“ я собі з уст Еви затамив. Тоді ми ще не були заручені.

Так. Вона тоді верталась з тетою Олею по укінченню науки з В. додому і поступили були до Покутівки, щоб побачитись теті Олі з пані д-р Емі, а їй, Дорі, познайомитися з Евою і її родичами. Вона ще була тоді дуже молода... і тут, перервавши себе раптом, ударила легко по чолі.

– Мої рожі, – кликнула. – Мед!

Піднялася живо з місця. Вона принесла їх для Оксани, а мед для пані Цезаревич... Де уклала?

– Вони тут, – сказав Юліян і поставив китицю коло неї, яка лежала незамічено на вікні, і він її відкрив, коло неї і карафка з медом.

– Се я для вас, панно Оксано, – сказала вдовиця, змішана своєю розсіяністю, подаючи цвіти учительці, а з милим своїм усміхом підсунула карафку до матері, додала: – Се для вас, добродійко.

Обі обдаровані подякували, а пані Цезаревич спитала:

– З вашої власної пасічки?

– Так.

Мати поставила золотистий плин перед сином і сказала:

– Їж, сину, таких пасічників, як кузинка твоєї нареченої, нема багато.

Юліян поглянув на Дору:

– Справді? Ви самі займаєтеся *бджільництвом*?

Дора, як перше, притакнула головою. Юліян підсунув брови, чудуючися.

– Таке заняття відповідає більше старшим.

Тета Оля її у все впровадила і навчає всього. Колись вона буде сама провадити господарку.

І вона з тим згоджується?

Чому ні? Тепер їй до фахових студій забиратися вже, може, запізно і дідуньо її від себе не пустить. Але з часом можна свої постанови змінити. Може, візьме собі примір від своєї кузенки, а його нареченої Еви.

Їхні погляди стрінулися. Їй здавалося, що в його голосі і очах перебилася іронія. Вона здвинула байдуже плечима. Хто може у будучність заглянути?

Він звернув голову до вікна і не питав більше нічого. Пані Вальде звернулася до Оксани. У неї послідніми часами заройлись різні думки, і з деякими хотіла б вона з нею поділитися.

– Ви, маленька Гафійка, вбогість її родичів, а й інших подібних, викликали ті її гадки.

Тут оповіла вчительці, що їй прийшло на гадку, чи не можна б заложити захоронку для українських убогих дітей, де би могли перебувати через днину, коли їхні родичі знаходяться на роботі.

Настала хвиля мовчання, і пані Дора гляділа через хвилю несміливо, майже боязко за свій висказ, а все-таки вижидаюче на Оксану.

– Чим устроїти і вдержувати *захоронку*? Українців у тутешній околиці мало, а хоч би й більше, то се переважно робітники. Одні були ще з часів, коли гамарні Ганенгеймів були в руху, а другі заняті коло тартаків. Чим утримувати *захоронку*? – відповіла Оксана.

Дора посумніла. Вона над тим не задумувалася. Їй було досить того, що це буде добре і корисне. У думках рішилася вона вже навіть, що буде і по дві години денно перебувати між дітьми.

– Дітей треба і прохарчувати, – вмішалася тут пані Цезаревич, – а хто і чим буде вести кухню? До всього треба капіталу і персоналу. Де одно і друге?

Дора замовкла. Вона гнала думками у всі сторони, як би зарядити, щоб і „варилося“, і хатина була своя для дітвори, і все, що треба. Подумала навіть про своє власне майно, але тут застрягла гадками. Все відшкодування, яке дістала по смерті Егона, взяв дідо у свої руки, зарядив, як знав, щоб „колись“ по його смерті вона мала з чого жити, а, крім сього, вона нічого не мала. У діда залізна рука, і він не видасть їй тепер ані сотика.

Правда, від нього діставала вона місячно стільки, скільки їй на її скромні особисті вимоги було треба, але на *захоронку* для бідних українських дітей він не дозволить їй і сотика видати, дарма що се її власність. Вона се знала. Тета Оля, правда, була „невидимою“ рукою, що догоджала їй, коли їй іноді до чого забракло средств, але стільки, щоб удержувати хоч по більшій часті *захоронку*, вона не мала.

– Не знаю, – сказала сумно. – Наразі не знаю, звідки і як би то зачати, щоб діло в життя ввести. Треба буде й з тетою Олею порадитися. Вона знає на все раду.

– Справді, – обізвалася Оксана. – Се було б цікаво, що та золота тета зі своєї сторони заявила б.

Дора відітхнула. Її обняло на хвилю почуття, що від тети Олі мусить піти щось визволяюче.

– А я бачила себе вже в уяві серед дітей, – сказала Дора, – як я ними займаюся. Часами – оповіданням казок, то знов цікавими оповіданнями з життя звірів, перечитуванням для їх дрібного ума наукових кусників, щоб їх просвіщати, ушляхетнювати душі вже змалку, одним словом, як би лиш знала й уміла, так би працювала, часом навіть і співом, а то... – і урвала.

– Се все не така легка праця, як ви собі уявляєте, – вмішався нараз Юліян, що пересів по часі коло отвореного вікна, кури́в папіроску і випускав дим надвір.

Вона обернула голову за ним, і її гарні очі спочили спокійно на нім.

– Справді, пані. Передовсім уявіть собі, що се ж будуть чи були би головно діти з нижчої верстви, діти убожества, як вже передше Оксана зауважила. Уявіть між іншим і слідує: ви увійдете в гурт збиранини по більшій частині невмиваної, нерозчесаної, у підраній одежині. Часами прийшлося би вам одно або друге на коліна чи на руки взяти, обтерти, обмити. Вони не все бувають слухняні і мирні. Я не йду далше, а лиш скажу: до дітей треба рук, терпеливості, серця і психології. Або: чи ви годні денно хоч би й по пів години таку одну-другу дитину на руках тримати, впокоювати чи часом і попестити? Все то діти, що мають матерів, батьків, а часом і без таких виростають. А ви чи знесли би, щоб така обгоріла, замаргана ручка обняла й держала вас за шию, тулилася своїм іноді й заплаканим личком до вашого обличчя? Се все маловажне, але дитина того потребує, а ви... – він умовк, і його у тій хвили майже іспитуючий погляд перебіг по її стрункій постаті й опинився на білім личку, що виражало смутну надуму. – Се одно, пані, а друге, чи ваш дідо згодився би на те, щоб його єдина внучка перебирала на себе такі обов'язки, застановлялися над тим, що він як старший добродій, поклонник панських поглядів згодився б з тим хоч би і в теорії?

Дора поглянула великими очима на нього, і по його обличчю перебігла нагла краса помішання, і в серце мов гарячим ножом пхнуло. Вона пригадала собі сьогоднішню розмову з дідунем і відчула, що він на таку працю з її сторони ніколи не дасть дозволу.

– Над тим я не задумувалася, – відповіла Дора півголосом. – Справді, тут би треба також...

– Поборотися, пані, – докінчив Юліян, і по його устах перебіг нетаємний усміх іронії. – Залишіть се, пані, – сказав опісля коротко, коли побачив, що вона по тих словах мов зів'яла. – Ви імпульсивні, хочете *добре*, але я раджу вам... – додав лагідніше, коли завважив у її очах явний вираз жалю, – оставте, може, на пізніший час, а починайте радше з Николайком. Се піде легше, без перепон, і будете мати безпосередньо по переведенню такого благородного акта вдовolenня. О захоронку треба добре поклопотатися, і, по правді, ви себе ще не випробували, чи змогли б се перевести, бо коли взятися до чогось і переглянути всі моменти, з якими могло б таке підприємство числитися, – він говорив рішучо, енергійно і з якоюсь пристрастю.

– Може, ви маєте і слухність, пане, але... годна ваша наречена Ева подібне виконувати, я уявляю її, приміром, в діточім шпиталі яко лікарку... то я... – вона шукала його очей.

Але він вже глядів, як попередньо, куди-то пильно через вікно.

– Яко лікарка... справді, – сказав. – Може, й буде мусила.

– Ви мене зробили на одну надію вбогішу, я їх не маю багато.

Він повернув голову за нею.

– Справді? Ви так поважно се брали?

В її очах заблисло. Чи сльоза? Не знати, вже вона їх і опустила.

– То мені жаль. Я не знав. Але як кажу, спробуйте поперед з Николайком, з ялинкою. Се можна б, по-моєму, чудово устроїти. Ідею з захоронкою не закидайте, а поволі приготуйтеся. Збірками, складками і поступками, які дали б почин до зложення фонду, а там справа добрим успіхом сама вдержиться.

– Я буду і свій дохід з пасіки на такі цілі відкладати, – кликнула нараз Дора, врадувана, що їй ся думка заблисла. – Ви добре кажете, треба з малим зачинати. А пізніше піде одно з другим, – і з тим вже вмовкла.

– Так, одно з другим, пані Вальде.

У кімнаті настала мовчанка. Молода вдова поглянула на свій годинник.

– Мені час додому.

– Чому, пані, тому що ідея з захоронкою не піде ще скоро в життя? – спитав Юліян і усміхнувся.

Вона змішалася.

– Як чудно ви мої слова зрозуміли. Я піду, бо не хочу, щоб тета Оля по мене трудилася.

– А я хотіла лиш скінчити коригування шкільних зошитів і вас провести. Хто знає, коли знов зайдете до нас.

– Я прийду ще знов колись.

Пані Цезаревич піднялася з-за стола і вийшла з кімнати, щоб полагодити якусь роботу в сусідній кімнаті, а Оксана поспішила за нею, щоб наборзі покінчити ще кілька некоригованих зошитів, бо хотіла провести Дору. А Юліян і Дора залишились самі.

Дора Вальде стояла задумана, не займаючи крісла, якого підсунула їй Оксана.

– Чи ви прийдете на наш концерт, пані? – звернувся Юліян до Дори.

– Не знаю.

– Від'їжджаєте сьогодні?

– Ні. Лиш не знаю, чи дідуньо схоче. Хіба що, може, з тетою Олею пішла б. Я люблю музику й іноді сама співаю.

Молодий чоловік поглянув на неї, але не казав нічого.

– Ми будемо старатися, щоб ні добродій дідуньо, ні ви, ні пані тета Оля свого появлення не жалували.

Знову мовчанка.

Юліян скрутив свіжу папіроску і зовсім не виглядав, начеб мав охоту займатися гостею. Дора підійшла без слова до фортеп'яна, отворила його і, вдаряючи одною рукою легко по клавішах, присунула собі ближче кругле крісло і сіла, кладучи й другу на клавіатуру. Їй було мило, що сей мужчина мовчав. Наречений Еви, будучий свояк. Уся хата, і ніби всі в тій хаті їй чимось близькі. Вона грала злегка, ніби випробувала звуки інструмента, вглиблялася в них.

Юліян сидів збоку, курив, і його очі спочивали на граючій. Чудно! Споріднені з Евою, а найменшої схожості у вигляді між ними не було. Тут профіль майже дитячий, м'який, очі, чимось знайомі, щось межи її бровами нагадувало йому... Ні! Він не знав. І його гадки поплили, викликували жаль до Еви. О, Ева, Ева, вона... Він затиснув уста. Вона перебувала на чужині, писала до нього рідко, коротко, майже обчислені слова, і він не мав ніколи супокую. Її приятелі, тамошні знайомі, книжки, „Пан Тадеуш“, Зигмунт Кава... йому з почуттям

непевности ніде нема милого побуту. Його очі падають на дівочу вдову, що сидить непорушно, мов птах із зложеними крилами, трохи похилена і грає більше піано, не беручи його присутність цілком під увагу, ніби зі звуками інструмента перемовляється. Ева її, мабуть, не дуже навиділа, бо лиш рідко коли згадувала, лише про її очі разів кілька сказала, що вони в неї, мов у серни, і що вона зі своїм мужем, а радше ще як нареченим, ба і передше ще дуже любилися. Але, впрочім, додала, була „незначна“, вона і про те, що Дора не захоплювалася жодними ідеями, не ставляла собі жодні цілі, а хіба лиш була, як була...

Юліянові уста вздригнулися болісно. І Ева була інша в перших роках їх знакомости, доки не поставила собі ціль, не виїжджала до Європи, не мала в своїм кружку приятелів, не переймалася наукою, ба ставила її навіть понад найприроднішу ціль жінки. Але знову, де була така друга, як Ева? Він бачить її так виразно перед своєю душею, її глибокі очі, її збиточний зачіпливий усміх, чує її орган, її дотепні слова, бачить її постать, котру так дуже любить.

Чи їх стосунки не були до передпоследнього часу чудовою тканиною, де одно другого доповняло? Він чув, що мав її, здається, ніхто не розумів його глибоку любов. А тепер навіть вона сама не розуміла її. Чужина пожерла їх душевну приналежність. Вона через чужину втратила смисл для нього, заміняла його за приятелів...

Музика згубилася. Пані Вальде оглянулася.

– Я не вмію артистично грати. Не дійшла до високої школи. Граю лише для себе, для дідуня, тети Олі, а відтепер часом і для вашої сестри або матусеньки. Грати вам ще? Я лиш так, порівняю акорди, доки Оксана прийде. А відтак відійду.

Так прямо, так спокійно, без додатку міміки сказала тих пару слів. Вона його наче своїм голосом збудила, бо він видивився з зачудуванням на неї, і, не знаючи докладно чому, лише спитав:

– Ви довго були заміжні, пані Вальде?

– Здається, не довше, як три години...

Тишина.

– Одну годину провела з мужем по шлюбі в його батьків при весільній вечері, а дві, коли гнали поспішним поїздом під час бурі назустріч катастрофі. І більше я його не бачила.

Він мовчав.

„З мужем“, – повторив якийсь голос в його нутрі, і він поглянув на її молоді непорочні уста.

Вона схилилася низько над клавіатурою. Мов там лежало щось спасаюче, і хотіла того доторкнутися устами, але вмiсто того обiзвалося лиш кілька поодиноких звукiв з-пiд її пальцiв.

Він піднявся зі свого місця і приступив до неї.

– Вибачте, пані, що я поставив таке питання, – сказав обережно, примирливо. Опісля взяв її руку і притиснув до своїх уст. Ся жінка не була вже дитиною. Вона не рухалася із свого місця, але підвела очі і, провівши ними по його лицю, прошептала:

– Се нічого. Все одно воно й так не зміниться, не буде ніколи, як було. Але ви, богослов, правда, що ми колись *зійдемося* і ще *існує є* й позагробове побачення? Правда?

Вона шукала своїми очима його погляд і уста. Він мовчав. Проти тих очей він не міг що інше вчинити, як мовчати. І так було добре. Але вона все ждала. Гляділа на нього і повторила питання:

– Правда?

Тоді він сказав заспокійливим голосом:

– Людське життя – се трагедія від хвили уродження аж до загадки смерти, як сказав один мислитель новіших часів.

У тій хвилі відчинилися двері, й увійшла Оксана вже з капелюхом на руці, а за нею в кілька хвиль пані Рибко. Ся послидня звернулася впрост до молоді вдовиці:

– Я зайшла, щоб вас ще раз побачити, – сказала з нетаємною щирістю, – ви, може, і не будете скоро в нас, а я хорова. – З тими словами взяла личко Дори між свої долоні, заглянула в її очі, в котрих ще блистіли сльози, схилилася над нею і поцілувала її в чоло. – Сирітка... – прошептала так тихо, що лиш вона одна се чула, і притиснула її на мить до своїх грудей. – А тепер ідіть, я не буду вас здержувати, але ні, – додала, – з отсього вікна, – докінчила й указала на вікно, при котрім сидів донедавна Юліян, – я не раз ще молодою жінкою дивилася зимою до мешкання вашого діда, завідателя Альбінського, що, як зачароване житло з освітленими вікнами, лежало там, внизу, між білими деревами, мов срібна мрія. Гляділа і згадувала не одно – минуле, гарне і сумне,

а пізніше, вже старшою, все мала бажання бачити вас зблизка, про котру говорено, що вона чиста ангельська бабуня Альбінська, народжена, може, і на те, щоб залагодити все, що блукало темними тінями з минувшини між добрими і хибними вчинками людей.

Вона умовкла, Дора поцілувала вдячно руку достойної жінки й, приступаючи до указанного вікна, дивилася через хвилину крізь нього.

– Справді, – сказала, – звідси чудово видно наше мешкання, сад, тополі при хвіртці і навіть вікна тети Олі й мої. Зимою мусить се дійсно гарний вид звідси бути. Мешкання панства лежить високо, і тому видно каштанову алею, як вона чимраз знижується і починає здійматися недалеко нашого мешкання. А я нічого о тім не знала! – кликнула. – Зимою я буду до вас хусточкою махати, панно Оксано, або по умові вікна освітлювати, даючи собі тим знак побачення. Так, – сказавши се, майже весело, вхопила свій капелюх, втиснула на голову і, беручи Оксану під руку, вийшла спішно з хати.

Юліан, що остався в хаті, якийсь час через отворене вікно слідив за обома, як подалися в алею.

Нараз обернувся і побачив лиш одну матір в кімнаті, що бралась до якоїсь ручної роботи і схилилася над нею близько другого вікна, бо в кімнату незаметно закрадався сумерк. Сиділа мовчки.

– Скільки їй років, мамо? – спитав.

– Кому, сину?

– Їй, тій Альбінській.

– Мабуть, сього року скінчить дев'ятнадцятий, так спомінала якось недавно її тета, панна Оля Альбінська.

Юліан приступив і собі около матері до вікна, його погляди потонули в далечину, де, здавалося, стикалося верхів'я пишних Карпат з ясним небом, і не відвертав їх.

– Подібна до Еви? – говорила дальше матір більше в задумі.

– Ні. Скоріше контраст. І то Альбінська, і то Альбінська, – додав і між його бровами показалася зморшка. – Не знати, в котрої більше тої цінної крові задержалося...

Мати здивовано підняла голову і поглянула на сина. Як чудно він говорив, чудно, бо знала, що в його серці не було вже місця для матері і сестри, відколи заручився з Евою, а проте...

– В Еві певно, що ні, – відповіла і похилилася наново над працею. – Вона з попів.

А він мовчав, а по кількох хвилинах сказав:

– Хто знає, мамо. Хто знає. Бабуня Орелецька при кожній нагоді, коли Ева хоче якесь своє бажання переперти, підкреслює, що вона переважно *Альбінська*. Я переконаний, що ні, лиш іноді... – і не доказав, не хотів вимовляти, що іноді здійснюється з його душевної глибини, мов змійкуватий язичок, полумінь до його мозку і пояснює йому, і глузує, що вона ляшка. Ляшка. Але то лише хвилями, бо бабуня... Ах, і любов, і ненависть мішалися тепер так часто в його душі, відколи поїхала і так обчислено писала. І в отсій-то хвили станув послідній прощальний вечір живо перед його уявою. Загадкове поведення Еви, „Пан Тадеуш“ з присвятою. Але, не віддаючися більше тому споминові, він ухопив за капелюх і пустився до дверей.

– Хочеш ще кудись вийти, сину? – спитала мати. – Йди, йди, шкода кожної хвили пересиджувати в хаті, коли гірський воздух скріплює тіло і душу.

Він не обізвався.

Він ішов каштановою алеєю. Ішов своїм військовим рівним ходом, аж поки не дійшов до її кінця. Там пождав, розглядаючися. Не вертала Оксана? Ні.

Його погляд впав на червоний дах дому завідателя і на дві височенні тополі-сторожі коло фронтової хвіртки. Згадав, що мати споминала, що видно з її вікна взимі освітлені вікна тети Олі і її, тої Дори Вальде. А Дора казала, що буде освітлювати вікна на знак, коли б мали бачитися...

І знов його думки опинилися коло Еви. Еви, яка поважна на свій вік. Вона... ні, нема таких, які б не любили її, яких вона б не заворожувала.

Він витягнув папіросницю і запалив. Вижидав сестру. Вона мусила сюди вертати і, безперечно, не буде там довго пересиджувати – не має часу.

Вона йшла скорим кроком, начеб знала, що хтось буде її вижидати.

– Я трохи забавилася, – сказала і, віддихаючи, стала на хвильку. – Мушу дати Дорі Вальде деякі книжки, про які

згадувала їй, і вона мене о них просила. Я сьогодні забіжу ще раз до неї.

Дівчина зробила рух, наче хотіла вже бігти. Брат здержав.

– Чого сьогодні? Чи се таке пильне? Не побачиш її більше? Завтра також день.

– Я тому, що вдень не хочу туди заходити через завідателя. Він нас не любить.

Молодий мужчина скривив уста.

– Утрата, – сказав з погордою.

– Дора Вальде тому не винна, а тета Оля також ні. Ти мушиш конче тету Олю пізнати, – додала, звертаючися до нього, з захватом.

– Ще час, сестричко, ще час, – відповів похмуро. – Які ви скороготові до підданства...

– Я не гадаю, Юліяне, що Дора прийде на ваш концерт, – звернула нараз сестра на інше. – Коли я її намовляла піти, вона відповіла, як тобі, що не знає, чи дідо се схоче. Хоча вона хотіла би конче почути гарний мужеський український концерт.

Юліян помовчав, а по часі відповів коротко:

– Вона його почує. Впрочім, ми, богослови, постановили до всіх видніших тутешніх родин піти особисто і запросити на концерт. Се ж на добродійну ціль. Так поступають другі, і ми так само зробимо. Я маю надію, що народ збереться. Отже, будемо й у пана завідателя Альбінського.

– То, може, візьмеш і книжки для пані Дори Вальде?

– Може.

Коли настав полудневий час, Юліян Цезаревич з'явився з двома товаришами-богословами не лиш у чільніших урядничих родин, а і в деяких інституціях малого міста із запрошенням на концерт. Їх прийняли ввічливо і закупили білети.

Зайшли і до Альбінського. Їх запросили до вітальні, де саме перебував завідатель з панною Альбінською. Чи се був випадок, що вони там знаходилися, чи інша причина – не знати. Коли Юліян увійшов і представив двох товаришів і себе, заявляючи причину їх приходу, завідатель станув, мов вкопаний, а панна Альбінська поблідла.

– Справді Цезаревич? Юліян, може? – запитав завідатель, і по його лиці перебігло не то здивування, не то переляк, між тим як панна Альбінська усіла, даючи тим знак і панам піти за її приміром.

– Ви наречений Еви Захарій, внучки пані Орелецької, внук покійного Юліяна Цезаревича, сотника?

Юліян вклонився.

– Значить, внук покійного Юліяна Цезаревича, сотника.

– Так, а син годинникаря Максима Цезаревича.

– Колосальна подібність з дідом, – завважив завідатель, звертаючися до панни Альбінської, що не спускала ока з молодого чоловіка. – Отже, традиційно, як звичайно в українців, богослов, не урядник, і не військовий.

Юліян почервонів.

– Ви лагодилися на філолога, як чули від тети Орелецької, – докинула тета Оля.

– Так. Але з деяких причин зрікся філології і вступив на богословіє.

– Йому найвідповідніше було б при війську залишитися, – додав жартом один з товаришів молодого чоловіка, і вдарив сього легко по рамені.

– А й справді, – закинула тета Оля. – Статура офіцерська, а може, лиш се мені так здається, бо я знала діда Цезаревича.

Юліян не обзивався. Він дивився, мов загіпнотизований, на знаний нам портрет покійної жінки завідателя, що висів на головній стіні кімнати, в строї молодої з любим усміхом на устах, а очима барви серни й тужливим виразом.

Завідатель ще раз попросив молодих людей сісти, що сим разом вони се вчинили.

– І не жаль вам, пане Цезаревич, що зреклися катедри? – питала панна Альбінська.

– Чого би? Сам так хотів, – він вимовив сі слова твердо.

– І родичі були з тим згідні? Не можу собі чогось вас уявити при престолі. Ваш вид так пригадує мені військову постать вашого діда, – завернула знов на своє панна Альбінська, дивлячись пильно на молодого чоловіка, котрого смаглява cera під тим питанням ледь-ледь змінила барву.

– Мати дуже. А батько... зрозумів мене. Про професуру й архітектуру і я думав, – сказав, звертаючися нараз до завідателя, що бив нервово, мов по клавіатурі, на столі перед собою

і глядів без упину кудись убік. – Але через наглу смерть того ж мого діда, що потягнуло за собою сумні зміни і в матеріальнім положенню його сиріт, мій батько, хоч і талановитий, не міг вступити на академію і звернувся до ремесла. Він став годинникарем. Ми, його діти, хоч виховані в убожестві, але строго на його засадах бути чесними, солідними, непохитного характеру і без фальшу в учинках.

Товариш-питомець знов поплескав легко Юліяна, як передше, по рамені. Юліян піднявся.

– Ми задержуємо панство, – сказав.

Завідатель не відповів нічого, але вслід за тим поставив деякі питання молодому чоловікові про свою сестру пані Орелецьку, о. Захарія, дідича Ганге, про деякі акції в політиці й спинився питаннями на Еві Захарій, закинувши, що та рідко дає про себе знати зі Швейцарії і мало інформує їх про життя-буття його сестри пані Орелецької. Остаточного спитав:

– Отже, ви, пане Цезаревич, кінчаєте богословіє на другий рік і женитеся з Евою? А її студії? Як ця майже геніальна дівчина з „духом Альбінських“ у душі на це рішиться? Покине студії і піде на село Покутівку?

– Жінка належить до чоловіка, – сказав Юліян поважно.

– Так, пане, але студії, студії, вони ж коштують мою сестру цілий маєток! Чи не відпустите її по вінчанню ще на рік-два за границю?

– Побачимо, – відповів.

Завідатель усміхнувся і сказав:

– Хоч я Еву вже далі два роки не бачив, але зі спостережень і заключень сестри Орелецької звертаю вашу увагу, що вона – Альбінська.

– Чи се ознака нещастя? *Омен?* – спитав Юліян, і його погляд спинився на завідателі. Той змішався.

– Ви дотепний, молодче чоловіче... – відповів, насилу всміхаючися.

– Ні, добродію, може, скоріше осторожний. Але чому ми з Евою не могли б бути щасливі? – спитав, і в тій хвили його очі просвітилися гарним блиском. – Вже гармонійне життя її родичів дає запоруку, що моя Ева буде мені добра і вірна жінка, чи вона Альбінська, чи Захарій. Не в тім річ. Вона буде одно чи друге, а я все той самий, – він підняв погляд і стрінувся з очима панни Альбінської.

У тій одній стрічі очей відчув він її признання для себе. Опісля поглянув на свій годинник і докинув:

– Вибачте, може, ми поводимося нескромно, забираємо ваш час. Ходімо, товариші, – і, звертаючись до пана дому, спитав чемно: – Чи можемо надіятися на присутність панства на нашім наборзі імпровізованім концерті?

– Чи сподівається доволі гостей? – спитала панна Альбінська.

– Досі нам ніхто не відмовив, де ми були. Сюди зайшли наслідок, бо нам відсіль найближче додому.

При тих словах молодого чоловіка появилася на лиці завідателя краска.

– Прошу три білети з першорядних місць, – сказав Альбінський і сягнув нервово до кишені.

Юліян окинув оком кімнату й, опускаючи її, спинився на мить на портреті гарної молодії жінки.

Завідатель остався на своїм місці, лиш панна Альбінська вийшла з молодими питомцями аж на прибрану цвітами фронтову округлу веранду, випитуючися за програму. Юліян скористав із тої хвилини і передав від сестри пакуночок із книжками для пані Дори Вальде.

– Її нема дома, – відповіла панна Альбінська. – Вона вийшла на пошту з листами й дідові по часописи.

Ще спитала, коли панове від'їжджають.

– По концерті, завтра зрання...

Так скоро? А рідня ваша відпустить вас? Вони вашого приїзду так прагнули...

Він здвигнув плечима й усміхнувся:

– Вже до того привикли. Впрочім, може, заїду на Різдво або на Николайка, в разі б не поїхав до Покутівки. Трудно і родичів нареченої самих лишати... Зима прикра...

І вклонився.

– Ти чого таким задирчивим тоном до пана завідателя заривався?

Юліян скривив уста і не відповів.

– Він не видавався мені, що прийде на концерт.

– Як схоче, чоловіче...

– Їх двоїх, – тягнув далі товариш, – а хто третій?

- Його внука.
- Я її не бачив.
- Ти чув, що пішла на пошту й дідові по часописи у хвилі, як українські питомці увійшли в панську хату.
- Звичайна політика, – відповів сей, і оба вмовкли.

* * *

Концерт удався над усі сподівання.

Найкраща саля малого містечка була переповнена, дохід вдовольняючий, публіка різних націй захоплювалася українськими піснями, що були в тих околицях мало знані. На закінчення відспівали славному німецькому композитору Абта „Над озером“ до таких слів:

*Die bleiche Königstochter
liegt unten tief im See,
Sie greift in die goldenen Saiten
sie singt so süß und so weh.*

*Sie singt von den Tagen der Jugend,
vom goldenen beglückenden Mai,
und wie das nun alles verloren
und wie das nun alles vorbei.*

*Es klang herauf, aus dem Grunde
als ob eine Saite zersprang,
als ob sie dort läuten
eintönigen Grabesgesang¹.*

¹ Смертельно-бліда принцеса
під плесом озерним лежить,
торкає злотисті струни
й співає, аж серце щемить.

Співає про дні молодії,
про світлий щасливий май,
про те, як усе промайнуло,
минуло, як втрачений рай.

З дна озера це звучало,
немов обірвалась струна,
немовби звідтіль долинала
монотонна загробна луна...

Переклав з німецької Петро Рухло

З дому завідателя не було, крім панни Альбінської в товаристві пані Рибко, нікого. Він виїхав зі своєю внучкою до сусіднього села, щоб у тамошнього лісничого довідатися, чи не добиралися непрошені руки до Дориного лісу на вориння. Вернулись трохи пізно, так що могли піти хіба на другу частину концерту. Дора хоч мала охоту піти й пізніше, не відважилася виконати се своє бажання.

– З ким підеш? – накинувся на ню старик, коли висказала просьбу піти на концерт, з котрого заповідала собі приємність.

– Сама, дідуню, – відповіла. – А щоб ви були спокійні, що мені нічого прикрого не трапиться, о що вам головно розходиться, то візьму з собою Олексу, а в салі дістануся до тети Олі. Мене і так оставляла тета Оля малою під його опікою, коли мусила часом з дому віддалятися, а я плакала, і на нічиїх руках не вспокоювалася так скоро, як на його. Таким чином, почую хоч другу часть співу.

– Невелика втрата, коли й не почувеш! – сказав їй дідо. – Не почувеш сього року, то тим певніше на другий рік. Сим лиш палець покажи і зараз вони прибудуть. Поза такими концертами і тим подібним криється щось інше – се агітація. Своїми піснями хочуть симпатію серед інших націй здобути, бо чим іншим?

– Дідуню, не говоріть таке, – попросила Дора й опинилася коло старого чоловіка. – Я не піду, коли не бажаєте, але не будьте такі немилосердні, непомиримі. Що вам ті люди, наречений Еви винні? Що вам винна українська пісня? А коли, як кажете, нею агітують, то се право кожного, коли гарно се роблять, без фанатизму. Чи ви не здаєте собі справи, що, говорячи таке, мені рвете серце?

Завідатель витріщився на молоду жінку, що стояла перед ним з побілілим по уста обличчям й очима, зверненими до нього, мов у мольбі.

– Рву тобі серце? Жаль тобі тих, що будуть „чернь“ проти наших бунтувати? За ким... за кількома будучими попами? За ними?

– Може, й за ними, дідуню... а може, й через мене. Не забувайте, що мої родичі були українці і що я також українка.

– Українка!

Очі дідуня посунулися по ній і задержалися вигребущо на ній.

– Отже, вплив української бібліотеки і візити у старім шкільнім будинку починають дієвувати? Почуваєш вже гайдамацькі заворушення? Іди, Доро, йди, у тебе, мабуть, температура піднесена. Напийся свіжої води з малиновим соком, лягай у постіль, і все буде добре. Я змучений. І пам'ятай: не хвилюй мене такими розмовами. Я – старий чоловік і потребу спокою. Ти знаєш, що я нікого не маю, крім тебе одної, а ти – нікого, крім мене. Ми повинні інакше за собою стояти.

З тими словами він поцілував її в чоло, а коли вона схилилася, щоб зложити поцілунок на його руці, як звичайно, на добраніч, *впала* велика сльоза на ту руку.

Дора Вальде не могла довго уснути, а коли врешті уснула, відчула у сні, як хтось над нею схилився. Се була тета Оля, що, повернувшись з концерту, не могла лягти до супочинку, не заглянувши до своєї пестійки.

Дора, що почула її над собою, обняла її обома руками за шию і притиснула на хвилю обличчя до її грудей. Та погладдила її голівку і вийшла нечутно з кімнати.

Все се сталося без слова, у хаті запанувала поновна тишина, і лиш великий стінний годинник ходив своїм ходом і міряв час.

Рано-ранесенько, коли лиш одні птиці, а за ними і бджоли вилітали зі своїх домівок, купаючись у свіжім воздуху, і десь на полонині тільки чабани бачили, як з-поза гір висувалося жевріюче точило на небеса, розпромінюючи з себе в осліплюючі стрілки, і коли молода вдова ще досипляла, нісся до неї спів, мов мрія. Спів той зливався з її сном, закрадався до її душі, голубив, смутив, аж здобув, чого бажав.

Вона розплющила очі, почала слухати, аж врешті, заслоноюючи обличчя руками, потонула в ньому. Краще, чим звуки арфи, котру наче хтось шовком прикрив, добувалися вони назверх і шукали входу до її слуху й серця. Се були українські пісні мужеського хору: одна більше пориваюча, як друга, одна краща, як друга, наприкінці – одна-однісінька германська. Цілий хор співав зі стуленими устами поважну прегарну мелодію, а нараз з-помежи сього виростає один голос. Він

взростає, розпливається у пориваючій красі, дрижить з усилля, щоб опанувати себе, не донестися засильно до цілі й оповідає казку. Слова чужі, бо германські – славна пісня Абта і люблена перед роками погибшого Егона Вальде:

*Die bleiche Königstochter
liegt unten tief im See,
Sie greift in die goldenen Saiten
sie singt so süß und so weh...*

Звуки втихли, розплилися, а коли Дора Вальде рано встала, було місце подушки, де її обличчя тулилося, вогке від сліз.

Нічого не осталося. Нічого, все минуло, згубилося, мов мрія.

Ба ні, одно все-таки осталося. Се було те, що вдерлося силоміць до дна її душі. Се був той один домінуючий прекрасний голос, що вдарив її так сильно в душу, і вона не годна його у собі заглушити. Один-однісінький.

Майже цілу слідуючу днину не випогоджувалося чоло завідателя. А коли панна Альбінська спімнула при обіді, що концерт богословів вдався прегарно, публіка була захоплена українськими піснями, особливо чудовим голосом молодого диригента Цезаревича, він не обізвався жодними словом.

Дора так само мовчала, лише через хвилю біла її цера пригадала на одну мить білість лілії й опісля перебрала звичайну свою барву.

– Концертанти, мабуть, знали, – говорив при обіді Альбінський, – кому треба ще заспівати, коли на прощання зранку без уваги на людей, що сплять, повторяли свій концерт.

– За що я їм вельми вдячна, – відповіла панна Альбінська і звернула спокійно бесіду на іншу тему.

Літо минуло, настала осінь, заповідаючи свій прихід пом'яно-пломенистим, жовтавим чи червоним листям дерев по садах. Зелень смеречини по горах між березиною та бучиною виглядала як колоністи, що опинилися на чужій землі.

На каштановій алеї появлялася часто струнка жіноча постать з легкою накидкою на плечах або чорною тонкою

тканиною на золотоволосій голові і спішила вгору, поки не щезла за дверима старого шкільного будинку.

Се Дора Вальде. У похмурі й імлісті дні або часом і впрост мокрі, коли опавше каштанове листя становило в алеї грубий шелестячий коверець під ногами, вона любила смерком по своїй господарській праці відвідувати Оксану. Тут покривався по її вступі стіл зі шкільними зошитами, і вона, і молода вчителька сідали за нього, промовляючи лиш десь-колись яке слово, і поправка тих зошитів йшла доти скоро й точно, доки не скінчилася. Тоді, опираючися плечима, мов потомлені бюрократи, об спинки крісел, починали, якби за нагороду, про різне з душі говорити. Говорили про українські культурні справи, про велику європейську літературу та невелику українську, читали разом наукові та історичні книжки або співали. Дора вставала вряди-годи зі свого місця і шукала вікна у хаті дідуня, щоб зміркувати, чи вертатись уже додому, чи ні. Тета Оля, щоб оминути гострих заміток діда, освітлювала на знак одно вікно у вітальні. Коли ж знов іншими разами Оксана з тугою виглядала приятельку, а сама не могла явитися в неї, а радше в тети Олі, вона освітлювала одно вікно в кімнаті, що була гостинною, і тоді Дора Вальде знала, що їй треба конче виходити з дому. Се останнє траплялося рідко, та все-таки бувало.

Тут, „нагорі“, всім було відомо, що завідатель не був їх прихильником українства, тому лиш обчисленими разами покликувано таким способом Дору до себе, з чого вона все-таки деякими хвилями щиро сміялася, і теж кликали її до себе умовленими знаками. Ніхто, крім панни Альбінської та Олекси, не знав, що Дора тайком із продаваного меду купувала речі для бідних дітей і помагала на св. Николая шити теплі грубі панчохи, шапочки та камаші.

Листопадові дощі і мряки почали чимраз рідше налягати, а вмiсто того поранки і вечори допікали студінню. У воздуху появлялися білі купки, а одного дня позамерзли в каштановій алеї водяні латки. Аж по одній спокійній ночі побачили зрання мешканці землю цілковито покриту снігом. Більші й менші хатинки по горах і низинах виглядали з-помежи своїх деревець і з-під снігової покрівлі наче з казки. Особливо

вечорами їх віконця миготіли яскравим світлом і надавали подвійний чар зимовим картинам.

Одної днини, коли земля повна була сього нового снігу, інею, аж галуззя вгиналося, засвітилося на узгір'ї гостинне вікно.

– Оксана мене кличе, – прошептала Дора із затаєним усміхом і стриманою радістю в голосі до панни Альбінської. – Певно, знову щось нового на Николайка здобули. Я пішла б туди. Як кажете? – вона зблизилася до панни Альбінської і поглянула їй мило в обличчя.

Та похитала головою.

– Сьогодні ти се залиши. Сніг по коліна і, як бачиш, не перестає падати. Тяжко в нім, ще не витоптанім, ходити, а надто алеєю. Я маю і так у місті важне діло, мушу поїхати саньми, то загляну сама до Оксани. Дідуня не можна самого в хаті оставляти. Він сього не любить. Коли я виїду, мусиш ти при нім бути.

Дора згодилася. Опісля панна Альбінська одяглася до виїзду і старий Олекса заїхав перед фронтову фіртку з тополями.

Дора всунула спішно невеличкий пакуночок в руки панни Альбінської, оглядаючися, чи не укажеться часом несподівано дідуньо у своїх тихих фільцевих черевиках на порозі, і прошептала:

– Се Оксані, теточко, вона любить таке. Се наші свіжі прянички. Коли вернеться зі школи, нехай се буде привіт від мене. Завтра я зайду до неї або, як буде вже втерта санна, поїдемо вдвійку в ліс. Не забудьте, теточко, в ліс! Там десь тепер гарно, мов у казці, дорога до лісу рівна і добра. – Відтак, постоявши при вікні, доки панна Альбінська не зійшла надолину і не відїхала.

Пізніше запалила в дідуня світло, котрий не любив зимою сумерку, прислонила його зеленою умброю, присунула його вольтерівське крісло до стола і, поукладавши там усі його часописи, віддалилася. Він, помірявши кілька разів кімнату, присів до стола і по кількох хвилинах запанувала округ нього тишина.

У сусідній кімнаті, де знаходився фортеп'ян, приступила Дора до вікна і, присунувши до шиби чоло, гляділа в засніжену околицю. Всюди, де не глянеш, біло. Від землі аж до найвищої смереки на вершинах. Все наче оповите мрією.

У долах по улицях спішать лиш десь не десь мешканці: одні скоріше, другі перебираються трудніше через сніг, що справді, як казала тета Оля, упав по коліна. Діти, переважно хлопці, повбиравши свої старі шапочки і капелюхи аж поза уха та позасувавши руки в рукави, мов у рурки, спішать живо з почервонілими щічками і носиками, весело щебечучи. Вони такі ущасливлені тим великим снігом. Цілий рік ждалося на се! Коли є сніг, то є Різдво, а як Різдво, то, може, щось і з нової одежини або й що інше припаде. Буде ялинка, хоч і мала-малесенька, з кількома барвними свічечками, кількома червоними яблучками, позолоченими горішками, паперовими золотими ланцюжками між гіллячком, де-не-де і цукерок, хоч би і як мало, а все-таки буде. Тому зима така пишна, тому така біла!

Дора бачить те у думках, бачить нараз і свого Николайка. Він відбудеться. Незабавки настане у шкільнім будинку, у теплій ogrітій кімнаті. Зять пані Рибко, надучитель, постарється о все, і тоді заблисне і в її душі. Так. Зима, Николайко і Різдво... Все те, мов поезія.

Тут молода вдовиця відвернулася від вікна, сумерк вже надобре в кімнату закрався. Вікна в хатах проти їх мешкання і даліше світлом заповнилися, а вона майже несвідомо підходить до відкритого інструмента, сідає коло нього і задумується. Сим разом її не тягне до класичної музики, ні до хороших вальсів Шопена, ні до інших більше і менше славних музичних творів. Ні. Сьогодні її тягне до тої мелодії, котру вона чула ще малою дівчинкою, а пізніше хіба ще по церквах, бо по салонах ніколи її не чула. Вона ховається, мов проступниця, по закутках межи прислугу, в простолюдї, а подеколи і по стайнях під сільську стріху. Там рік-річно вона воскресає. Вона кладе руки на клавіатуру і викликає з них звільна прастару коляду „Бог предвічний нам народився...“, і переграває її кілька разів.

Нараз за нею:

– Доро!

Вона прокинулася. Се голос дідуна:

– То ти граєш?

Вона притакує головою, ніби каже: „Я граю“, – і грає далі, майже не чуючи, що її власний голос зливається зі звуками інструмента, і повторяє вже словами: „Прийшов днесь со небес і утішив нас“.

Коли переспівала так першу строфу, кілька разів переривала, ніби пішла думками за мелодією і шукала подію там, далеко, на всхід одної ночі, де в жолобі лежав той, що вчив нас миру, любови і прощення, і станула звізда над вбогою стаєнкою.

– То се маєш у думках, Доро? – спитав завідатель, не уступаючися з порога.

– Не годиться, дідуню?

– Коли не маєш щось кращого під теперішній час, то... – і не докінчив.

– Теперішній час, дідуню, пригадує мені наближення найсвятішої ночі. А пізніше, може, і щось інше, що таке мені підне і любе, також пригадає.

Дідо вийшов з кімнати. Небавком задзвонили перед домом сани.

– Тета Оля! – кликнула Дора врадувано і покинула інструмент.

Вона побігла до входових дверей, щоб отворити їх панні Альбінській, тим часом та не йшла сходами від фронту, як виходила, лиш виметеною в снігу стежкою аж до задньої веранди, звідки мала впрост вхід через сіни, як вже сказано, так до кухні з лівої, як і до своєї кімнати з правої сторони.

За кілька хвиль допомгла Дора роздягнутися теті з шуби, капелюха, що побілів зверху легко від снігу, відложила набік муфту і заглянула в освіжене лице й добродушні очі своєї опікунки.

– Дуже змерзли, теточко, і добре упоралися зі справунками? Ах, цілу струю першої зими потягнули з собою аж сюди. А я ще сьогодні вийду. Надворі надто вже чудово, щоб довше в хаті перебувати. Піду хоч сама зі снігом побавитися, zaangażую кілька хлопців, а ні, то хоч старого Олексу або й нашу кривеньку Варварку до обкидування снігом, – і тут усміхнулася. – Тут за грубкою я злагодила вам огріті вже ваші пантофельки, щоб ані дрібки мені не мерзли.

– Та де я змерзла, донько! Такий сніг сипле, морозу і стужі нема, – оперлася весело панна Альбінська.

По недовгім проході молодої вдови Дори Вальде побачилися вони з тетою Олею врешті самі удвійці.

По легкій конференції з вуйком-завідателем дотично подарських справ найшла врешті тета Оля хвилю, щоб усісти вигідно і закурити в супокою, що було для неї наймильшою надгородою. Відсуваючи малу білу лампу на невеликім столику перед диваном, де власне сиділа, Дора присунула довірно до неї і ожидала справоздання про те, що хотіла знати.

– Чи ви були у Цезаревичів і передали прянички Оксані, теточко?

– Ні, Доро, справа мається трохи інакше. Передовсім я не була в Цезаревичів, а лише у пані Рибко, так що Оксані я передала пакетик на дорозі, коли вона верталась. Вона подякувала, врадувана, і зайде сама або приїде санками. Николайкове добре складається, лише ще трохи твоєї особистої помічі в шитті треба.

По обличчю дівочої вдовиці перебіг вираз легкого розчарування.

– А з вікном що, нащо вона вікно освітлювала? Дурила мене?

– У тім і річ, Доро, се щось інше. Вікно гостинної кімнати освітилося, бо гостя дістали. Наречений нашої Еви, молодий Цезаревич, прибув, от що. Але й ще щось, аби не забути: справа Николаївська так добре стоїть, що краще не може бути. Якісь незнайомі жертводавці післали на руки пані Рибко гарну суму, так що можна буде і кілька убрань для наших біднят справити. Що, не добре?

– Дуже добре склалося, але щось мов паралізуюче вплинуло на се.

Минула хвилина.

– І то все, теточко?

– Все і не все. Довідавшись про приїзд Юліяна Цезаревича, я вже не хотіла до них заходити. Нащо їм мішати радість? Може, він лиш на короткий час тут.

Дора притакнула головою.

– Я також не підуду туди. За два дні вже Николая, без мене обійдеться там.

– Але зате є, що лише чула, донько, – тягнула тета Оля, випускаючи умірено дим папіроски крізь ніс і тонко зложені уста, що їй незвичайно пристояло до лица. – Крім того, хотів ще й дещо про свою наречену ближчого довідатися, бо був тієї гадки, що коли до нього не пише частіше, то, може, хоч

до родичів частіше обзивається. Там застав бабуню Орелецьку поважно хвору і, не забавившись там довше, як два дні, приїхав вже за одним розмахом і сюди на Николая до своєї матері. Хто знає, як се буде за рік, казала пані Рибко, коли поберуться, а він висвятиться. Він приїхав у роздразненім настрої.

Дора мовчала. Межи її темними бровами зробилося дві зморшки і, схиливши голову на руку, вона спитала:

– І не знати, чого та Ева так закуталася в мовчання. Безперечно, має багато іспитової праці. Я собі пригадую, що Егон не раз споминав, що, хотівши бути добрим лікарем, треба довше і дуже поважно студіювати, а не щоб лише скорше іспити на папері мати. Ева мудра і здібна дівчина, я їй не пара, але мовчати місяцями, не обзиватися ні до родичів, де батько хоровитий, ні до нареченого – я б се все-таки не змогла.

– Чую, що вона на кілька його листів, а він її обожає, казала пані Рибко, прислала йому лиш свою знимку, але слова, хоч би одного, не дописала. Оригінальна дівчина.

Дора встала.

– Я хочу вийти, перейтися. Не пізно?

– Яке пізно? – спитала та. – Глянь на годинник, щойно лампи по вулицях позасвічували.

У тій хвилі хтось постукав. Увійшов Альбінський.

– Мені причулося, що ти хочеш вийти? – спитав, наче знав о що розходиться.

– Так, на свіжий воздух.

– Пожди, я зараз одягну шубу і підемо разом.

– Дуже радо, – відповіла Дора спокійно.

Панна Альбінська завешталася около грубки, докинувши в неї ще дров, що в тій же хвилі ймилися, затріскотіли голосно з своєї живиці.

– Бідна тета Орелецька, хто знає, що з нею буде, – обізвалася Дора, що ждала на завідателя, не відвертаючи очей від горючих дров.

– Тото і є, і тужить за словом від улюбленої внуки, як оповідав молодий чоловік. І дивується, що з Покутівки не наспіла ще досі жодна відомість про хворобу бабуні, а дальше ще, що хвора жадала від нього слова, щоб старався, скільки сил, в якімось місті дістати катехитуру, щоб її внука не сиділа і не марнувалася зі своїми дорогими студіями і зі своїм талантом по селах. Він, розуміється, обіцяв, що буде старатися сповни-

ти се бажання, але, як казала пані Рибко, не зобов'язувався. Він для народу, відповів, а не народ для нього.

Дора поглядала нетерпеливо на двері, звідки мав увійти завідатель. Їй так бажалося вийти самій на свіжий воздух, поглянути на ту зиму, помішану білістю з лісами, з горами, з освітленими вікнами у хатинах, на небо, на яким, певно, вже виступають цятки, миготячи сріблом, а що найбільше – підняти своє обличчя до падаючих сніжин, щоб почути їх на своїм чолі і відітхнути глибоко-глибоко...

Ходила з дідунем, ішла, куди хотів, відповідала на його питання, та коли завернув на широку вулицю, де змітали сніг із тротуарів, вона нараз стала і хвилину дивилася кудись-то на узгір'я над каштановою алеєю. Дивилася пильно, начеб перед її очима указався там привид. Але там не було нічого. Там лише з одного невеличкого вікна блистіло світло. Завідатель, що глядів на неї, завернув, і пішли додому. При фіртці з тополями, коли завідатель увійшов у зільник, що тепер лежав білим покритий, Дора задержалася:

– Я ще остануся трохи надворі, дідуню, і верну за часок, а ви йдіть. Я хочу ще довше побути на свіжій воді. – Завідатель кивнув головою і пішов до хати, а Дора завершила направо і поспішила в алею каштанів.

Їй конче хотілося перейти скорим ходом між розлогим, тепер обтяженим галуззям. Де-не-де світилися ліхтарі. Сніг, хоч і тут, як і деінде, повимітуваний, але що падав у коротких перестанках, навідав грубою верствою на дорогу.

Дора Вальде справді, як думала, перебігла живо алеєю, стрічаючи тут лиш поодиноких людей. Коли завершила і мала вже виходити з алеї, почула за собою спішні кроки і знайомий голос. Вона стала й оглянулася. Се була справді Оксана, що, пізнавши її, наздоганяла, але не сама. За нею ступав і її брат повільнішим кроком.

– Ми за вами, пані Доро! – кликнула Оксана. – Вчора приїхав брат і ми, наговорившись досхочу, вирішили вийти трохи в сей білий вечір.

Вже при перших словах сестри зблизився Юліян до Дори і привітався. Дора, захоплена несподівано стрічею, стояла трохи змішана.

– Може, захочете, пані, піти з нами... – тягнула далі молода вчителька, – щоб ми поробили ще деякі невеликі закупки на Николайка, а завтрашню днину оставили вже на інше?

Дора згодилася.

– Наколи б не так гарно склалося, що ми стрінулися, ми з братом мали замір відложити покупки на завтра, піти до вас з візитою і попросити бути присутньою при саме тих закупках.

– Я піду. Вправді, дідуньо буде трохи маркотний, що я верну пізніше. Як сказала, бо він часом любить, аби йому вголос читати, але справа Николайка мені також важна, тому ходімо до міста.

Оксана прилучилася з одної сторони до Дори, Юліян – з другої, і пішли. Під час ходу Юліян оповідав, що вирвався з семінарії на недовгий час до Покутівки, як застав о. Захарія і їмость, зажурених поважною недугою пані Орелецької, як бабуся хотіла би бачити Еву, а вертатись їй тепер з чужини не було на часі.

– А ми знову нічого не знали, що в Покутівці діється, – сказала пані Вальде і станула на хвилю та поглянула оповідачеві в очі. – Бідна тета Захарій, певне, мучиться при хорій, якби лиш мене так хотіли з дому пустити, я б поїхала хоч на недовгий час доглядати недужу. Вона ж рідна сестра мого дідуня. Я б її так доглядала, що вона мусила б вернути до здоров'я. А Ева, коли б уже прибула додому, мала б знову свою бабуню. Бідна та бабуня, вона і так доволі нещаслива! Але чому з Покутівки не дали нам нічого знати?

– Не чудуйтеся, пані. Там не так легко кореспондувати. Сам о. Захарій хоропитий, обтяжений працею, бо громада велика. Пошта йде звідти і назад лиш два рази тижнево, зимою він мусить і сам між мужеську челядь заглядати, хоча, звичайно, займається хазяйством більше вже їмость, і так все щось є, що його займає. Моя наречена... я се признаю одверто, зле робить, що часами умовкає, як би під замком. Я се мовчання найглибше відчуваю, – з тими словами умовк Юліян.

– Може, завтра наспіє яка відомість, – обізвалася співчутливо Дора і шукала за його очима, але він ішов поважно коло неї і не зважав на її погляд.

– Я не покину гадки поїхати до Покутівки і перебрати догляд над бабунею Орелецькою. Що ти кажеш на те, Оксано?

– Тебе не пустять, – відповіла Оксана. – Тета Оля – може, але пан завідатель – ніколи.

– До Покутівки я б міг вас відпровадити, щоб самі не їхали, – обізвався Юліян, і його погляд промайнув по ній, – одначе не міг би там залишатися. Я й так лиш винятково дістав відпустку від ректора зі взгляду на хоровитість о. Захарія і мою матір, котру я, як переконався, дійсно задовго занедбував. Як буде надалі з відпустками, не знаю. Я ж маю ще іспити перед собою. Тому думав побути тільки в неї на Николая, котрий, може, і мені щось принесе, – і при цьому він усміхнувся якось дивно.

Дора поглянула на нього, і їх очі здибалися.

– Так, так, пані Доро, – сказав. – Ми, Цезаревичі, загартовані змалку. Не буваємо самі м'які і не привиклі до пестоців ззовні. Але, може, буде святий Николай ласкав для мене і буде мати щось з пошти й для мене.

Усі троє замовчали, доки не опинилися около склепу з дітчими забавками й іншими такими потрібними артикулами. Обі жінки станули перед виставкою і радилися, чого і скільки треба купити, Юліян проходжувався мовчки тротуаром. Задумався, пригадуючи, як батько дав йому читати свій, для нього написаний, щоденник, як дістав від Зарка першу знимку Еви. Коли прокинувся з надуми і перед виставою пань уже не було, він зайшов до крамниці.

Дора саме побачила малий шліфований флакон на цвіті і казала собі його подати.

– Саме такий, лише трохи гарніший, я дістала з гіацинтом весною від мого мужа ще під час заручин та, на жаль, він розбився. Запакуйте мені це.

„Від мого мужа, – повторив якийсь голос у Юліяновій душі і якесь прикре почуття заворушилося у ній. – Навіть двадцяти чотирьох годин не прожила з ним і говорить про якогось мужа! Ні, не пара вона Еві!”

Коли брат і сестра відпровадили Дору Вальде додому, вона, прощаючися, спитала:

– Чи заглянете на нашого Николайка?

Він здвигнув плечима:

– Я хочу бути на Николайка в моєї матері. Того я і приїхав.

– Але се перший Николайко, уряджуваний з такою щирістю і відданням наших скромних сил і в такім далекім закутку гірським, се дійсно неабияке свято. Може, зайдеш...

– Може. – І передаючи молодій вдовиці закуплений флакон, котрого ніс, поздоровив капелюхом.

Вона склонилася без слова до обоїх і увійшла за фіртку. Вони вже були далеко в алеї, а Дора все ще розглядалася. По білих каштанах блукав її погляд, то на місяці спинявся він. Так слабенько пробивалося його світло крізь сніжні облаки, так слабенько, а все-таки воно було...

Другої днини настала заметіль. Снігом віяло так сильно, що двері, коли їх хто відчиняв, боролися з вітром. Ліси виднілися лиш мов крізь білий серпанок, а стужа змагалася.

У домі завідателя прокинувся несупокій. Дора ходила поважно і стиха з кімнати тети Олі до діда і щохвилі визирала крізь вікна. Її тягнуло вийти хоча б і в заметіль, але дідо противився. Хоч його любов до неї іноді й розчулювала, але часами вона сковувала її у немилосердний спосіб. Його безнастанна тривога за неї, навіть коли вона почувалася дуже здоровою і давала не один доказ своєї молодой сили і жвавости, не вистарчало йому.

Вона бралася до всякої праці як зимою, так і літом. Літом, приміром, вона виносила свої полотна на рамені або й голові, як селянки, на зарінок близько старого моста і, розстелюючи їх там довгими рядами, вона білила їх, черпаючи воду дзбанком з ріки, та поливала його. Туди добігала вона залюбки невбутими ногами, незважаючи на гостре каміння, що не раз оббивало їх надобре, та проте вона не покидала сеї роботи. Так висиджувала між лозами іноді й годинами, а щоб не тратити часу від одного поливу полотна до другого, вона брала з собою книжки й, уможуваючися де-небудь на камені, щоб мати перегляд над „працею“ тети Олі, як називала жартом полотно, читала.

Коли дідо виїжджав на оглядини до її лісу і кликав її товаришити йому, вона чинила се звичайно верхи коло його візка. Тоді він заєдно оглядався за нею, чи їде вона певно і чи кінь несе її спокійно.

Свій ліс розуміла і знала вона, як свою кімнату. Там чулася вона зрівноваженою. Ліс був тепер для неї Егоном. Вона ходила у нім у всі напрями, роздумуючи заєдно над чим-то. Коли, однак, мусіли вирубуватися деякі невеликі частини його на

розказ дідуня, котрого вважала тут авторитетом, вона майже болісно слідила за впадшими старими великанами.

Сьогодні, як сказано повище, у таку заметіль добився до них старий листонош і приніс два письма до хати. Одно – до тети Олі, друге – до завідателя, який, прочитавши його, сховав сквапно до кишені.

Лист до панни Альбінської був з Покутівки від о. Захарія, подаючи їй і завідателю до відома, що бабуня Орелецька тяжко хора, що вони приготовлені й на катастрофу, і що бажала би побачитися як уже не з братом, то бодай з панною Альбінською. „Сирітку“ Дору хотіла б теж поблагословити, бо її внука Ева хоч насмерть її недугою засмучена, не може до неї прибути.

Лист був коротко і в поважнім тоні держаний. По прочитанні його в очах панни Альбінської заблиснули сльози. Вона зайшла без вагання в кімнату завідателя, поклала перед ним письмо і сказала, що виїде найдалше позавтра зранку.

– Але знайте, вуйку, – додала, – я б взяла і Дору. Я знаю, як тета прив'язана до своєї Еви, як дуже тужить десь тепер за нею і ледве чи побачить її. Я б забрала Дору, щоб уприємнити їй, може, і послідні дні її життя видом тої дитини, що так подібна до її покійної братової.

– В тебе вже сиве волосся, Ольго, а ти таке видумала! Що тобі Господь дав? Узимі, у заметілі забирати дитину до вмираючої жінки? На те, щоб набралася прикрих вражінь або й простудилася? Чи се їй доглядати важко хвору? Нікому іншому, як самотньо їй? Іди, іди! Її рідна внучка, „тяжко засмучена“ її недугою, не може приїхати, се нам зрозуміло, але як та бабуня замкне очі, то засмучена загранична панна, поглиблена в науці, загорне без найменшого вагання цілий її маєток і буде його пропускати, напевно, не в ріднім краю! – Завідатель був дуже лютий. – Ти, Ольго, як хочеш їхати сама, то їдь. Мені буде мило, як хтось з моєї хати буде при ній в її послідніх хвилях життя. Але Дору я ані за поріг не пущу з хати! Їдь на кілька день, скажімо, вісім-десять, але надовше – ні. Мені жаль сестри і її змарнованого життя, але кого смерть обмине? Ми обоє дійшли до краю. А крім сього, знай, є ще що інше так само важне. – З тими словами він вийняв з кишені заховане письмо і, передаючи його панні Альбінській „під розвагу“, сам опустив кімнату.

Тета Оля відклала надпалену папіроску і прочитала письмо. Воно походило від її кузенки, пані Ціллі Вальде, зі столиці. Вже по прочитанню першої сторінки появилися на її щоках дві червоні плями – ознака зворушення. По закінченню читання вона зітхнула. Ніколи не була би сподівалася подібного листа від пані Ціллі, ніколи! Її уста викривилися з легкою іронією. Пані Цілля та її чоловік хотіли запросити Дору до себе на Різдвяні свята, а поза тими й на довший побут у столиці. По-перше, щоб нею по довгій відсутності натішитися, а по-друге, дати їй змогу ближче познайомитись з одним гарним молодим купцем, сином товариша Егонового батька, поляком по матері, а німцем по батькові. Завдяки його солідному вихованню і комерціальному знанню вдалося йому одно значне підприємство, що поставило його відразу в купецтві на власні ноги. Він, поважний і симпатичний, віддається совісно купецьким справам. Він горнеться до них, мов до своїх батьків, писала кузина Цілля, і коли б дозволив Господь, щоб з нього і Дори вийшла пара, вони хоч почасти успокоїлися би утратою свого Егона. Щодо Дори, то „час дав“ і „час узяв“. Коли вона вже своє відсумувала, не вадило б їй пізнати і других молодих людей, розуміється, під їх оком. Найкраще було би, наколи б сам батько приїхав з нею до них на Різдво Христове, щоб і зі своєї сторони пізнав того чоловіка. Що Дора молодому купцеві напевно сподобається, вона не сумнівається. Такий план уклали вони собі обоє, а решта – в Господніх руках. Може, Він буде ласкав для сироти, а з тим і для них, старих.

Сей лист нехай сам батько візьме поважно „під увагу“ і хоч на короткий час до них загляне, а певно не пожалує. Остаточна вона своє ще раз повторяє: наколи б їх вище висказане бажання здійснилося, тоді нехай він, батько, продає свій тамошній маєток, переселяється до них у столицю і заживе межи своїми дітьми, як його особі пристойть. Кузена Оля, що так прив'язана до своєї Мельниківки, могла б остатися на місці, вести дотеперішні свої господарські діла, даліше довозити, щоб також мати ціль життя, на рахунок матеріал до виживлення, за що їй по заслугі, щирости й любови не менше з вдячністю відплатиться.

Прочитавши лист, тета Оля скрутила свіжу папіроску і, запалюючи її, майже не завважила, як її очі заплили нараз грубими слізьми і на часок затемнили вид. Отже, так малася справа. Її Дору заберуть до себе, зроблять з неї „пані купцеву“, що з часом засяде замашисто коло каси і буде загортати гроші. І все буде добре. Так на світі ведеться. Та чого її серце так з жалю стискається? За чим? Що Дора піде з-помежи них? Не буде, як вона, тета Оля, любити економії, землю і таке подібне? Що буде в столиці „ролю“ в товариствах і „добродійних ділах“ грати, гонорно, як і її тета Вальде виступати, а тут з нею вічно... А може, ще так, як і вона, незаміжньою жити? При послідній згадці в тети Олі знов, як при читанні початку листа, скривилися погірдливо уста.

Але ні, ні, вона самолюбна... Ціля ж се все не для себе бажає, вона так само за сею дитиною пропадала, хотіла їй добра. І коли вона про молодого купця (по матері – поляка, а по батькові – німця) так корисно виразилася, то вона, та мудра й вирахована жінка, се не без причини зробила. Тета Оля знала її надто добре, щоби під цей проєкт підсувати інші мотиви, як ті, щоб Дорі щастя прихилити. То лиш вона здивачіла, зробилася егоїсткою зі старшими літами, зробилася мрійницею, але також лиш з причини сеї дитини, за котрою пропадала і кричала вся її істота.

Ще одну папіроску.

Молодий купець, певно не п'є, не грає, не вживає жодних морфінів, не шукає поза хатою жодних розривок... Але коли їй прийде туск до серця, серце починає давати ознаки свого існування тоді... *нікотин* зрівноважує тету Олю, щоб не рула, як голодна вовчиця.

А все ж ту її Дору хочуть їй вирвати, ту, про котру і вона снувала колись усякі плани спільної праці. Але що скаже сама Дора, на те все? Скаже й усе, чим вона перейнята? Що скаже там, за горою, її ліс, що став її світом, Егоном; що скажуть її бджілки, її цвіти, сад, її нивки там на верхах, її худібка, білі козенятка, нею і дідиком їй даровані, її овечки поодинокі, улюблені, вибрані, що по голосі там на невеличкій зеленій полонині пізнавали її і бігли, коли виїздила до них

верхи з Олексою, щоб бачити їх власним оком, доконатися, яке їх пасовисько, ах, і її скоронога чорна гуцулка-коняка Суламіта, котру любила сама сідлати? Керничка її, з котрої черпала воду на своїх проходах, а малою вправлялася до неї ходити, несучи малий глиняний дзбаночок, щоб мати рівний хід, як весталки в давнині. Що скаже те все? А Николайки з Гафійками і таке проче, а планована захоронка? Але мужа, мужа хочуть їй вже дати. Після обчислення її діда і тети Ціллі вона, послідня Альбінська, повинна діти мати... діти, а він – солідний, здатний купець, поляк по матері.

І її тихою захованою мрією-бажанням було дожити того часу, щоб поколихати її першого сина, бачити її щасливою з добрим мужем. І в її душі виринала картина Святого Вечора з осяяною безліч *свічечками*, прибраною золотом-сріблом і павутинкою-інеєм ялинкою з Дорою коло неї.

Але... з мужем.

І тети Олі думки поблукали болісно кудись-то „за мужем“ і вернули. *Запізно* було все.

Вона піднялася живо.

Дала пірватися фантазії в минувшину, а та минувшина не оставила їй нічого, крім одного питання: „*Ви не забудете мого сина, якби я впав?*“ І він *упав*, а вона не забула його сина. Не могла забути, бо за сином виринув знову такий самий, як він був, – онук.

Не забула.

Тета Оля вийшла з кімнати, щоб дати знати Олексі, аби запряг коней, бо їй треба виїздити в місто, і саме стрінулася з вуйком, котрий вернув з кімнати зі стародавньою картиною святого Юрія, де любив проходжуватися на самоті, коли стояв перед якоюсь проблемою.

– Прочитала докладно письмо Ціллі? – спитав поважно.

– Так.

– І що скажеш? – він дивився на її уста, неначе з них мав йому прийти засуд смерті або життя.

У нього бували хвилі, коли він її ненавидів всюю душею за її „швабський“ демонічний розум, але й хвилі, в котрих розумів, що її можна безмежно любити, через що і пропадали всі за тою тетою Олею, підносила за нею прапор і Дора. Тета

Оля не відповіла відразу, але коли він повторив своє питання, вона сказала:

– Їдьте самі до Вальдів, переконайтеся і розвідайтеся про все особисто, а далі... – тут урвала на хвильку. – Чому би ні? Вона, Цілля, певно, слушно думає, але саяк чи так, кожде віддавання або женячка є грою на лотереї. Ви поїдете свою доньку і зятя відвідати, а позавтра я їду до Покутівки. Дорога нам буде одна...

– Ти думаєш, без Дори? – спитав він.

– Я нічого не думаю про Дору. Робіть, як гадаєте. Поговоріть самі з нею. Коли є рішена їхати до Покутівки, то тим радше ви можете їхати до тети Ціллі. Спитайте ще й Дору. Я нічого з нею не говорила – не маю часу. Мені треба в місто.

Тета Оля виїхала в місто, а старий остався в задумі.

Його одне заохочує до Цілліного проекту. З одної сторони, манить він до себе, а з другої, – відпихає. По правді, він би ніколи Дори від себе не давав, бо нема тепер гідних молодих людей, а думка, що він міг би несподівано відійти на той світ, а її міг би хто-будь ради її маєтку захопити, викликає в нього примари, що його переслідують удень і вночі. На суд Ціллі, що знається на сьогоднішній молоді, і її мужа він може покластися. Обоє люди мудрі, світові, не будуть за кого-будь так тепло уступатися. А головне, що його спонукало б до згоди, до такого кроку дати свій дозвіл – се те, що він по матері все-таки син його народности, котра посідає в собі те „щось“, що стримить, хоча б і що, до вершин. Він хоче іншого „внука“ мати, як його бідна сестра, що ось-ось попрощається зі світом. Ховала одніську внуку, тремтіла над нею, дасть їй свій маєток, а остаточно за кого її внучка вийде? За українця-попа!

.....

Дора здивувалася на наборзі уділену їй новину тетою Олею, що вона від'їжджає позавтра до Покутівки, а дідуньо вибирається на якийсь час до тети Ціллі у столицю. Молода вдова мала ще якесь запитання на устах, але бачучи, що тета спішилася, не сказала їй нічого. Пізніше, коли побачилася з дідом і він сам заявив їй своє бажання виїхати в столицю, вона лише поставила питання, чому якраз тепер. Чи там сталося щось приkre, може, якась велика матеріальна втрата? У

торговельних інтересах трапляється іноді й таке. Ні, нічого подібного, противно. Їх фірма, відповів, стоїть тепер безпечніше, як коли-небудь іншим разом. Вони мають здібного маючого компаньйона, що править їхніми купецькими ділами знаменито. Він лиш їде туди, бо тета Цілля, що недавно писала (забув їй про те спімнути) просить заздалегідь його і Дору на Різдво Христове до себе. Позаяк тета Оля виїжджає до хорої пратітки до Покутівки і їм дорога однакова, то він також поїде, але щоб вона, Дора, знала, що він забере і її з собою. Треба раз і теті Ціллі та її тестеві зробити якусь приємність. Вони задумують навіть її у себе і надовше, бо й під час м'ясниць задержати. Вони, крім її і його, тут нікого більше не мають.

Дора задумалася. Її охопило прикре почування. Раптова рішучість дідуня виїхати, особливо зимою, видалася їй чудною. Стільки років любив Різдвяні свята тут переживати, а окрім того, чого і її забирати туди на свята? Ще час. А на пізніше, на м'ясниці? Вона накопилила спідню губку – вона не має там чого шукати. Від часу тяжкої катастрофи місто її не займає. Кілька знайомих, танці? Вона навіть не є собі того свідома, чи вона їх любить, між тим як тут... Вона згадала Оксану, її гарне смагляве личко з силуючими очима, пані Рибко, і враз із нею перед її душею виринав шкільний будинок на узгір'ю, а враз з тим задумане свято. Завтра, ні, позавтра святий Николай. Вона змінила барву й рівночасно з тим щось болючо стиснуло їй серце. Майже була б за те свято забула.

– Я не поїду з вами, дідуню, – відповіла спокійно. – Мене тепер туди не тягне. Я буду там, як чужа, а між тим я тут потрібна. Та й праці ще маю. Позавтра святого Николая. Ви ж знаєте, дідуню, що ми приготовляємо Николайка для вбогих українських робітницьких й інших таких дітей, а я беру в цьому головну участь. Не можу, дідуню. – Дівоча вдова приступила близько до завідателя і, всунувши з любов'ю свою руку в його рамено, заглянула йому мило в очі.

– Тета Цілля, твій тесть і твій дідуньо важніші, як голодна голота. Погодуй її, про мене, коли-будь, і в неї буде Николай. Впрочім, я не маю і проти того нічого, але тебе може хто інший заступити, Цезаревичі, приміром, над котрими ти уносишся, вони якраз на таке надаються, будь того певна.

Дора зморщила брови.

– Ні, дідуню, сим разом я не можу і не хочу даватися заступати. Я ж ініціаторка того всього і таки на перший раз повинна бути присутня. Тому перепросіть тету і тестя, розповісте, яка справа мене тут здержує і що я не можу інакше.

Дідуньо розсміявся.

– Теті Ціллі се розповісти? – спитав з чудною веселістю.

– Прошу.

– Добре, – відповів він. – Вона якраз тебе за се похвалить. Вона, та моя найстарша донька, та правдива пані.

Дора поглянула на завідателя. Вона його зрозуміла, адже знала, що саме та тета Цілля була „панею“, не любила „голо-ти“, не любила „з ким-будь“ приставати і була в невеликій столиці, як їй здавалося, за свою „панськість“ і горде поведення респектована, але саме в сій хвили все те „панство“, той „респект“ видались Дорі такими мізерними й беззмістовними, що вона не хотіла з тим навіть рахуватись.

– Мені здається, дідуню, – сказала, – що коли ви їй скажете докладно, о що мені розходиться, вона мене зрозуміє. Вона є сама резиденткою одного чи двох добродійних товариств і знає, що обов'язок проти таких треба сповняти, я ж не дитина, і хоч не є головою такого товариства, то знаю, що роблю. Крім того, у мене й нема охоти до виїзду.

– Поступай, як хочеш, – сказав завідатель і зітхнув. – Колись і твоя бабуня думала, як ти, і притягнула була навіть таке одно ягня з українського племені у свій округ, але...

Дора прокинулася, мов оживлена тими словами, і в її очах заблисло шляхетним вогнем:

– Але?

– Але пішла завчасно у землю.

Наступила хвиля мовчання. Лице завідателя перебрало той поважний вираз, перед яким молода вдова в душі майже молилася.

– Дякую вам, що мені се переповіли, – а потому додала: – До мене не майте жалю, дідуню. Я знаю свої обов'язки проти вас яко внука. Без вас і тети Олі я була б сиротою, може, і пропала. Знаю так само, що мене, може, і ніхто такою любов'ю не обдає, як ви, тому ви й стоїте для мене на найвищій п'єдесталі чесноти, доброти і характеру. Колись і я до столиці виберуся. Се не примінно. Гарні концерти, мистецькі театральні штуки, цікаві виклади вчених, видатних людей мають і для мене свою приману, але сим разом не можу.

Вона дивилася з-під своїх гарних брів дідові в очі, наче хотіла збагнути, як заглибоко вразила його своєю відмовою. На її устах появилася милий усміх.

– Чи маю вам що зладити в дорогу?

Ні, тета Оля вже се сама вчинить. Але замість сього нехай вона собі затьмить, що він її впомиряє не заходить до шкільного будинку, хіба що на Николая, а поза тим всякі гуманні акції залишити, а що найважливіше – від простуди берегтися. Він їй радить лише виїжджати, про що Олексі сам накаже.

Дора не відповіла. Вона мала спосіб мовчати, проти якого не можна було нічого вдіяти, і вийшла.

Вечером, коли тета Оля пакувала все в дорогу, що було завідателеві і їй потрібно, між тим окремо й невеличку валізу з деякими гігієнічним виживним матеріалом для хорої в Покутівці, передала Дорі ключі від комори, гамбара й інших господарських тайників. І потім сказала, що вступала сьогодні й до пані Рибко, бачилася і з тими „другими“, котрі були у Цезаревичів, які дуже просили, щоб Дора перед Николайком ще хоч на часочок зайшла до них.

– Піду, – відповіла Дора, а потім заявила, що дідо заборонив їй наново до шкільного будинку заходити і взивав їхати з ним до столиці, а вкінці додала: – Ви знаєте, тето, що сей один дім мені дійсно симпатичний, а дідо, Господь знає чому, мене вічно перед ним остерігає.

Панна Альбінська слухала мовчки, а нараз сказала:

– Твоя кузинка Ева, наречена Цезаревича, – чудна дівчина, і я починаю її не розуміти.

Дора звернула очі на ню і замовчала вижидаюче.

Вона, оповідала панна Альбінська, вислала Юліянові наново свою світлину, не додавши до неї ані слова, як се вже раз вчинила. Але вчора врешті він одержав нарешті від неї вже й листа. У нім вона його між іншим повідомляє, що, мабуть, не зможе на вакації літом приїхати додому. Причини подасть пізніше, а він нехай роздумає за той час, що робити, коли він свої іспити поздає і йому прийде час висвячуватися, а вона не зможе на вінчання скоріше прибути, як аж по році.

Переповівши се, панна Альбінська умовкла.

– Се пані Рибко оповідала?

Тета Оля притакнула головою.

– І як ставився Цезаревич до того? – спитала Дора.

– Побілів, кинув лист на стіл, узяв шапку, плащ і вийшов з дому.

– Для чого се Ева робить, тето? Не любить його, чого заручилася з ним?

– Любить, але в кождім разі він її більше любить. Мені здається, вона грається з його почуваннями і хоче до того довести, щоби покинув богословіє, і більше нічого.

У Дориних очах видко було перестрах.

– Я боюся, що вона поступить з ним безвзглядно і зробить йому велику прикрість, за яку він і нас потягне до відповідальности.

Тета Оля здвигнула плечима.

– Не думаю. Він не з тих, що піддається так скоро. Коли буду в Покутівці, розвідаюся докладно про все. Ева мудра, певне, передше або, може, й письменно, погнівалися, і за те вона його й картає. Прийде час, і вони помиряться, то не наша справа. Ми тим не журімося, дитинко. Коби вам Николайко вдався, а по нім...

– По нім, тето?

– Як верну, то скажу, – відповіла, усміхаючися, тета Оля й, перехрестивши Дору, як чинила се іноді, як була ся ще малою, вислала її до супочинку.

По від'їзді завідателя і панни Альбінської Дора осталась сама. У день по обіді перед надвечір'ям святого Николая вона виїхала на годину до шкільного будинку. Там помагала між іншим допаковувати деякі солодощі в папері для дрібніших дітей. Коли кінчала свою частину, ввійшов у кімнату Юліян. По привітанню сів проти неї і приглядався її роботі. По якімось часі спитав, що її бджоли о сій зимовій порі роблять. Вона відповіла з усміхом, що небагато і чи бджільництво його поважно займає.

– Я цілком поважно питаю і не без причини, – відповів.

Тоді вона йому так само поважно відповіла, що коли пасіка має добре перезимувати, потрібно бджолі однакову холодну температуру і свіжого воздуха, спокою і зовсім темного стебника, а передовсім термометра, після котрого потрібно

стебник прохолоджувати. Під весну, продовжувала, скоро вони її інше зачувають, на що треба мати особлившу бачність, як рівночасно і на те, як бджоли самі заховуються. Коли, приміром, супокійно і лиш одностайно здорово шиплять, то добре, але коли гудуть і бризкають на стебник – то душно.

– Словами, – додала, – не стільки можна навчити, як практичною роботою, а до сього у вас і так не йде.

– Тепер – ні, – відповів, – але літом, як ми з Евою перед моїм висвяченням поберемося, приїдемо і сюди до матері на кілька неділь, то, може, навчимося дещо, як схочете нас впровадити у сей чистий світ. Чи можна вас вже тепер о те просити? – Він схилився і підніс ножиці з землі, котрі Дорі у тій хвилі зсунулися з колін, і віддав їх.

– Можете, – відповіла, і її очі глянули так промінно, що він не відвертав свого лиця від неї.

„Отже, се було неправдою, що Ева йому прикрого листа вислала, се лише непорозуміння межи ними“, – пішло крізь її гадки.

Так через хвилю, а потому:

– Але чи Еву займе бджільництво? Вона – медичка, що їй там по бджолах, коли вона не звернеться до них з замилюванням!

– А ви любите бджоли?

– Ще й як! – відповіла живо. – Вони мені багато дають.

– На них перенесли ви свої почування?

– Так. Вони знають, що я їх люблю, а й взагалі знають мене.

– І не боїтеся невдяки за свою любов?

– Ні. Я до них дуже обережно і по-доброму відношуся.

– А як деколи котра вас вколе?

Дора розсміялася.

– Ай, то тоді вона себе сама вкарає, бо лишає жало в руці ворога. О, мій пане, – додала і моргнула жартівливо, – на все є відплата на сім світі!

Чи вона се з досвіду говорить, спитав.

Так припускають. Її досвід невеликий. Школи, виховачі інститути, побут у тети в столиці, побут тут, у діда, далше... – і тут урвала, схиливши голівку над роботою.

Він думав – з „досвіду“.

Вона не відповіла, встала і дивилася через хвилю у вікно.

– Заметільниця устає, – сказав, витягаючи папіросницю.

– Я дивлюся, чи Олексу не видно, що має по мене приїхати. Але ще нема шостої.

Настала недовга пауза мовчання. Пані Рибко й обі другі пані так само мовчали.

– Сьогодні мала пані Дора Вальде вже бути нині у столиці у своєї тети, – обізвалася нараз Оксана. – Вона запрошена туди на Різдво Христове і на м'ясниці.

Молодий чоловік поглянув на молоду вдовицю.

– Чи справді, і не поїхала?

– Як бачите. Чи се дивне?

– Так, бо молоді пані такої нагоди жадні.

– Як хто любить танці, пане, можливо.

– А ви не любите?

– Не мала коли навчитися того.

– І тепер ще не пізно.

Вона поглянула на нього повним, поважним поглядом.

– Завтра, у день Николайка, я наберу повні сани дітей і виїду з ними дорогою в ліс. Уявіть собі радість тої живенької дрібноти на санках, закутаних тепло мною і Олексою! Я знаю сама по собі, яку радість справляла мені їзда саньми зимою. Нехай і вони, ті малі наші будучі піонери¹, нарадуються.

– Ви б се зробили, пані Вальде? – спитала пані Рибко.

– Без вагання. Чи в тім щось злого?

– Злого! Куди там про зло говорити, але ваш дідуньо...

У Дори загорілись очі.

– Моя кузинка Ева виїхала майже проти волі родичів за границю, і родина погодилась з тим, а я боялася би трохи вивезти гурток дітей саньми? У вас чудне поняття про мого діда, люба пані, а й про мене саму.

Юліан Цезаревич зсунув попіл з папіроски, і на хвилю опинився його погляд на обличчі молодої жінки. Вона була вражена – він се відчув, однак не обзивався. Воно було цікаво дивитися на Альбінську, котрої серце задрожало болючо вже лише при *спомині* добродія дідуня. Він встав і опустив кімнату.

– Ваш дідуньо не був ніколи демократом і йому було б, може, неміло, що його внучка є інших поглядів. От що, – відповіла пані Рибко спокійно.

¹ Спочатку Ольга Кобилянська написала „патріоти“, однак потім виправила на „піонери“ (прим. ред.).

– Нехай і так, але се в кождім разі не було би для мене непобориме. Я люблю свої постанови переводити.

Рясне дзвонення кінських дзвінків зачулося недалеко дому й перервало розмову. Пані Вальде піднялася.

– То по мене, – сказала і, вбираючися хутко, зблизилася до пані Рибко. – Отже, завтра о шостій я приїду по вас усіх на Николайка по умові.

Усі присутні обіцялися бути вже готові.

Дора вийшла живо. Їй хотілося якнайскорше вернутися додому і їхати скоро, скоро...

Коли дісталася до саней, перелякалася. Там стояв Юліян Цезаревич і вижидав її. Він поміг їй сісти, обтулив шубою старанно і просив дозволити йому провести кузенку своєї нареченої додому.

Коли вона впевняла його, що сього не треба, бо Олекса їде безпечно, він сказав, що йому се відомо і що він своєю присутністю йому не помішає. Коли вона більше тому не опиралася, він сів коло Олекси і вони поїхали.

Коли гнали, з пасажирів ніхто й слова не промовив. Коло хвіртки зі сторони веранди панни Альбінської сани зупинилися. Дора та Юліян висіли. Олекса поїхав до економії, Юліян відчинив хвіртку, і обоє підійшли мовчки до освітленої вже веранди. Дора подалася перша сходами догори, щоб отворити двері ключем, і тут же зупинилася. Він стояв на два ступні нижче.

– Сьогодні вас у нас вразили, – сказав він, – ви, певно, будете вистерігатися до Цезаревичів заглядати.

Вона похитала головою.

– Ваша тета – поважна і одверта жінка, приятелька тети Олі, і я не можу на неї жаль мати. Шкода про таке й згадувати!

Він подав їй руку.

– Вона вам прихильна. До побачення! – сказав і зійшов нижче.

Відтак оглянувся, чи отворила сама двері.

Вона се саме зробила і, переступаючи вже поріг, оклинула його нараз по імені.

Він задержався.

– Я собі пригадала, – сказала трохи стримано, мов вагалася се висловити.

– Що пригадали ви собі? – спитав він, ступаючи вище на сходи, і схилився злегка над нею. Як м'яко прозвучав його голос!

– Я пригадала собі, що досі не подякувала вам навіть за чудовий спів літом по концерті у наших зільнику.

– Пусте. Важніше, чи він вам подобався?

Він дивився в її очі, що в тій хвилині були щиро невинні і мов благали прощення.

– Подобався. А особливо одна пісня зворушила мене до глибини.

І щось затовклося тут в її горлі, мов хлипання.

– Котра? – спитав.

– Німецька, „Над озером“. Се була улюблена пісня мого чоловіка.

Його брови зморщилися, він постояв ще трохи, відтак подав їй руку, і за кілька хвилин його вже не було.

Її очі наповнилися слізьми...

Яку прикру днину пережила вона сьогодні.

Ніхто інший, лиш вона.

Коби вже тета Оля повернулася. Коби хоч вона. Зараз прийшло би все до рівноваги. Та дорога, незрівнянна тета Оля.

– Ви допізна не спали вчора, пані Вальде, – сказала другої днини пані Цезаревич до Дори, коли ся поступила до хати на взгір'ї по приятелів, щоби в їх товаристві вибратись на надвечір'я святого Николая.

Дора зчудувалася і спитала, звідки вона се знає.

– Ми бачили се з вікна гостинної кімнати, себто з кімнати мого сина, де засиділись до пізньої ночі. Скільки разів і визирали Оксана чи Юліян, як укладалася погода, стільки і блистіло світло у вікні вашої кімнати, так впевняла Оксана, бо я не бачу так далеко.

Дора насупила злегка брови й мимоволі полетів її погляд до Юліяна. Чи справді?

Його око не дало їй відповіді, у нього так само, як у неї, лежала повага на лиці.

Управитель народної школи, зять пані Рибко, відступив одну кімнату в новім шкільнім будинку на вечір св. Николая,

і сей вечір відбувся з поміччю тамошнього українського душпастиря і його жінки якнайкраще.

Хвиля радості і вдовolenня обдарованих дітей сього вечора перейшла мимоволі й на старших. Майже нікому не довелося остатися без дарунка від святого Николая. Навіть і роздаровуючим паням припали невеличкі дарунки, як, при-міром, Оксані й ще одній молодій вчительці-українці.

Дора в найкращім настрою серед гурту дітей і знайомих сміялася, мов серед рідних, і теж дістала якийсь невеличкий пакуночок. Оксана звернула увагу на нього.

– Що ти дістала?

Дора не знала. Відлучившись по часі від дітей, вона умос-тилася коло пані Рибко і ждала, коли ся закінчить розмову з душпастирем. Їй було в сильно напаленій і заповненій кімна-ті душно й, розсіяна в гаморі, вона майже забула, що держить щось в руках. Тепер розвинула пакетик. Тут знаходилася мала картина, оправлена в гарно різьблених рамцях, на під-ставі Гетевих „Страждань молодого Вертера“: Льотта у гурт-ку своїх малих сестер і братчиків, яка роздає кусники хліба. Мовчки вдивлялася Дора якийсь час на гарну знану картину і міркувала, як вона до неї прийшла.

– Від кого се? – спитала пані Рибко.

– Не маю поняття.

Не припускала ніколи, що могла бути також обдарована святим Николаєм. Сиділа якийсь час мовчки зі спущеними вділ очима, а відтак поглянула на свій годинник. Сама не зна-ла, чому звернула голову в другу сторону кімнати, де стояв на-речений її кузенки і розмовляв з кимось. Вона б уже мусіла вертати додому, шепнула до пані Рибко, а відтак Оксані до уха.

– Пішки чи саньми? – запитала вчителька. Надворі було погідно, і можна було сміло недалекою дорогою і пішки відбутися.

– Пішки, – відповіла Дора і, хотівши охолодити гарячі щоки, притиснула долоні до них.

І чи надмірна духота, чи, як їй видалося, занадто ясне освітлення кімнати робили для неї атмосферу неможливою. Вона не почувала себе добре. За часок зблизилися Оксана та Юліян до неї, і пані Рибко, що так само бажала повороту до-дому, попрощавшись з кількома присутніми тут знайомими, вижидала лише на тих обоїх, що мали подати їй плащ і про-вести її додому.

– Пані Вальде йде з нами пішки додому, – сказала Оксана до брата.

– Пішки, пані? Такі розігріті? Се недобре. Правда, тетко? Погляньте самі, – сказав Юліян.

Пані Рибко потвердила слова свого братанка. Вона вже сама завважила, що пані Вальде надто розігрілася в кімнаті і стиск не вплинув на неї добре. Для неї краще буде вертати саньми.

– О, ні, каштанова алея не довга, я її перебіжу. Я така вдоволенна з сьогоднішнього вечора, що мені треба руху, – відмовлялася Дора.

– Я б радив їхати, – сказав знову Юліян. – Сестра впевняє, що надворі пом'якло, але я вважаю, що, навпаки, мороз тисне, і тому дозволив собі замовити на такий раз фірмана Олексу. Панна Альбінська мала б до нас жаль, якби ви простудилися, тим більше, що просила нас сього при відсвяткуванні Николайка не допустити, а добродій ваш дідो, то вже не простив би ніколи Цезаревичам, що йому *останню Альбінську* переморозили.

Дора розсміялася, її очі вперше сього вечора стрінулися з його очима й наче жаром попекли себе.

– Остання Альбінська мусить гартуватися проти жорстокостей життя, бо той, що обіцяв її перед ними хоронити, не дотримав слова, – послідні два слова докінчила майже шепотом. Під її повіками нагло зібралися розпалені сльози і примусили закусити уста.

Коли виходили всі разом зі шкільного будинку, молода вдова цофнулася назад. Оксана, котра йшла з нею, поглянула на ню допитливо.

– Що сталося? – спитала.

– Нічого, – відповіла роздражнено. – Я забула дітям заповісти, де мають зібратися, щоб я могла їх повезти завтра в полудне саньми в ліс.

– Які ви добрі, що й тим ще хочете довершити їх сьогоднішню радість, – сказала пані Рибко.

Дора здвигнула плечима. Зовсім не заслугує на похвалу, бо, власне, забула, але зате вона приїде по Оксану та її матір, їй хочеться лісовою дорогою пересанкуватись ніби через чаровану казку.

Говорючи, вийшли всі разом надвір, недалеко будинку ждав Олекса.

Дора сіла в сани, Юліян взяв пані Рибко під руку, щоб провести її додому, і, відходячи, попрощався, здимаючи шапку. Оксана, що стояла коло неї, доки вона не відїхала, обернулась і повільним кроком пішла задумана за ними.

Третьої днини надвечір післала пані Вальде слугу з повідомленням до Оксани. Вона оправдовувалася, чому не приїхала по ню і матір санкуватись, бо лежала хора. Здається, ще чи не передучора простудилася, а може, і вчора, коли вертала з Николайка. Замість вертатись просто додому, казала себе ще майже з годину поза місто везти, щоб охолонути.

Тепер мусить за той поступок каятись, лежати в ліжку й пити пильно чай з *бузини* на хрипку й проти температури, котра її цілу ніч палила. При кінці сього коротенького листа було внизу нерівним письмом дописано: „Саме коли написала сих кілька слів, наспіла телеграма від тети Олі, що бабуня Орелецька вже упокоїлася, а вона, тета, за чотири дні вертається“. Ще вчитала Оксана далше, що має зайти до неї, бо їй невимовно сумно. Їй вже було так і ніччю, під час котрої не могла й ока зажмурити і навіть плакала. Слуга принесла Дорі усну відповідь, що пани „на горі“ занепокоїлися, довідавшись, що молода пані лежить хора, та що панна Оксана зайде небавом.

– Панич, – додала, – зробив панні закид, чому вона з Николайка з панею не їхала, щоб не допустити, аби розігріті пані вмісто додому на проїздку їхали. „Се міг і ти зробити, а я була би так само тету додому відпровадила, – боронилась панна вчителька. – Вони се переді мною не казали, – казала, – але що я ждала в сінях на кошик, у котрім віднесла туди те, що на Николайка наказала віднести старша панна, а двері від кімнати, де говорено, були відхилені, я чула“. „Я сього не міг вчинити, Оксано, – відповів, – я стою до Альбінських в інших відносінах, як ти, і від них не відступлю. Ти йди туди“. І тут нараз він появився сам у дверях, а побачивши мене несподівано, засунув так низько шапку на чоло, що лиш насуплені брови було видно й очі такі грізні, яких давно не бачила.

Коли Оксана відвідала Дору і найшла її розстроєною, майже зі сльозами в очах, з бажанням, щоб тета Оля якнайскорше вернула, що температура у неї під вечір взмагається, але вона лікаря не хоче, хора поводитися, як діти, жадні пестощів старших. Але Оксана, що була щиро до молодої вдовиці прив'язана, уміла її успокоїти, особливо від закиду собі, що бабуня Орелецька померла і вона не могла їй навіть під час недуги склянку води подати. Відтак говорено про поворот тети Олі, про Покутівку і про Еву, котра свою бабуню, що її так безгранично любила, не побачить вже ніколи більше, а вкінці й про чужину, котра, як здавалося, поглинула Еву так, що вона, може, батьківщину забуде й те, куди вона, властиво, належить.

Оксана сиділа, сперши голову в руки, смутна, коли Дора таке виявляла, додаючи, що їй найбільше все-таки нікого так не жаль, як її родичів; вона має все чогось тепер в уяві Покутівку, зав'язну снігом, мов степ. Якби не ліс поблизу парохії, став з замерзлою поверхнею, там виглядало би справді, начеб у Сибіру. І ніхто не доходив до приходства з інтелігенції, не заглядав.

На те Оксана відповіла, що її сестра Марія з чоловіком відвідують парохію, а передше на більші свята її брат все туди доїжджав, тепер не може, бо студіює пильно, щоб усе, що лиш треба богословові рефлектуючому на катедру з науки приспособити собі. Він же обіцяв нареченій, що буде старатися ради її лікарського фаху дістатися в місто.

Дора мовчала. Вона лежала через хвилику без руху. Її думки за чолом працювали, і вона лише час від часу кусала злегонька свої уста.

Коли Дора на хвилику перервала, вона побачила, як Оксана потайки обтерла очі.

– Ви мене розважаєте, – сказала до Оксани, – а самі не веселіші. Ні, ні, ми не повинні бути сумні.

– Я не з тих, що плачуть, але... – і тут оповіла молодій вдові, як були виховувані батьком, котрий на нічого стільки не покладав у вихованні характеру, як на те, щоби бути сильним не лиш фізично, а й духово, щоб перемагати себе, у чім би то і не було. Вчора, приміром, був святий Николай. Кожде з них мало якусь приємність. Їх мати враз з тетою Рибко, ба навіть

добра тета Оля постаралися о те, лиш один Юліян ходить, як покалічений молодий лев, а тому винна його наречена.

Дора заворушилася.

– Що вона зробила, Оксано? – спитала, і її очі замиготіли.

– Нічого більше, лиш післала йому *на* вчора друге письмо, в котрім повторила питання, що буде з ними обоїма, коли вона не приїде літом, щоб повінчатися і що він через те не зможе висвятити себе *жонатим*. Ах, Доро, – додала, – ви не маєте поняття, як любив і любить він ще ту дівчину. Він не вірив, що медицина стане для неї дорожчою, ніж він, котрому присягала вірну любов. Він не годен припустити, що вона справді змогла б і не прибути на час вінчання. Лиш я одна вважаю, що в нім прокидається хвилинами зневіра до неї, або з жалю, може, й ненависть.

– До Альбінських, Оксано, – докінчила Дора, і з її гарних очей упав погляд, повний гордості і рішучості, на приятельку. – Не до Еви зокрема, але до таких, як особи, а до таких, як я кажу. Та нехай твій брат успокоїться, Оксано, – додала, – і Ева Захарій схоче бути щасливою. Вона твого брата не покине. Вона є оригінальна, але не легкодушна. Я б його о тім запевнила, наколи б зо мною про те говорив.

– Борони Боже! – кликнула Оксана. – Ви не знаєте, який він замкнений. Навіть матері нічого докладно не довірився. Тета Рибко його повірниця. Вона також така, як він, що дасть себе на кусні порубати, а про те, що їй у душі долягає, мовчить. Я в нього ще й досі подеколи або „мала“, або „дитина“, хоч нема кращих відносин між братом і сестрою, як між нами обоїма.

Дора не говорила і не питала більше, лише журилася, що надворі заметіль та як тета Оля верне. Оксана так само мовчала. Вона зладила для хорої що треба, зміряла температуру, а коли указалося, що та зовсім спала, вона попрощалася. Завтра йшла наука дальше, брат від'їжджає, і давнє життя піде наново. І вона, Дора, від'їде, обізвалася та, але аж по Різдвяних святах. Не на м'ясниці, як тета Цілля бажає, і не на розривки, лише на те, щоби навчитися бухгалтерії. Зимою, казала, мене тутешнє хазяйство не потребує, а літом також обійдуться без мене.

– Вам бухгалтерії треба? – спитала Оксана й усміхнулася недовірливо.

– Мені, – відповіла молода жінка поважно.

Прощаючися, обіцяла Оксана поступити завтра у повороті зі школи й розвідатися про стан здоров'я вдовиці.

– Відчиніть на хвилю вікно, заки відійдете, – попросила Дора, – я хочу, щоб мені трохи до хати снігу навіяло.

За недовгий час обі приятельки розсталися, і вітер колихав деревами далі лиховісно над хатами. Великий стінний годинник тикав одноманітно, а Дора, виховзнувши з постелі, одяглася тепло і пробувала свої сили. Завтра вона покине постіль. Ще завтра днина і позавтра, а відтак приїде її тета. У хаті ще добре виднілося. Вона, як не раз, сперлася о вікно і визирала надвір. Чи дома вже Оксана, чи світилося вже на узгір'ї?

В однім вікні світилося...

Другої днини відвідала Оксана Дору і найшла її у добрім настрою, бодай її уста впевняли се з властивим їй милим усміхом, а мирні очі, потрохи температурою втомлені, не менше говорили своїм виразом правду. Легенько обв'язана шия проти хрипки не значила нічого – таке переходить само.

Посидівши хвилю, Оксана передала Дорі привіт від брата і спімнула, що сей побуде в переїзді до Л. один день у столиці в найстаршої сестри, а звідти поїде він упрост до цілі.

Дора подякувала і передала й зі своєї сторони прощальне слово та перейшла на інше. Завтра, говорила, буде вона ще мати хатній кримінал, бо боялася несподіваного повороту дідуня, та щоб не застав її з обв'язаною шиєю. Але після того вона таки перебіжить каштанову алею.

Коли тета Оля вернулась додому, Дора пізніше спитала її, чи не слідно по ній триденної хвороби з нагоди святкування святого Николая. Та відповіла, що сього не завважила би, але стріча в дорозі з нареченим Еви зрадила їй се.

– Яка стріча? – спитала Дора.

– У столиці, де я на наш потяг ждала, а він до Л. їхав.

Там оповіла вона наборзі йому дещо з Покутівки, як про смерть бабуні Орелецької, про те, що о. Захарій сильно

підупав на здоров'ї; їмость, переобтяжена працею, жаліється, що з доньки жодної помочі на старість немає, що, опустивши родительський дім, вона обживається лише тоді, коли матеріальних средств потребує; далі, що перепала при однім важнім іспиті й з причини того не знає, чи приїде на вакації і чи зможуть тоді побратися з нареченим. Передавала Дорі, що діялось у Покутівці. Їмость нарікає на Цезаревича, що він усьому тому винен, бо дав позвіл нареченій на виїзд за границю, що з того нічого доброго не вийде, а бідний батько прагне зятя, як спасення.

– Ви се Цезаревичу оповіли, тето?

– Розуміється. Чому ж би ні? Впрочім, він і сам про се буде знати.

– А він?

– Небагато говорив, – відповіла панна Альбінська. – „Що зробите, Юліяне, коли Ева справді не приїде?“ – спиталася його. „Тоді я по своїх іспитах поїду за границю і ми там звінчаємося“. Він сказав се з такою рішучістю і так твердо, що я не мала відваги ще більше про те питати.

Пізніше доповіла ще панна Альбінська, що бабуня Орелєцька зі сльозами в очах вітала її, ба мало руки не цілувала за її приїзд в найприкріший для неї час: „Ми собі такі близькі, Ольго“, – говорила. „Одна кров“, і лише її нещасливі навички розлучили їх. Говорила також і про Еву, що діставала від неї окремі листи на адресу своєї вірної слуги, з котрих більше дізнавалася про її життя, як з листів до родичів. З усім вона не згоджалася, про що внучка писала, але у більшості дає деяким її порішенням слухність. Нехай, мовляла, вона поступає так, аби щасливою була не так, як вона, що з шалу ради гарної поверховності і маєтку вийшла заміж і, повдовівши, не найшла рівну собі пару та промарнувала своє життя. Еві записала всей свій маєток з правом постягати з усіх довжників сплати визичених в неї сум. Своім маєтком має вона сама завідувати, й ані її муж, ані хто інший з родини не сміє його задовжувати. Наречені люблять накопичувати довги на карб родичів, а ті мусять їх опісля гірко сплачувати. Цезаревич не буде ліпший, як інші, а, крім того, ніхто не може знати, чи в нім не прокинеться з часом нахил до карт, як у його діда. Досі він, правда, ніколи ні в неї, ні в Еви грошей не прохав, але що не бував цілком без них, чула принагідно від одного

з його знайомих богословів, заробляв їх пером чи преподаванням лекцій, вона в те не входила, але було відомо, що він концертів славних музиків чи театральних виставок з великими артистами не уникав і одягненим був усе порядочно. Бути може, се була вже в нім офіцерська жилка... Остаточно закінчила покійниця своє зізнання тим, що хоч не пережив жоден молодий Альбінський ні її, ні її брата, але кров їхня зосереднилася в її внучці Еві, правдивій Альбінській, хоч і не по імені. Заким перенеслася на той світ, діждалася ще й тої останньої радості, що від Еви прийшов до неї окремий лист, в якому просить вибачення за те, що не може її тепер у недугі відвідати, але в її тамошнім житті зайшли зміни, про котрі вона її у свій час повідомить, і що здорова. Бабуня по прочитанню листа поцілувала його, засунула під подушку і в двадцять чотири години пізніше віддала Богу душу...

Дора, що сиділа проти тети на стільчику біля її ніг, глянула їй в лице, що виявляло вираз поважний, майже строгий.

– Що ви думаєте, тетечко?

– Що за все є відплата, донько, що є рівновага у світі, якої ніхто не може обминути.

По Різдвяних святах заявила Дора дідові й теті Олі, що має намір виїхати на якийсь час до тети Цілли у столицю з метою вивчення бухгалтерії і просила не здержувати її від тої постанови, бо ж те знання з іншим, яке набула в інституції, придасться їй в житті. При тій заяві завідатель і панна Альбінська переглянулись неоднозначним поглядом.

– Се найкраще, що ти могла собі постановити, донько, – сказав завідатель втішно і тут же почав говорити про подорож, щоб не відкладати її, додаючи, щоб і карнавал, і розривки там уживала, від яких доволі довго відхилялася, а час треба використати, бо, мовляв, він упливає і не вертає.

Панна Альбінська сказала коротко, що нехай їде, що її постанова мудра, але нехай не забуває і про свій тутешній „рай“ і коли лише буде мати вільний час, відвідає його. І, вимовивши се, мов не своїм голосом, опустила надто спішно кімнату.

– Дідуню, – сказала молода вдовиця, – я їду в столицю до тети Цілли, щоб учитись, але карнавали і забави мені не в голові. Я шукаю того, що мені треба поважного заняття і

відомостей торговельного характеру, а більше нічого. Колись я схочу і своєю панею бути.

– Тото і є, донько, тото і є... – відповів ласкаво старий і не мішав їй більше.

Укоротці по тім від'їхала Дора до столиці, а перед вечором її від'їзду забігала на прощання до своїх приятелів.

Всі сумували за нею, але жодне не відраджувало її в її постанові.

– У вас є маєток, чому б вам не набути трохи торговельних відомостей? Колись можуть вони вам стати благословенством, – потвердила пані Рибко на прохання Дори не забувати її дорогу тету Олю, відвідувати на її Мельниківці, а до неї хоч колись раз-два обізватися. Вона верне, коли здасть з добрим успіхом свої іспити.

– А я, – сказала пані Цезаревич з-помежи обступивших поважну, трохи зблідлу зі зворушення дівочу жінку, – не обіцяю писати, але тим більше вас у серці голубити.

По обіцянці Дори відвідувати часами найстаршу її заміжню доньку Зоню в столиці розлучилися приятельки.

Безпосередньо перед своїм останнім іспитом з кінцем весни одержав Юліян від мужа своєї сестри Зарка з Покутівки телеграму з зазивом якнайскорше приїжджати, бо о. Захарій лежав тяжко хорий, його дні, а може, і години обчислені. Вдарений сею звісткою, мов громом, негайно подбав за кількадеденну відпустку у ректора і поїхав на село. Діставшись на парохію, він стрінувся перше з входом у першу кімнату із Зарком і сестрою.

– Як се так раптом сталося з отцем Захарієм? – спитав обоїх, з обличчя котрих говорив сум і тривога. Ті просили його зараз на вступі заховуватися якнайсупокійніше і в таким стані держати й захворілого, бо недужому грозить розрив серця, викликаний надмірним зворушенням через одну несподівану звістку. Коли таке ще раз сильне зворушення повториться, то катастрофа неминуча...

Юліян усміхнувся гірко. Він приготований на все, відповів, нехай говорять одверто й не мучать і його інтродукціями, бо й він не з заліза. Оскільки йому через цілу дорогу серце

віщувало, то в хоробі батька Захарія могла би бути якась зла відомість про Еву.

– Скажіть мені лише одно: чи жива вона?

– Жива, братику, – перебила його сестра і з тим притиснула свою голову до його грудей, стримуючись від вибуху плачу, що тиснувся їй до горла.

Він переглянувся з Зарком, а відтак, відсуваючи її лагідним рухом від себе, відітхнув глибоко:

– Жива... – повторив. – Се головна річ.

– Так, братику, але...

– Жива, *але зриває зі мною*, правда?

Зарко притакнув мовчки головою.

– А батько знає?

– Саме на його руки вона вислала письмо, і се вдарило його так важко.

Юліян побілів. Він хотів щось сказати, але в тій хвили відчинилися двері і з внутрішньої кімнати увійшла тихо їмость, сива, як голуб, з вихуділим обличчям, на вид спокійна. Побачивши молодого чоловіка, котрого любила, мов рідного сина, в богословським одіянні, вона розплакалася.

– Рідна дитина... – захлипала крізь сльози, – рідна, Юліяне... – і тут урвала.

– Успокойтеся, матусенько, – сказав Юліян, схиляючися над зрозпаченою жінкою та притиснувши її до себе, мов матір. – Чи можна увійти до хорого? – спитав півголосом.

– Так, – відповіла і зблизилася до присутніх Марії і Зарка.

Він зробив знак, щоб за ним не слідувати, і увійшов сам.

На постелі лежав о. Захарій з виду вдвоє постарілий, з заплученими, мов до сну, очима, без руху. Коло нього на столику пляшечки з медикаментами, хрест і свічка.

О. Захарій при шелесті відкрив очі.

Без вагання приступив Юліян до хорого і взяв його за руку. Тихим, преспокійним голосом, мов нічого не було, спитав, як почуває себе і чи відвідує його лікар.

О. Захарій притакнув очима і махнув слабо рукою.

– Небагато він мені допоможе, – відповів і указав на серце. Там лежала причина. Відтак додав шепотом, що дякує йому

за приїзд, що прибув до нього, як Господній голуб, бо вона... І тут з великим трудом, піднявшись трохи, взяв молодого чоловіка за руку і затиснув уста, мов перетяв щось, що рвалося наверх уст.

Юліян обняв його, як недавно його дружину, й успокоював, прохаючи передовсім не зворушуватися, бо, мовляв, нема такого випадку, котрого не можна би перенести.

– Життя грається з нами і бере нашу душу безпощадно на немилосердну пробу, а проти того ми немічні. Там... – додав о. Захарій і указав рукою, – коло хреста лежить письмо від неї, одинокої моєї дитини. Читай. Вона пише до родичів, а через них і до тебе, свого нареченого.

Молодий чоловік уместив хорого осторожно і сягнув за листом. О, які знайомі були йому сі коверти, сі листові папери, те характеристичне письмо! Хорий не звертав очей з Юліяна, а сей, будучи собі того свідомим, супокійно розгорнув листки і читав. Букви замигали йому перед очима, листок задрижав у руці, а серце затовклося. У листі по перших вступних словах стояло:

„...Так, я є тією, якою є, і тому сталося все те, що сталося. Коли б я була іншою, то було б се не сталося. Подаю родичам і нареченому до відома, що з Юліаном Цезаревичем не звінчаюся. Він уже не той, ким був колись. Се останнє змінилося через те, що вступив на богословіє, а сей стан мені несимпатичний. З того стану я лише одного любила, поважала і поважаю – свого батька, а більше нікого на цілیم світі. З хвилиною, коли я побачила свого нареченого в богословській одежі, він мов потонував для мене, і в моєму серці зачинилося місце для нього. Тим нехай буде все сказано. Мій побут у культурнім світі, наука, мій теперішній світогляд, ціле моє єство бунтується проти того життя, в яке поволик би він мене з собою. Я вже не „покутівська“ Ева. Та щезла, як щезла моя колишня любов до нього, що пірвала мене з початку нашого знайомства до шалу і кинула йому, мужчині, до ніг. То все се минуло, як весна і цвіт у природі. Я воскресла і дозріла для іншого життя і через те не годна існувати поза сферою вищої культури, на низинах примітивних думань і тяжкої праці. Я полюбила іншого мужчину іншої народности, котру називають українці своїм противником. Йому-то віддалася і переступила до

його нації, тим більше, що бабунин елемент у мені допоминався своїх прав, упоминався і перебивався чимраз більше за тим, а за ним і пересвідчення, що те, що лежить у крові, є життя і скорше чи пізніше вибивається наверх. З тим чоловіком одружуся, з ним піду, куди піде він, з ним буду враз працювати (він – медик), з ним буду як одна цілість, як каже Святе Письмо. Далі прошу родичів не робити з сеї квестії катастрофу, а, противно, лиш спокійно головні мотиви її поступування передумати. А йому ж, Юліянові Цезаревичеві, моему давньому нареченому, прошу подати отсю заяву до відома і подати з моєї сторони раду вибрати собі іншу дівчину і зажити, як се личить душпастирям, посеред свого народу примірним і традиціальним життям, і все прийде з часом до рівноваги. Прощення від нього за свою поведінку не прошу, а тільки лиш вмісто сього зрозуміння моєї психології, але без побільшень фантазії. Ева Захарій“.

На сліду́ючій стороні було ще дописано про те, що незабутня бабу́ня допомогла їй до звороту її другої, а то свідомої части життя, за що вона буде їй до смерти вдячна. Вона дала їй можливість здобути студії, поставила її в незалежне положення в суспільности від гидоти й понижень життя і зробила її в повнім значенні слова свобідною. За одвертість сих її признань нехай її не картають, бо се належить до її вдачі, за котру ніхто не відповідає. Часи морального і матеріального визволення настали, а давні, так звані моральні цінности уступили іншим таким, і вона з мужем поступила на той новий шлях.

О. Захарій прошептав щось до Юліяна. Але сей, хоч і поглянув на недужого, не зрозумів його. Перед його уявою мінялися картини: якісь постаті, вона, Ева, *той*, котрому вона віддалася, послідній прощальний вечір у Покутівці під вікном її кімнати, „Пан Тадеуш“ від Зигмунта *Кави*, їх колишня молода любов, хід у „золоту казку“ – і він заховав нараз своє обличчя в долоні. „Ева! Ева!“ – скричало щось у нім і стиснуло болем за серце. Вона *зрадила* його. Він через цілий час купав її у своїй любові, мов у золоті, а вона *зрадила* його з собакою-противником. „*Альбінська!*“ – зареготало щось у його нутрі, рвалося на уста, але він їх не розтулив, *лише* заскреготав зубами майже голосно і змовчав.

Так сидів, схилений, якийсь час, доки не почув дотику на своїх руках, що закривали обличчя. Тоді опам'ятався і відслонив його. Ще тримав лист межі пальцями, як його очі спинилися на недужому.

– Що кажете, отче? – спитав і дивився без зрозуміння на страдаючого хорого.

– Ева, – прошептав сей, – відкинула нас, віддалася нашим противникам. Що вдієш? – І з тими словами поторгав безсильно рукою молодого чоловіка, коли сей, не відповівши, обняв механічно хорого і держав близько свого серця, а другою підсунув подушку вище, щоб улегшити йому віддих. Сей питав далше: – Чи закінчиш богословіє, в котре загнало тебе одно твоє сумління?

Юліян притакнув головою.

– Я приготовлений і до посліднього іспиту, – сказав.

– Але перед висвяченням мусиш все-таки оженитися.

– Ні, отче.

– Ах, ти мій любий сину... Ти підеш у світ за очі, щоб тебе не здогонив сором і зневага моєї дитини, що подвійно стала зрадницею.

Коли Юліян і сим разом не відповів, хорий опустил йому безвладно голову на груди й умовк. Минуло кілька тяжких хвилин. Юліян схаменувся. Він був ще блідий, начеб послідня крапля крові зникла з його лиця. Відтак переїхав рукою крізь волосся і відітхнув глибоко. Хорий се відчув і підняв до нього очі.

– Що вдієш? Я ніколи не в спокоюся...

– Не журіться мною. *Я вступлю до війська, мені меча треба.*

– Висвятившись, Юліяне?

– *Не висвятившись.*

– Шкода тебе, твого часу і науки.

– Я своє зробив, отче, – *відповів молодець.*

Хорий притакнув головою, наче зрозумів його, і, помовчавши якийсь час, попрохав:

– Уклади мене до сну. Мені сну треба, сину. Він мені такий пожаданий, той божественний, скріпляючий сон...

О. Захарій не пережив сходу сонця, а Юліян Цезаревич покинув Покутівку.

Дора Вальде закінчує скоро курс бухгалтерії. Ще тижнів кілька треба їй ходити на науку, зложити іспит і опісля – додому! Марот сього року гарний, лагідний. Весняна погода і тепле сонце розширяють людську грудь. От-от пуп'янки деревини розвинуться, вся дрімуча природа пристроїться в прозорі зелені, і весна загляне до вікон. Тепер вона ще здержується, ще лиш мов усміхається, бо ще тут і там латочки снігу лежать по садах, за містом – по полях. Але яке то не важне проти того воздуха, що дише провесною, пестить обличчя, уста, очі й укладає почування солодкої надії в грудях, серці й шепоче кожному до вуха: все буде добре, все, бо все будиться до нового життя і руху.

Майже рік минув від часу, як Дора *приїхала* до столиці і, як сказано, скоро і поверне, бо лиш недовго забавиться ще тут. Прибувши сюди, вона відвідала найстаршу доньку пані Цезаревичевої, заміжню Зоню на прохання сеї ж, а пізніше чинила се з симпатії до неї та на її щирі просьбу заглядати до їх незначної хатини, коли їй дозволить на те час. Вона ж має і невеличке мале право вітати Дору Вальде у себе: по-перше, по спорідненню сеї з нареченою її брата Евою Захарій, а по-друге, вона так надається любити. Хоч молода жінка й усміхалася з сього посліднього мотиву, вона все-таки радо заходила до гарної і поважної Зоні, з котрою говорилося так щиро і безпечно. У склепку від фронту сидів її муж-годинникар, а в працюванні по батькові сиділа Зоня з задуманим видом і працювала окремо від мужа, схиляючи свій класичний профіль над годинниками. Особливо любила забігати Дора до пані Зоні, щоб побавитися й налюбуватися з її малим трилітнім синком, що тішився немало тетою „Вальдою“, котра не заходила, щоби не принести малому лакітків або й цікаву забавку, за що драпався малий хижун теті на коліна й цілував її доти, доки ся, сміючися збиточно, не утікала від нього. А крім того, бували ще хвили, де її тягнуло непереможно до його матері, до котрої грудей тиснулася не менше довірливо, як малий пестій, з німим проханням у серці попестити і її, що була так далеко від своєї тети Олі.

Але одного разу загнала її пані Дора Вальде в немалий переполох. Вона прибігла до неї зворушена і зі сльозами в очах.

На запит пані Зоні, що сталося, та оповіла, оглядаючися, чи не зачує її хто, що тета Цілля відкрила їй почування молодого їхнього компаньйона – купця добродія Т. – до неї, Дори, а з тим і його намір просити в дідуня Альбінського її руки, коли вона склониться до нього і привикне до думки вийти за нього. Коли Дора відказалася рішуче проти того, тета Цілля, помимо що любила її як рідну дитину, нагнівалася так поважно, що назвала її провінціальною гускою, що не знає своє щастя оцінити, а мислить себе правдивою „українкою“, що щасливі лиш по селах, побравшись з учителями, попами або ще часами, як іде добре, з суплентами, і таке проче прикре.

– Ваш батько був суплентом, пані Вальде, – сказала Зоня зі здержаним гнівом і пригорнула несподівано заплакану дівочу вдовицю до своїх грудей.

– Се на мою матір було поцілене, – відповіла, – бо вона вийшла за мого батька-українця проти волі діда й тети Цілли, тоді вже заміжньої гордої жінки, але я взагалі не хочу виходити заміж. Ніколи, пані Зоню. – При тих словах вона притиснула хустину до очей і витерла з них сльози.

Другого разу і далеко пізніше була хоч не така сама пригода-сумування, але подібна.

Панна Ольга Альбінська приїхала на двадцять чотири години відвідати Дору й оповіла про зірвання заручин Еви з Юліяном Цезаревичем, про смерть о. Захарія, *про те, що* Юліян вступив до війська по укінченню богословських студій без висвячення і злуку Еви з людиною народности її бабуні, про сумне матеріальне положення вдови Захарій, бо залежне цілком від доньки або ласки чи радше доброти дідуня, який і рішився забрати їмось Захарій до себе, поки Ева не зобов'яжеться по часі запевнити їй відповідне *утримання*.

– І так, Доро, – докінчила тета Оля свої оповістки, – Юліян Цезаревич вмісто заручитися в другім місці, висвятитися і постаратись про місце в Покутівці, що була йому так, як забезпечена у Гангів, вступив до війська і запрягся *шаблі*. Удома у них, в М., чудний настрій. Повага, мов похоронна, й зі всіх сторін амбітне мовчання.

На питання вдови, що він сам каже, відповіла тета, що мотивує все одним словом – „Альбінська“. Вдарений тим несподіваним поступуванням колишньої нареченої він, будучи якийсь час удома, перебував за домом більше, як у хаті. Коли

його мати або й сестра розважали, просив оставити його в супокою і не торкатися більше сеї справи і так собі лиш хвилями посвистував.

– Ваш брат справді став нещасливий через Альбінських, – сказала Дора принагідно до пані Зоні, коли ся о якийсь час пізніше від тети Олі повідомила Дору Вальде о розлуці брата з Евою Захарій. – Хоч вона і не безпосередньо Альбінська, але все ж з тої самої кости, як кажуть прості люди. Подалася за границю, стала, чим стала, і стоптала безпощадно й щастя другого. Що робити, пані Зоньо, щоби ваш брат успокоївся?

– Час його успокоїть і приведе до рівноваги, а праця дасть забуття, – відповіла пані Зоня поважно. – Правда, поступування Еви вдарило його глибше, чим він се показує, бо, наскільки я знаю, вона виповняла собою всі його почування. Все, що любила вона, любив або боготворив і він. Коли був у нас, ви в той час училися пильно до першого іспиту і не навідувалися до нас, а він по своїм від'їзді від матері прибув сюди, щоб заявити тут свій вступ до свого полку, і я, довідавшись про все, успокоювала його, мовлячи, що він ще молодий і його щастя ще не пропало з розлукою з Евою, то він відповів, що аналізує її психіку, щоб переконатися, який елемент був у неї сильніший в її поступуванні: чи той, по бабуні, чи той, по родичах, і з котрої сторони вона більше обтяжена. „І що з того вийде для тебе? – спитала я. – Нічого, хіба ненависть“.

– *Ненависть...* – повторила півголосом Дора, і її мирні очі опинилися здивовано на обличчі Зоні.

– Ненависть за зневагу мужеської амбіції і честі, з котрою вона у нім не числилася, бо, як казав він мені сам: „Ева не знає, який клин загнала в мою душу. Мені, приміром, здається, що я ніколи не буду в силі її з тою силою ненавидіти, як вона, *ляшка*, се заслуговує. Часами стає вона переді мною живо, – говорив він, – зі своїм чаром, і я признаю собі, що в ній було щось героїчного, широка вдача, котра не оглядалася ні на що, а йшла вперед, а в мені є, на жаль, щось, що не допускає до ненависти, хоч я рівночасно чую, що мушу її ненавидіти, бо лиш се одно чуття спасе мене від споминів про неї“. Казала йому, що в ній боролися запевне і ті два елементи, про котрі говориш, а той, що дав їй „Пана Тадеуша“, став її єству потрібніший від тебе, а з тим природно взяв і перевагу в ній елемент бабуні. „Може, так, Зоню“, – відповів він й умовк.

Дора не питала нічого, лиш її погляд опинився на устах Зоні, на котрих указалося щось болюче, і вона по хвилині сказала:

– Вражена мужеська амбіція так само, як і женська, а може, й сильніше викликує ненависть... – і тут урвала.

– Ненависть до Альбінських, пані Зоню, правда? – докінчила Дора.

Зоня поглянула майже з переляком на Дору і здвигнула, як хтось зчудований, плечима.

– Юліян все-таки душевно сильний мужчина... і се переборе, – докінчила Зоня. – До того, ми недурно загартовані батьком з дитячих літ.

І з тим вспокоїла молоду вдову, що зайшла сюди з почуттям співвиновниці в порішенні своєї кузенки, бо також як Альбінської по матері й дідові. Але на ділі вона хотіла лише здалеку в їх обоїх щасті грітися. Здалеку... і здалеку до кінця життя свого за його існування молитися.

Коли Дора Вальде побачила Юліяна Цезаревича вперше у товаристві інших двох військових, обняв її гарячий жар переляку. Чи в ню вдарило щось? Хто се був? Він, Юліян Цезаревич, чи Егон, військовий лікар? Вона витріщила на нього очі і навіть не пам'ятала, чи відповіла на його і прочих двох уклін, бо всі в одну хвилю підняли руки до шапки. Ох, а вона погнала далі з остраху, аж їй серце затовклося. Вона почула себе через хвилику наче парією і „Альбінська, Альбінська!“ – кричав у її душі розпучливо її голос. І тоді повіяв і весняний вітер зі снігом за нею так, що прибігла додому до тети Ціллі без віддиху.

Від того часу лякалася кожним разом, коли указалася десь здалека офіцерська постать, наче ступала рівно, поважно, неблаганно просто на неї.

Одного разу, се було з кінцем цвітня, ясної, хоча холодної днини, Дора, йдучи до свого інституту, зупинилася коло одного столика з жінкою, що продавала деякі перші весняні цвіти, й спитала сю за цвіткою сон-трава, яку їй жінка подала. Саме платила за цвітку, коли почула, як хтось нараз за її плечима зупинився. Оглянулася, і її обличчя поблідло. Се був Юліян

Цезаревич. Він поздоровив її і прилучився до неї. Обоє дивилися через хвилину поважно на себе. Він сильно змарнів, але в тій хвилі, здавалося, не лютився на Альбінських.

– Вам подобаються сі цвіти? – спитав спокійно, навіть мирно.

– Я їх дуже люблю, – відповіла. – Їх називають сон-трава.

– Я можу вам декілька таких постарати під час виправ і маршів за містом.

Ще хвилюк постояли, а коли вона не промовила жодного слова, він спитав, чи давно не була дома, в М., і чи довго пробуде ще тут, у столиці.

– До Великодніх свят. Незабавки зложу іспит з книговодства і зараз же виїду.

Вона тужить за горами, за тетою Олею, за супокоем і саїтністю, сказала ще. Посліднім словом вона його мов перемінила. Він поглянув на ню, й около його уст вздригнулося щось, як до усміху.

– Ви тужите за супокоем, пані, ви?

– Так, я.

– Чудно, – відповів.

– Я – донька природи. Не забудьте, що на мене ждуть ті, котрим я віддалася тілом і душею.

По його лицю перебіг жар, але він не глянув на ню.

– Хто такі?

– Мої бджоли, що за шість-сім неділь зачнуть роїтися.

Вона сказала се любо, спокійно вклонилася і пішла.

Невдовзі по тім і по своїм іспиті зайшла Дора до Зоні, щоб з нею перед від'їздом попрощатися. В сінях з камінними плитами зупинилася. Двері, в котрі мала дальше вступити, були трохи відхилені, і з-за них доходили голоси. Були се голоси Зоні та Юліяна. Перелякана, хотіла завернути. Не в час зайшла. Скільки й заходила сюди, але ніколи не стрічалася з ним. І так було добре. Та завтра від'їжджає, отже, мусить з панею Зонею бачитися, може, та перекаже що своїй матері або й передасть що...

– Не згадуй мені про ті імена, котрі хочу в собі погребати, – почула роздражнений голос Юліяна.

– Я не тому згадала їх, щоб про їх власників говорити, але хотіла тебе лише спитати: чи відпишеш сам Заркові, чи полишиш се мені?

– Що? Про що мав би я писати?

– Ти забув, брате, про довг, який ти зробив свого часу на лікування батька в курорті К. у покійного о. Захарія.

Дора стояла в сінях, мов прикована, стаючи мимоволі свідком інтимних розмов, а втікати було годі.

– Відпиши ти. Мені горить лице на спогад, що я мусів так понизитися! Ще й в положення довжника ляшки. О. Захарій, правда, казав мені тоді випозиченою сумою для батька не журитися скорше, доки не буду матеріально цілком забезпечений, і віддати її аж в таким разі, коли буду о ню властителем листа довжності завізваний. Хто знав тоді, що я стану нареченим його доньки, що вона, унаслідуючи всей маєток бабуні Орелецької, зрадить нареченого, злучиться з противником, і я стану їх довжником. Нерозважно лише від Зарка, що пише поверховно, не надаючи цілу суму довгу з процентами і термін сплати сього, а говорить загалом про довжників покійної, називаючи між тим і моє ім'я. Чи ти уявляєш собі, що в мені діється на сам спогад факту, що я довжник Альбінських?

– Не бери се так трагічно, Юліяне, – вмішався тут голос мужа Зоні. – Се є справа торговельна, передаш її в потребі адвокатові до полагодження, і кінець ділу.

– Мирослав має рацію. Я сама відпишу до Зарка, а поки що нам треба часу, – відповіла на те Зоня. – Може, маєш що *переказати для мамі*? Я сподіваюся кожної хвили Дори Вальде. Одна її товаришка з курсу сказала, що Дора здала іспит з відзначенням і їде завтра додому. Я переконана, що вона зайде до мене. Перекажеш матері, що поїдеш на Великдень додому?

– Нічого не переказую і не поїду. Вони будуть там, хоч і делікатно, мене аналізувати. Там побачу дечого, чого не треба. Ні, не поїду.

– А Дорі Вальде що переказати?

– Від мене?

– Так.

Він розсміявся:

– Альбінській, Зоню?

– Який ти чудний, чоловіче...

– Альбінській? Ні, Альбінським я не маю що переказувати, нехай мене залишать у супокою. Я їх не хочу знати, я їх... – тут перервав. Якийсь предмет впав додолу і збився, а враз із тим Зоня зойкнула.

– Флаконики з квітами, що ти вчора приніс для Дори! Сама не знаю, як я зачепила його своїм ліктем не хотючи, мов умисно, і збився. Як прикро!

– Тим ліпше.

– Але ж ти сказав, щоби його Дорі Вальде передати із квітами, які вона любить.

– Казав, часом треба і дітям радість зробити. Будьте здорові. Я прийду аж завтра рано, бо маю інспекцію.

Рівні кроки зблизилися до дверей, і ледве що Дора оглянулася, чи не могла б де сховатися, як Юліян Цезаревич вийшов. Вона стояла ще оперта плечима до стіни, і він її застав у такій позиції.

Зупинившись зачудований, окинув її строгим зором.

– Ви чули, пані Вальде? – спитав ще схвильованим голосом.

– Чула, – *відповіла* шепотом.

– Простіть, я був зворушений.

Мовчання.

– Я відказував на Альбінських.

Вона притакнула головою.

– Я зайшла сюди попрощатися і спитати, чи не перекаже що пані Зоня для своєї матері, але і більше не зайду.

– І не простите мені?

Знову мовчання.

Її ніжні уста були бліді, а очі спущені.

– Я вас образив, однак не хотів сього. Матері прошу лише переказати, що на Великдень *не* приїду, бо я обтяжений працею, полковник призначив мене своїм ад'ютантом, праця збільшилася, хіба, може, аж під осінь по авансі покажуся. До побачення.

Дора не рухалася. Але чого і він ще стояв? Не міг з місця рушитися? Радувався пораненням її душі?..

Нараз він схилився над нею.

– Я бачу, що у вас не знайдеться слова вибачення для мене.

Вона хотіла отворити уста, але боялася. В її горлі товклося хлипання.

– Пані Доро, бодай повірте, що мені се страшно прикро. Я прошу від вас одного погляду.

Не могла глянути на нього.

– Одного погляду. Ви для всіх добрі, до цвітів усміхаєтеся, про бджоли пам'ятаєте.

Вона поглянула на нього.

– Прошу о пів склянки води... – прошептала і усміхнулася, що серце роздиралося.

За мить він подав їй воду. Вона її випила і віддала з відверненим обличчям склянку. В тій хвили ввійшла Зоня до сіней, а Дора, мов силувана, повернула голову в його сторону. Він підніс склянку до своїх уст, але склянка вихопилась йому з рук і розбилася на плитах на тисячу дрібних куснів.

Тиха і мов зрівноважена вернулася Дора додому. Все прийняло і привітало її з давньою любов'ю. І, як раніше, звернулася вона з захопленням до своїх цвітів, бджіл і радо прийняла всі раз на себе покладені господарські обов'язки. Під її руками і доглядом віджив зільник, розцвіталися весняні цвіти, а надворі весна святкувала свій вступ і, благословлена погодою і сонячним сяєвом, заглядала зеленивою тканиною деревини цікаво до вікон. Дора ходила на економію, на знані місця в гори, а часом, але рідше, як досі, відвідувала і шкільний будинок на взгір'ї.

Коли мусила перший раз по повороті зі столиці те вчинити на прохання заміжньої Зоні, котра не мала поняття про сцену брата з Дорою і тоді дивувалася, чому молода жінка увійшла в кімнату зворушена і вже по кількох хвилинах віддалилася, вона все-таки прохала її відвідати матір. Пані Цезаревич прийняла її з однаковою прихильністю, впевнюючи її, що чомусь з її вступом в їх хатині наче сонечком усміхнулося, а при прощанні взяла від неї слово відвідувати її, стару, і не погорджувати ними, як... і не доповіла. Ні, ні, та тонка і щира жінка не знала, якою ненавистю Дору трактував її улюблений син і до якого ступеня була вона ним вражена. Але як мала поступати? Зрадити їй все, обвинувачувати того сина? А далі що? Він був такий амбітний. Ні. Вона не могла сього вчинити. Краще мовчати, а його особисто уникати. Коли сам не міг

того доміркувати, що вона не була з тієї лінії Альбінських, що Ева, й що була далеко від того, щоб когось з Цезаревичів понижати, то вона не кивне і пальцем, щоб той його жаль до Еви улегшити.

І з тим порішенням обіцяла тій матері не забувати її і Оксану, і як в сеї не буде час зайнятий, відвідати їх знову колись.

По Зелених святах святкувала Оксана день своїх уродин. І не так, щоб вона се сама зарядила, а вийшло се з ініціативи її матері, пані Рибко, її доньки і зятя, народного надучителя, і з нагоди приїзду Зоні зі своїм синком на сей день. Дві шкільні товаришки-вчительки, два вчителі – все товариство то зібралося по шкільній науці по п'ятій у невеликім саду, що належав теті Рибко, та пані Цезаревич, і при чаю й скромнім підвечірку гуторилося на різні новітні й старі теми.

З того гурту відділилися за якийсь час Дора Вальде, один молодий учитель-німець і зять пані Рибко, надучитель Дубовий, з проханням до Дори заспівати їм одну німецьку пісню, котру чув раз від неї, захопився її мелодією і словами й бажав принагідно вивчити її. Дора, що знала з неї дві строфи напам'ять, уволила бажання молодого чоловіка, і всі троє подалися до кімнати, де знаходилася пані Цезаревич і звідки мала Дора вже впрост додому податися. Вона присіла, не гаючися, до інструмента і перегравала кілька разів пісню. Молодий учитель, маючи добрий слух, запевнив, удоволений, що вже запам'ятає собі мелодію, подякував за гру, записав текст і, попрощавшись, віддалився назад до гуртка в саду.

Зять пані Рибко добродій Дубовий і пані Цезаревич, що була велика любителька музики, коли остали тепер самі, попросили пані Вальде проспівати їм сю пісню і словами. Вона чудова з мелодії і глибока словами.

Дора усміхнулася. Вона була нині в гарнім настрою, нікого, крім тих добрих знайомих, не було в кімнаті, вона усіла поновно до інструмента і почала пісню. Милий та ніжний її голос чарував слухачів піснею, уводячи їх у стан німого подиву.

Чи двері не були зачинені, чи се здавалося їй, що якісь півчутні кроки почулися в тишині кімнати.

Але вона не оглядадалася. Повторяла саме пісню, віддаючися їй зовсім чуттям своїм і шовковим голосом:

*Тиха, як ніч, як море без дна,
Хай буде любов твоя, хай буде любов твоя.
Гаряча, як сталь, тверда, як скала,
Хай буде любов твоя, хай буде любов твоя...*

Відспівавши, пождала хвилину, а опісля, наче попрощалася з чимось у своїм естві, встала і, зачинивши інструмент, оглянулася. Були вдоволені її слухачі? Та, о Боже, – віч-на-віч з нею станув Юліян Цезаревич. Вона майже зойкнула з остраху, а він – з усміхом на устах сказав:

– *Видно, що мені суджено лякати, пані, вас, хоч мені се немило. Як маєтеся?...* – Він не подав їй руку, лише склонився формально, підіймаючи пальці до висків, мов перед старшиною, і ждав.

Вона мовчала, склонивши голову в подяку, але зате пані Цезаревич і надучитель Дубовий запобігли її відповіді, висказуючи їй свою подяку й захоплення за спів. А пані Цезаревич, котрій, як тепер виявилось, було заборонено сином і уст під час співу пані Вальде отворити, щоб не полошити „соловейка“, привітала сина, повна радості, і спитала:

– І звідки ти взявся, мій сину, так несподівано? Зоня не заповіла нам твій приїзд, казала, ти надмірно зайнятий і не годен тепер виїжджати. А я така вдячна тобі за сю несподіванку!

По лицю сина перебігло щось ясне:

– Чого часом не зробиш, коли не бачиш місяцями і тижнями свою матір і сестер!

Мати зробила по тій заяві синові пропозицію зійти в садок до Оксани й прочих, напитися чаю і перекусити що, але він не хотів. Він був і там, привітався з усіма, поблагожелав сестрі й, довідавшись, що вона тут, у кімнаті, зайшов сюди. Радше він відітхне, сказав, бо йшов від залізниці скоро, котра не так-то вже дуже близько. Його словам можна було вірити, бо його чоло з відгорненим волоссям було вогке, хоч око сяло вдоволенням.

Дора звернулася до господині дому, щоби попрощатися, бо, як впевняла, вона вже свою часть при святі відбула і їй час додому.

Пані Цезаревич попрохала її остатися ще на свіжі малини, які їй внесли недавно, й вона хотіла її і сина до них запросити, але Дора відмовилася. Вона уклала легенький капелюх на голову й, закидуючи накидку на руку, завернулася до дверей.

– Я вас проведу, пані Вальде, – обізвався Юліян, – коли дозволите.

– Ні, дякую. Сама побіжу. Ви трудні, пане поручнику, де я хочу, *Я не хочу*, щоб хтось мною ще трудився. До побачення.

– Мамо, – сказав Юліян і звернувся до пані Цезаревич, – я беру вас і добродія Дубового за свідків, що пані Вальде, під претекстом, що я трудний, в дійсності не довіряє моїй офіцерській честі провести її. І чи я виглядаю на такого, що нападає по дорогах?

Надучитель Дубовий, чоловік веселого успособлення, розсміявся, а пані Цезаревич похитала усміхнено головою.

– Я не знаю, чи я компетентна тебе судити, – сказала пані Цезаревич, – правда, пані Вальде?

Та усміхнулася і, вклонившись усім, вийшла, а Юліян прилучився до неї.

Коли зійшли надолину і ввійшли в каштанову холодну алею, Юліян перебрав від Дори накидку і сказав:

– Я передовсім мушу вам висказати свою подяку, що ви, хоч я не маю вже претензії від часу розлуки з вашою родичкою до свояцтва з *Альбінськими*, ви не погорджуєте моєю ріднею, матір'ю і сестрами, відвідуєте їх.

Вона окинула його збоку поглядом і відповіла, що живе у пересвідченні, що його матері, певно, не відомо, як далеко сягає його ненависть до Альбінських, і через те навідується до неї, тим більше переконалася, що вона до неї щиро прив'язана і в її гарній материнській душі нема фарисейства.

– Ви маєте слухність, – відповів він. – Моя мати справді не має поняття, що в мені іноді діється і діялося, коли взяти моє становисько і будучність під розвагу, і тому іменно, я підчеркую, що я вам вдячний, що ви, не входячи в округ моєї особи, ідете виключно за голосом вашої доброти і не погорджуєте бідною вдовою годинникаря.

Мовчання.

– Пані Вальде, я вже останнім разом просив вас повірити, що мені було дуже прикро за мій занадто гострий жаль до *Альбінських*, і просив вас тоді хоч одним поглядом відповісти мені. Ви собі пригадуєте?

Вона притакнула головою.

– А тепер?

– Тепер? Я дивуюся, як може один погляд ненависної людини когось успокоїти.

Він вкусився в уста.

– Ви вражені й досі, – сказав.

– Оставмо се, пане поручнику. По-вашому я все одно *Альбінська*, і слова, хоч би найкращі, сього факту змінити не можуть.

– Ні, пані Вальде.

Знову хвиля мовчання.

– Але одно питання дозвольте ви мені поставити?

– Прошу.

– Як почуваєте себе тепер тут після вашого міського побуту?

– Дуже добре.

– Які вражіння винесли ви зі столиці?

Вона зробила малу гримасу своїми гарними устами.

– Я ж столицю знаю, була в ній і давніше, але в цілості я собі ще не здавала з того справу, впрочім, і не знаю, що ви бажали би знати. Я працювала там поважно, була деколи по гарних концертах, у театрі, бачила й міську нужду, входила...

– В товариства, – докинув він з притиском.

– Мало коли. Мене не тягнуло до таких сходин, з котрими не мала нічого спільного. Я старосвітська, коли хочете знати. Я, як вам відомо, ані філософка, ані медичка, ані... ані нічого з того, чим визначається тепер дипломована жіноча молодь. З мене зміг би бути хіба один скромний агроном. – Нараз розсміялася. – З мене виробляється гуцулка, пане поручнику, „*гуцулка Альбінська*“. Що мене обходить якась столиця! Але я все одно вдячна своєму помислові, що витягнув мене туди, – сказала, ніби поправляючи себе, і задержалася на мить у ході, звертаючися поновно до молодого офіцера, що заховувався мовчки і не звертав з неї очей. – Так, пане поручнику. Я була від смерти мого мужа аж до часу мого повороту зі столиці мов без команди. Але опісля я зібрала всі ті короткі ясні хвилини, коли я почувала себе собою, злучила їх, зв'язала їх

у вузол, і я почуваю тепер себе, я маю себе, *і я себе певна*, все одно, як звуть: Дора Вальде чи Альбінська.

Вона умовкла і зняла капелюх з голови, й коли глянула на Юліяна Цезаревича, то їх погляди стрінулися, але в ту ж саму мить розбіглися. Вона ще не була готова. Він відчув, що їй прохалося ще дещо на уста.

– Кожна людина стає тим, до чого її єство призначує. Може, ваша бувша наречена не така вже винна у своєму вчинкові, як здається, але не се хотіла я сказати, а що інше. Наприклад, від вас, як чоловічини, пливе якась струя сили, так, начеб вам усе мусіло вдатися, за що б ви й не взялися. У вашім супокою і у ваших рухах лежить безпечна сила, я вам скажу навіть ще більше, і се, може, будуть і мої послідні слова до вас. Крізь ваше єство йде якась *прасила*, може, се тільки сила українського народу. Чи то все, що ваша бувша наречена вам накоїла, *є нещастям*? Я не знала, що і чоловічини можуть так глибоко страждати.

Він усе ще мовчав. „Чи отся жінка була акторкою, чи так се говорила чиста, фарисейством не діткнена, душа?“ – подумав, а відтак відповів коротко:

– Ні.

Вона відітхнула. Те хотіла вона знати.

Нараз він сказав:

– Я прошу у вас вибачення, пані Вальде, як не погляду.

– За що, пане Цезаревичу? Я не гніваюся, але я *боюся* вас. *Непогамування* я боюся.

– Української прасили?..

Він станув і шукав відповіді в її очах, а по його устах промайнув сумний усміх.

Вона не відповіла. Каштанова алея скінчилася, деякі будинки, *а поза ними* і дах завідательського мешкання вказався.

– Тепер я вас вже освободжу від своєї особи, – сказав він і подав їй накидку.

– Дякую, – сказала і завернула в улицю додому.

Другого дня коло дев'ятої години вертався Юліян із зятем пані Рибко з вранішньої прогулки з лісу через старий міст.

Недалеко дому Альбінських зустрілись вони з Дорою. Вона була одягнена просто, без капелюха на голові, тримала на рамені зложене до білення полотно, а лівою – руку малої Гафійки, що несла бляшану коновку до поливання полотна. Вона йшла рівною непохитною ходою, наче держала на голові дзбанок, а очі мала спущені вділ, наче уважала, куди ступає. Мала Гафійка завважила скорше обох мужчин, що зближались, замітила се своїй пані. Ся підняла взір і, побачивши Юліяна, поблідла.

Врешті поздоровкались. Вчинивши се, Юліян хотів іти далше, однак надучитель Дубовий пристав і виявив своє здивування гарній жінці, що вона займається такою простою працею, котра зовсім не пристояла ні її стану, ні потребі, доказуючи, що, одною стороною, вона білить полотно, а другою – опалює обличчя і руки, доки отся не усміхнулася.

– А що ж будуть мої руки варті, коли я буду їх заставляти пестити себе і держати їх здалека від сонця для самої краси? Я їх гартую, як і себе. Хто знає, чим вони змушені будуть ще на будуче займатися?

– І ви щодня так їх гартуєте, пані? – питає надучитель.

– Ні, лише коли маю час і дні є ясні й супокійні, як сьогодні. Ви будете сміятися, коли я вам скажу, що мене іноді тягне до води. Коли я між поливом полотна сиджу і не маю якої книжки до читання з собою, я вслухуюся у шемрання води, і воно мене успокоює. – Сказавши се, вона підняла очі. Вони спинилися на обличчі Юліяна і, як не раз уже, відбігли.

– Ходімо, свояче, ми задержуємо пані Вальде, а я попрощаюся, бо й мені треба незабавки думати про поворот.

Дора Вальде подала молодому офіцерові руку. Він повів її до уст. Вона пішла рівно, мов пальма, зі своєю малою товаришкою далше і спустилася стежкою вниз на зарінок недалеко води, там розстелила, як звичайно, полотно і зникла їм з очей.

– Цікава і мила жінка – напівдитина, напівмислителька, а така поважна, – сказав по недовгім мовчанню надучитель, завернувши на дорогу, що вела до каштанової алеї.

Юліян не обзивався.

– Скажи мені, чоловіче, чого вона так тебе боїться?

Юліян прокинувся.

– Мене боїться? – насупив брови.

– Так. Просто блідне, коли лиш тебе побачить або твій голос почує. Я се завважив.

Офіцер здвигнув плечима.

– Не знаю. Я з нею рідко і мало що говорю.

– Якби я не знав, що ти чоловік-добряга, я зробив би порівняння про дрібні пташки в теплих краях, котрі дерев'яніють, відчувши близькість змія.

– О, – кликнув Юліян, розсміваючися зневажливо, – може, така пташка, потомок ляхів, відчуває у мені жестокого, а може, і невимомлимого противника-українця, і блідне й приймає оченята. Бути може! Впрочім, що я там знаю!

– Дора Вальде! Який там потомок ласький, вона українка з роду Могиленків, а й по бабуні українка, то дідо Альбінський лях. Ти не чув про патріотичну і знану родину Могиленків?

– Чув, але не можу в собі побороти почуття недовір'я, що і в ній є крапля того елемента, що і в її кузенці, бувшій моєї нареченій Захарій.

– Чув я, – говорив свояк поважно далі, – що під час її побуту у столиці хотіла її гонорна тета засватати за якогось багатого купця. Раз, що він лях по своїй матері, а по-друге, й через інші повабні причини, або, може, як я один кажу, щоб припадком не вподобала вона собі якого „гайдамаку“-українця, як її покійна мати, і перевернула цілу хату догори ногами.

Обличчя офіцера покрилося жаром.

– А вона, та „Вертерова Льотта“, як сподіваюся, не пристала на те? І чи се вже певна річ? – спитав ніби байдуже Юліян.

– Навпаки. Та українська Льотта попсувала міський план. Вона відповіла, що взагалі більше ніколи не віддасться. Але вони, та старшина, не тратять надії, що їх бажання все ще може сповнитися. Ми всі її дуже любимо. – Коли Юліян запалив собі папіроску, надучитель ще додав: – Твоя тета, а моя теща – начитана і мудра жінка, і вона не раз каже, що Дора Вальде – одна з тих жінок, що можуть і самі стояти, і є ті, що удержують сімейний лад на світі, й через те є важним і далекосяглим чинником у суспільстві й державі.

Коли Юліян відійшов до потяга з прореченням матері, що колись, як час pozwoliть, він її знову відвідає, він вибрав

дорогу до станції, що провадила трохи і лісом. Упосеред зелені на самоті він пристанув на хвилю, зняв шапку і відітхнув з повних грудей. Опісля оглянувся по гарнім старім лісі... Чи се був той ліс, про котрий зимою казала, що поїде в нього з дітьми на Николайка? Відтак виринув у нім раптом її висказ: „Я певна себе“, і що він „українська прасила“. А він: чи мав би він бути слабосильний? „Від вас пливе якась струя сили“. Чи не так вона казала? Чи має він піддаватися тому новому, що вдирається в царину його душі? Хіба не батько на смертельній постелі остерігав, щоб не вступив у противний табір? І нараз погляд шукає чогось у висоті між густим зеленим гіллям і падає опісля вниз.

Він тепер вояк, працює у військовій службі фізично й умислово, і сповняє се радо. Він, як і всі поважні військові, знає надто добре, що війни були і будуть і що він колись, хоч як і одиниця, або поборе, або впаде.

Так, він – *вояк*. „Апостол меча“. Удома ждуть на нього праці про Наполеона й мемуари великих мужів, як Мольткого і т. ін., котрі він перечитує з подивом, захватом і повагою. Йому пригадується один уступ з Мольткого, що навіки запав у його душу: „Військова повинність – се великий тягар і нагадує найтяжчі періоди давнього невільництва, але без того тягаря стали би європейські суспільности дуже скоро здобичею варварських елементів, яких у нас так багато. Моральний вплив військового режиму на народну вдачу має таке значення, що ніколи не є забагато се підкреслювати“. Крім того, він перечитує історії різних народностей, повстання держав та історію України. Його стискає жаль за серце, що він без рідного краю, що не може бути на нього гордий, як інші бувають горді за свої рідні країни. Як радо був би він учив лиш свого українського жовніра. Як радо, щоби сей знав, за що дає життя, що є ідея батьківщини, рідна мова, рідний край і „свій садок“, у котрім був би він свобідний на всю душу, на все діло...

Але передовсім сили нам треба, сили фізичної та умової.

Гострий свист локомотива пригадав йому, що він упоблизу залізничної станції і що йому треба прискорити хід. За короткий час він уже був у вагоні і визирав прощальним оком крізь вікно на гарний гірський краєвид. Около його уст уклалася, як звичайно, коли мовчав, лінія поваги і рішучости.

Час минув, і настало повне літо.

Зі столиці не наспівала жодна відомість ні до Альбінських, ні до Цезаревичів. Цвіти цвіли по зільниках, хоч би і які дрібні, виказували свою барвність; липа над камінною лавкою тети Олі проти її вікон около обширного зільника відцвітала; рійка відбулася, бджоли увихалися, неначеб не могли насититися збором золотого солодкого напою, і лиш одна королева, що відбула в синявій висоті своє подружжя, ховалася у своїм пні, призначеній комірці, доглядана і годувана робітницями якнайліпше, коли отсе зовсім несподівано наспіла із столиці вістка від Зоні до пані Цезаревич, що в найкоротшім часі приїде на кільканадцять день Юліян яко реконвалесцент по недузі легенів, яку придбав собі в службі. Вона не повідомляла нікого про те, бо сьому був брат противний. Та позаяк за місяць відбудуться маневри, і він до того часу мусить бути цілковито здоровий, отже, дістане двотижневу відпустку на виїзд у гори, щоби у тім воздуху скріпитися. Його тягнуло туди непоборимо, як писала сестра, й тому вона просить спорядити йому на той час кімнату.

Сього не треба було писати матері й сестрі два рази, бо реконвалесцент міг хоч би й зараз або і слідуючими днями прибути. У невеликій гірській місцевості перебувало вже в достатку літників, а в домі пані Цезаревич було майже все приладжено до приїзду сина. У день перед тим з'явився його денщик з невеликою багажею, і за поміччю Оксани обернулася кімната молодого військового в саму соснову зелень, з котрої дишло живичним запахом. На столі перед вигідним диваном, що був призначений на відпочинок для реконвалесцента по його проходах, стояв невеликий флакон з лісними цвітами.

У домі завідателя не було нікому відомо про хворобу молодого Цезаревича та про його приїзд в М. Оксана навідувалася рідко до Дори Вальде; тета Оля, як звичайно, потопала у господарській праці, послідніми часами навіть удвоє, бо пані Цілля заповіла свій і свого мужа приїзд на якийсь час, щоб позбутися міського пилу, до чого дала їй нагоду її повдовіла

кузинка їмость Захарій, обіцявши як ведення, так і догляд її міської господарки у часі неприсутности. Отже, як говорила тета Оля, треба було добре увихатися, щоб перед приїздом тієї вибагливої пані покінчити приготування, аби не посоромитися під жодним взглядом, тим більше, що хоч та цінила і навиділа свою кузинку Ольгу, вона все-таки крила у своїм серці нехоть до сеї, викликану ще змолоду батьком до „німки“, а тепер майже зфанатизованої української старої панни.

Тої днини, коли прибув Юліян до материнського дому, освітілося вечором одно вікно у Цезаревичів на взгір'ї. Дора, що проходила з тетою Олею в зільнику, любуючись чарівним вечором й укладаючи план, як би уприємнити теті Ціллі і вуйкові побут у них, замітила нараз освітлене вікно.

– Юліян приїхав! – кликнула радісно. – Юліян Цезаревич, – з тими словами вона мимоволі звернулася живо до сеї, але тут же умовкла.

Тета Оля глянула на неї таким переляканим поглядом, що Дора охолонула.

– Приїхав як *реконвалесцент*, бо перебував немалою хоробу. Остане тут на короткий час і від'їде. Се вся ціль його.

Дора не сказала нічого. Коли опісля ще якийсь час вони проходили по білих стежках зільника і панна Альбінська усіла врешті під крилатою липою, Дора вчинила се так само. Зразу сиділи обі мовчки. Дорині очі були звернені до освітленого вікна на взгір'ї, мов шукали там розв'язки, а очі старої приятельки підхопили се.

– Ще кілька день, – обізвалася вона, – і тета Цілля приїде. – А по хвилі додала: – За три дні четверта річниця смерті Егона. – З тими словами встала й віддалилася.

Тета Оля зітхнула. Сьогодні вона випадком зачула про приїзд того внука. Вона завважила й відчувала, куди все зверталася. Вона дрижала о ту дівочу жінку. Звідти не могло нічого доброго стрінутися. Вона се знала. Так вона її доглядала, так старалася охоронити від почувань до... ні, ні, звідти не прийде їй щастя, хоч і як здавалося. Воно мусить їй з іншої сторони прийти. Цезаревичі... то поважні, робітники загартовані, й дідо ніколи не згодився би на щось подібне. Завеликий фанатик, а може, лиш і націоналіст виробився з нього з часом, і надто завзятий у своїх негативних почуваннях до тієї родини, щоб віддав світло своєї старости в ту сторону.

А маєток свій чи дав би там, де ненавидів? Їй теж було так важко на душі і так двояко. І вона наче бачить смуток на Доринім чолі, бачить її стулені уста. Очі ніби веселі, але хвилями мов прислухуються своїй власній душі.

Завідатель Альбінський аж віджив на відомість приїзду своєї „найстаршої“, котра всі домашні, громадські, ба навіть і політичні події в їх народі ділила з ним поважно і хоробро. Скільки-то мав він з нею переговорити, а найголовніше про Дору, ту Дору, що викликувала часами своєю поведінкою у його серці жаль, що втратила свою дитячість і стала така задумана. А знову: як на неї сердитися? Де був той, хто б се міг або не простив їй екстравагантности з україноманством, або хоч би ті між тутешньою біднотою практиковані філантропійні експерименти. Але зближається час, коли треба її долю забезпечити, в безпечне ложисько звернути. Вічно ж вона не може на економії з Ольгою перебувати, пасікою, козенятами й іншими господарськими об'єктами займатися або у своїм лісі його розказам, як при зрубі деяких партій, опиратися.

Але як то все вчинити?

Через кого?

На те мусить вона, Цецилія, дати якусь раду. І Ольга мудра й практична особа, але Ольга не те, що Цілія, – не дама, не хоче розуміти, чого вимагає вищий суспільний стан, а саме на такій вищій ступені хотів би він її, Дору, ще перед своєю смертю з гідним другом поставити. Синів він не має. Його зять Вальде є добрим мужем, перворядним купцем, але Дора, може, й повинна інакше заміж вийти. Їй треба молодого чоловіка, і народности тої, від якої вона ухиляється, вона ж має нове покоління в життя ввести, і той муж її мусив би такого становиська діпняти, щоби колись став діячем і репрезентантом його. Се його тайна мрія, котру він кохає у своїй старечій душі, а Бог – великий.

Се було четвертої днини з передполуднем, як Юліян вернув з проходу в лісі.

У своїй кімнаті мав здавна улюблене місце при вікні, де любив читати або, курячи, випускати дим через відчинене

вікно. Тут лежав його далекогляд, через котрий подекуди оглядав протилежну, заліснену, тут і там кам'янистими скалами окрашену околицю, або глядіти в каштанову алею.

Сьогодні заходив він в одну з яруг, через яку гнав пінистий потік, виростала буйна дика флора, і перебував там якийсь час. Він втомився більше, як сподівався сього по своїм теперішнім стані. Другий раз буде повільніше йти. Штабовий лікар був би його за те, як сімнадцятилітнього, налаяв. „Чого так форсовно гонити? Кортить вас рецидиву дістати? Чи я вас не остерігав, що перевтома потягає?“ – з тими гадками сидів він при вікні й обтирав чоло. Недалеко нього стояла Оксана і дивилася на брата. Перебута хороба визирала ще з його очей.

Оксана отворила велике вікно і вихилилася вниз. Була неділя. Вокруги панувало ще святочне передполудне. Люди одні перебували в церквах, інші – вдома, літники радувалися погодою і шукали холоду в лісі, а другі – сонця.

– Цікава я, що поробляє Дора Вальде, – сказала Оксана нараз. – Коли я її довший час не бачу, мене збирає за нею туга. А може, прибула вже її панська тітка з чоловіком з міста, як споминала панна Альбінська, яких сподівалися... Але глянь, як від нас до Альбінських гарно видно. Я справді ніколи того не бачила так виразно, як тепер. Звичайно, більше зимою туди визираю, як котре з вікон освітлене вечером... і чи зійти-ся нам, чи ні. – І з тими словами відступила від вікна, полишаючи його вільно братові. – Може, ляжеш і передрімаєшся, ти дуже втомлено виглядаєш.

Але сей заперечив головою. Він узяв далекогляд до рук і задивився через нього куди-то. Зразу блукало його око по верхів'ї, з котрого відрізувався темно-зелений ліс гостро від синього неба, поховз по невисокій горі, на котрій знаходилося около кількох сільських хатин економії, спустився вниз і потонув у каштановій алеї. Він глядів нерухомо, не спускаючи ні на хвилю руку зі склом, а все-таки не надто довго. Чи втомилася рука реконвалесцента, чи було се щось інше, його блідаві щоки змінили краску, і він опустився, зморений, на диван.

Сестри вже не було. Вона принесла йому склянку молока й, повкладавши деякі нові часописи перед нього, сама вийшла незаметно з кімнати. За час він наново поглянув крізь скло. Здається, не помилився. Знайома постать, лиш на голові,

здавалося, держала щось-то. І знов на хвилину опустив руку, а опісля наново слідив за ким-то, що, як здавалося йому, бачив, але тої постати вже не було... Помилився! Зморений, він ліг недалеко вікна, звідки впливав свіжий воздух, і затулив очі. Він утомлений не лише хворобою, проходом, але й усім тим, що привіз з собою, що округ нього, у ній, поза ним і перед ним виростає і твориться. Із заплющеними очима він мимоволі пірнув у тишину. Тут так всюди мило, мирно, людина наче без нервів, так водно з природою. Тут, він чує, скоро поверне здоров'я і назад до того, що вибрав.

...Якась пташина влетіла несподівано через отверте вікно, перелякана причепилася обома ніжками до білих занавісок. Він не рухався. Але вона наче відчула людську присутність, оглянулася і випурхнула назад. Він лежить, свіжий воздух холодить його щоки, і знову попередній стан. У хаті стараються, щоб йому було добре, щоб його обдавала тишина, спокій і все проче, що потрібно до цілковитого виздоровлення до великих маневрів. Се була і *Альбінська*, котру бачив, як ішла, ясна, алеєю з чим-то на голові, як у класичних часах невідьниці або жрекині. Чи поступить і до них? Ні. Вона ще носить гнів у своїм серці... горда. Чого їй з чужим офіцером знайомство піддержувати? Непожаданим, убогим, жестоким – що кому з нього? Її інші обдають.

Нараз легенькі кроки ступали по східцях до ґаночку під вікнами, де пересиджували домашні ясними вечорами, або виглядала мати Цезаревич погоду. Хтось ступав, станув, і потім півголос Оксани:

– О, несподіванка, це пані Вальде! Так давно ви в нас не були! А в нас Юліян, що хорував, а тепер перебуває якийсь час реконвалесцентом. Може, чули? – Тут голос перейшов у легкий шепіт на знак, що не можна його будити.

Пані Вальде чула, та не хотіла заходити. Але що сьогодні четверта річниця смерті Егона, у неї день жертви, то вона ще вчора надвечір злагодила для деяких хорих меду, а сюди... його ось сама принесла.

Дора зняла з голови легкий кошачок з невеликою ка-
рафкою меду, окружений цвітами.

– Найкращі, які були, – сказала впівголос і відітхнула, протерши чоло рукою від легкої втоми.

– Які чудові! Ви не боялися дідуня, так немилосердно ті чудеса сплюндровувати?

– Ще б чого! Вони – моя власність. Дідуньо не має до них ніякого права, як і до мого меду.

– Я їх у братовій кімнаті поставлю. Здається, він заснув. Втомився за довгим проходом у ліс.

– І медом його годуйте. Він чудотворний. Ах, дивіться: дві бджілки аж сюди за мною прилетіли.

– Дам, дам, усього дам. Спасибіг, жрекине, але прошу, зайдіть у хату.

– Ні, не можу, мені треба скоро вдома бути.

– Я думала, що хоч на кілька слівцець заглянете.

– Ні! Не нині. Коли побачимося з вами?

– Не знаю, Доро. Може, срібними вечорами або сими днями. А найкраще – коли-будь.

– Коли-будь, Оксано, бо для мене не буде срібних вечорів. Тета Цілля писала, що з ними, може, й ще хтось приїде. Ох, Оксано, мені чогось сим разом перед тим приїздом лячно, хоч я тегу і вуйка люблю. Але ви вірите в омен, у передчуття?

Оксана всміхнулася і заперечила головою.

– Давно ще вірила, але тепер ні. І ви так робіть.

– Попробую. Мені лиш так тужно на душі... До побачення, Оксанко.

– До побачення.

Кроки зачулися, як передше, легенькі, нерівні, мов були гонені ким, і згубилися.

Коли Юліян збудився, його чоло обвіяв сильніший подув і вразив солодкий запах. Чудно, уснув, як заворожений! Це гірське повітря так його оп'янює. На столі побачив карафку, а коло неї розсипаний жмут рож різної барви. Він узяв одну до рук і дивився на неї. Від кого, подумав, як не *звідти*? Була тут, входила в хату? А може, й ні. Ся гадка заболіла його. Вона була поважна, і почуття боязні проти нього не покине її так скоро. Він всунув цвітку до грудної кишені і вийшов відшукати матір. Вони сиділи обі в невеличкім садку, де мати ладила якусь ярину. Зближаючися до них, він почув, як сестра оповідала про відвідини вдовиці, котра з причини четвертої річниці смерті свого чоловіка розіслала декому з хорих меду, а до них принесла його з рожами сама, і що се в неї *релігія*.

Четвертого вечора по тім з'явилася Дора Вальде в Оксани. Ожидані гості прибули з одним навіть більше, бо й зі своїм молодим спільником-купцем. З винятком його особи, що по вечері вийшов на прохід оглянути місцевість, лягли вони завчасу до супочинку. Дідо, як звичайно о своїй порі, оставив лиш її і панну Альбінську в їдальні. Послідня відтягнулася до кухні, щоб про дещо з кухаркою на завтрашню днину порадитися, а Дора викралася зручно, щоб не стрінутися з молодим гостем, котрого дідо прийняв ласкаво й угощував щиро.

Ідучи скорим ходом алеєю, вона трохи знервувалася. Уходила від одного, а другого боялася. І чудна се була боязнь і ненависти сього проти Альбінських, і очей його. А при тім всім... Але, може, не застане його. Вона лиш на часок забіжить. Та зле потрапила вона. Оксану не застала саму. Матір її вийшла недавно на економію, куди просила її панна Альбінська в якійсь там справі, о чім вона не знала, і на ганку застала, крім приятельки з братом, ще й двох молодих людей: одного вчителя й одного молодого лісничого, що перебував тут на практиці й любив у вільних годинах відвідувати, як казав весело, Цезаревичів. Тепер вони розмовляли з молодією вчителькою живо, а Юліян, що сидів трохи оподалік від них, спер голову на руки, не брав уділу в розмові. Він глядів в сей ясний вечір в одну сторону гір, де вони, наче розсунені, виказували в ясні вечори, як сьогодні, мов мрійну далечину й уволікали думки за собою. Він знав: туди стелилася і дорога, що випроваджувала подорожнього з сього гарного, мов замороженого, кусника землі. Він думав про давні свої заміри, про Еву, про студії, які побирав і не міг як слід використувати, спинився і над своїм теперішнім станом. А що далі? Яку працю йому вести? Тепер він вояк від голови до ніг. Він прихильний військовим відомостям і науці її. Його кар'єру на тім полі могла лиш війна витворити.

Між іншим, його знання чужих мов, яких вивчення не покидає і з котрих готов здати й іспит, буде йому не в однім помічне. О його особу йому і не розходитьсь, але його особа належить і куди-інде. Поки – до держави. На питання покійного о. Захарія по розлуці з Евою, що він тепер зробить, він відповів рішуче, що йому меча треба. І він говорив правду. Лиш одно не дає йому вдовolenня в його фаху: що він хоч

перейшов на „апостола меча“, не має можности вчити й виховувати *свого* мужа. *Самостійна Україна* – от за чим важить його душа. Яка вона буде?

Такі й подібні гадки снувалися йому в голові, зворушували серце. А між те мішалось ще й що інше. Ясна дівоча постать зі своїми полотнами на рамені, поважна, з очима, повними душевної глибини і з солодким усміхом. Тоді чув її голос послідній раз.

Ідучи на проходи, він усе брав з собою далекогляд. Так і недавно. Вийшовши вище над економією, скинув шапку і сів на пенє зрубаної смереки межи сосновим молодняком. Хоча околиця ся була йому з виду доволі знана, але з привички, як усе, він і тепер приложив скло до очей. Побачив дві жєнщини, що пнулися догори. Одна з них здавалася знайома, а друга – чи не панна Альбінська? Так. Се була вона. Се були вони *обі*. І він бачить, як та одна розкладає до половини вориння з якоїсь загороди, як спритно перескакує її і нараз знаходиться між козами, що, очевидно, лежали і при її виді, а може, й голосі, повставали. Вона бере щось із рук своєї товаришки і дає звірятам, що вмиє згрупувалися округ неї, обертається до своєї товаришки і сміється. Він не чув того сміху, але знав, що він бував такий дзвінкий. Вона пестить одно, друге, кількох, уклавши вориння по-передньому, вертають, сходячи чимраз то нижче, доки не згубилися. А він був такий радий, наче скарб украв, і не журився сим вчинком. Картину задержав у пам'яті і знав: чогось подібного бачиться на ілюстраціях, але в житті – рідко.

Коли б скорше до звичайної своєї твердої праці скріпитися, затверднути своє серце, щоб бути суворим і консеквентним не лиш у своїй службі, але й проти себе, бо інакше до чого м'якість доведе? „Жєнитися?“ – спитав нараз якийсь твердий голос у нім. Ні. Він не споневіриться своєму характерові.

На появлення молодої вдовиці згубилися думки в офіцєра, і розмова умовкла. Так було у першій хвилі. Вслід за тим наступило радісне привітання. Так довго не було пані Вальде видно! Сховалася в столиці чи на економії?

Вона заперечувала: не було як. Останніми часами вона відвідувала з дідом частіше одну вірменську родину, з котрою дідо відновив знайомство, і через те не мала змоги бувати частіше у своїх приятелів. Сказавши се, умовкла. На питан-

ня Юліяна, хто є та вірменська родина, розказав молодий практикант лісництва, що се один нотар на емеритурі на ім'я Гаджі, котрий закупив у поблиькості невеличку, але гарну посілість і ради здоров'я своєї багатой жінки спровадився з нею і трьома доньками туди. Сказавши се, оба молодці встали зі свого місця й усіли на східці перед ганком, куди подалася й Оксана, підсуваючи з любов'ю гарній жінці опорожнену лавочку, при котрій сидів недалеко Юліян.

Про родину Гаджів, обізвався Юліян, чув і він. Один з його товаришів, надпоручник К., старається саме о найстаршу доньку сього панства, говорить, що се люди чесні й добрі, а доньки, хоч не високовчені, але добре виховані й симпатичні.

– Се правда, – притакнула Дора, – а до того, й музикальні, через те ми, молоді, й найбільше зносимося з собою. Тета Оля знову хвалить собі господарів за їх економію, з господинею дому згоджуються на тій точці знаменито, між тим як діду-ньо і добродій Гаджі побивають себе у картах, шахах і політичних дискусіях, щоб, покінчивши їх, приязно чи ворожо відвідуватися наново.

Сказавши се, Дора помовчала часок, а опісля спитала Юліяна, як він себе почуває. Вона прийшла на хвильку, щоб своїми очима пересвідчитися, як пані Цезаревич і... він маютьсЯ. Вечір такий тихий, світлом наче перетканий, і тому виманив її з хати.

Він з дня на день кріпшає. Має ще вісім день перед собою і по їх упливі прощається з горами, де йому так добре було в їх лісах. Над їх потоками любив спочивати і навіть – при тім слові усміхнувся – і мріям віддаватися.

„Мріям?“ – хотіла спитати, але залишила се. Одні його очі зраджували ще потрохи перебуту хоробу.

– Мріям, пані Вальде.

Сьогоднішній вечір, що дійсно, як вона казала, мирний, якось чудно настроїв його. Він м'якне у домі матері і хвилями забуває, що вояк, а такому не пристойть м'якість.

Чи се обов'язок – бути жовнірові твердим, а не виховане в собі? Їй здається, що кождий чоловік може дисциплінувати себе. Від смерті її мужа вона цілком вийшла з кругів війська, і їх мрії і цілі її не займають, а через те і не можуть бути зрозумілі. Та будь-що-будь, мрією військових може бути так само „аванс“, як у цивільних – іспит, а з тим і посада... Тут і там є ціль одна – кусник хліба.

– Кусник хліба з ціллю, що один сидить і споживає його мирно з папіросою в устах, а другий дає життя не для особистої цілі.

Мовчання.

Нараз Дора питається:

– Скажіть, пане надпоручнику, чи ви не мали нікого близького, коли відвідували востаннє о. Захарія і дізналися о розлуці з Евою Захарій? Когось, хто вас був би стримав від виступу з теології і вступу до війська?

– Ні, пані Вальде, я рад з того. Раз воно сталося, і я мушу бути тим, ким став, чесно і гідно до кінця.

– Отже, *не жалуєте* вашого кроку?

– Ні. Мені з ним добре.

– Пане Цезаревич!

Чи вона зойкнула? Він поглянув на неї, і їх очі стрінулися. Через мить вони наче злучилися. Вона свої опустила, а він сказав:

– Ви маєте, може, на думці таке нещастя, як війна?

Вона не відповіла.

– І я її маю, пані Вальде. „Аванс“ мене так чи так захопить, але мою мрію я вам все-таки колись розкажу, коли вона вас не занудить.

– Я не зайшла на розривку, але тому, що в тих днях така самотня... Я не винна, що воно є, як є.

Сказавши се, вона глянула на годинник і схилила голову над ним.

– Він у мене станув, пане Цезаревичу, я мушу вертати. Мабуть, уже пізно, – сказала неспокійно.

– Мій іде, – відповів Юліян м'яко, глянув на годинник свій і назвав годину, відтак додав, що проведе її з Оксаною, бо йому час піти по матір на економію, їм буде одна дорога.

*„Чом так скрито син сусіда
Зрить на мене все і все...“, –*

задзвеніла нараз пісня стиха з уст молодих людей, що сиділи з Оксаною на східцях, мов загінпотизовані срібною ніччю. Заховувалися мовчки і лиш самою піснею обізвалися. Дора збігла попри всіх них східцями, мов ласичка, і попрощалася легкими словами поспішно. Але вона помилялася, коли думала, що втече так легко з отсеї невеличкої громади. Заким Юліян прип'яв шаблю, взяв кашкет, стояла вона

вже надоліни, окружена співаючими молодцями, і аж пізніше відійшли всі гуртом. Зразу разом, а потім якось само з себе зложилися дві партії. Молодці з Оксаною йшли вперед, а Юліян з Дорою за ними. Опізнення не було, успокоював Юліян Дору. Приглянувшись ще раз докладно годинникові, вони звільнили крок.

Коли він не обзивався, вона промовила, перша, дякуючи йому за деякі позичені книжки.

– Чи вони вам подобалися? – запитав.

– Так. Вони глибокі й цінні всі, особливо з фінляндських авторів, але вони викликають і тугу в серці, а що я з нею зроблю, як залишусь сама? – спитала, здержуючися в ході.

– Я вас не розумію. Як то?

– Я не знаю, як мала б я те схарактеризувати. Хоч мені вправді двадцять перший рік кінчиться, але я, гадаю, знаю багато зі світу й життя, що десь там є поза межами звідсіль, ген-ген вдалі, пане Цезаревичу. Часом мені так на душі сумовито, а я прецінь не можу нікого за те обжалувати. Правда? Тоді я уходжу до своєї пасіки й слухаю, що бджоли в безгомінних ясних вечорах роблять, а вони гудуть приглушено, півгудінням; або я задивлююся в переткану світлом далечінь, як сьогодні перед нами, он туди, пане надпоручнику, межі гори, де вони наче умисно від себе розсунулися. Бачите ту далечінь далеко-далеко? Там воно десь лежить, там воно мусить бути, *те*, що звідти приманює й упоминає до себе, якби те не з отсього світу, без обрисів, гляньте.

Обоє станули й дивилися безмовно в указану далечину. Дівоча вдова виглядала вже наче повна мрій.

– Далечина – то як будучність, пані.

– Я люблю мрії, – сказала важно і подивилася збоку до нього, що, мов з граніту витесаний, стояв коло неї і жодним словом не обзивався. – Пане надпоручнику!

Він окинув її оком, але все ще мовчазно.

„Так-так, – пішло його умом, – воно пряло, вешталось межі білими козенятами, білило над берегами вод полотна, розмовляло з потоками, бачило місячними ночами казки... і жалілося бджолам за свою тугу – чудо!”

Вона перехилилася трохи до нього і поглянула вгору до нього.

– Пане Цезаревичу, – сказала зниженим голосом, наче хотіла звирити йому тайну, – тепер, у тій хвилі, у тій тихій чудовій хвилі, пане Цезаревичу, саме тепер повинні звідкись добитися мужеські голоси хором з напівпримкненими устами й відспівати пісню.

*Die bleiche Königstochter
liegt unten tief im See,
Sie greift in die goldenen Saiten
sie singt so süß und so weh...*

– Але, здається, се недобре віддаватися занадто впливові краси. Недобре, бо вона заворожує.

– Особливо ви, коли хочете панувати над бджолами, ви не повинні піддаватись. Ви маєте обов'язки супроти свого народу.

Мов поборена, вона похилила голову, і жодне слово не перейшло вже сього вечора через її уста.

Коли цілий гурток, що її супроводжав, опинився біля задньої хвіртки, де вибігала дорога до старого моста, що кидав тепер в ясній ночі скісну тінь, а ріка внизу улискувалася, вернула Оксана по розстанню з молодими знайомими до брата й Дори.

Юліян, прощаючись з Дорою, *затримав* її руку в своїй правиці й спитав:

– Чи я вас побачу ще перед від'їздом?

Вона здвигнула плечима. Не знала.

І так мовчки розсталися.

Нечутно подалася Дора Вальде сходами веранди тети Олі й так само до своєї кімнати, коли за той час брат і сестра пішли живо на економію по свою матір.

Тети Олі не застала Дору удома. Вона справді пішла на економію, щоб побачитися з приятелькою. Дора не лягла до супочинку, бо їй не хотілося спати. Як звичайно, підійшла до відчиненого вікна, її око блукало по верхів'ях гір. По якимось часі указалося там, на горі, звідки вернула перед годиною, в однім вікні світло. Потім вона лягла в темні до супочинку. Ніхто нехай не знає, що вона не була вдома, коли

лягла, і нічия думка нехай би її не досягала. Вона заслонила обличчя долонями і зітхнула. Що вона сьогодні під час повороту говорила? Що він собі подумає? Чи не був виразний зі своїми висказами про свою будучність, хоч не повірив їй і своїх мрій, аж мороз ішов тілом – стільки тверезості? Ввесь час мовчав. І такі, мабуть, вони всі ті військові, жоден не схибне. У них дисципліна, консеквенція, витривалість, відвага віддати життя за ідею, для виконання обов'язку за честь батьківщини. Тепер вона його розуміла. Він підчинив свою судьбу консеквенції свого характеру, службі й піде рівно тією дорогою, котру собі намітив, а для тих, що обіч нього будуть бігти й благоді, ждати на одно словечко – нічого. І вона...

А ніч була така ясна, така приманчива, що, може, й не одну долю рішила своєю красою і не одному залишила або й дала споминів на все життя.

Юліянові скінчилася відпустка, і по обіді того дня мусів від'їжджати. Оксана, що вернулась саме перед тим зі школи додому, кинула роздражнено книжками і зошитами на стіл, подалася впрост до кімнати брата, де сей ще послідні дрібниці й книжки склав у саквояж; виславши свого денщика вперед до залізничної станції, а сам крутив собі кілька папіросів на дорогу.

– Юліяне, новина! – сказала дівчина і станула рівно перед братом, мов до рапорту.

Сей видивився поважно на сестру.

– Мобілізація, Оксано? – в кутиках його уст щось здригнулося збиточно.

– Е, не таке грізне, пане брате, щось менше, ближче. Але щось з війни.

– Говори, Оксанко!

– Не можеш бодай на один день свій від'їзд відложити?

– Ні, сестро.

– В жоден спосіб?

Юліян видивився, здивований, на дівчину:

– В жоден. – З тим поглянув на годинник. – Ще півгодини маю для вас, а опісля – до побачення аж по маневрах восени.

Він вложив приладжені папіроси до папіросниці і всунув її у грудну кишеню. Дівчина, що дивилася мовчки на те, нараз сказала:

– Юліяне, Дора Вальде відмовила по раз другий освідчитися молодого купця-спільника тети Ціллі та її чоловіка, того, що привезли з собою, щоб їх обоїх тут заручити. За те ображений завідатель Альбінський погрозив Дорі словом чести, *що викине її із своєї хати*, коли вона осмілиться з нами, Цезаревичами, приставати даліше, а пані тета Цілля запропонувала навіть один конвікт в столиці, куди б її можна хоч би й зараз до вдосконалення французької мови, котрої лише... лизнула, вислати, де б вона обдумала свою самостійність... У теперішніх часах, Юліяне, у теперішніх часах так деспотично з кимось обходитися!

Обличчя офіцера змінило барву, очі блиснули, але лиш на хвильку.

– А вона? – спитав.

– Чула-м лише, що дуже плакала.

По його лицю перебігло щось, мов здригнувся якийсь нерв.

– Прощу тебе, Оксано, – сказав, наче видавав розказ, – піди до неї, але сьогодні, зараз, поклонися їй від мене і проси, щоб не плакала. Я їду. Будь здорова. Де мати? – се все було сказано рішуче.

Оксана указала, заклопотана, крізь відтворені двері на невеличку веранду. Там передавала мати денщиківі щось до рук і звернулася до сіней, що провадили до кімнати сина.

– Як се я зроблю, братику? Боюся, що викличу тим ще більший гнів завідателя проти неї, бо тета Оля, чую, держиться від сього всього пасивно.

– Я се ще менше можу вчинити.

– Добре ти говорив, Юліяне, про Альбінських...

Юліян не дослухував.

– Говорив, але ти вчини, як я просив.

– Зроблю.

Від'їхав.

Гуде вітер листопадний, зриває посліднє листя, мерчить на відміну, то знову сипле крупами. Деревина стоїть сумна, вогка, ніби на поталу віддана, і знає, що так має бути.

Розпочалися полювання. Всюди находилися на се любителі. У горах і долах, по рівнинах і лісах – всюди, де б не жила й крилася хоч і незначна дичина, гонено за нею. І не було сховку. Всюди лазили за нею любителі, як сказано, в горах і долах. Наколи указала де, перелякана, голівку, перескакувала блискавкою межі, рови, всюди наставала за нею гонитва.

Завідатель Альбінський перебував від тижня у своїх приятелів-нотарів у П.; хоч і не стрілець він уже був, але коли наставала ся пора, появлялася дичина, постарана панною Альбінською на його столі, у нім щось мов будилося. Як була погода, він закидав кріс і мисливську торбу через плечі, кликав свою собаку, брав палицю і йшов. Усім вдома було відомо, що він далеко не йшов – не годен був іти, але хто мав сміливість здержувати старика, в котрім все наново прокидався давній триб і енергія до полювання? Одначе як ішов, так і вертав без здобичі, а прохід в осінній порі завсіди освіжував і скріпляв його старечий організм.

У своїй хаті він ходив по кімнатах, мов міряв їх, заходив із вдовolenням у кімнату, в котрій знаходилася на одній стіні потемніла, але артистична картина святого Юрія, котру свого часу облетіла була блискавиця зигзагом, не порушивши її мов чудом, між тим як сусідня стіна була ушкоджена. Тепер була одна з тих стін пристроєна ріжками диких кіз, повипаханими незвичайними птицями і новішою та давнішою зброєю. Тут здіймав він один цінний кріс по другім, що були укладені на розлогих рогах оленів, приглядався їм, прикладаючи їх у відповіднім віддаленні до себе, звертаючися до якого-то вікна, ніби цілив у що-то. Опісля, налюбувавшись такою маніпуляцією, на самоті укладав їх на своє місце, як їм було по черзі: кріс, стародавні пістолети і два бравнінги, які були все набиті, бо, мовляв, нікому з хлопства не можна довіряти, чи не зробить коли-небудь який напад на його хату.

У нотарів Гаджі було на сей час, хоч і ненадовго, прошено кількох мисливих, старших і молодших добродіїв, між котрими як перший був саме і завідатель. Він не перебував у сім гостиннім домі як мисливий, ні. Господиня сього дому вважала його як члена родини, бо він був їх найдавніший приятель і той, що закупив дім, приналежний колись їх предкові, вірменинові-купцеві, а вона, коли бувала у завідателя з мужем чи з дітьми, почувала себе у тій хаті так мило, наче у

близьких рідних. Се була одна причина, через яку завідатель був у їх домі шанований і радо угощуваний, а друга – що його особа впровадила в їх дім молодого і маючого купця, а іменно спільника його зятя зі столиці. Сей спільник уподобав собі так їх середульшу доньку, що його вважано за другого будучого зятя, а се діло було неабияке безкорисне і приятельське.

Зі своєю внучкою поведився завідатель від часу її відмови молодому купцеві, теті Ціллі та її мужеві холодно і строго. Відібравши від неї за такий легкодушний поступок приречення, що зірве зносини зі школою на горі, звідки походили шкідливі впливи і загрозив, що коли вона не дотримає своєї обітниці, буде вислана до столиці до конвікту на вивчення європейської, французької, мови, де буде під доглядом, мов у монастирі, бо не лиш під взглядом виходу, але й листування. Її долею він буде сам кермувати, коли їй до того власного розуму не достає. Вона не *Ева Захарій*. Се було виразно сказано.

Молода вдова стала у моменті тієї заяви біла як полотно, поглянула на діда, але не отворила уста. Вона мала дивний спосіб мовчати.

– Ну, пані Вальде? – спитав дідо, приступаючи до неї ближче і володіючи собою насилу, щоб не вибухнути голосним гнівом.

– Ви не смієте мені нічого злого зробити, дідуню, хоч би й де, – відповіла, стаючи рівно перед, як тоді, коли була ще маленькою дівчинкою і він потряс з люті її дрібним тілом також за непослух.

Лише коли вона тоді покликувалася на матір і батька, що з неба все бачать, сказала тепер лише, що „ви будете за мене колись відповідати перед моїми родичами“. З тими словами підняла руку вгору і відступила до вікна, звідки не рушалася.

– Оставте її, таточку, не зворушуйтеся, – упімнула пані Цілля стурбовано, що була присутня тій сцені, взявши батька під руку, і відтягнула до себе. – Лишіть її. Я, на жаль, по тижню мого побуту у вас переконалася, що Дора вийшла з-під моєї опіки. Ті зайві українські знайомости, ті пресвобідні заняття в саду й поза хатою, як білення полотна, герцювання з козами й на коні, роздаровування особисто меду хорим, мотлохові, за душі померших, прядіння, про що й смішно в теперішніх часах і згадувати, – се не моя школа! – При тих словах вона зітхнула. – *Коби Егон встав...*

– Коби встав! – крикнула Дора і вийшла з кімнати, затикаючи уха обома руками.

– Лиш консеквентно, татку, і не раптом, так незначно, а проте рішуче. Вона уперта, я її знаю. Егон її страшно розпещував. І передовсім, татку, інше товариство, від українців даліше. Добра книжка – то добре товариство, зла – то зле товариство. Послухайте мене.

Осінь. Під час того, як завідатель перебував у гарних гостинних людей, використовував Юліан Цезаревич свою нову кількадечну відпустку по маневрах у матері так, що перебував цілими днями із своїм далекоглядом на проходах. Коли погода на те не все сприяла, він зачитувався в наукових військових книжках, котрі всюди возив з собою. Скоро, однак, заблисло сонце, зникла мряка з верхів, він закидав плащ наопашки, затискав шапку на очі і покидав хату. Особливо мальовнича часть околиці поза економією Альбінських викликала у нім посліднього часу правдиву пристрасть. Куди б не ходив, не студіював гірську околицю невеликого, поки малознаного курорту, але дорогою попри економію він все вертав назад.

Одного листопадового передполудня, що був ясніший, бо, як здавалося, сонячне світло перебивалося насилу крізь мряки, Юліан знову вийшов з хати. Мав уже каштанову алею за собою і минав ту часть дороги, котра розділялася: одна, що вела до міста, а друга – до моста і в гори. Юліан всунув папіросу в уста, коли отсе проти нього над'їхав Олекса порожньою каретою. Побачивши, що старий фірман курить, він підняв руку, щоб станув.

– Вогню, чоловіче! – кликнув весело і простяг руку за люлькою сього.

– Прощу, – відповів сей, ввічливо здіймаючи капелюха, і подав люльку.

Один момент – і папіроска в устах молодого чоловіка загорілась.

– Куди дорога, Олексо?

– По старого пана до П., писали, щоб по них приїхати, а на їх місце завести молоду пані, хочуть, відай, відпочити з полювання.

– Ну? – сказав Юліян, не здержуючи свого військового кроку. – Не їде?

– І де там! І чути не хочуть, відколи щось між ними по-псувалося. А хто буде винен? Все Олекса, а робота вдома аж проситься, але що вони питають! А я гадаю, від чого була би прислуга? – сказав і урвав.

Офіцер, котрого знав і котрий був йому до вподоби, підніс ледве помітно руку до шапки на знак подяки, пішов своєю дорогою.

Так було перед полуднем. По обіді, як се в листопаді буває, дні мов скупляються зі своїм світлом в себе, ширіють, і ніяк не проглянеш вечірню пільму.

Оксана лежала простуджена в постелі обіч кімнати брата, мати вийшла за господарськими справами з дому, а Юліян заховувався мовчки у своїй кімнаті, понурений у гадках, і заповняв її димом із папіросок. Надворі шалів північний вихор, несучи з собою струю стужі. Чорний ворон ледве держався у воздуху і згортався все наново на вежах, копулах церков і ратуші на недовгі хвили до відпочинку, щоб опісля здійматися наново і широким крилом покружляти над містом. Юліян виходив уже двічі на веранду поглянути, чи вертається мати і як змінюється погода, і вертався нетерпеливо назад. За два дні має від'їхати і хотів ще виходити на проходи, а тут начеб заворожилося на негоду і в душі у нього було так само сіро. Двері затискалися силоміць назад при отвиранні, а старі вікна дрижали з дзеркотом, у комині гуділо, одним словом, не-добре діялося.

– Чи пізня вже година, Юліяне? – кликнула допитливим голосом сестра зі своєї кімнати до брата.

– Не так – шоста, треба тобі що?

– Так і ні, – відгукнулася, – але, будь ласка, і скажи, але раз, – і тут перервала, бо брат вже станув на порозі її кімнати, що була лише малою лампадкою з червоного скла освітлена.

– Подати тобі що?

Сестра похитала головою.

– Ні, але... – І тут попросила, щоб він поглянув у вікно, бо здавалось їй, що шиби ніби червоною загравою залиті. Чей же не від світла лампадки?

Брат вчинив, як бажала, і тут же подався взад.

– Оксано! – кликнув він як стій, – не лякайся, на горі, де економія Альбінських, горить! А я се не заздрів!

– Економія?! – кликнула дівчина.

Юліян вхопив далекогляд і задивився.

– Ще ні, – кликнув, – але сусідня полумінь вже досягає до крила заднього будинку. Ох, недобре діється!

– Досягає, Юліяне? – І нараз, мов чужими руками піднята, хора усіла рівно в постелі.

– Ой-ой, – доказував Юліян, вдивляючися в пільму, з котрої жаріла справді на горі велика полумінь, хвилюючи силою вітру на всі боки, наче велетенський флаг.

– Тета Оля, Дора!... – зойкнула Оксана розпачливо і закрила лице. – Юліяне!

– Я ж їду туди, розуміється, успокійся! – крикнув Юліян зворушено.

Двері в сінях рипнули, й саме в хвилі, коли Юліян, до виходу одягнений, уклав руку на клямку, вступила мати до хати.

– Огонь на Мельниківці, діти! – кликнула.

– Я, власне, їду туди, мамо, не іритуйтесь.

– До будинків економії вже добирається, – поясняла мати, ще тяжко дишучи від вітру, з котрим боролася, бо її сиве волосся було сильно рузбурхане. – Іди, сину, рятуй, помагай, але уважай на себе. Бідна тета Оля – стільки довголітньої праці. Господи, хорони...

– Дора, Дора, – кликала Оксана, – вона вже, певно, там!

Але Юліяна вже не було. Погнав, гонений і вітром, що хилив дерева, котив, що було без опору; він лиш бачив одно: малу горючу хатину, оскільки був уже ознакочлений на горі з оселями гірських людей, що належала родичам Гафійки і котру не було вже видно з полумені. Вона перемінилася у вихорі в лаву і була пропаща. З неї садили іскри снопами і розприскувалися на всі сторони. Але там недалечко від неї, він знав, стояли також і два не нові вже будинки панської економії, за котрими хватили вже також розшалілі язики огнянної потуги.

Він дійшов уже до старого мосту. На його першій частині з дороги стояли дві жіночі постати, й одна з них держала довгий палючий смолоскип, освітлюючи ним міст. Друга була обвита шалем, котрим, мов хоругвою, грав вітер. Обі вони говорили голосно.

– Я йду, бо мушу, – розрізняв він переляканий голос панни Альбінської. – Хто поспішить у таку негоду рятувати чуже добро? Ти вертайся!

– Я вас не лишу саму, – відповів другий так само залякано, а то голос Дори. – Я переберу від вас світло. – І справді поспішили обі вперед.

– Пані, назад! – кликнув Юліян за ними, і вслід за тим опинивсь і він коло обох. – Прошу назад, я саме до вогню йду. Кождої хвили шкода безпомічно стояти. Ви вертайтеся, мої пані, вогонь не для вас! – сказав Юліян і з тими словами задержався.

– Я з вами, пане поручнику, – кликнула тета Оля відважно, появою офіцера підбадьорена. – Я не можу опам'ятатися, як те нещастя скоїлося. Боже рятуй!

– Спішім, тето, – заохочувала Дора нервово, натягуючи свободною рукою пелерину з капузою тісніше на голову. – Спішім...

– Ти останеш, Доро. Що допоможеш такий огонь гасити? – з тими словами розсміялася тета Оля наче божевільним сміхом, і несподіваний вибух огню в страшнім вітрі, здавалося, відібрав усю її звичайну розвагу і притомність.

– Не вогонь гасити, лиш на вас уважати, більше не вдію. Спішім.

Тета Оля додала ще більше ходу.

– Не пускайте Дору, ради Бога! – кликнула благально тета Оля до Юліяна, і сама щезла в пітьмі.

Юліян вставився Дорі в дорогу, котра наче аж тепер про його присутність опам'яталася. Її очі були досі також звернені лиш в сторону пожежі, а обличчя з-під темної капузи визирало блідо.

– Вертайтеся додому, пані Вальде, – просив, тронутий її переляканим видом, Юліян. – Зі зворушення ви можете захорити.

– Альбінські витривалі. Їх і катастрофи не вбивають.

Юліян відступив від неї зчудовано.

– Я спішу, пані, – сказав зимно, – бо нещастя кличе, але за сою відповідь у теперішній хвили ви мені колись відповісте.

Вона не слухала. Розшарпувана вітром, наче віддана його крилам, гнала вперед, мов вирвана з гурту птаха, доки не

здержав її насилу молодий чоловік. Вона стала, оглянувшись поза себе і вділ, де виблискувала вода від світла вогню, вона сперлася плечима об поруччя, зворушена і виставлена проти вихору, хвилювала в неї груди сильно, а рука зі смолоскипом похилилася вниз. Вона переоцінила свої сили. Їй забракло віддиху. Через хвили дивився Юліян на неї мовчки, а відтак, відмикаючи її майже судорожно замкнену руку, що держала смолоскип, сказав:

– Щодо витривалости Альбінських, пані Вальде, то маю підстави сумніватися, а з вогнем жартувати не можна.

Ті слова його мов віддали їй віддих.

– На вогневих – ні, але на водяних. Пождіть лише одну хвилину, а відтак підете. Я вже пережила гіршу катастрофу у воді, – відповіла Дора, віддихуючи важко. – Я зроблю волю теті й не піду. Але одно знайте: така, як сьогоднішня ніч, дика, ляклива була й тоді, коли я в зливі перепливала розбішену хмароломом ріку між балками, руїнами мосту, несеними її брудними хвилями, кликала безнастанно ім'я того, з котрим що лиш злучена, нараз не бачила. Ох, – додала, – коли здійсмається вихор, настає темрява у парі з негодою, блискавками чи громами, або й нещастя людські в іншій формі, як отсе сьогодні, я не можу оставати сама і без руху, вчинку. Чомусь кожда катастрофа викликає в мені мимохіть активну силу. Чи з розпуки, чи з запалу, болю, *любови*? Я не знаю, як і не знаю, чому я тоді не утонула. Я не маю нікого, крім тети Олі, що мене безкорисно любить, дала б душу за мене. Коли я з нею йду, навіть і коли треба й в огонь – не дивуйтеся. Я даю себе *всю* – половини не знаю. Коли зле – Господь відповість, – сказавши се, вона повела по очах рукою, відітхнула, мов усунула з себе важкий тягар.

Юліян задивився на ню. Світло смолоскипа, якого держав, указало йому на мить около її уст вираз терпіння. Його стиснув жаль за серце.

– Я візьму тету Олю під свою спеціальну опіку, – проговорив, – вона і мені не байдужна; може, довідається колись, чому. А тепер я звертаюся ще раз до вас, пані Вальде, і повторю просьбу звернутися негайно додому. Я не зможу там спокійно орудувати, – він указав на вогонь, – знаючи і вас там у хаосі небезпеки. Смолоскип я оставлю вам, щоб, вертаючи, не спіткнулися на чім, – його голос зм'як.

– Я маю там ще й другу задачу, – обізвалася ще раз молоді жінка. – Я хотіла віднайти бідну Гафійку і забрати її з собою, – додала по хвилині.

Юліян зморщив чоло.

– Я її вам пішлю, – сказав коротко, – як се буде можливо у такій страшній метушні.

Заким він успів ще дальше щось договорити, указалася несподівано з темряви перед ними слуга панни Альбінської Марта, чим випровадила його з клопоту сього питання.

– Як добре, що я ще пані захопила, – заговорила, задихана спішно, з чого було видно, як скоро збігла з місця нещастя. – Панна Альбінська ще раз просять пані не йти в жоден спосіб до вогню, лиш вертати додому, бо, слава Богу, доходить поміч, а вдома, як старий пан приїде, і живої душі не буде. Я пані відведу і верну знову туди.

На питання молоді жінки, чи прибула й вогнева стража, ся відповіла, що приїхав з другої сторони надучитель Дубовий з тою, і робота розпочалася щосили, лиш коби Господь вітер відвернув.

– І я зараз там буду, – обізвався Юліян і, передаючи їй смолокип, скинув з себе скоро плащ і приступив з ним до Дори.

– Позвольте, щоб я вас плащем обтулив. Ви, мабуть, перемерзли, бо зблідли, а мені буде він при вогні зайвий. Панну Альбінську я приведу неушкоджену сам, лиш ви будьте спокійні, – і за хвилю потонув і він у пітьмі.

Більше як дві години проминуло. На ясно освітленій веранді тети Олі сиділа Дора з дідом, що вернувся з сусіднього села, і тепер обоє стежили неспокійно за взростом і опадом пожежі на протилежній горі на економії.

– Мене не було дома, тому й вогонь ще не погашений, – говорив роздражнено й нетерпеливо завідатель, що, убраний тепло, то походжував, то сідав, потрясений несподіваною пожежею.

Дора мовчала, лише щохвилі відчиняла скляні двері, ставала на перший ступінь і задивлялася в палахкотіння вогню або на відміну надслухувала, чи не почує на вулиці людські голоси. Але нічого не доносилося до її слуху, бо вітер, хоч злагіднів і через те небезпека пожежі зменшалася, все ще

настільки був сильний, що забирав у себе всі звуки. Її брови були болісно зморщені, і вона лиш десь-колись відповідала на дідові нервово кинені слова.

Круглий годинник, що висів на одній стіні веранди, здавався сьогодні виводити старого господаря дому з рівноваги. Раз, він йшов заскоро йому, гнав як божевільний, то знов зачіпав покажчик, а все не так ходив, як би повинен.

Нараз ударив електричний дзвінок від хвіртки. Дорою прокинуло.

– Хтось прийшов, Доро, відчини.

– Іду, – більше зойкнула вона, як відповіла, і відчинила, як недавно, скляні двері, стаючи на поріг веранди та визираючи напружено у нічну пітьму. – Хто там? – кликнула голосно. – Марта?

– Так, пані, прошу відчинити.

Дора збігла з ключем до хвіртки, і зараз після цього молода сільська дівчина ввійшла на веранду. У руці держала вона офіцерську шаблю з опаскою.

– Що се? – спитав завідатель зчудовано, вказуючи на принесену річ.

– Йому се в роботі при вогні заважало, і панна Альбінська мусила се якийсь час у руках держати. Тепер маю йому плащ віднести, а він за якусь годинку вернеться зі старшою панею сюди й забере собі шаблю.

На сю заяву мов життя вступило в молоду жінку, що на вид внесеної шаблі побіліла.

– Про кого бесіда, хто той „він”? – спитав завідатель.

– Пан надпоручник Цезаревич, – відповіла дівчина. – Гадала, що пан завідатель знають пана надпоручника.

Завідатель не відповів. Помірявши кроками декілька разів веранду, станув, при дверях, звідки було найліпше видно Мельниківку.

– Я вже не бачу вогню, – обізвався, вп'яливши гостро око в темну ніч.

– Він майже погашений, і лиш деякі балки дотлівають, що звідси не видно, і коло яких мала лише сторожа уставитися, казали, огонь сам себе з'їдає. Як кинулись люди рятувати, поливати, то мусили нещастя притушити, та й вітер як би змилосердився над людською працею, чимраз притихав, – доповідала Марта й, уклавши військовий плащ на рамено, задержалася хвильку, наче пригадувала дещо, щоб оповісти.

– Що за люди рятували? – спитав завідатель цікаво, наче набрав сили й випрямився.

– Вогнева сторожа, сусіди економії та інші, хто їх усіх знає, – і ще додала: – Пан надучитель зі школою, пан надпоручник, що з молодого панею здивався на мості, й наші робітники з сіножати, – сказала з притиском.

Завідатель зігнув останній додаток рапорту.

– А худоба, стоги й інше – є все? – інформувався.

– Одна частина старої стодоли і малий стіг сіна пішли. Пан надучитель Дубовий і пан надпоручник, говорили люди, рятували своєю командою найбільше, бо хоч людей було доста, але через страшний вихор вони тратили голови. Частина стодоли мусила піти, щоб не потягнула з собою прочі будинки, мені ще ноги й досі з страху дрижать. Прошу слухати. Коли, як кажу я, палюча частина стодоли вже розпадалася і звідти кудлата собака молодій пані не могла чи боялася вибігти й так скавуліла, що панна Альбінська розплакалася і збивала з жалю руки, з людей одні кликали, що пропала, а другі потішали, що собача мама ще не пропала, пан надпоручник погнав туди й витягнув її силоміць. Се він для звірини вчинив, – додала з притиском, – а що би він для людини зробив?

По тім розумуванні дівчина відійшла. Завідатель не сказав нічого, лиш поглянув збоку на внучку. Вона притиснула чоло до шиби й не рухалася з місця.

По часі вдарив дзвінок, як недавно.

– То вони! – кликнула Дора і як стояла кинулася сходами до хвіртки.

Так, се були вони, що увійшли. Тета Оля з Юліаном пішли до освітленої веранди. Побачивши тету, молода жінка повисла їй на шиї, й обі розплакалися.

– Віддаю вам, пані, що взяв під свою опіку, – сказав Юліан, приступаючи до Дори близько, й усміхнувся. – Гафійку не хотіли родичі від себе пустити, хоч самі не мають ще даху над головою, тому я її не привів.

Дора подала йому руку.

– Ольго! – кликнув завідатель згори, вийшовши аж поза поріг веранди на вид плачущої з радости чи розстроєння панни Альбінської. – Дякувати Господу за життя, ходи, донько, страта з часом надолужиться.

Вона схаменулася.

– Ходімо, пане надпоручнику, – сказала, звертаючися до сього, що станув на хвилю.

– Я лиш по шаблю, – відповів сей. – Плащ уже маю.

– Просимо нагору, пане надпоручнику, дуже просимо, – обізвався ласкаво завідатель згори.

Юліян через хвилюк завагався, але, глянувши на Дору, подався за панями. Тета Оля, напівмертва з утоми й зворушення, опустилася відразу на перше плетене крісло на веранді, а Юліян із закиненим наопашки плащем, з закритою головою, оглянувся допитливо по привіті з господарем дому по веранді.

– Ач, вона там, моя товаришка, – сказав, нараз усміхаючися, і зблизився до крісла, де лежала його шабля з опаскою. – Вертаймо, наша праця зроблена, – додав і, простягаючи праву руку, щоб нею опасатися, здержав другою легко плащ, щоб не зсунувся йому з рамена, при чім указалося, що вона була білою хустиною обв'язана.

– Ви поранені, пане поручнику, – кликнула Дора з переляком і простягнула до нього руку.

– Трохи, пані, але воно мине.

– Пан надпоручник добре поранив себе в вогню, – сказала тета Оля, поглянувши стурбовано, але рівночасно майже з материнською любов'ю на нього.

– У нашій домашній аптечці є чудотворна масть на всякі ушкодження, – сказала Дора. – Позвольте, щоб я вам зараз перев'язала руку тією мастю і бодай біль усмирила. Вогневі рани дуже болючі, – додала своєю звичайною любовою ввічливістю і зблизилася до молодого чоловіка, щоб зараз і зайнятися хорою рукою, але Юліян спротивився.

– Не хочу вас трудити, – відповів.

– Сьогодні надпоручник через наше нещастя своєю особою майже ризиковав життям, вуйку, – сказала тета Оля, – так само й надучитель Дубовий. Пані Рибко аж два рази посилала на Мельниківку розвідуватися, що з ними є. Треба було бачити власними очима, що вихор заводив. Нехай Господь і мати Христова боронять вдруге таке бачити й пережити, – сказала панна Альбінська, звертаючися вповні до завідателя, котрий у тій хвилі якось тупо задивився на молодого військового, як сей зняв на хвилюк шапку й обтер хустиною чоло.

– Молодіж усе у розгарі любить ризик, – притакнув Альбінський, – але, звісно, то не все так добре. Здоров'я чи життя треба понад усе ставити.

Около уст Юліяна поблукало щось мов усміх.

– Хто б за сим о те так побивався, коли ще й надто військовий, – сказав Юліян лаконічно і взяв шапку, щоб попрощатись.

Завідатель се завважив.

– Залишіться в нас ще, пане надпоручник, будь ласка, відпочиніть.

– Ви аж поблідли з втоми. Ви доперва завтра відчуєте наслідки напруження нервів і від командування невмілим матеріалом у пожежі й у божевільнім вихорі, – докинула тета Оля, дивлячися з подивом на Юліяна.

– Мене завтра вже тут не буде, – відповів Юліян. – Я приїхав до мами і сестри тільки на кілька днів, а побачивши їх, я від'їду. Ми дисципліновані, пане завідателю.

– А ми вам навіть ще й не подякували за вашу благородну поміч. Ні вам, ні пану директорові, – сказав увічливо і з ушануванням господар дому, встаючи зі свого місця. – Дора принесе нам найкращий трунок з пивниці, і ми вип'ємо за здоров'я наших спасителів.

Однак Юліян схилився вже до прощання.

– Я жалую, що мушу подякувати за оказану мені ласку, – відповів Юліян, кланяючись, – але мене вижидає моя мати, котра також, певно, вже непокоїться. – З тим підійшов до панни Альбінської, що приступила до нього з простягненими руками. Він притиснув її правицю до уст; завідателеві й молодій жінці вклонився поважно й опустил веранду. За ним і обома жінками, котрі вийшли до кімнати тети Олі, завідатель, без слова кивнувши головою, відійшов і собі.

Коли гість відійшов, а Альбінський вийшов з кімнати без слова, Дора кинулася теті Олі на груди:

– Тето, тето, які вони оба страшні...

– Страшні, Доро...

У три тижні пізніше по тім був цілий дім завідателя Альбінського запрошений на подвійні заручини до родини нотаря Гаджі в П. Тета Оля опиралася хоч з своїми ще потрясеними

з нещастя нервами бути присутньою при таких фамілійних функціях. Зате пані Цецилія прибула аж зі столиці, щоб для їх дорогого спільника-купця пожертвуватися, показати дорогу туалету й поблистити в крузі кількох маючих вірменських й інших гарних урядничих родин, через що й тета Оля, як їх щира і предана приятелька мусила запрошення прийняти.

З нею враз поїхала і Дора. Їй було чогось лячно сього вечора в товаристві показатися, стрінутися віч-у-віч з молодим купцем, з котрим не конче гарно обійшлася. До того ж, погода не доста ще морозна, але ще й на душі їй так якось подвійно. У святочно прибраних кімнатах господарів було небагато гостей, але все дібране товариство: мішане, військове та цивільне.

Тета Оля, що скрізь почувала себе свobodно, подалася в кімнату мужчин, де побачила між іншим знайомого вірменина-купця, постійного покупця її гарного меду й партнера при недільнім тароку. Він саме курив і вислухував уважно молодого будучого зятя господарів, котрий йому щось, правдоподібно, з купецької пригоди, запальчиво доводив.

Дора шепнула теті ще передом до уха, щоб відкрила, де він, той її колишній поклонник, найбільше перебуває, щоб з ним не стрічалася. Панна Альбінська сповнила її волю, заваживши його тут, що почував себе у сфері купців свійсько, наче вдома. Він тепер майже не заважив, як вона зближалася до них обох, і пождала на скінчення розмови. Старий панок, що знав її як сильно курящу, помітивши в неї тепер незапалену папіроску в бурштиновій цигарничці, задалегідь подав їй запалку, всміхаючись до неї добродушно, причім засвітив своїми чорними, трохи скісненько вставленими очима, як блискавками.

– Прошу, добродійко, прошу й межи нас, купців, на балачку, з нашого фаху є дещо й для пань цікаве і поучаюче. – Але тета Оля подякувала: вона за вуйком оглядалася. – Він десь з господарем в іншій кімнаті, а може, з кимось політикує. – Вона відвернулася, як стояла, і пішла.

У проході до сусідньої кімнати нараз опинився перед нею Юліян Цезаревич, гарний, елегантний. Привіталися.

– Несподіванка, пане Цезаревичу, – сказала мило, а й наче з якимсь страхом.

– Мій товариш К., – і тут кивнув дискретно головою поза плечі, – заручується нині, і я, як впевняв він мене, не смів

відмовити йому, як його найліпший приятель, мусів на такий важний для нього день приїхати. А... чи пані Вальде також тут?

– Так, Дора є.

Він за нею роззирався, закинув, підсуваючи брови вгору, мов чудувався.

– Вона сидить, певно, у малім салоніку панян. Там таких вже добрий гурток зібрався.

І справді, Дора знаходилася там.

Вона сиділа на однім фотелі, відсунена взад, і переглядала якийсь альбом. Нараз підняла голову. Коли се вчинила, впали її очі впрост на Юліяна. Він стояв обступлений, як милий і добрий знайомий, кількома молодими мужчинами і паннами, розмовляв майже весело, кидаючи кожному по слові, особливо з гарною наймолодшою, бо шістнадцятилітньою донькою господарів, котра, як дитина, сміялася й одверто радувалася, що він все-таки прибув, хоча її будучий шурин надпоручник К. побоювався, що він, Цезаревич, готов йому в останні хвили споневіритися через свою нехіть до більших товариств.

Дора злякалася. Вона відчула, що він кожної хвили опиниться коло неї. І дійсно, молодий чоловік наче умисно упорався вперед з молодим гуртком кількох панян і двох-трьох молоденьких військових і цивільних, перейшов до Дори. Привітавшись, він усів тут коло неї. Біла, як голуб, у легкій блакитній сукні зі станичком оксамиту барви блавату, з котрого спадали прозорі рукави крою широкого, а здолу вгору зібрані й зіп'яті на рамені аграфками, так що біла рука з-поміж ясних прозорих рукавів виднілася, а так само і шийка, що була оздоблена одним шнурочком білих перлин на шиї, з високою зачіскою виглядала дуже гарно. Сьогодні її очі від внутрішнього зворушення аж потемніли. Була чомусь з пантелику збита. Він говорив спокійно про послідні події у них на економії, що йому було мило стрінути тут на вступі тету Олю, відтак ще про деякі свої службові обов'язки, про виступ одного славного молодого скрипаля і про те, що, слухаючи його, згадував її і жалувал, що саме вона не могла його почути, а вона слухала. Нараз сказала, вказуючи на його чорною вузьенькою опаскою перев'язану руку, чи вона не загоєна ще, та що вона його просила тоді в них на веранді прийняти її поміч, а він відказав. З тим вона поглянула на нього докірливо, а тепер...

– Дрібниця, лиш незначний значок остався, – відповів він із розсміяним поглядом і з тими словами узяв незаметно її руку, схилився трохи й поцілував її.

– Не жалуйте мене, пані. Ніжність із вашої сторони не для мене.

Вона відтягнула руку.

Покинули сю тему.

Чи вона радо їхала сюди?

Не дуже. До того, і погода неприязна. Не любить сухого і морозного грудня. До того спостерегла по собі, що відвикла від більших чи там голосніших товариств, буває в них не-смілива і полохлива. *Давніше* у неї такого не бувало. Правда, вони всюди *враз* ходили. Він слухав, аж лікоть підпер на коліна, сперши на нього голову, щоби жодного погляду з її очей не втратити, слово з уст не згубити, або, може, аби і її від прочих ослонити.

– Як справдішня серна, – сказав. – Не дивота. Двом панам не можна служити. Зате у лісах вдома, між сільськими дітьми, між бджолами, кіньми й іншими домашніми звірятами, а в місячних ночах підслухує природу і розбирає загадочність далечини, – і з тим він, усміхнувшись, урвав. Вона зчудовано і поважно прислухувалася йому. – Деякі люди знаються на легенді в завідательському заборі. Але скажіть одно, пані, – й додав нараз живіше і відгорнув волосся з чола.

– Питайте, – попросила й поглянула йому довірливо в обличчя.

– Скажіть, пані, чи вам ніколи не приходило на думку, що нараз хтось може перед нами з'явитися, як у казці, злегковажити або у своїй самолюбности анектувати всей той світ, яким живемо, і сказати: відтепер покинеш се все і пічнеш інше життя.

Її уста побіліли.

– Пане надпоручнику, таких питань мені не можна ставити.

– Я вразив вас, пані Вальде?

– Се ні, але я на питання поважних людей відповідаю та-кож лише поважно.

– Чи я поводився коли з вами неповажно?

– Ні. І я ніколи не бувала такою.

– Коли так, то я вам скажу, що я се зовсім поважно питаю. Розуміється, все се могло би тільки від вас залежати, – відповів він трохи зниженим і м'яким голосом.

У салонику говорили й бавилися присутні зовсім свobodно. Світло лялося, зазірало в кождий куток згори і всюди панував найкращий настрій.

– Що вам з того прийде, пане Цезаревичу?

– Може, і прийде. Ви не любите міста?

– Колись любила.

– А тепер прошу дати мені відповідь на моє питання.

– Чи ви бажаєте її зараз?

Він поглянув на ню. У її голосі крилося бажання за противним. А очі зраджували ляк.

– Чи ви волієте її *іншим* разом? – спитав несміливо.

Вона відповіла ледве чутно „так“ і *встала*. Він теж устав і вийшов із салону.

Вона стояла тут ще через хвилю, мов молоденька княгиня, і мовчала. Її очі блукали по присутніх мужчинах і панях, але їй чогось не доставало між ними. Вона переступила поріг салону, одна з доньок господарів взяла її під руку, й обі перейшли через великий салон, що був призначений для танців, й удалися в інші кімнати, де Дора стрінулася з тетою Ціллею, дідунем й іншими гістьми. Вона ввадувалася, побачивши тету Ціллю, хоч знала, що й вона буде тут присутня. По привіті тета Цілля змірила молоду жінку гострим оком від голови до стiп. Дора завважила се і мов відгадала її думки.

– Недобре, теточко? – спитала спокійно.

– Добре, дитино, може, трохи запважно, але що ж? Ти *вдова*.

Дора усіла без слова коло тети. Її стиснув жаль за серце. „Ти вдова“. Навіщо їй про се казати? Чи вона коли забувала, що Егона не було, що бродила без нього, як сирота? Вона знала, що інші, крім, може, лиш одного його батька, його давно забули, і лиш ще в одній її душі задержався його образ, але слово „вдова“ таке чорне, сумне, тому... Ох, нехай її ще не кладуть в домовину, їй так лячно від неї. Ні, ні, її ще щось здержує від неї.

У відповідний час і коли вже господар дому враз із жінкою оповістив гостям, крeвним і добрим приятелям, що сьогодні обходиться родинне свято, бо подвійні заручини обох старших доньок, як одної з добродієм надпоручником К., а другої – з індустрійцем-купцем М. С., розпочався танець. Усе, що не хотіло пересиджувати довше при суто заставлених столах,

слухати або й виголошувати тости в честь заручених, подавалося або до інших кімнат, або до декорованої зали: курили, брались до гри в карти або шахів. Тета Оля, що ради курення або щезала від часу до часу, або мов із землі виринала з кімнат, зайшла тепер з купцем-вірменином у дискусію про бджоловодство, розкладаючи йому на його питання, скільки яка пасіка відкидає грошових процентів за мед, віск і воскобійні, й побачила нараз через отверті протилежні двері при шахах Юліяна Цезаревича і свого вуйка. Вона здивувалася і замовкла у бесіді. Який грач у шахах був онук капітана Юліяна Цезаревича? Чи такий, як його дід, що скільки б і не грав з нею, все її побивав і перепрошав по-кавалерськи, а вона з сорому не могла і в очі йому поглянути. Чи дорівнював його внук вуйкові, що був знаний ще здавна, як славний грач, не лиш у шахах, але... тут увалася її думка.

Вона встала, вклонилася з чемною усмішкою своєму знайомому і пішла до пані Ціллі й Дори, окинувши в переході обох грачів у шахи, й задержалася на мить. На обличчі Юліяна було видно упорчиве думання, а на щоках завідателя Альбінського горіли (чи від вина?) дві плями. Альбінський, побачивши братаницю нараз недалеко коло себе, наче на лихім учинку спійманий, сказав оправдуючим тоном:

– Як *бачиш*, граємо в шахи, Ольго. Мене цікавить, як грає теперішня молодіж. Мені зарекомендовано пана надпоручника Цезаревича як доброго шахіста, і ми пізнаємо себе. Колись я був несогіршим грачем, – він усміхнувся, між тим як молодий мужчина проти нього повів мовчки студену папіроску до уст, не піднявши й погляду до панни Альбінської.

Вона пішла. Колись він був несогіршим грачем. Значить, тепер ситуація на шахівниці не конче була безпечна.

Пані Цецилія wraz із Дорою удалися за приміром других пань і панян до уквітчаної зали й проходилися тут. Коли прилучилася до них і тета Оля, вони усіли. Домашні панни-наречені, що любили Дору, спинилися одна по другій при ній, за ними вчинили се й інші, за тим і кілька мужчин, межи котрими знаходився і товариш Юліяна Цезаревича, наречений надпоручник К., і молодий якийсь поручник, свояк доматорів, так що Дора була на кілька хвиль замкнена і не бачила, як на пальцях увійшла групка циганських музикантів і зайняла в противнім куті зали місце.

Дора відповіла на всі питання, давала пояснення і стала на тім, що саме недавно взяла від неї її тета пані Вальде слово, що сього року буде святкувати латинське Різдво Христове з дідунем у неї в столиці, а грецьке – вдома. Вона, казала, звикла змалку святкувати гарне свято миру вдома, хоч, як розуміється саме собою, багато змінилося від того часу. Нараз зовсім несподівано для неї заграла музика вступу до вальсу. Кружок округ неї розступився, і роздробило молодь, а ще деякі інші мужчини з паннами під рукою поз'являлися з інших кімнат, прикликані чарівними звуками, і вмить розпочався танець.

Дора почувала себе ніяково, бо вже давно не знаходилася в подібній ситуації, не перебувала в посередині веселої, пориваючої музики, що була в молоді серця і наче манила: „Ходи, віддайся нашим звукам, забудь, що тебе болить і *гнобить*. Молодість така недовга“. Вона відчувала, що кожної хвили може приступити котрийсь з дансерів і попросить до танців. Але вона не буде гуляти, не може. Втекти їй із зали? Вона *вдова*. Дарма, що від смерти Егона минуло так багато часу, але вона все його. Вона повела поглядом за тетою Олею, хотіла поділитися з нею своїми почуваннями, але її вже не було. Тета Цілля була тут, але вона стала їй від хвили, як їй заборонила ходити туди, чужою. Вона боялася її. Коби хоч *він* де показався. Їй здається, що він не гуляючий. Вони сядуть де в незамітний куток і будуть розмовляти. Коли він говорить, вона так вслухується в його орган, що забуває про все. Але і його немає. Від'їхав уже, може? А то так багато пар найшлося і гуляють з таким захватом. Вона вийде. Доходила вже до протилежних дверей, але тут стала. На порозі проти неї вийшов він. Високий, гарний, з промінними очима.

– Я з зали, пане Цезаревичу, – промовила придушеним голосом.

– А я до зали, – відповів він і усміхнувся.

– Я не буду гуляти і саме втікаю.

– А я хочу гуляти і бачу, що я у сам час прийшов, щоб урятувати свою пайку. Прошу вас, пані Вальде, на одного вальса.

Вона похитала головою. *Вона не гуляє, навіть не уміє, мабуть, забула, а по-друге, вона оглянулася в ту сторону, де оставила пані Ціллю, чи повинна се? Їй сказано, що вона*

вдова і її сумління на те обзивається. Сказано ще, що він її так безгранично любив і вона не повинна свого мужа забувати.

Що вона сказала? Юліян *поблід*, а в серці відчув *як би холодний* ніж.

Ні? Не повинна! Не сміє?

– Смієте, пані Вальде, а те, що ви вдова, – се ж правда. Але чи ви хочете, щоб вас посадили на стос дров і підпалили його? Ми ж не індійці чи щось подібного їм, – сказав се зі спалахнувшими очима і подав їй *рам'я*. – Будьте ласкаві, пані.

Вона не обзивалася більше жодним словом, а вчинила, як просив. Він запровадив її на місце коло пані Ціллі і, звертаючись до сеї, що видивилася зчудовано на нього, представився їй, а вчинивши се, відвернувся й усів коло Дори. Був ще зворушений, але лице його було вже спокійне і поважне.

– Я спізнився трохи, – сказав, схиляючись над нею, – інакше був би вже давно тут. – При сих словах відгорнув волосся з чола, як по втомі.

Чому?

Він грав з її дідом, завідателем Альбінським, у шахи. Його товариш, надпоручник К., зробив собі жарт і назвав його перед ним найліпшим шахістом з їх полку і тому він мусив старатися здобути собі хоч почасти ту пересадну похвалу.

– І хто поліг? – спитала молода жінка.

Він скривив зневажливо уста.

– Ваш дідо грав розсіяно. Він приглядався багато моїй фізіономії. Йому привиджувалися примари подібности кого-то з давніх літ, а може, й що інше. По часі він встав і заявив, що колись зіграємо свіжу партію, і з тим ми розійшлися. Я думав про вас, боявся, що втрачу свій перший вальс, але він ще буде мій, правда? Сьогодні такий гарний вечір, люди такі вдоволені, я вирвався з-посеред праці, щоб тільки приїхати сюди. Прошу, пані, – він встав і подав їй, як недавно, *рам'я*.

– Не знаю, чи вдам... забула...

– Хто посідає музикальний слух, як ви, не може ніколи злегуляти.

Вона усміхнулася.

– Попробуємо? Я ж княгиню бджіл веду.

І вже під чудові звуки вальсу, що чарували, упоювали душу, він її вів. Вона не знала, чи була коли така пора, коли

вона не гуляла? Чи була коли така хвилина, що вона не вміла гуляти? Вони плили – музика їх несла. Щось упоювало їх, аж він не станув, не провів її звільна до місця, яке здавалося йому найвідповідніше для молодой княгині бджіл, а сам віддалився.

Він лиш що доходив до дверей зали, щоб увійти між інші зібрані тут мужчини на папіросу, коли нараз мов на внутрішній приказ оглянувся ще раз за молодую жінкою. Саме у тій хвилі приступив до неї молоденький поручник, свояк доматорів, і усів коло неї. Він зморщив брови, але стрінувся з товаришем, надпоручником К.

– Що той жовтодзьоб розсівся коло Вальдової? – сказав сьому нетерпливо і кивнув у сторону, де сиділа Дора з поручником.

Сей поглянув на вказаних, відтак на Юліяна. Побачивши сього з насупленими бровами. Він розсміявся.

– Ти ревнивий, Цезаревичу?

– Як коли, – відповів сей твердо і, сказавши се, він подався углиб кімнати.

Товариш надпоручник зложив уста мов до свисту і вдарив себе раптом по чолі: а он куди дорога в ліс... ну-ну...

За недовгий час Юліян опинився знову коло Дори. Молодий її сусід, побачивши його здалека, встав і попрощався.

Почали ангажуватися і вставлятися до кадрилі. Юліян не рушався більше з боку Дори. Вони говорили, її рука спочивала в забутті так довірочно на його рамені, начеб се спокон віку мало так бути.

І знову гуляли разом. І знову вів він її уміло, оминаючи помилки у кадрильових фігурах. Вони звертали своїми гарними постатями і також поверховністю увагу й викликували подив: „Яка гарна пара!”

Господиня дому, що присіла на часок коло завідателя Альбінського, пані Ціллі, тети Олі і якогось панка, завважила до нього:

– Гляньте, добродію завідателю, гляньте, яка гарна пара – ваша внучка і надпоручник Цезаревич. Що б ви на те, наколи б так... – і розважна жінка моргнула до доброго приятеля многозначущо. Він зрозумів її. Його обличчя набрало виразу холодної опозиції, його рамена підсунулися догори, і він похитав головою:

– Ви знаєте, шановна добродійко, що я мою Дору – мій єдиний скарб – не можу ще й вдруге віддати за військового. Доволі одноразової трагедії. Крім того, я все стою на становищу: *наші* доньки – для *наших* синів. Вона – полька, він – українець, се не могло би бути добре. Та й родина, з якої він походить, хоч не согірша, не підходить під мій смак. Дора мала б забагато тих його сестер, матір і хто знає ще кого там, а се потягає звичайно дисгармонію з собою.

– Мій будучий зять К. дуже собі його хвалить. Каже, крім деяких його чудацьких поглядів, поважний, характерний і не без будучности. А впрочім, я з вами згоджуюся. Коли бажаєте для своєї одинокої внучки зятя, то для чого не з лона свого народу?

Тета Оля закашляла легко, а пані Цілля, сидячи разом з ними, не спускала лорнетки з-перед очей, стежачи за Цезаревичем. Вона його майже через цілий час обсервувала. Він був гладкий, той Цезаревич. Він зраджує або військове походження, або таке виховання. Лиш на мужа для Дори вона б такого не бажала. Він робить вражіння надто рішучого або певного себе. А се недобре. У військовій службі така прикмета визначаюча, а дома у чотирьох стінах і супроти жінки – варвар, ну, й а ще надто українець чи щось подібного.

– А ще до того, може, і з довгами, – додав за плечима завідателя бородатий, знайомий господарів.

– Се було б ще найменше, – відповіла пані Гаджі, – у військових кари гідне, з огляду на їх невелику гажу, часом і зрозуміле, коли б лише не довги через карти. Я лиш такі довги за катастрофічні вважаю. Та хорони мене, Боже, *його* про щось подібного підозрювати, й офіцерське екіпування вимагає не малої суми...

– Я думаю, що хто скромно живе, не мусить довги мати. І я був колись при війську. – Тета Оля поглянула збоку на бесідника. Се був знаний добродій, котрий об'їжджав деяких вірменських і ляцьких дідичів, грав із ними в карти (зі своєї сторони обережно) й упоював їх своїми музикальними композиціями: раз – огнистими маршами, другий раз – українськими піснями, а в потребі посередничував для ліпших панків або й офіцерів грошові позички, за що побирав дискретно заслужений процент. Теті Олі він був добре знаний, бо не раз відвідував її вуйка, але не тішився її симпатією. Тепер він її зі своїми замітками дотикав.

– Коли Цезаревич має довги, – говорив він шепотом далі, – то се можуть хіба лише довги через гру в карти бути. Його ж дідो й пішов через карти у гріб. А він може бути наслідно обтяжений – хто там що знає!

Тета Оля піднялася зі свого місця.

– Він на такого не виглядає, – обізвалася пані Цілля, котрій стало нараз жаль молодого гарного офіцера, – а зрештою, що він нас обходить, чи він наша рідня? От офіцер, як кождий інший.

Завідатель поглянув свій на годинник і, звертаючися до тети Олі, сказав:

– Час додому, Ольго.

Пані Гаджі запротестувала і попросила, щоб ще остали й Дорі забаву не переривали.

– Молодіж – се щось таке гарне, – казала, – і до щастя, хоч би й до найменшого, склонна! Даваймо їм сього ми, старші, доки вони здібні його відчувати: невинного щастя в танці, в любій розмові, будьмо взглядні проти неї. І пані Дора, і всі прочі так гарно веселяться. Гляньте, пане завідателю, як щиро вона з чогось сміється, видно, її партнер уміє дам у добрий настрій уводити.

Але завідатель настоював на своєму. Дора, як на перший раз по довгім часі, сьогодні багато гуляла. Він сам піде і зробить надпоручника уважним, що їй треба прохолодитися, бо треба додому вертати.

– А ти, Ольго, зроби дискретно початок; ніхто не потребує знати, що ти з Дорою від’їжджаєш.

Панні Альбінській, що була чудно зворушена, не треба було се два рази казати. Вона опустила незаметно залу, а завідатель, замішавшись межи гості, опинився перед Дорою і Юліаном, що саме перед хвилию усіли, і він їй оповідав, що одержав з Америки від одного давнього протектора-німця письмо, яке зазивало його виступити з війська і прийняти там в одній фабриці дуже добре й поплатне місце.

І він його прийняв би, пішов до Америки? – спитала Дора. А мати, а сестри, а другі знайомі? Він вчинив би се?

На се нелегко дати відповідь. Мати ледве чи перенесла б се. Вона похитливого здоров’я і не дожила б його майбутнього повороту... Впрочім, він ще сам не знає. Се сталось би лиш в однім випадку, але сей крок не виключений.

Вона поглянула на нього. Не міг їй назвати „той випадок”?

Але він не міг відповісти.

Завідатель виринув за їх плечима і за мить станув перед ними.

– Доро, зозулько, тобі час додому.

Вона видивилася стривожено на нього. Вже? Не можна одробину пізніше?

Завідатель підсунув брови вгору. Се вона просила? Впевняла його свого часу, що ніколи не буде більше у своїм житті гуляти.

– Ні, донько. Тета Оля вже в гардеробі. Чей же не схочеш, щоб вона у шубі на тебе ждала. А я, як було умовлено, остаюсь тут. Не їжджу ночами.

Юліян поглянув на свій годинник. За годину відходить потяг до столиці – сказав. Склоняючись перед старим добродієм, що дивився на нього непевним поглядом, він подав Дорі рам'я і попровадив її до гардероби. Тети Олі там уже не було, але зате кілька інших гостей. Відшукавши з поміччю служачого її речі, він попросив її усісти. Коли се вчинила, він схилився і, приклякнувши на одно коліно, взув її у сніговики. Вона несподівано тупнула ногою.

Він підвів голову. Чи він зле одягнув її, чи не бажала собі сього?

– Дідо! – вирвалось їй з острахом упівголос з уст.

Але Юліян не оглянувся за дідом. Він перевів своє діло до кінця. Перебрав ще від служачого шубу і шапку, подержав і се доти сам, доки вона у них одяглася. Виконав се все з такою повагою і природною старанністю, що всі довкола гляділи на те як на щось, що само собою розумілося. Ніхто не чудувався. Пані Дора Вальде займала від часу смерти свого мужа в товаристві якесь наче виїмкове становисько, і тому її поступування не підлягало жодній критиці; лиш дідо Альбінський стояв з довгонатягнуеною шиєю на порозі і приглядався всьому з неприхильним оком.

– Панна Альбінська сиділа вже на санях, – повідомив служачий, котрого вислала Дора відшукати її. Юліян вернув на хвилю назад у кімнати і, вже вбравшись, вийшов, відтак випровадив Дору до саней.

Надворі падав сніг і віяв гострий вітер.

– Ви також уже від'їжджаєте, пане надпоручнику? – кликнула тета Оля, роблячи Дорі місце коло себе.

– А ви гадали без мене вертатись, тето Олю? – відповів він, усміхаючись, поміг Дорі вигідно сісти й, обтикавши її опісля теплою бараницею, сів сам коло фірмана і, так разом умостившись, погнали в темну ніч.

Через довший час їхали мовчки. Сніг падав, а вітер дув молодому чоловікові в обличчя. Коли доїхали до місця, де дорога роздвоювалася й одна з них указувала керунок до залізничного двірця, фірман зупинився і Юліян зіскочив із саней. Він попрощався з панною Альбінською, а опісля приступив до Дори.

– Ви до двірця хочете? – спитала здивована Дора, не знаючи, що ще сеї ночі мусив вертатись.

– Так, служба. – І, обтулюючи її ще раз бараницею, попрощався з панною Альбінською і ледве чутно, наче лише для себе, просвистав мелодію німецької пісні: „Still wie die Nacht, tief wie das Meer, soll deine Liebe sein”¹.

– До побачення! – сказав уголос і не допустив, щоб руку з муфа видобула. Потім підніс комір плаща вгору, затиснув шапку глибше на чоло і щез у сніжній ночі.

Дора схилилася й заховала обличчя в муф.

„До побачення“, – сказав їй. Коли, що? Змовчав. А однак...

Коли прибули додому й Дора лягла до супочинку, прикликала панну Альбінську до себе.

– Закурить коло мене, тетечко. – Тета закурила, й про дещо забалакала. – Поцілуйте мене, тетечко... Давно се не чинили.

Тета Оля усміхнулася і зробила її волю.

„Тиха, як ніч, як море глибока, хай буде любов твоя, хай буде любов твоя“, – заколихала сама себе до сну пані Дора Вальде.

Настало Різдво.

На латинські свята їздила Дора з дідом у столицю, а на грецьке була вдома.

Тета Оля влаштувала їй окремий Святий вечір, котрий відсвяткувався, як щороку, на економії. Тут же наступило роздавання деяким убогим дітям потрібних речей і різдвяного

¹ Тиха, як ніч, як море глибока, хай буде любов твоя, хай буде любов твоя (нім.)

печива, а опісля Дора, зладивши з собою пакуночок делікатних ласощів, як їх тета Оля щороку на Різдво виробляла, казала Олексі запрягти коні, а сама вдалася до завідателя.

– Дідуню, – сказала, – я прийшла повідомити вас, що я їду на гору побажати пані Рибко та її рідні щасливих свят.

Альбінський, що був заглиблений в читання якогось часопису, поглянув з-поза окулярів на неї.

– Що-що таке? Я не дочув.

Вона повторила свої слова. Він насупив брови і йому тиснулися заперечуючі слова на уста, але змовчав. Він пригадав собі, що вона лише недавно піддалася без найменшого опору його бажанню і поїхала з ним до доньки у столицю, а коли побачив до того на її обличчі знаний йому вираз рішучого постановлення своєю волю перевести, він лише сказав:

– Позакривайся в саях добре, щоб не простудилася. Щодо мене, то я вичікую на своїх звичайних гостей до тарока.

Вона поцілувала його в руку. Вийшла.

.....

Юліян прибув до матері на Різдво Христове. Любив се свято з діточих літ.

У його душі хмарно. Він знаходився у грошових клопотах. Муж Еви Захарій, котрого уповажнила вона завідуванням унаслідженням по бабуні Орелецькій маєтком, укладеним почасти в банку, а почасти позичками по людях, стягав тепер що до найменшого сотика. І Юліянові прийшло завізвання до сплатення довгу, затягнутого свого часу отцем Захарієм для нього у бабуні Орелецької з нагоди виїзду його хорого батька до купелів. Ся позичка, наскільки нам відомо, була зроблена під варунком, що хто б і не впоминався о той довг в нього по смерті о. Захарія, буде й управнений перебрати його. Визичуючи того часу молодому чоловікові потрібну суму, живий ще тоді о. Захарій леліав уже тоді у своїм серці надію, що дає їх, коли Всевишній захоче, своєму майбутньому зятеві, отже, особою, яка матиме право упоминатися по його смерті за довг, не буде ніхто інший, як його власна донька Ева.

Ту грошеву квоту постарав душпастир для молодця не зі складок церковних грошей, як зразу думав, але хоч і не чинив се радо від теці Орелецької з заміткою, що наколи б і трапилось (різне укладається в бігу часу), що Юліян і не був би в

положенні звернути до терміну довг, він сам виплатить його за нього. Однак інакше склалося. О. Захарій умер наглою, несподіваною смертю, всей маєток тещі Орелецької припав тільки його доньці, а ся, зірвавши заручини з богословом Цезаревичем, вийшла за другого заміж. Перебравши спадкоємство, вона уповноважила того свого мужа-лікаря стягнути всі, хоч би й найменші, залежності від довжників, не оминаючи тим і особу свого колишнього нареченого. Раз, правда, споминала їмось Захарій Заркові і його жінці Марії в Покутівці, що, наскільки їй відомо, зтягнув і Юліян довг у її мужа, і питала, чи й коли він, крім сього, не визичив ще й більше у нього яку суму, чи сплатив він той довг. Коли ж молодий огорожник відповів, що се йому не відомо, але що само собою розуміється, що довг, коли його Юліян ще не звернув, то буде звернений, не спитавши її о реченець сплати. Він довідався також, що у той час Юліянові не було можливо віддати довг, сама їмось не знала більше о тім нічого, і справа пішла так, як би в забуття, тим більше, що Юліянові не можна було по розлуці з Евою і словом про ню і події у Покутівці згадувати.

Несподіване завізвання до сплати довгу в імені *пані Еви Кави* нагнало Юліянові не лише нагле почування сорому, але й прикрий переляк: раз, що забув про той свій колишній крок, а, по-друге, що не мав средств на залагодження сього обов'язку.

Коли Юліян перебував ще у семінарії й уходив межі бого-словами за будучого зятя о. Захарія із заможною тещею Орелецькою та за будучого адміністратора, а опісля, безперечно, й пароха Покутівки, він підписував деяким товаришам у критичних матеріальних моментах листи довжності і векселі, хоч і не на високі суми, поручаючи їх тоді у добрій вірі безпечною своєю будучиною на „поки що“ словом чести.

Матеріальні підмоги для своїх особистих потреб він здержувався приймати від о. Захарія або бабуні Орелецької, хіба що перший висилав йому перед Різдвяним святом і Новим роком та Великоднем грошеві дарунки з просьбою приїжджати до покутівської парафії і оживити її у відсутности їх дитини, що Юліян по можности чинив. Пізніше, коли його заручини з Евою розбилися і він, тим ударений до глибини, вступив до війська, опинився нараз перед несподіваними видатками, мов перед безоднею, і був відразу примушений

поробити довги. Позаяк, одначе, не мав нікого, хто би у тій потребі міг ручитися за нього, він вчинив се сам на офіцерське слово честі. Виплачувати такі довги точно, хоч і невеликими квотами, із своєї гажі було його святим обов'язком.

Та для військових довги – нелегка справа. До повищого першого обов'язку дочислилися прикрі упізнання і залеглости з семінарського часу, а вкінці і завізвання про сплату довгу пані Еви Кави, посліднє з заміткою, що дальше усунення його впорядкування потягне не лиш кошти процесу за собою, але покривджені звернуться ще й до іншої власти, а то до полковника регементу виновника, так що вся ся справа ледве чи остане без катастрофальних наслідків для пана офіцера, що так довго не признавався до свого обов'язку проти своїх добродітелів.

– Деградація... гарнізонний арешт... або перенесення до іншого полку, – сказав він сам до себе по прочитанню гострого, обидливого листа.

„Гроші, ощадність роблять чоловіка свобідним і ведуть до уживання правдивої краси світу“ – була девіза батька Цезаревича.

Юліян, котрому ніколи не приходило на ум поступати некоректно, опинився нараз віч-на-віч проти кари словоломства честі. У першім часі він був усім тим так розхитаний, що вийшов з рівноваги, тим більше, що послідній реченець сплачення довгів випав на восьмий день по Новім році.

Юліян звернувся з пригадкою та проханням до колишніх товаришів-богословів, тепер уже на посадах, щоб сплатили йому позички, якими він ставав їм у пригоді, але кождий відповів відмовно. Кождому з них велося „сорокато“, майже всі з них були вже і подружені і, якби змовились, радили йому женитися з якоюсь багачкою, щоб побити все лихо нараз. До родини він не звертався за поміччю, бо не звик до сього від наймолодших літ.

Вдруге в житті почув він себе легкодушним: чи було се все справді некоректне або зайве, що він чинив? Почав з самого початку, коли зазичився в о. Захарія для батькової подорожі на курорт, а відтак помагав товаришам у семінарії й собі. Але на якій підставі? Чи смів він се?

„Честь, честь, честь! – говорив він собі і кривив зневажливо уста над самим собою. – Передовсім честь, – говорив, –

бо скорше смерть, чим ганьба“. О його прикрім положенню знало тільки кілька військових товаришів, з котрих два були тої гадки, що випалити собі скорше в лоб, чим виявити безчесність. Інші знову радили зрезигнувати на все, відсидіти кару потайки, виїхати у світ (до Америки), віддати довги і не брати собі опісля „старий світ“ до серця.

– Хтось сказав раз, – обізвався один із них при нараді за спасенням, – для старадаючого є два світи: один світ – посідаючих, другий світ – убогих. Хто не має гроша, нехай веде себе, як хоче. Він не буде цілий чоловік: або він має жилку дороблятися грошей і тоді стає каналією, котра завше має слухність, а коли ні, він буде невільник, а в рішаючих моментах цілковито безсильний.

Як сказано, Юліян не мав нікого, хто б за нього поручив, що він сплатить довги, як і не зараз, але з певністю до продовженого речення після нової угоди. Чи просити в кого про запоруку? Ся гадка була для нього так само невиноσιма, була для нього органічно неможлива, йому почали також між іншим товариші радити оженитися з одною багачкою, о котрій було відомо, що була йому прихильна, а її батько, також військовий, був би його радо як зятя прийняв, бо знав і навидів його. Таким чином, впевняли товариші, не один офіцер спас себе, що мав упасти жертвою момони. Одначе про подібне Юліян не хотів чути. Продавати себе не міг і не хотів. Він відчував, що з ним ішло до катастрофи – мусило дійти.

Тоту одну, котра запала йому в душу, до котрої тягнуло його невздержимо, він не дістане, бо се сам своєю вдачею унеможливив, хоча й бували поодинокі хвилини, де відчував, що не був і їй цілком противний.

Коли свого часу шалів із жалю за Евою й у нім наче батько будився, вимагав пімсти за зневагу мужчини й українця, і вона, та дівоча вдовиця, зближалася до нього та з добротою і покорою, мов просила прощення за проступство виновниці, він протиставляв їй ненависть українця і жестокість мужчини, даючи їй виразно до впізнання, що бачив у ній лиш дальший тяг демонічного дійствування жіночності „Еви“ й сили противників його народности. Тоді вона відступила в тінь. Та чим більше вона се чинила, замикалася в собі, тим більше тягнуло його до її чистоти й краси. І як йому з якоюсь *другою*

в'язатися? Наче внутрішньою силою гонений, він усе вертав спогадами до початку їх знайомства, до свого поступування проти неї, тої Дори Вальде. Чар її істоти, котрий намагався взяти його особистість у полон, не остав без наслідків, поми-мо що йшов з її сторони несвідомо. Та зате він опирався йому свідомо.

Так загнував незабутню хвилю, де вона в столиці по бухгалтерським іспиті зайшла до його сестри попрощатися, а він (правда, не маючи поняття о її присутности тут же) впевняв сестру, що не хоче нічого спільного з Альбінськими мати, а вона у хоромках кожде його бурхливе слово чула. Коли найшовся опісля несподівано око в око проти неї і просив о свої слова вибачення, вона, вражена до глибини, вимовила тільки прохання о пів склянки води. Тоді він уперше відгадав з її погляду, що вразив у неї, коли ж опісля прийняв назад її устами надпиту воду і сам не знав, як се сталося, що повів її до своїх уст, а отямившись з того, розбив посудину з якоїсь люті на дрібні кусні, відійшов і не оглянувся за нею. Тоді він відчув її силу над собою, а з тим враз і голос свого серця до неї.

І так не один раз. Але питався, чи повірить вона у ті його затаювані почування? А ще коли відмовить? Вона іноді не обчислена у своїх поступках, зовсім несподівано самотійна.

У нім прокидається амбіція, що утруднює і здержує виявлення щирої, теплої правди, відкликання не одного висказаного суворого слова, яким мов ослонявся перед любою чистою жіночістю, перед незрівнянним чаром істоти Дори Вальде, а внучки і спадкоємчині прикмет духовости своєї бабуні Альбінської. Такі й інші гадки прокидалися йому в голові і не допускали до зрівноваження його душі.

Він відкинув проєкт спасати свою долю женячкою з байдужною, хоч чесною і заможною дівчиною, котру раяли камрати. Се було би після нього не що інше, як неморальне і лож, якими не оперував досі ніколи. Дора Вальде не була такою заможною, як перша спасаюча партія, але вона була йому дорога, і то було міродаїніше. Тільки тут був знову дідо. Чи дасть він її взагалі за військового, а ще й за українця, за Цезаревича? Сама вона йому помочі не відкаже, коли вже дасть слово, але...

Наколи його товариш К., на котрого заручинах він бачив її впосліднє, не винайде вихід з сього невиносимого положення,

яке може лише військовим траплятися, він рішився на слідуюче: він скинеться з офіцерської ранги, відбуде кару, піде до Америки, куди його покликавав уже чи не вдруге знайомий його з Мюнхена, родич Едварда Ганґе, сплатить довги й не поверне ніколи або кулю в лоб. Про се останнє він ще не хоче думати. В його уяву втискалася похилена постать його матері, що за кожний раз при його від'їзді благословила його і прохала о поновний, хоч би і який короткий, приїзд, бо він у неї тільки її самотній син... а вона стара. Він бував строгий проти себе, ламав себе, де не міг зігнути, а дійшов ось до якого краю.

Він поїде додому до матері, до сестри на Різдво, побачить їх, може, і її, доки... До чорта! Він хоче своє останнє Різдво Христове святкувати...

Коли приїхав, і мати по його мізернім вигляді, по журливих, хоч коротких, словах вгадала, що в його душі криється щось неясне для неї, добиралася доти ширими допитами, материнською турботливістю до його серця, доки не виявив причину свого розстроєння, скриваючи свої заміри на випадок неосягнення помочі. Він мав одно на оці. Він був її любимець, батько оставив її і наймолодшу доньку під його опіку, тому, що б і не наступило, вони не сміли через нього страждати.

І Оксана довідалась о його невідраднім положенні, і в її молодій голові зародилися різні плани щодо врятування брата. Між іншим, попала на гадку, що й завідатель Альбінський визичує гроші. Правда, на високі, майже лихварські, проценти, але в потребі чоловік на все пристає. Брат прокинувся на сю заяву, і на його лиці виступила гаряча краска.

Що їй Бог дав – в Альбінського? Чи вона забула, як він до них настроєний?

– За проценти, братику? – боронилася енергійно сестра. – За проценти? В гешефтьярських справах, говорили про нього, знає він лиш одно: гешефт. Сама особа, хто б вона не була, його нічого не обходить.

Юліян усміхнувся сумно.

– Дай спокій, сестричко. У тім випадку ти помиляєшся. Се не така легка справа.

Оксана задумалася.

– Правда, він і та його міська донька, *пані*, вони такі неприступні й зарозумілі пани, що гадають: лавки і стільці мусять перед ними вставати й кланятися. Се не тета Оля... – і тут урвала.

Так кілька разів горнули до себе молодого офіцера то мати, то сестра, роздумуючи, як би найскорше і найлегше придбати йому поміч, але він усміхався на їх пропозиції, просив не брати собі того всього надто до серця, що починить вже й без них потрібні кроки, що, мовляв, упав у ту глупу ситуацію лиш сам-один через свою легковірність, постарається знову з неї на рівні ноги стати, тільки, що все те затьмило йому Різдвяні свята, на які він щороку з давен-давна, ще як молодий хлопець тішився.

– Вдасться мені направити все – добре, не вдасться – друге добре. Наколи би знав, яку журу викличе в їх серцях, був би й не говорив про те. Але сталося.

– Ні, ні, – заперечували обі жінки, – нехай не жалує свою одвертість. Вкупі легше терпиться, як самому.

Оксана обчислювала свої вчительські доходи, мати заговорила навіть о частинній продажі свого дому в столиці, але він те все відкидав.

– Дайте собі спокій з тим і не робіть мене м'яким. Се і так нічого не допоможе, – так випрошувався перед ними, брав плащ і шапку й виходив кудись-то.

Саме перед Різдом наспіло письмо від його товариша К., зятя нотарів, що доброї вістки він ще не може подати, та зате може він там і без нього відповідне джерело спасення відкриє... Юліян зім'яв письмо і сховав у грудну кишеню.

„Як настане, так і буде...“ – подумав і усміхнувся погірдливо.

Коли вся ся невесела справа опинилася і перед панею Рибко, вона просила його до себе на розмову в чотири ока.

Він любив ту єдину сестру свого батька, повну поваги і діяльності, хоч і сумного, допитливого погляду, що нагадував йому батька, боявся іноді, хоч знав аж надто добре, що був нею так само люблений, як і матір'ю і сестрами, – і пішов до неї.

Вона жила у двох кімнатах, переділених від Цезаревичів лиш довгими сінями, сама з одною лише своєю слугою. Любила спокій і воліла, щоб заміжня донька з дітьми відвідувала її в її мешканні, чим жити з нею враз, як се бажала послідня з мужем, хоч обоє догоджали їй і без того, як могли. Вона впевняла, що вони належали до „нової ери“, а вона все ще до „старини“.

Коли Юліян увійшов до неї, вона сиділа на добре витертім, старої моди поручевім кріслі й цирувала такої самої барви занавісу, котра походила ще від її матері.

– Сідай, хлопче, й оповідай, – попросила, вказуючи коло себе на крісло й підсунула окуляри на чоло, щоби ліпше придивитися самотньому наслідникові свого брата, котрого життя вважала все звихненим, а причину тому приписувала завіда-телеві Альбінському.

Юліян сів і оглядався. Він так любив сюди заходити, якийсь неначе святочний мир огортав його в кімнаті й присутності сеї йому дорогої, самотньої, справдішньої тети.

– Я просила тебе, сину, на чотири ока, бо хотіла від тебе самого про все, зрозумій мене, все дізнатися. Твоя мати, здається, не є у все тобою втаємничена, що й добре, бо вона хорова, а Оксана хоч і понад свій вік розважна й діяльна, але все не до таких справ здібна. Оповідж мені правду з самого початку твого побуту в Покутівці, причину розлуки з Евою Захарій і причини вступу твого до війська, а з тим самим і мотиви твого теперішнього положення, відтак будемо радити. Передо мною не потребуєш нічого скривати. Я старша від твого батька і бажаю лиш твого добра. Не бери, отже, ані мою, ані свою особу на взгляд, а говори, як кажу, одверто.

Юліян просив о позвіл закурити в її кімнаті: він став посліднім часом нервовий, і курення стало йому правдивою потребою. Закуривши за її дозволом, оповів докладно і коротко цілий перебіг своїх переживань і поступків у Покутівці аж до розлуки з Евою, причини вступу до війська, до чого тета тільки притакувала головою аж до моменту його теперішнього положення, то є як задоволеного, хоч і не надмірно, офіцера-ад'ютанта, котрому грозило знищення офіцерської кар'єри.

– Ева була початком звихнення долі. Тобі не треба було ані на богословіє, ані до війська вступати, – сказала пані Рибко по недовгім часі міркування.

Молодий офіцер здвигнув байдужо плечима. Все одно.

І що гадає він чинити, які плани в нього?

Він сказав коротко і певним голосом свою постанову по невдачі роздобуття средств до рятунку до означеного терміну.

– Як мій батько, – відповіла вона гірко.

Се найлегший спосіб позбутись обов'язків проти оскаржуваних, проти своєї рідні, своєї народности, хоч він і не жонатий. Чи за море він піде, чи в землю для одної самої матері, що жертвувалася своєму чоловікові й дітям, – се одно. Про інший вихід він не думав?

Він потряс головою, не обзиваючися жодним словом, оставляючи їй першенство слова. Вона його заявила. Їй відомо, і се загальнозвісно, що не один офіцер спасся з прикрих обставин багатою женячкою. Є на світі доволі добрих і чесних дівчат, що радо віддаються і без так званої любови. Впрочім, він не з тих, щоб не вмів собі симпатію знайти у котроїсь з таких. Чи йому ніхто се не радив? Над тим треба застановитися.

– Тут розходиться о твою кар'єру і о життя твоєї матері, – сказала ще, – вона твій упадок не переживе.

– Розумію, – відповів він.

– Тому розваж.

– Чи ви маєте ще що до сказання? – спитав він у тоні, котрий застановив стару жінку вмовкнути. – Ні? Так позвольте, щоб я вийшов з дому.

– Що ти хочеш робити, Юліяне? – спитала, не спускаючи з нього ока, мов сторожила над ним.

Він станув.

– Ви хочете ще щось сказати? Я бачу...

Він оповів коротко про свій стан і свої плани.

– Прикро мені, що тобі одробина горя так спаралізувала руки. Як ти не знайдеш собі помочі, то я тобі роздобуду її. – Юліян здержався і пождав хвильку. – Я звернуся ще до Альбінського о позичку.

Він витріщився на жінку, що висказала се коротко й енергійно, наче не довіряв своїм вухам.

– Бійтеся Бога, тето, що ви думаєте? Я не хочу сього. Краще вже поїду до Америки. Я буду там працювати, як найтемніший селянин, але не допущу, щоб ви перед тим чоловіком так понижалися.

– Як хочеш, – відповіла вона. – Се твоя річ, не моя.

– Так, справді, – розсміявся він, – але до чорта з сею історією! Я не прибув сюди, щоб перед вами жалітися, я хочу з вами усіма Різдво святкувати. Різдво... – повторив. Відтак утихло.

– Добре, – додала ще пані Рибко. – Я напевно буду старатися, щоб роздобути поміч. Ще є люди, що знали мого батька, мого мужа. Я ще сьогодні буду писати: попрошу, поручу...

„Жебрання“, – задзвеніло погірдливо в його нутрі. Він проїхав пальцями крізь волосся, і його погляд спинився на енергійній теті і її вже прихиленій постаті. Йому стало її жаль. Він знав, що вона не говорила отсе все на вітер, але й знав, що писання такого листа припаде їй нелегко.

– Оставте се, теточко, – промовив стиха, – вам не треба коритися.

– Ні, я не оставлю се. Може, саме мені вдасться віднайти відповідну поміч. Чому ні? Насамперед я звернуся до одного знайомого добродія, що посередничує не лиш грошові позички, а й інші делікатні справи, як женячки і тому подібне, і знаний з сих своїх функцій у самих добрих кругах. Ти йди до матері, бо сам знаєш – святочні відпустки короткі.

– Але будьте обережні, тето, се все тайна. Чим більше офіцер терпить, тим менше має се бути відоме.

Вона махнула рукою, а він опустив кімнату.

Дора довго не вказувалася в Оксани: не перебувала завсіди вдома, не завше мала час, бо мусила в домашній господарці надоліні й на економії бути теті Олі помічною. Але сьогодні вона піде. Надворі гарно, тихо, вечірнє небо наче зумисно прибране святочно в зірки, мов просить глядіти на нього. Сьогодні Спаситель рождається. Всей хрещений мир святкує сей вечір. Вона виходить з кімнат на коридор, біжить до саней через веранду тети Олі й стрічається з їмостю Захарій. Ся послідня заживає від часу свого вдівства і від'їзду з Покутівки частинно то в тети Ціллі в місті, то, як тепер, у свого вуйка, завідателя Альбінського, особливо зимою, де викладає діду-неві пасьянси, перечитує часописи, а коли з'їжджаються його добрі приятелі, бере участь і в тароку. Молода жінка спішить,

коні надоліні вже, мабуть, її ждуть, але не може збігти, не кинувши й до неї любого слова.

– Я їду на гору до школи, тето Ево, з бажаннями свят Різдва Христового пані Рибко і Цезаревичам. Переказати там дещо і від вас? За щирий привіт ніхто не гнівається вже межи приятелями.

– Так, серденько, так, побажай і від мене щасливих і веселих свят усім тим добрим людям.

Надоліні ждав справді Олекса з саньми, і коли Дора добігла до них, застала тету Олю, як та, висівши з саней, звернулася до неї.

– Я вже їду, теточко, мені так сьогодні мило і мирно на душі... А ви вже покінчили ваші святочні в економії, вдоволені всі дарунками, вечерею і всім тим, що до Святого вечора належить, колядують уже?

– Так, все оставила в найкращім ладі, як і почалася коляда. А надоліні чи поз'являлися дідуневі гості? Коли б не спізнилася, він любить сьогоднішній день здавна. У нас Святий вечір, а він святкує Трьох Царів. А ти, донько, не бався там довго. Післати по тебе сани?

– Ні. І в Олекси Різдво Христове. Оксанка мене проведе. – І з тим розсталися.

У дві години перед Святою вечерею здивався Юліян з тетою Рибко в сінях. Він вийшов з кімнати, щоби поглянути, чи не приніс листонош щось для нього, бо тому здавалося, що бачив сього, як заходив. І справді, він був тут, віддав листа для матері зі столиці від заміжньої сестри й телеграму для нього, котру відібрала пані Рибко, заким хто інший, крім нього, викажеться з кімнат її братової. Телеграми не все подавали добрі вісті, мати стала від часу, як він прибув до них, несупокійна, коли яке письмо поспівало. Мовчки перебрав він телеграму від тети. Мовчки й поглянули вони собі в очі, відтак він роздер її нервовим рухом, а вона підждала. Слідила вигребущим оком по нім, а він підвів погляд від паперу.

– Є надія? – спитала.

Він похитав головою.

– Коли послідній реченець?

– До Нового року.

– А потім?

– Побачимо. – З тими словами він обернувся і відійшов назад до своєї кімнати.

Стара жінка зітхнула і заломила руки, притискаючи їх майже судорожно до грудей. Що він вдіє, Боже милий, що він вдіє?

Але ніхто не відповів на її розпучливий шепіт.

По пані Рибко приїхав зять і забрав її на свята до себе, і в цілій хаті як по одній, так і по другій стороні запанувала тиша. У Цезаревичів відбулася різдвяна вечерея в їх найобширнішій кімнаті, котра притикала тепер до відімкненої гостинної і де знаходився фортеп'яні. Юліан проходжувався у ній, закинувши руки на плечі, Оксана заглядала на відміну до вікон, а мати сиділа коло стола за самоваром, за котрим знаходилися ще різдвяні деякі тіста і перечитувала півголосом під звисаючою лампою коляди, які колядувалися ще в домі її родичів, а за життя мужа і з дітьми, щоб знали й вони, як і що личить на Різдво Христове.

– Цікава я, чи зайде до нас сьогодні Дора, – обізвалася Оксана до брата. – Обіцялася, що буде в нас, але ся обіцянка була ще давніша, а від того часу я не мала змоги з нею говорити.

На сю її замітку ніхто не відповів. Вона позасвічувала на ялинці світелочки, сіла проти неї на дивані, сторожачи, як вони горіли, тріскали, зложила побожно руки на коліна, мов слухняна дитина, і потонула думками в минувшину. Особливо ожив у її пам'яті послідній різдвяний вечір за життя батька. Тоді вернув був Юліан з війська з В., і яка радість захвилювала в цілій хаті! Татунечко держався ще тоді сяк-так при здоров'ї, обі сестри були заручені й щасливі зі своїми вибранцями серця, а в гостинній, чи радше Юліановій, кімнаті прирядили для неї, малої, сестри з нареченими ялинку, все було весело, любо, многонадійно, так годі було кращого вечора в їх малім світі вимагати. Кожде з них було обдарене, присутність брата розвеселявала, але все те гарне і

приманчIVE – яке нетривке було воно! Нараз вона встала живо, наче пригадала собі щось, і звернулася до ялинки.

– Не сором, мамочко, що я, як на смерть, забула про дарунки, які ми дістали? – З тими словами вдарила себе, розсміваючися, по чолі. – Ходи, брате, погляньмо, розпакуймо, ти так занурився в думках, а я мимоволі за тобою.

Брат приступив до неї, і за хвилю були наспілі пакунки: одні – поштою, другі – принесені ким-то незнаним – розпаковані. Обі заміжні доньки зложилися і прислали матері теплу одіж; від тети Олі наспіло щось подібне таке, а Оксані достався від Дори золотий годинничок з бажанням добре слідити за часом і все для неї з нього якийсь процент зривати. Від тети Олі найшовся для Оксанки ще й звій здорового домашнього полотна, а для Юліяна від тети Рибко невеличке, старанно обвите, пуделочко. Він узяв його в руки, підсунувши здуровано брови вгору. Коли опісля його розвинув, то усміхнувся за цілий час свого тутешнього побуту веселим усміхом. У його руках опинилася дуже дорогоцінна з чистого срібла папіросниця зі штучно награвірованим іменем його діда – Юліяна Цезаревича.

– Коби ще Дора прийшла... Коби ще я її сьогодні бачила, – пожалілась Оксана щиро. – Вона мені так дуже бракує.

– Може, і надійде ще, – потішила мати. – Ти знаєш, що вона не все може свої бажання виконувати.

Юліян не обізвався – тільки перейшов до своєї кімнати. І він мав її в серці, і його тягнуло до неї. На заручинах у нотаря вони так щиро з собою говорили, він був такий очарований нею, відтак коли обі з тетою вертали додому, а він засвістав ледве чутно, властиво, лиш для неї чутно: „Тиха, як ніч, як море глибока хай буде любов твоя...” – і вони розпрощалися. Потім уже не бачилися, але натомість змії жури загніздився у його душі й намагається його побороти.

Оксана, яка підійшла поновно до ялинки, почала деякі свічечки, що догорали, гасити й другі на їх місце причепляти. Вона усміхалася вдоволено до себе. Юліян у своїй кімнаті засів спокійно за часописи і розглядав їх, з чого вона рада, бо відколи прибув, то більше ходить по проходах, чим перебуває у хаті. А часописи є цікаві, не поминувши й українські.

Нараз зачувся за дверми кімнати у снігах голос знаний і любий, що впрошувався:

*Бог предвічний народився,
Прийшов днес із небес,
Щоб спасти люд свій весь,
І утішив нас.
В Віфлеємі народився
Господь наш,
Христос наш
Спас нас, для всіх нас.
Нам народився...*

Голос умовк, зачулося легке шолопання ногами і...

– Дора! – кликнула Оксана врадувано і кинулась до дверей.

Вони відчинилися, і увійшла дійсно Дора. Оксана не тямила з утіхи. Увійшовши, повна свіжого воздуха, молода жінка уклала відразу привезені різдвяні лакітки для приятелів, переказала за порядком привіти й різдвяні побажання від обох тіток весело, то здавалося, що з нею враз прокинувся інший світ у хаті. І пані Цезаревич піднялася зі свого місця та виявила і свою подяку за гарні й практичні дарунки від тети Олі, з чим майже рівночасно Оксана потрясала енергійно руки гарній приятельці за цінну пам'ятку, а Юліян, указавшись на порозі, здалека усміхнувся: як чудово, що прибула і не забула за них. І його на се ідеальне свято неповздержно тягнуло... рік такий довгий, а для військових... – і тут урвав.

– Правда? – спитала одним словом Дора, скидаючи футро та шубу, шапочку і ковнір та передаючи їх його Юліянові, котрий перевісив усе через поруччя крісла і попрохав сісти обіч матері.

– Ви саньми, пані Вальде? – спитала мати гостю.

– Так. Але казала Олексі стати оподалік від будинку, щоби дзвінки не звернули увагу і не притягнули їх мешканців до вікон. Не хотіла, щоб зачули, як увійде і заколядує.

Розмову переривала Оксанка чаєм і принесеними лакітками молодої жінки. Пані Цезаревич і Юліян випитували про їмость Захарій, особливо Юліян звертав бесіду на ню, з чого Дора вислідила, що бажав дізнатися, чи вона часом не терпить злиднів, але Дора його впокоїла щодо того. Ані діду-ньо, ані тета в столиці не допускають до сього, хоч донька сама могла б її від себе від того схоронити, та їй дуже багато

грошей треба. Їй і її чоловікові... Вони встроюють собі нове мешкання, лікарські інструменти дорогі, спомагають пресові фонди, національні організації і... – хто їх там знає, на що ще! Вона докладно не знає, тільки чула, як тета Цілля се під час свят дідуневі з підкресленням оповідала, через що їй один гострий погляд від тети дістався.

На ту заяву всі в один момент розсміялися. Юліян погасив світелка на ялинці й сів, опираючися о спинку, скісно проти молодой жінки. Зразу докидував тут і там дотепні слова до розмови між гостею, Оксаною і матір'ю, як се чинив не раз, але за якийсь час погрузився наново у свої думки. Тільки як котра з балакаючих розсмівалася, а була се вчителька, він наче прокидався і брав *наново живу* участь у розмові. Дора сиділа віддалено від Юліяна, і їх погляди часом здибалися, одначе з часом його поважний і нерівний настрій перенісся і на ню.

– Що кажете, Оксанко? – спитала вона раз, перехилиючися до приятельки, котра поставила їй вже вдруге одно і те саме питання, а та сьогодні мов розсіяна не відповіла.

– Так, – відказала врешті, – тета Цілля одержала від свого мужа грошовий дарунок на подорож до полудневої Швейцарії, Мерану або деінде. Лікар все від часу до часу радить їй виїхати туди рятувати здоров'я, але вона про те й чути не хотіла або жалувала средств. Сього року, може, се вже вчинить.

– Сама поїде? – спитала пані Цезаревич.

– Може, з дідунем, тетою Захарій або і...

– З пані Вальде? – вмішався Юліян.

– Може, і зо мною, пане Цезаревичу, – відповіла непевно Дора.

– Се було б щось дуже гарне для вас, пані... Швейцарія! Швейцарія зі своїм гарним, роботящим народом, зі своєю давньою, пишною, незрівнянною культурою... Ах, де нам, українцям, ще хоч і в сні до Швейцарії.

– Ні, але я б воліла остатися з тетою Олею.

– Дор! – майже кликнула здивована Оксана. – Як же так можна – зректися чогось подібного!

Дора підняла остерігаюче руку.

– У мене є про те свої власні гадки. Я здорова й молода, і чей же Швейцарія зі своєю красою так скоро не западеться, і я ще колись інший раз в житті побачу її. Гроші зложу, і вони,

може, й на іншу, приміром, на національну ціль здадуться. Хто знає, як мені там буде, чи мило і любо. Я ж мала б їхати в товаристві тети й дідуня, а яке там з мене товариство для них обоїх? Тета Оля каже *розумно*: „Ховай гріш, а прийде час, то ще не одно гарне побачиш. Ми обі, каже, вирушимо враз. Але додаючи: наша Швейцарія буде над Дніпром лежати й буде називатися Київ! Розумієш, жінко? А я розумію, цілую її в руку і радуюся заздалегідь, як то ми колись удвох вирушимо за кордон. Туди я хотіла б поїхати!

Оксана поглянула мовчки з подивом на вдовицю.

– Але чи дідуньо згодиться на те, щоб ти остала дома? Може бути несупокійний о вас.

– Се не від дідуня залежить, а від мого тестя, котрий сам-один дав мені грошовий дарунок на подорож і, я переконана, не виткне мені жодним словом, коли остану дома. Він як давно любив мене, так само сприяє мені, і тепер по... – тут вона урвала.

Юліян встав незаметно, перейшовся через свою кімнату, а вернувши, станув коло одного з вікон, а Дора сіла до відчиненого фортеп'яна й пораз другий перебрала і проспівала „Бог предвічний народився“.

Надворі лежала вечірня білосніжна околиця, кожда деревина вирізувалася на білім тлі виразно, а за каштановою алеєю внизу блистіло світло з вікон мешкання завідателя, а там, вище понад тим, більше на всхід, виднілася й економія тети Олі – невеличка скромна будівля, зложена виключно з праці двоїх жіночих рук. А ті руки він знав, знав ще з оповідань свого батька. Як мило мусилося там перебувати охороненим перед бурями життя, перед грізливою паралізуючою нуждою.

„В Віфлеємі народився

Господь наш,

Христос наш

Спас нас, для всіх нас

Нам народився...“ – добивалося, прилягало на нього.

Не хотів, а оглянувся. Вона сиділа подальше від нього коло інструмента, і її голівка після привички була при півголоснім співі вперед похилена. Юліянові здавалося, що коли вона підняла очі і їх погляди стрінулися, в її розпромінених очах блистіли сльози зворушення. Він знову відвернувся.

– Ще раз послідню строфку, одну ще... – попрохала пані Цезаревич.

Вона повторила. Глибоке зворушення перебивалося з її голосу, і небавом коляда втихла. Юліян ще стояв нерухомо, майже голосно думав. У світі кипіло, рвалося до праці, кожде старалося йти своєю лінією до цілі, до здобуття. Він сам став людиною від ніг до голови, тільки його руки обімліли з недорадних обставин.

– Я вже мушу вертати додому – час так скоро проминув.

– А я думала, ви останете в нас сьогодні довше, – прохала Оксана.

– Ні, тета Оля казала, сьогодні в дідуня Трьох Царів і треба й нам обоім його приятелям показатися, він се іноді любить, хоча часами мене й цілком ігнорує. Старенький він у мене, треба все приймати.

– А ви, пані Вальде, нам такий гарний і милий Святвечір справили, що я зокрема вам за нього дякую, я ж уже не сьогоднішня, а такому небагато треба... Не так, діточки? – Вона оглянулася за дітьми, котрі саме приступили й німо її словам притакнули. Юліян подав молодій жінці речі.

– Я вас проведу, пані, – сказав.

– Ви все трудитеся мною, а то я й сама б збігла.

– Іншим разом, може, пані, але сьогодні свято, тому по-звольте, щоб я се і сьогодні вчинив. – Він се сказав поважно, й, не гаючися, заки мати й Оксана переказали подяку за різдвяні побажання і все добре, що прийшло від добрих і шановних пань, Юліян припасував шаблю, взяв плащ і шапку.

Вона натягнула ще рукавиці й всунула руки в муфту, а він скрутив кілька папіросів. Стояв коло стола, над котрим звисала лампа, і вона завважила, що від часу, як його не бачила, він змінився. Схуд, зблід... Нараз узяв мовчки шапку, запалив папіросу, і вони вийшли.

Коли вступили в каштанову алею, вечір був чудовий. Повітря було спокійне, майже у безгомінній тиші земля лежала вкрита білим снігом під небом, засіяним зірками. На горах виднілися з-помежи каштанів хатки, блимаючи освітленими віконцями, мов іскрами, а ліхтарні, уставлені алеєю у відповіднім віддаленні, мов тонули у вечірній імлі. Так чудно.

Гарно було. Молоді люди йшли без слова обіч себе: раз спішно, зближаючися, то майже дотикаючися ліктями, то знову, перелякані, віддалялися від себе. Він скинув шапку і проїхав рукою по чолі і за хвилину пристав.

– Пані Вальде, – вимовив несподівано.

– Пане надпоручнику?

Се було недалеко одної ліхтарні й недалеко перед послідньою парєю каштанів, що росли, з низько похиленим галуззям, і знов:

– Пані Доро!

Вона гляділа на нього, як заговорив і що говорив, слухала, а сама тільки мовчки притакувала головою. Він говорив небагато, небурхливо, лиш слово по словечку, наче в його горлі опирався голос, начеб хотів відразу сказати все одним словом, або одним великим почуванням. І ані весна се не була, ані час любови, ані птиці не цвірінькали між галуззям – тільки Різдво Христове. Однак її голова була оперта хвилину на його рамені та її уста питали:

– І справді я могла б вам допомогти, щоб ваше життя не було й далше таке важке? Ти хочеш?

– Якби ви... ти хотіла, Доро.

– Хотіла! – сказала вона і піднесла хустинку до очей, у котрих зачула сльози. – Якби ти знав, Юліяне...

– Не плач, Доро, – попросив він, зітхаючи з полегшою і поцілував її, притискаючи її до себе.

– Боже мій! – відповіла, паленіючи, й усміхнулася. – Се в мене з несподіваного щастя...

– Ти сього кроку ніколи не пожалуєш, Доро, бо ще не знаєш, як я тебе люблю. Ти перед хвилиною заслонила хустиною очі й сказала: „Ти не знаєш, Юліяне...” – і я тебе зрозумів. А я так само кажу: „*І ти не знаєш, Доро...*”

– Але, Юліяне, ти про одно забув.

– Забув, що?

– Ти забув, що я Альбінська.

– Альбінська, Дора Вальде, але моя, і внучка тієї бабуні, що залишилась вірна своїй народности і мові вірною, так сказати б, поза гріб, бо і відродилася в тобі. А твій дідो своїй нації також не споневірявся. Одначе коли б і ти мала мене зрадити, так будь чесною, скажи се одверто, щоб я часу не тратив і *завчасу* з собою упорався. – Він сказав се так поважно й рішуче, що вона мимоволі задержалася в ході.

– Юліяне, я стільки настраждалася, наплакалася потайки, що була з крові українка, а не сміла се бути, плакала за любов'ю одного-одніського українця з українською прасилою. І я мала б стати зрадницею?

Їх очі стрінулися.

Ні, ні.

Він обняв її і притиснув пристрасно до себе.

– Ми не потребуємо собі вірність присягати, Доро.

– Ні, Юліяне, се непотрібне межи нами.

– Завтра я буду у твого діда, – сказав, – а відтак, доки ще лишусь тут, буду щодня в тебе. Між нами є ще багато недовказаного...

І з тим розсталися.

.....

Вона вертає, має лиш недалечко додому, але не може з усього пережитого опам'ятатися.

„Як воно все склалося і чи не був се сон? – питала сама себе. – Чи він справді говорив так з нею, признався до своїх почувань, просив стати його подругою? А поцілуй, що горів на її чолі?.. А завтра він сам прийде до дідуня – сказав виразно“. На сю згадку почало в ній серце битися сильніше. Вона вже заходить до їх мешкання, вже бачить освітлені вікна в кімнаті дідуня, в тети Олі, в кімнаті, де висів портрет бабуні, де дідуньо любив грати з приятелями в карти. Він також буде завтра там прийнятий. О, яке чудове було життя, як все у житті наче чудом складається. Вона була його нареченою, його щасливою нареченою! Вона гляділа на ті освітлені вікна, а опісля обернулася й затрималася очима на алеї, що одна зі своїм білим інеем бачила їх розвившеся щастя. Отже, ще раз. Він любив її. Той недовірчивий голос, що мов на сторожі в ній будився і все опритомнював її, коли їй здавалося, що він, помимо своєї строготи й поваги проти неї, ховав щось у своїм серці для неї, і вона се не довіряла, тепер той голос щез нараз з її душі. Він признався їй так гарно... і покійно о всім. Чудо сталося. Чудо в самий Святий вечір. Вона підняла голову і гляділа на небозвід, шукала там чогось. Уміла в зорях читати? Ні. Вона уміла тільки любити. Його любити.

*Тиха, як ніч, як море, глибока
Хай буде любов твоя,
Хай буде любов твоя...*

Наближалася до хвіртки. Не спізнилася? Дуже її там вижидають? Дідуньо, дорога їй тета і тета Захарій? А гості чи є ще присутні? Так, повно всюди того світла. Сьогодні Різдво Христове. Чи ніхто не пізнає по ній його поцілунок? *Чи* ніхто не відгадає її щастя? Коли гості відійдуть, вона сама все розкаже. Вперед лиш теті Олі, а опісля дідуневі, скаже, що завтра, завтра прибуде один, котрий...

З гостей Дора ще застала купця-вірменина і старенького латинського пароха, що саме збирався додому і лиш вижидав саней, що мали його до парохії відвезти, тету Олю, тету Захарій, котрі всі, не вийнявши й завідателя, прийняли її любо.

– Ти трохи забавилась у гостях, донько, але то нічого, – сказала панна Альбінська, погладжуючи волосся около чола молодій жінки. – Чи гарно там було? Була, може, і котрась з заміжніх доньок пані Цезаревичевої?

Дора похитала головою, і гаряча краска виступила на мить в її обличчі.

– Ні, але й без того було гарно... Вони до неї листовно з дарунками загостили. Любов тих дітей до своєї матері іноді справді зворушуюча. А сьогодні начеб сам Спаситель хотів, щоб було гарно.

– Сумне те їх „гарне“, – упав їй у слово несподівано купець-вірменин, – що... – І піднявся й собі з місця, щоб враз з отцем духовним від'їхати, і подав руку молодій жінці. – А син-надпоручник чи був?

Чорні, скісно вложені, очки вірменина спинилися цікаво, наче усміхаючися, на гарячі щоки Дори. Вона притакнула головою.

– Бідний хлопчисько, жаль мені його. – Сі слова були вимовлені зі щирою інтонацією.

Їмось Захарій спитала занепокоєно, що з ними є.

– Нічого. Він лиш застряг у довгах, не має *гарантій* за собою, як кажуть шкіролупи, і коли до реченця не сплатить довги, то хто знає, що то буде.

– Чи справді? – спитала тета Оля й обняла рукою пані Вальде за стан, між тим як по обличчю завідателя промайнув усміх.

– Сплетні, Олю, – сказала вражено пані Захарій.

– Істинна правда, добродійко, – обізвався купець, – прошу повірити, що ніхто сю справу так докладно не знає, як я. – Він ударився запевнюючим жестом у груди, і ніхто його словам не заперечив. – Бідна його мати, лиш десь нічого не каже, – звернувся з тими словами до Дори, котра не обзивалася, – а пані Рибко шукає порятнку для посліднього Цезаревича. Через добродія, в котрого вона шукає порятунку, я й розвідав про се.

– Вона з тих давніх жінок, відважна, мов мужчина, нікого, крім Бога, не боїться, як каже, – сказав завідатель.

– Не можу собі уявити сього молодого чоловіка зі звихненою кар'єрою через довги, такий поважний і уміркований, – вмішався парох. – Часом і так буває. Я боюся, аби він не пішов тою дорогою, що його дідо, коли буде такий честолубивий.

– Було б шкода хлопа. Цікавий і не без виховання, – сказав знову завідатель.

– Може, має якого противника в авансі, – обізвалася без надуми наново їмость. – Межи молодими людьми різно буває. Він палкий і амбітний, у нього зараз „або – або“. А офіцер. Він схибив був, що вступив до війська. Я не була за тим, але моє право вмішуватися в його постанови урвалося з хвилиєю, коли настала розлука з моєю Евою і ним, а муж замкнув очі. Люди є злобні, і наколи де є цяточка провини, будуть її доти розшарпувати, доки не зроблять з неї вола. – І тут згадала, що він, скільки вона собі пригадує, був десь раз комусь винен якийсь довг, але се було, без сумніву, вже десь давно залагоджене. – І тому, коли він і задовжений, то, певно, не з легкодушности, він не був успособлений на ледащого. Був убогий, правда, його всюди затягали, бо любили, а він не міг як-будь входити в товариства, тим більше, що було відомо, що був з нашою донькою заручений, а та уходила за одну з кращих партій. Але я одна все-таки кажу: довги і довги – то різниця, коби лиш не картьожні, бо лиш такі – то справдішнє нещастя, а інші... – їмость махнула зневажливо рукою.

– Але реченець, добродійко, офіцерське слово чести... Його недодержання... Чи ви знаєте, що то для молодого офіцера значить?

Він закинув руки на плечі, перейшов кімнату й опинився перед тетою Олею, котра ще завше, як передом, стояла на своїм місці, обнявши рукою молоду жінку за стан. Її чоло було легко зморщене.

– Він не пропаде, він мудрий, – сказала коротко. – А якби дійсно що, то не тільки світу. Що наша столиця і наш край, але є ще й інші. Коли хто хоче чесно працювати, хліба найде всюди. Хто б собі голову ломив! – Її слова упали дзвінко через кімнату й не осталися без відгуку.

– Ви думаєте про Америку, пані? – спитав купець.

Вона здвинула плечима. Їй хотілося сю тему кінчити.

– Правда, – додав усміхаючись, – Америка не одного спасла, але, по-моєму, йому не треба Америки, йому треба що іншого. Є вдостоту добрих, чесних і небогих дівчат, і він міг би з якоюсь і щастя зробити, не треба лише часу тратити, та й, як то кажуть, хто мастить, той і їде... Впрочім, се не моє діло, панство не моє. – І він звернувся, щоб з парохом, враз з домашніми попрощатися і віддалитися.

Дора, що стояла мов на вуглях і мінила барву, нараз покинула своє місце. Їй не хотілося з купцем прощатися. Вона його нараз зненавиділа.

Остали лиш завідатель і їмость.

Тета Оля увійшла до своєї кімнати, залишившись на самоті. Кинулась, зітхаючи, у свій фотель. За нею появилася і Дора.

– Подай папіросу, доню, мені чогось важко на душі. – І, вхопивши подану папіросу, вона запалила її і заплющила очі, так лежала через якісь хвили. Була роздратована, і їй заважала присутність Дори.

– Тето, – сказала ся і зсунулася їй до колін, – тето, ви се вірите?

Панна Альбінська не розплющувала очі, притакнула головою і спитала:

– Що там було? Розкажи все. Моє серце сьогодні цілу днину не віщує добре. Чи Юліян Цезаревич був удома? Як його матері поводитьсь? Здорова?

– Здорова, а він удома. Ах, теточко, не будьте смутні! Ради Бога, не віщуйте лиха. Чи ви не пізнали по мені сьогодні нічого? Погляньте на мене.

Панна Альбінська поглянула на Дору й усміхнулася. Вона пізнала по ній лише легке зворушення, коли вступила в кімнату, але се зайве – чим-будь перейматися. І з тими словами почала спокійно курити.

– О теточко, – сказала нараз Дора, – ви заступали мені батька і матір, тому ж і вислухайте, що я вам розкажу – воно не буденне.

Тета Оля поглянула на молоду жінку.

– Що таке, Доро, розкрий серце.

Дора, як про гріх, що його таїть нещасний винуватець у собі, але ради діючої його сили мусить хоч комусь про нього довіритися, так і вона висповідалася перед своєю старою, щирою повірницею з своєї любови до Юліяна і про своє щастя, яке стрінуло її сьогодні з його зізнанням своїх почувань до неї і про їх заручини. І... тета Оля не пізнала сього всього сьогодні по ній?..

Панна Альбінська не відповіла зараз: щось мов зачинило їй уста, так затягала вона з відповіддю.

– Теточко!

Тета притакнула головою. Вона чула, зрозуміла все, воно було так природно, але їй забракло слів, аж по хвилі сказала, що се добре, що вона відкрила їй се все – се сумне щастя...

– Тето!

– Так, донько. Межи тобою і ним не може бути злуки. Ти не знаєш, що тебе жде.

Дора розкрила широко очі й шукала очей тетиних. Ся ніколи не говорила на вітер, настільки знала вона її вже.

– Покинь гадку про се, Доро, дідо ніколи не дасть на се свого дозволу.

По Дориних устах промайнув усміх погорди.

– Через те, може, про яке сьогодні про нього говорилося?

– Се лиш причинок до того. Але є важніші мотиви до того. Я не знаю Юліяна Цезаревича ближче, – почала тета Оля поважно, – але знала його діда. І тут криється головна причина, на котрій розіб'ється те ваше щастя.

– Я хочу ту причину знати, тето, знаєте ви її, то можу і я її дізнатися. – Тета Оля похитала головою. – Я молода, тетко, я можу з життям і до бою стати. До того, я ще питаю: чи може мене ще щось гіршого в житті стрінути, як те, що я вже пережила?

– Може, се наслідки з сумних днів діда Юліяна Цезаревича. Господь один знає. Проклін сягає часом аж *в сьоме покоління*, кажуть.

– Що за проклін, тето? – спитала Дора поважно. – Я про щось таке подібного в їх родині ніколи не чула.

– Тим ліпше для тебе...

Дорині очі, ті гарні очі серни перебрали нараз виразу якогось грізного гніву.

– Говоріть ясно, тето, я не хочу ждати.

– Проклін прабабуні твого Юліяна Цезаревича. – Дора занімала, і лиш її погляд опинився на панні Альбінській, котру не зрозуміла. – Так, Доро, і той проклін, що повторявся у всій родині твого діда без огляду на те, чи нищив винних чи невинних, тягнув у безодню. Ти послідня, про котру можна сказати, що була пощаджена ним, коли не рахувати катастрофи з бідним Егоном.

Дора заслонила обличчя і притиснула його на хвилю до тетиних колін.

– За яку провину? Я нічого не знала. А Юліян, чи знає він її? Але, тето, хто провинився проти тої страшної прабабуні? Хто був виновником?

– Він сам, Доро, твій дідо.

У хаті стало тихо, годинник на стіні тикав, лампа на столі світила з-під зеленої умбри, і мирно й любо було в кімнаті.

Нараз питання:

– *Дідуньо?*

І знову мовчання. Тета Оля притакнула головою. Значить, і се було правдою.

– Я хочу про все до крихітки дізнатися, розкажіть, але скоро, – просила і дивилася вижидаюче в обличчя тети.

Панна Альбінська, здавалося, і не бачила чогось іншого, як ті вижидаючі очі, що молили за спокоєм, і вона, не здержуючися, почала оповідати. Ніхто не умів так оповідати, як тета Оля: спокійно, без разючого пориву до котроїсь з активних осіб, а підкреслюючи хіба своїм симпатичним органом, мов шовковим пензлем, великі почування одних чи других, що лучалися й викликували в дійових особах вчинки демонічні, то знову природно людські; пориви пристрасти й любови, як у бабуні Орелецької, втягаючи враз з тим і життя-буття

вельмож Ганенгеймів, аж дійшла до сумного закінчення їх існування, як се знаємо здебільше із записок батька Максима Цезаревича.

Коли скінчила, панувала якийсь час тишина. Дора, котра опустила давно голову на коліна старої жінки, не рухалася. Аж по деякій хвилі підняла її і кликнула:

– А моя бабуня, та моя прекрасна, дорога бабуня, взяла малого хлопчину, українця-сироту, під свої ангельські крила, щоби його виховати на чесного мужа, українського громадянина, а сама мусила вмерти. О, як сумно! – І вдовиця зітхнула важко, обтерши сльози, що покотилися по її обличчю. – І вам кривда сталася, дорога тето, – додала гірко, – що ви любили так само усім серцем *Юліана Цезаревича*, як я свого люблю. – Послідні слова майже зойком вирвалися з її грудей.

Тета Оля пополотніла на той вибух жалю, але її уста не вимовили ані слова. Вона лише переждала, доки зворушення у молодій жінки мине, й, піднявши остерігаючи палець, сказала:

– Але ти не осуджуй спрчинника цього лиха, бо він каявся. Від хвилі, як почав сповнятися прокльон, він каявся і більше ніколи не зазнав того, що в людським житті зветься щастям. Він каявся у своїм нутрі, як рідко хто з людей. Він сповняв благородні вчинки ближнім, наскільки се йому було можливо, провадив християнське життя, з його дому ніхто не виходив голодний, не напоєний; бував строгий проти себе і входив у терпіння других. Лише в однім напрямі стояв нестерпимий і незмінчивий – а то в своїй неприхильности до українського елементу, хоч до часу смерти своєї жінки ніколи таким не був.

При послідніх словах тети Олі молода вдовиця розсміялася зневажливо вголос. Тета Оля знов підняла, як передше, остерігаюче палець.

– Я гадаю, що се почування ненависти зродила в нього ревність через те, що твоя бабуня обставала до останньої хвилі свого життя за нащадком своєї нації, за осиротілим сином України. Так, так, таким повним ненависти є він і донині, наче зложив на те об'явлення присягу, і се в нього, може, найсильніше почування, а консеквенція у тім подиву гідна, та, може, я і помиляюся.

Панна Альбінська скінчила оповідання, а закінчуючи, ще додала:

– Вкортці по тім, як переселився він сюди з родиною, збудував на власні кошти каплицю, котра була призначена обіймати в своїх мурах народність, з котрої походив. Від того часу він наче інший став, наче одержав від Господа й суспільности прощення. Ніхто з нас не є без гріха. Пам'ятай, доньцю, що нам, смертним, нема права грішних судити, а тобі його – найменше. Тебе одну він боготворить, називає тебе ще *своєю* і дрожить над тобою фанатичною ревнивистю. З тим я все сказала, а тепер признай, чи я не мала слухності, коли спочатку заявила, що між тобою і Юліяном не зможе бути злуки, бо він ніколи до того не допустить. Будь, одначе, проти нього в твоїх виступах покірна і не забувай, що в нього голова біла.

Дора піднялася, але лише на те, щоби прилягти на хвилю до тетиної груді, наче шукала там захисту від того, що почула, відтак сказала:

– Все те, що ви мені оповіли, невідрадне й сумне. Воно звалило мого діда з п'єдесталу, на яким я звикла була його з дитинства бачити, і до нього, як до самотнього авторитета, звертатися. Наскільки міг, казали ви, старався він заподіянню кривду виправляти, але не в противній області, що, по-моєму, повинно було бути. Одно, тето, а друге, – додала поважно, беручи тетину руку й притискаючи її до своїх уст, – то се те, що моя любов до Юліяна по всіх, що ви мені повірили, наче подужала через вас і його діда, що наче сповістили нам своїми почуваннями, якого шляху нам держатися. А моє почування себе правдивою україркою тримати тепер наче подвійно найшло свій ґрунт. Я не дам себе ніколи яко така сфальшувати, хоч би й що там було.

Тета Оля піднялася.

– Нехай тебе Господь благословить, доню, – відповіла і поцілувала молоду жінку в чоло. – Я лише бажаю, щоби тебе жодне розчарування в житті не стрінуло, а коли в моє серце втиснувся сумнів, то не моя в тім вина.

Дора усміхнулася легко і потрясла головою.

– Не журіться, – сказала, а тепер попросила: – Підіть до дідуня і приготуйте його, що завтра прийде хтось до нього і попросить руки його внучки – як ви вже знаєте.

Панна Альбінська, відітхнувши глибоко, мов по бою зі злими духами, відійшла. Дора закинула руки за голову, подалася до своєї кімнати й, протерши руками чоло, приступила до вікна. Вона поглянула на узгір'я, на шкільний будинок. Одно вікно *спереду* було освічене – його вікно. Вона довго дивилася туди. Він був там – говорило її серце й линуло до нього. Почуття певності й безпеки обгорнуло її, як се діється з нами в пересвідченні, що маємо за собою когось дорогого і сильного, що подбає за нас, хоч би й у якій тривожній хвилі.

„Якби *ти* хотіла, Доро, могла мені допомогти зажити яснішим життям, саме *ти*“ – і тут пішло зізнання його почувань для неї і... і поцілуй, якого ніхто не бачив, лиш з мраку одні світелка ліхтарень збілілої алеї, а відтак розійшлися.

Ні, ні, дідо пристане на їх злуку. Згодиться. Він, помимо того, що чула, такий мудрий, а часом і великодушний. Так минуло кілька хвиль. Її брови підсунулися нараз вгору, й очі набрали виразу надслухування, начеб хто зближався до її дверей. Але ніхто не приходив. Вона кинула ще раз оком на взгір'я, ніби прощалася з *ним*, і відступила. По хвильці погладила рукою по волоссю, як се звикла чинити, коли йшла до діда. Біля його кімнати зупинилася. Всередині чулися голоси. Їй застукало серце. Вона зачула тетин голос, голос пані Захарій, а опісля добилося до неї дідове:

– Ні, ні і ще раз ні, і останній раз ні.

Потім знову усмиряючий, добродушний голос панни Альбінської. Вона лише волю Дори вчинила, що прийшла приготувати його, що завтра надпоручник Цезаревич прийде сам і що любляться.

Дора сперлася плечима о стіну, її серце щось стиснуло.

Говорив її дідо:

– Я дивуюсь тобі, як ти, старша жінка, можеш до мене з такою дикою справою приходити. Чи ти не могла собі та їй сказати, що я ніколи на такий інтерес не згоджуся? Час тобі вже позбутись твого підданства супроти неї, а їй визволитись з іdealізму! Вже їй знов якийсь надпоручник застряг у голові. Не доста було одного...

Дора закрила лице руками і ще тісніше сперлася до стіни. Що далі говорено, вона не слухала більше. Постояла ще хвилину, наче без життя, а відтак увійшла досередини. Приступила відразу до стола, бо чула, як під нею ноги дрижали. Завідатель поглянув живо на неї.

– От вона вже й сама тут.

– Сама.

– І того забагато. Хоч би й усі тут посходилися і благали усіма голосами, я все скажу, що ні, бо я найліпше знаю, як маю поступати.

– Ми вже, дідуню, з Цезаревичем заручилися.

– Для твого щастя ви розручитесь.

– Але я його люблю.

– Але мені се не вистачає.

– І він мене любить.

– Відколи?

– Дідуню... Ох, Боже мій! Се вже його річ, але любить.

Завідатель зітхнув і опустився на крісло, наче його туди якийсь тягар звалив.

– Я тобі кажу, Доро, і ти можеш бути переконана, що і я бажаю тобі щастя і хочу, щоб тебе твій муж, хто б ним не був, тебе любив і шанував. Наскільки мені відомо, Цезаревич довго побивався за першою нареченою і хто знає, чи він і тепер не має її ще в пам'яті. Се була шалена любов з його сторони, як і тобі відомо. Тепер він *заліз* у довги, і *коли* його кар'єра загрожена, він тебе полюбив, та зтям собі мої слова. Я не буду багато слів і часу на сю тему витрачати, але Цезаревич – неабиякий спекулянт.

Молода вдова наче й не чула.

– Його життя сумне й нецінне для нього.

– Слушно. Воно й не може інакше бути, доки довг не сплатить.

– Він завтра сам до вас прийде, поговорить.

– Ми його приймемо. Я вже дійду до того й переконаюся, наскільки ти в нього цінна. Те, що я говорю, для тебе болюче, бо безощадне. Але ліпше перший біль, чим послідній.

Дора мовчала – щось схилило їй голову, а на віях затяжіло слізьми. Завідатель опинився перед нею.

– Заким перестанемо о сій справі розправляти, я тебе питаю, аби скорше до кінця дійти: чи ти маєш маєток і чи ти згодилася б на те, щоб поплатити його довги?

Дора притакнула головою:

– Так, грішми за ліс по Егоні, – додала.

– Так, пані Вальде, сього вам ніхто не заборонить Але що далі? Ви не думали про дальше. Юліян Цезаревич – *надпоручник*. Крім сплати довгів, о яких і ти сьогодні від добродія К. чула з додатком, що йому не треба Америки, а лиш ще доброї і *багатої* дівчини, з котроюсь міг би ще колись щасливий бути. Отже, йому треба ще, щоб тобі вже зовсім ясно сказати, *багатої* женячки, за якою наступить пізніше й любов. Офіцерська кавція, як відомо, також мусить бути забезпечена.

Дора мов обімліла. Вона дивилася через хвилю наче без зрозуміння на діда.

– Про се я не думала наразі, – сказала побілілими устами.

З завідателя заблисло тріумфом в очах, і видно було, що він мав ще щось на устах, але одно слово тети Олі – „вуйко“ – і погляд на вдову здержали його. Він відвернувся від неї і, перейшовши по кімнаті кілька разів, спинився наново перед Дорою.

– Иди, дитино, – сказав Альбінський лагіднішим тоном, – я бачу, що ти нездорова. Твої очі, як у гарячці, а лице міняє барву. Покинь сю справу. Ще я живу. Ти ще стоїш під моєю охороною. Є різні сили, яким ми підлягаємо, тому треба отверті очі мати, а прийде надпоручник, то побалакаємо.

Дора схилила, як недавно, голову й, зближаючися до завідателя, поцілувала його в руку.

– Дякую вам, діду... – сказала.

Яка не була ніч довга і тиха, Дора її не переспала.

Слідуюча днина Різдва Христового була майже незмінена щодо погоди, лиш легенький вітер поколихував від часу до часу галуззя дерев.

Завідатель не виходив на прохід. Він не почував себе добре. Вночі також мало спав. Дора зі своїм оповіщенням наміру молодого Цезаревича дратувала його чи не всю ніч. Ще увечір перед її поворотом зі шкільного будинку говорив старому

парохів, що має супокій, бо в нього нема синів, а годину пізніше – луп! З'являється Ольга й розкладається з новиною, над котрою хоч смійся, хоч плач, а розкусити мусиш. Він задержався при фронтовім вікні, і його око спинилося мимо-волі на тополях около входової хвіртки від дороги й відкри-ли крука. Сей погойдався хвилину на галузчині смеречини й, мов відчувши око властителя на собі, розпростер крила і відлетів.

Старі ж вони, ті деревиська, але ще міцні – постоять ще з якийсь рік.

Дивні почуття хвилювали сьогодні в його грудях. Так чудно керує доля людським життям. Сказав би-сь, сповняються призначення, але ні – неправда. Стільки років він боявся чути ім'я *Цезаревичів*, а сьогодні, от, може, й зараз, вставиться внук *того* перед ним. Сей бажає його внучку за жінку, а вона сама подалася всею душею за ним. Коли взяти річ під розвагу, то виходило, наче щось невидиме зіткнуло інтригу, звело їх до купи, аби йому ще в останні його дні виробити збитки.

І чи він помилявся? Юліян – богослов, передше – наречений внучки його сестри, по зірванню з сею і зі вступом до війська зближається, мов люцифер, до його однісінького скарбу, до неї, Дори. Інстинктом відчував він, старець, небезпеку собі і їй та робив заходи відвернути її від зачарованого кола, в котрім жили ще божевільні слова *тої одної його ворогині*, що пожерли йому все, що мав найдорожче. Так до часу гадав, що вже все пережилося і буде добре. А тут нараз по стількох роках минувшини оживають і починають здіймати свої голови примари і в дальше покоління. Починає самотійно з його і ворожої сторони дієвувати *молодь*.

Він зморщив чоло.

Ще він не обезсилений, ще чує в собі енергію, і його духовість ще не затупилася. Він буде боротися. Дора не сміє і сим разом вихопитися його опікунства, яке сама прийняла. Коли вже їй припало, а се, очевидно, *необмєниме*, покидати його хату, то нехай се хоч *не буде даром*. Вона ж послідня крапля його крови, а тота нехай хоч вщепиться в шляхетну паросль. Німець не приніс їй щастя, проч з чужинцями, проч з противниками, а як уже... то з гідними.

Панна Альбінська увійшла до кімнати, принесла пошту й питала, чи вуйкові чого не треба.

Ні. Хіба... Ага, де Дора, що з нею?

Панна Альбінська відповіла, що вона не спала ноччю, має біль голови й, може, перейдеться до їмості, пані Захарій, на економію.

Завідатель кивнув головою і додав, що не бажає, щоб до нього тепер хто заходив, хіба наколи б *той* справді зайшов, на який випадок могла б і вона увійти. Йому не хочеться через цілий час самому з ним перебувати. Її присутність не пошкодить.

Тета Оля притакнула головою й опустила кімнату.

Точно об 11-тій годині перед полуднем до дверей застукано.

Він попросив.

Се був справді Юліян Цезаревич.

Тета Оля впровадила його до кімнати Альбінського. Був такий поважний з виду, якого досі не бачила.

„Боже, – подумала, – то хіба мужчина може такий поважний бути?“ Але не промовила нічого й віддалилася.

Привіт був чемний, хоч холодний. По деяких увічливих вступних словах молодий офіцер приступив до справи.

Виявивши свою просьбу як слід, удокоментувавши її за-певненням взаємної любови межи ним і його внучкою, пані Дорою Вальде, *сказав про сподіваний свій* недалекий аванс і про деякі прикрі перешкоди, які старатиметься усунути. Завідатель слухав з гострим виразом лиця і спитав, як уявляє він собі матеріальні справи. Юліян відповів, що не бажає іншого маєтку понад потрібну кавцію для жінки, яка б могла забезпечити їй існування на випадок звихнення його військової кар'єри.

– Або смерти, пане, смерти, бо що значить „звихнення“? Чи ви маєте намір виступити з війська?

Юліян заперечив головою.

– Ви покинули богословіє, хоч квапилися стати „апостолом черні“, а тепер, може, знову *хочете вернутись до давнього?*

– Я бажав стати апостолом „черні“, а зі вступом до війська бажав лише те, щоб стати апостолом „меча“.

– Ага, значить, коли не помиляюся, щоб яко українець працювати для своєї суспільности. – Послідні слова були висказані з ледве помітним іронічним усміхом.

– Поки ні, але головно, щоб вдаряти ворогів.

– Ага...

– Так, пане завідателю.

Завідатель умовк і постукав пальцем по столі.

– Я б бажав почути дещо з вашого приватного життя. Які ви маєте вигляди у війську?

Юліян здвигнув плечима.

– Моє життя звичайне, як життя кожного поважного офіцера. Праця в полку при вихованні мужви, муштри, школа, а обіч того і військова наука з думкою чи, як би те сказати, з тенденцією поступування у вибуху й випадку несподіваної битви. Крім того, наука і безперестанна справа в європейських та інших мовах дозволять мені здійснити свій план і стати вчителем таких, а може, й стати перекладачем при штабі також під час війни.

– Але, але, мій пане, ви не зовсім одверті... ви оминаєте ваш фінансовий стан. Простіше, у вас, приміром, є... і деякі прикрі залежності. Чому замовчувати се?

– Є, пане завідателю, – відповів Юліян твердо, і його чоло покрилося гарячим жаром.

– Отже, бачите, приятелю, треба було мені про се зараз на вступі заявити.

Юліян піднявся.

– Я не мав заміру се затаювати, бо стараюся вже від довшого часу сю справу залагодити.

– Чи високі вони?

Юліян змірив старця, мов до нього говорив лихвар, і назвав суму. Завідатель махнув легко рукою наче на знак легковаження названої суми, бо, по правді, сподівався в офіцера більшої.

– Яке забезпечення дасте ви на випадок звихнення вашої так званої військової кар'єри жінці? Часи непевні, моя внука звикла до добробуту. Коли вчора представив їй життя з убогим військовим, хоч би й з забезпеченою кавцією, вона признала мені рацію й подякувала за се. Сідайте, пане, я говорю тверезо, і тому, може, як для вас не мило. Інакше не можу, ви зрозумієте.

– Наколи б я і на моє загальне знання і науку, окрім уміння чужих мов, не міг числити, то додам ще й те, що в мене є основи доброго теслі, яке дасть мені завсіди кусень хліба і вступ до найліпших верстатів меблів, бо я маю і заграничні свідоцтва, котрі посвідчують, що я хоч недовго, але дуже пильно

й совісно працював і вчився у деяких великих німецьких майстернях, особливо Баварії, Мюнхені й з інших місцевостей, куди мав адресу від поважних і чесних мужчин.

Завідатель вислухав се мовчки і попросив його показати йому свою руку. Коли сей се вчинив, він її оглянув і сказав:

– Здорова і гарна рука, що проявляє крепкість і добре походження. – Потім подав йому папіросницю.

Юліян подякував. Його очі опинилися на хвилину на знанім нам портреті покійної Альбінської у строю молодії. По його обличчю прояснилося на мить, мов під сонцем. Се ж була Дора, та його дівоча наречена Дора Вальде, яка жила і дихала... Яка любя!

Завідатель се завважив.

Се його померша жінка, пояснив, Дорина бабуня, в котрій вона майже відродилася. Потім по надумі додав несподівано:

– Я б ще дещо хотів про вас або й ваше життя почути. Не чудуйтеся, повторяю.

Юліян усміхнувся.

Добродій завідатель мав слухність, коли розпитував. Може, йому буде гарантією за чесність його особи саме його становисько, пошана у військових кругах, симпатія і довір'я його полковника й прихильність і поважання й в деяких знаних і визначних священницьких родин, а остаточно і не без ваги й те, що був через більше як два роки нареченим його своячки, теперішньої лікарки, пані Еви Кави, котрі заручини зірвалися, як відомо, не з його вини. А остаточно...

– Пане завідателю, можу з чистим сумлінням заявити, що я один *не з сугірших*.

Завідатель притакнув поважно головою, сказав, здвигнувши журливо бровами:

– Дора Вальде – послідня Альбінська, полькиня, хоч по батькові Могиленко. Хоч, пане надпоручнику, вона, може, навіть і перед вами твердила, що се не так, а, по-моєму, так: хто чий хліб їсть, до того нації і приростає, тим більше внука поляка.

Коли Юліян все ще не обзивався, старець тягнув дальше:

– Чи маєте ви, пане, поняття, що та дитина для мене значить? Скільки жури вона мені принесла, заки я зберіг її такою, якою ви її пізнали? Маєте ви поняття, всі ви, що лише приходите сюди і робите свої рахунки й хочете мені її

вирвати, останнє сонце моєї старости? Як я можу вам на слово повірити, що вона вам дорога? Ви, пане надпоручнику Цезаревичу, гарний чоловік, добре вихований, і характер ваш, може, і без рисочки змази, наскільки я чув від людей, що вас знають, і ви маєте в собі те, що рідко хто має: духову перевагу над своїм середовищем. І я би був гордий називати вас своїм внуком, сином чи як там, але для моєї Дори мені цього всього замало. Дайте поважний доказ вашої любови для неї, дайте якусь високу ціну, яку я від вас зажадаю, щоб не сказали колись, що я міряв вас *по-дрібному*. Я вам зроблю пропозицію легку зі взгляду на Дору, що до вас всею душею прилягла, а опісля лиш від вас буде залежати, чи вона буде вашою чи ні. Але ні... ще одно. Я старий і мене треба поважно заспокоїти, я повторяю се по раз другий: що буде у випадку, коли не... що ваша військова кар'єра звихнеться, але коли, скажім, на випадок, коли б несподівано вибухла війна й апостол „меча“ впаде?

– Не завше куля б'є військового. На такий випадок буває для його вдови кавція і маєток, коли вона його посідає, але наколи б воно і справді так зайшло... – Юліян зітхнув і якийсь чудний усміх поблукав на його устах. – Наколи б так, то тоді поза перше наведеним, себто поза забезпеченню вдови, може, виросте з моєї крови *яке зілля*, з котрого нап'ється хтось хоч одну крапельку й унаслідить по мені триб і любов до праці й борні, приміром, за існування нашої національності, політичної самостійности, за нашу велику землю *Україну*, і також не пропаде.

Наступило мовчання. Завідатель по часі обіззався:

– Се ваше особисте міркування, і я не можу нічого проти того мати, але тепер скажу вам ціну, про яку перед хвилиною говорив.

Молодий офіцер підвівся і станув, вижидаючи з поважним поглядом, мов мав перебрати важні інструкції від високо поставленої військової особи.

– Так, пане Цезаревичу, прийміть на остатку ще й се до відомости, що не офіцер, а українець не дістане моєї внуки даром. Я говорю твердо, але ясно. Я вам вироблю посаду, яку собі забажаєте, я сплачу всі ваші довги, бо Дора Вальде без мене се не в силі зробити; вигладжу всі, хоч би й які,

нерівности, що можуть бути перепорою у вашій військовій чи цивільній кар'єрі; всей мій, хоч і невеликий маєток припаде вам і їй, а ви... дайте лиш декларацію перед вінчанням, що зрікаєтеся своєї народности, перемінюєте ваше ім'я на моє і що ваші нащадки будуть його носити, що від тієї хвили ви будете вірним сином моєї народности.

– Як за часів Вишневецьчини і Четвертинських, щоб густіше обтикувати палі українськими головами, пане завідателю. Чи пані Дора Вальде знає про сі ваші умови і чи маєте ще щось до сказання?

Альбінський злобно усміхнувся.

– *Маєте* три дні до надумання, пане надпоручнику, бо з вашою теперішньої психологією я не можу числитися. – При тих словах підвів руку, щоб поклепати офіцера довірочно по рамену, але сей подався взад. Він змірив старця від стіп до голови, склонився і, не обізвавшись жодним словом, опустив кімнату.

У передпокою, де знаходився його плащ і шапка, з'явилася коло нього, мов з-під з землі виринула, тета Оля. Вона поглянула на нього, але не сміла заговорити.

– Як мається пані Дора? – спитав він стисненим голосом.

– Могла б ліпше матися.

Юліян поглянув на неї. В його очах горів огонь, а повіки наче попечені видалися по краю, мов почервонілі.

– Перекажіть їй, що я її поздоровляю і прошу, щоб не плакала.

– А результат вашого старання? – спитала панна Альбінська.

– Ляцький... – і не докінчив.

Тета Оля підняла допитливо погляд на нього, але він, засунувши квапно шапку над очі, закинув плащ на себе і вийшов.

Другої днини перед полуднем попросила пані Рибко Юліяна до себе. Коли увійшов, застав її саму, а у воздуху зачув останки аромату тонкого сорту папіроси.

Він усів на звичайне своє місце і відповідав на її питання, чи починив які кроки до залагодження своєї справи або що задумує робити.

– Послухав вашої ради, тето, й піднявся до такого експерименту, до якого ви мені дораджували, хоч трохи з іншими почуваннями, чим ви собі те уявляли, але з результатом цілком схибленим.

Пані Рибко підсунула брови й почала розпитувати.

Юліян оповів коротко про свою розмову з Альбінським. Тета сплеснула з зачудовання руками.

– До Альбінських ходив?

Юліян змінив барву.

Чому ні? Не відповідна партія для офіцера вдова по військовим лікареві з кавцією? Що мала вона проти неї?

Про її діда він не каже нічого, се вовк і лис в людській шкірі, що ніколи іншим проти їх народности, а зокрема і їх родини, не буде. Але вона? Чи не любимиця вона всеї їх родини?

– Дора? Що хто про Дору говорить? Передовсім треба було лиш не забувати, з якого вона лона пішла. Ти гадаєш, – додала остерігаючим голосом, – що нещасний проклін твоеї прабабки не осягнув і її? Що, повдовівши у такий трагічний спосіб, вона вже освободжена й від іншої погуби в житті? Тебе б нічого доброго з нею не ожидало, будь рад, що так випало, хоч хто би там Дору не любив. Для мене отся твоя сватьба – велика несподіванка. Я ніколи не припустила би, що й друга Альбінська зачепить твою особу по таких роз'єднанню, як з першою. Се просто божевілля!

Юліян, здавалося, не чув слів тети, бо був у сій хвилі так зайнятий якимось видом на вулиці, що не відповів зараз, лиш коли звернув, урешті, своє лице до неї, то воно видалося блідим.

Тепер вчинив нетерпеливий рух рукою і відповів роздрезнено, що ні одна, ні друга причина для нього не існують. Невинного і найгірше слово не зачепить. Але *його*, завідателя, ганебне предложення і сміливість ставити чесному мужчині подібний проєкт! Чи може бути на те інша відповідь, як кривава? Зрадником мав би він стати, запроданцем своєї нації, чули таке? З його очей блиснув огонь обурення і гніву, й він стиснув п'ястук.

– Пожалував українській народности і кращу одиницю, – впала йому тронута стара жінка в слово. – Збавив діда, відібрав можливість розвинути на вищу соціальну щабель синові, а внука хотів би своєю національною барвою пере-

мазати й поглинути... Бачиш? *Імені* його йому не треба, лиш крові його хотів би для свого щепу здобути, крові. Що тебе погнало в те драпіжне гніздо? Невже нема гарних і заможних жінок у світі або й нашій околиці, як Дора Вальде, вдова? – Вона розсміялася прикрим коротким півсміхом.

Сей сміх діткнув Юліяна. Вона ще й зблизилася до нього, хотіла йому заглянути повно в очі, але він відвернувся так бурхливо від неї, що майже відсунув її, і вона побачила лише його профіль, грізно насуплене чоло і завзято затиснені уста.

– Ти зворушуєшся, Юліяне, – додала ласкавіше, побачивши його німий гнів. – Я тебе розумію, але вибач, якби ти так усе знав і роками бачив, що бачили мої очі й чули мої вуха, то ти б не дивувався. Дора стала для нього сим разом лише оруддям для його національних і честолюбивих цілей!..

– Перестаньте ту жінку згадувати. Раз справа не вдалася, то й кінець. Впрочім, – додав вгамовано і відітхнув, – ви, мабуть, мене чого іншого кликали. Коли я не помиляюся, то ви мали в себе мужеського гостя. Чи був надучитель у вас? – спитав, маючи на думці тетиного зятя і свого доброго приятеля, що щиро поділяв його теперішнє положення.

– Ні. Сей не був. Але ти закури, бо ти розстроєний, а я буду говорити.

Юліан заперечив головою, не хотів сидіти і не хотів курити. Не мав терпцю, ходив від рання на прохід і по лісі... й от, знову би йшов.

– Так, слухай. Я у кількох словах скажу тобі, в чім річ.

І тут розказала, що зверталася о поміч для нього до давнього її та її покійного мужа знайомого – купця добродія Вартана К., вірменина. (Юліан, здається, знав його від панства Г., де бачив його на заручинах свого товариша К.), а він відвідував її, власне, отсе перед годиною, подав готовий план, який назвав спасаючим щастям для нього, а він як хоче: або добиває, або й ні. Бідна мати, додала, вже тінню стала, а він сам... – і тут не доповіла.

– Той вірменський шадхен¹ Вартан К., той? – Юліяна очі впилися цікаво в обличчя старої тітки. – Який план під добрим варунками – позичка?

¹ Шадхен (евр.) – посередник для одруження (прим. Ольги Кобилянської).

Пані Рибко заперечила головою.

– Проєкт одруження з наймолодшою донькою панства Гаджі. – Стара жінка пождала хвилину і не спускала ока з лица свояка.

У першій хвилі сей витріщався на ню, наче без зрозуміння, а опісля вдарила йому гаряча краска в лице.

– Що се, ті люди зійшли з розуму? – кликнув. – Мене жени-ти? Що *се* знову за рахунок?

– Ти їй мав подобатися, сину, тій їх наймолодшій, чого ж тут гніватися? Се я просила його о поміч для тебе. Схаменися!

І справді. Юліян усміхнувся. Перший раз по кількох тяжких днях вона побачила його усміхненим.

– Се ж дітвак, ради Бога! – кликнув. – І що то людям до голови не приходить, але то вірменина, Вартанова фантазія. Йому заблисла надія на добре „посередництво“ з одної і другої сторони – і він, чому ні?

Юліян розсміявся сардонічним сміхом.

– Він, Вартан, в кругах офіцерів посередничав під великою дискрецією знайомства з кращими родинами, де були доньки на відданні з маєтком або уможлиблював тим у потребі грошеві позички, – пояснювала далі тета. – Від святкування заручин обох сестер, Юліяне, – тягнула далі пані Рибко, – наймолодша дівчина заєдно про тебе маячила, а її родичі, хоч і всміхалися зразу з того, згодилися остаточно після наради з Вартаном покрити твої довги разом із кавцією під умовою, що заручини мали би відбутися зараз, а вінчання аж у два роки пізніше, бо дівчатко має щойно шістнадцять літ і в них вже лиш одиноке в хаті.

Юліян знову засміявся, але тепер вже інакше. Перед його уявою виринула картина вечора заручин обох сестер Г. Він переходить освітлені кімнати, переповнені мужчинами й дамами, і шукав за нею, тою *вдовою*, ради котрої прибув. Ідучи до кімнати, де сподівався її побачити, він мусив уперед з деякими знайомими вітатися, котрі його саме на порозі, котрий треба було до неї переступати, захватили, і між тими знаходилася вона, шістнадцятилітня. Само собою розуміється, що він по привітанню завів і з нею, як членом родини, через кілька хвиль коротеньку балачку, і в тій випало, коли згадала про танець, заангажував її до одного, чим, завважив, уцасливив її немало. Коли опісля в танцях прийшлося бути

вибраним дамами і вона з'явилася, мов мотилик, і вклони-лася гарно й граціозно перед ним, згинаючи одне колінце, мов перед принцем, попросивши його лиш про „одну туру“. Прогулявши її, він подарував їй, не маючи з тим що почати, чи не всі свої котильйонові ордери, сказавши їй жартом, що „на пам'ятку“ про сей вечір, і се й було все.

– Ні, ні, – додав, оповівши се й теті, твердо, – нехай добродій Вартан не робить проекту без господарів! *Досить уже тих крутійств у таких справах, як подружжя, досить торгів і визискування людських крутих ситуацій! Нехай мене полишать власній долі!*

Сказавши се, подякував теті за її щирі заходи ради його особи і попрохав не побиватися більше за ним, і не втягати до його спасення жодних вартанів. Він опустив кімнату, полишаючи глибоко стурбовану стару жінку, що не була б від того, аби одинокий наслідник її брата оженився в такій гарній і зможній родині, як панство Гаджі. Бо інакше, що його ждало?

Третя днина дійшла до полудня, а Дора Вальде не бачила Юліяна. Вона знала, що він, тої, третьої, назначеної завідателем, днини не зайде в їх хату. Зрозуміла, що на Святвечір бачила його востаннє. Так близько було їм до щастя, вона чула його, раювала душею, а воно з початком вже й скінчилося. Він ані не стрічав її ніде, ані не бачив – лиш листа вислав їй з докладним змістом його розговору з дідом і його йому поставлену „ціну“ за неї, а там і прощання з проханням забути його, що найліпше буде для них обоїх, і він сам вибереться до Америки.

По перечитанню того листа нею аж стрясло на згадку про дідову обиду, якою відіпхнув його назавше. Вона знає, що їх жде розлука, бо знає і вірить до глибини душі, що він хоч і як її любить, ніколи не прийме негідні варунки. Дідо... дідо, що ви нарobili, чому затуго натягнули струни?

І Дора чує, що не видерже сей стан довго, а він не понизиться і не покажеться в них більше. Її серце ридало з горя, та, на жаль, не було з ким поділити його. Тета Оля ходила мовчазна, ніби замерзла, здавалася такою зайнятою, що й не мала коли й папіроску закурити, – і вона страждала сама.

Лиш раз, коли вона припала несподівано до її грудей і вибухла потрясаючим плачем, вона гладила якусь хвилину її голову і сказала стисненим голосом по-німецьки: „Das ist der Fluch der bösen Täd, die Böses nur gebähren kann”¹.

З дідом Дора бачилася лиш при обіді і нічого не говорила, він сам мовчав і виходило, що коли Юліян не з’являвся в нього, справа скінчилася нічим. Однак, думала Дора з німою завзятістю, треба було щось діяти. В її молодій голові думки не спочивали, особливо, коли дивилася на гору поза каштановою алеєю, де темніли стіни шкільного будинку на білосніжному тлі і вечорами блистіли вікна від світла. Вона не мала супокою. Не бачити його... не побачити його ніколи вже, хоч би що? Він не міг ще виїхати до Америки. Вона знала докладно, скільки днів було йому ще відпустки... Вона не буде його даром вижидати, а сама, сама одна полине до нього.

– Ти б проїхалася трохи верхом, Доро, – сказала раз тета Оля, – не сиділа б у хаті, як ув’язнена, поблідла як свічка... А може... – і тут урвала. Їй мало що не вирвалося з уст, щоб Дора заглянула туди, почула, що з ним діється, чи справді вибирався до Америки. Та ні. Може, ліпше відразу порвати з милим і погодитися з долею на вічну розлуку.

Дора послухала тету Олю. Вона мала слушність, їй треба кинутися в свіжий воздух, у білу зиму, набратися сил.

І, не надумуючися довго, вийшла з хати, пішла до стайні, вибрала коня і звідти пустилася верхи.

Їдучи гостинцем, вона відразу почала визирати Юліяна. Опісля завернула в ліс у надії, що тут Юліян десь з’явиться, відтак і в околиці залізничної станції, – може, саме виїжджає? Або ні, *там*, може, або – ох! може, *радіше* не побачити його?.. То знову: „Боже дай, щоб його бачити“. Раз один, яке щастя. А коли б так, то чим вона його потішить? Вона все-таки по більшій частині зависима від діда, бо те, що звала своєю власністю по Егоні, передала йому до обороту без найменшого застереження на який-небудь випадок для себе, а того було рішуче замало, як він їй витолкував.

У лісі слухала шум й найменший шелест. Шукала між деревами його постаті, але ніде уніформою ані не мигнуло.

¹ Проклін злого вчинку є, що лиш лихе породжує (Гетого слова) (переклад і примітка Ольги Кобилянської).

Сосни й смереки стояли такі стрункі, як завше, а своїми сивими та темними корамаи, прибрані в зимову одіж, ждали.

„Америка, Америка!“ – кликнуло нараз щось у її душі. Купець Вартан і тета Оля *тоді*, у Різдвяний вечір, говорили про Америку. Добродій Вартан ні, противно, він казав, що йому не Америки, але *заможної доброї дівчини* треба, з котрою міг би ще й колись і щасливим бути. При тій згадці вона затиснула зуби, вдарила коня і погнала гострим трапом, покрита через сильне порушення засніжених галузь, білими латками на міську дорогу. Чого її забрав жаль? Коли по правді, *що мав робити?*

Коли доїжджала у повороті, зачула в околиці економії гук двох вистрілів раз по раз. Кінь здригнувся, насторожив вуха, і вона стримала його. „Хтось полює“, – подумала і поїхала далі.

Недалеко своєї хати пізнала в одній жіночій постаті матір Юліяна. Вона йшла нерівним кроком і, здавалося, була певна, що її ніхто не бачить, бо час від часу притискала білу хустину до очей. У молодій жінці застукало серце, і вмить вона здержала коня. Не бачила, що на вулиці був сніг високий і нога цілком у нім тонула, вона скочила з коня й підійшла, ведучи його за собою, до неї. Єдина гадка Дори була – Юліян. І вона спитала, що з ним могло статися? Чому вона плакала? Захорів тяжко чи від'їхав?

Тут пані Цезаревич оповіла їй, що саме вертає від діда-завідателя, куди ходила з проханням спасти її сина грошевою позичкою з прикрого його теперішнього матеріального положення, а він відмовив. Відмовив сухо – зимно. І Юліянові не лишається нічого іншого, крім виїзду до Америки, чого вона не переживе. Він пропаде там для неї старої, немічної, пропаде, бо заки в нього настануть такі обставини, щоб він вернув, її не стане. І, не вичікуючи відповіді від заполоханої молодой жінки, вона подалася додому.

Дора вислухала і чула, як її лице мов льодом остудилося. Отже, таки Америка. Значить, кінець. Тепер вже кінець, коли сама матір сказала, що так мусить бути. Вона, правда, може, й не знала, що між її сином і нею були щирі почування, бо доперва по прийняттю Юліяна дідом мали вони обвістити свої заручини, але вже і так вона досить знала. По трьох днях, сьогодні-завтра, міг ще Юліян у діда вставитися. Але чого ще? Вона найліпше знала, що він там ніколи не покажеться.

Скорше зречеться він її, покине матір, сестру, піде у світ за очі, а не вставиться. Ні, він не був би її Юліяном, не був той, котрого вона навіки полюбила.

Дора перекинула повіді коневі на шию, щоб сам вернувся на економію, а сама пішла пішки. Дома кинулася, як збита, у вогкій одіжі на канапу і, підсуваючи руки під голову, заплющила очі. Її груди дишлі тяжко. „До Америки, до Америки, – дзвеніли їй слова нещасливої матері. – Я того не переживу“.

Хто то переживе?

Великі гарячі сльози викотилися з її очей, а вона лежала непорушно... нехай течуть. А потім наче демонічний підшепіт дідовим голосом: „Він добрий спекулянт...“ А знову за якусь хвилю його прохання через тету, щоб вона не плакала.

Третій день за пару годин закінчиться, а вони від Різдявно-го, того їх щасливого, вечора ще не бачилися.

Тяжко було вгадати, що мало далі статися. Вона мала його в уяві, як він в огірченій гордості, а може, й ненависти до їх хати в думках десь відносився.

Як думав ще про неї? Любив? „Якби ти хотіла, Доро, могла... – просив тоді півголосом, а опісля: – *Але ти не плач...*“ – Коли їй зі щастя сльози насилу втиснулися в очі, і поцілував.

Як же неказанно вона його любила, і се могло б дійсно так бути, щоб вони не наближалися до себе, вона його любови не зазнавала більше, крім одного самого його зізнання на ціле життя? Так вона питала, але тишина не давала відповіді. Їй думки голову розносили, розпука серце розривала. Нараз... Ні! Що буде – буде, а так воно не може остатися!

Вона схопилася з канапи, виглянула через вікно, поглянула на годинник, що показував поза четверту, закинула на себе плащ, насунула капuzu глибоко на чоло, що лиш очі було видно, і вийшла. Коли йшла через сіни, тета Оля відчинила двері від кухні і виглянула, хто вийшов. Побачивши її, вона не сказала нічого і зачинила назад двері.

Тета Оля змарніла.

Сеї третьої днини перебув Юліян вдома, доки не минув час розношення пошти, а не одержавши з неї нічого, він виходив з хати і знову вернув. За кілька день настане термін, настане Новий рік, а опісля, коли не полагодить цілковито нещасну

справу, опиниться по скінченню або в гарнізонній в'язниці, або... Всяке психічне терпіння досягає своєї межі. Коли дійде до кульмінаційної точки, стає перед нас хвиля „бути або не бути“. У нього доходило до тієї точки. Він був відважний, він мав своє знання, був чесний, але з сеї, як називав її у своїм серці, „нікчемної справи“ він не міг вибратися. Послідні дні змінили його. Виглядав марно і блідо. Виходячи наново з хати, здивав свою матір, котра також куди-то виходила. Він станув і взяв на хвилюку її руку й задивився в її сумне, але добре обличчя.

– Ви такі мізерні, мамо, – сказав стурбовано. – Ви лиш мною не журіться, ви знаєте, що я не дам себе так легко з дороги збити.

– Не давайся, сину. Часом приходить так тяжко страдати, а Господь закрує несподівано, так що все на добре обернеться, – відповіла, майже давлячися з жалю на вид його молодого схудлого обличчя.

Він усміхнувся насилу. Вона ще нічого не знала про його старання щодо Дори Вальде й відповіді її діда.

– Не дамся. А впрочім, – додав усе ще усміхнено, – що ви гадаєте, мамо, я пішов би без вас до Америки? Усіх лишу, а вас заберу. Ви мене не зрадите?

В її очах указалися сльози.

– Лиши мене, сину, зі своєю Америкою... Нім ти доїдеш, я... – вона урвала, обернулася й оставила його самого.

– Не гайтеся, мамо, я скоро верну, – кликнув через плечі. – Мені прикро без вас у хаті, і треба мені вже в дорогу вибиратися.

Потім пішло кожде в свою сторону. Мати – містом з противної сторони, щоби не здибатися з ніким, ідучи до завідача з тайним планом упасти йому до ніг і прохати його позички для сина за поруку її хатини в столиці; а він – з надією побачити десь її і рішитися на щось з собою.

Ідучи на гору в околиці економії, куди найрадіше любив ходити, думав чи не сотий вже раз на виїзд до Америки, куди його покликував кілька місяців назад перебуваючий там свояк Едварда Ганге з Мюнхена на два добре поплатні місця. Безпосередньо по тім думав і про свій виступ з війська, про рух, який повстане в його знайомих і про ту, котра його безнастанно в душі обдавала.

Вернувши від завідателя, він знав, що її, ту самотню золоту жінку, ніколи не буде називати своєю. Три дні мусив видержати, але чому – він сам не знав. Міг би був так само вже і слідуючого дня по поданих йому варунках завідателем від'їхати, знаючи, що і так не може прийняти поданих йому умов. Але Дора Вальде, його неописана туга за нею (її зізнання, що й вона його любить) держала його ще на місці чарівною силою. Її істота не уможливлювала йому розлучитися з нею, не побачивши її ще хоч раз упослідне. Чув усею душею, що нікого не буде любити, крім неї. Та в те сильне почуття мішався і жаль до неї. Кажуть, правдива жіноча любов перемагає все, перебуде, перетерпить й остане вірна, непохитна, а тим часом кілька слів старого деспота, що вона буде з ним, убогим офіцером, у злиднях жити і що він її лише ради свого прикрого положення сватає, і вже вона йому повірила й за ті інформачії подякувала. Він скривив зневажливо уста: „любов“ і жіноцтво! Ева і Дора пішли одною дорогою, а молоденький вірменський пуп'янок, що маячив безнастанно про нього, був готов віддатися йому без застановлення і не з іншої причини, як лиш ради кількох ніжних, увічливих і без наміслу кинених ним невинних слів, щоб у кілька років пізніше, а може, навіть і не в кілька, розпочати критику його особи й оглядатися за другими. Він те знав, знав уже світу. Є одна любов правдива й безкорисна, а то любов материнська, котра терпить, бореться... і здобуває. У тривкість і силу тієї одної любови він вірить.

Коли Юліан вернувся з лісу додому, так небагом по тім увійшла і Дора. Він витягнув бравнінг з кишені й поставив його на столі та, скинувши плащ із себе, звернувся наново до стола. Його очі спочили на зброї. Ні, ні, хоч і яке його становище невідрадне, безнадійне, а тут, у тій місцевості, де проживала його мама, „дорога правда“, тут він сього не зробить, хоч би і не виїхав за море. Батько оставив її та наймолодшу сестру на нього. Його смерть вбила би маму, бо її здоров'я і так вже павутинне. Відтак згадав свого діда, що з слабосилля розпрощався зі світом і що той його вчинок не відбився добром на його наслідниках. Так стояв він і роздумував, аж

почув, як двері ледве чутно відчинилися і Дора увійшла. Невиразний шелест примусив його оглянутися.

– Доро!.. Пані Вальде, ви?..

Вона не відповіла, поглянула на нього великими очима, між тим як краска замішання покрила її обличчя, але лише настільки, щоб уступити блідості.

– Що ви бажаєте, пані Вальде? Ви до Оксани? Вона, мабуть, ще не вернулась зі школи. Я не знаю...

– Ні, Юліяне, я приходжу до тебе.

– До мене?

– Так. Я прийшла тебе просити, щоб ви... ти не виїздив до Америки ради вашої матері, ради мене. Не роби цього! – Посліднє слово сказала розпачливо. – Я не переживу цього, так як і твоя мати ні.

– Ти просиш мене не виїздити, а однак повірила дідові, що я лише ради маєтку старався про тебе й подякувала йому за те.

Ледве помітний *болісний* усміх поблукав по її блідих устах.

– Юліяне, дідо боровся проти тебе і закрився моєю особою, силуючи мене висказати слово подяки, яке я лиш з гіркою іронією йому вимовила, щоб якнайскоріше опустити кімнату, бо чула, що з жалю не вдержуся довше на ногах. А тепер повторяю ще раз, що я прийшла тебе просити, щоб ти не їхав за море. Так воно не сміє остати, щоби ми не побралися. Я завтра ще буду раз із дідом говорити, а тепер іду. – Сказавши се, вона зробила рух, щоби вийти з кімнати, але він станув її на дорозі.

– Говорити тобі про свою любов, коли, може, дідо переконав тебе, що мені не можна вірити?

Вона похитала головою.

– Пусте, переконував чи ні, – відповіла нервово, – але одно знай, що твоя мати була по обіді в мого діда, шукала допоміж для тебе, щоб ти не мусив виїжджати... ах, Юліяне!

– *Жебрала* за мене! – кликнув він, і гарячий жар сорому вдарив його в обличчя.

– Вона се з любови зробила для тебе, з розпуки, але даремно. Він відмовив, і тому я прийшла тебе просити, щоб ти се не чинив. Я піду ще раз завтра до нього.

Вимовивши ці слова майже бурхливо, вона знову звернулася до дверей, але він і сим разом заступив їй дорогу. Був

так зворушений її несподіваною появою і словами, що через хвилю стояв безмовно перед нею. Вона, змішана, взяла зі стола револьвер у руки й оглядала його хвилю. Нараз підвела очі до нього.

– То ти недавно стріляв в околиці економії? – спитала.

– Я, Доро, – відповів і відвернув очі.

– Чому?

– Аби, аби... не носити набитого з собою..

Вона ще раз глянула на нього, але не питала більше, зморщивши брови, мов у фізичнім болю. По хвилевім надуманню спитала, чи він має ще який набій.

Замість відповіді він відібрав рішучим рухом зброю з її рук і поставив нагору на шафу.

– Так, є ще один.

– То треба його вибрати або вистрілити.

Він усміхнувся.

– Дай спокій з тим. Краще сідай, я щасливий, що ще тебе бачу.

– Я не прийшла сидіти. Дай револьвер.

– Якби ти мужчина, може, дав би, але тобі не дам.

– Гадаєш, я не вмію з такими речами обходитися? Егон мене вчив. І він був військовий.

Але Юліян не послухав. Замість того він узяв її руку і підніс до уст.

– Пані Доро Вальде, я не знаю, чи ми ще побачимося. Мучився тугою і думкою, що від'їду, не побачивши вас більше. Се було би страшне для мене, Доро! Доро! – вирвалося йому розпачливо з уст. У його голосі було стільки болю, щирости, стільки правдиво виявленого чуття, що вона побіліла.

– Побачиш мене ще, Юліяне, – відповіла несміливо, – по моїй розмові з дідом.

– Твій труд ледве чи буде успішний.

– Вірю, що буде. Я вже знайшла свій шлях, хіба... – і тут урвала.

– Що ти хочеш зробити, Доро?

Вона поглянула на нього з-під капузи великим, поважним поглядом.

– Не бійся. Нічого такого, що би не було гідне української жінки і... нареченої офіцера. – При послідніх словах здригнулося щось около її уст і в очах заблиснули сльози.

Дора Вальде. Ось вона й стала нараз перед ним – та втілена всеперемагаюча любов жіночого серця, в котрій він ще недавно з іронією сумнівався.

– Я хочу знати, що ти загадуєш, ти, жінчина? – просив він, не спускаючи з її милого, тепер споважнілого блілого лица з-під чорної оксамитної капузи.

– Нічого, лиш врятувати твою честь і наше щастя. Прощай і не забувай мене, хоч би й що...

Але він приступив до неї, зсунув з її голови капузу взад і поглянув у її очі, що горіли чудним виразом.

– Забути тебе? Се вже, Доро, ніколи, хоч би й поза гробом, то ні.

Він узяв її обі руки, притиснув до грудей, але уст її не смів у тій хвилі торкнутись. Хтось отворив у сінях тихенько двері й опинився на порозі. Дора оглянулася.

– Тета Оля по мене! – зойкнула і шукала помочі в його очах. Він притягнув її охороняючо до себе. Вона опустила голову на його груди й ожидала картаючих слів панни Альбінської. Її серце билося так голосно і бурхливо, що і він його чув. – Я не могла інакше, тето, – кликнула розпачливо через плечі до жінки, що мовчки, неповоротно стояла. – Не могла. Перекажіть завтра дідуневі, що ви бачили, як його внучка з офіцером Юліяном Цезаревичем прощалася.

Вона виховзнулася з його обіймів і вийшла, натягнувши чорну капузу на очі та, оглянувшись востаннє за ним, що стояв ще на місці з сильно нахмуреним чолом і таким же самим поглядом, зверненим за тетою Олею.

– Доро! – сказала тільки те одно слово тета Оля. – Доро! – І з тим узяла молоду жінку під руку. – Доро!

– Тето, теточко, не лайте. Я ж не могла інакше. Чи ви се не розумієте, не відчуваєте, що коїться у водусі?

Тета Оля не відповіла. Вона мовчки притягнула дівочу жінку ще ближче до себе, й обі пішли вже так далі аж додому. Тета Оля розуміла, що то за сила була та правдива любов. Господи Боже, що за сила... І все однакова, коли правдива.

Завтра!

Пізнього вечора того ж самого дня знявся вітер. Він гонив воздухом так сильно, що завідатель казав позачиняти щільно

віконниці, бо шум відбирав йому сон, а рано замельдував Олекса, відчиняючи їх хлібодавцеві, коли сей ще лежав у постелі, що одна з тополь з фронту коло хвіртки, що стояла ближче по стороні кімнати з картиною святого Юрія, лежала звалена.

Як се? Чи можливо? Він ще перед трьома днями дивився на неї, що стояла височенна, правда, не сьогоднішня вже, але скільки він переходив через хвіртку на вулицю і оглядав їх обох, не зауважив ніколи, щоб була котра з них дуплава або хоч би й чим іншим нарушена.

– Що з того! – відповів Олекса і махнув рукою. – Дякувати Богу, що се вночі сталося. Не дай Господи в днину таке, то могла когось минаючого вулицею на місці убити. – Він уже чув про такий випадок, і властитель деревини мусив „тенго“ відшкодування платити. Він її вже оглядав з поліціантом. Вона була над корінням усередині до половини спорохнявіла й лише ждала години упадку – пережилася. – Проти Божої постанови нічого не вдієш. Пізніше піду з синами забрати покійницю, аби не перешкождала переїзд на вулиці. – Сказавши се, він опустив кімнату.

Коли за якийсь час завідатель устав і виглянув через вікно на вулицю, тополі вже не було. Вид другої оставшої партнерки його разив. Викликана тим дисгармонія, як і сам сей випадок, роздразнила завідателя. „Скалічена естетика“, – перейшло через його голову, і він не глядів більше в ту сторону. Як щодня о тій порі, він обклався часописами й понурився в їх читання, як нараз увійшла, постукавши, Дора.

Вона виглядала мізерно і блідо, але була спокійна. Поцілувавши дідуня в руку, опинилася коло стола з часописами.

– Можна мені тепер з вами поговорити, дідуню?

Він поглянув на неї поза окуляри.

– Можна. Але ти бачила, що сеї ночі вітер наробив? – спитав і указав головою в околицю хвіртки, де стояла ще друга тополя.

– Бачила, була навіть при тім, як її Олекса з синами забирав. Великанка була. Мабуть, столітниця. Жаль мені за нею. Та, – додала, – чого життя не ломить і час не нищить. Перестарілася.

Завідатель глянув з-поза окулярів зчудовано на молоді уста, що так поважно се вимовили.

– Дідуню, – звернулася молода жінка нараз іншим тоном, не змінюючи своє місце і все ще стоячки, – я прийшла знову

просити вас дати мені дозвіл і можливість побратися з надпоручником Юліаном Цезаревичем. Я його люблю, він мене любить... а ви допоможіть нам. Я хоч і за море, а з ним виїду і без нього не остану.

Дідо видивився на неї, мов не довіряв її словам.

– Був він, може, тут і згодився на мої умови?

– Ні, не приймає. І я не хотіла б за зрадника своєї народності вийти заміж. Я хочу його такого мати, яким він є; з тим поважанням, яким він тішиться у людей, з тими поглядами й тим характером.

– З поважанням задовженого офіцера? – питає завідатель їдко.

– Сим ви мене не відстрашите. Я вже не дитина. Його довги я сплачу. Я сама одна хочу тією бути, що його врятує.

– Але кавцію, пані Доро Вальде, кавцію?

– Саме я прошу вас за мене її зложити.

– Ти просиш. А чому ж він сам, той герой, не приходить, не соромно йому? Чи сього в нього не варта?

– Перестаньте, дідуню, глузувати. Коли не можете мого прохання сповнити, що рішить мою долю, так покиньте сю тактику – вона не гідна вашого віку, – додала і підняла, прохаючи, руки. – Звідки ви можете знати, чи я буду без нього щаслива?

– Можу знати, Доро, на підставі досвіду. Час лікує всякі почування і дає розумові у вирішуванні найважливіших моментів життя головне слово. А що я прагну твого щастя, то тут мушу запротестувати.

Дорине обличчя, звичайно біле, перебрало барву крейди, а очі в тій хвилі з виразом підстріленої серни уп'ялилися в нього з невимовним докором.

– Се ваше посліднє слово, діду?

– Найпослідніше.

– То знайте, що се і моя послідня просьба до вас і що ви відповісте за мене колись там, – вона указала рукою вгору. – Я їду.

Завідатель піднявся у цілій своїй висоті й поглянув на неї. Мов ножем, так встромив свої очі в неї, з котрих блиснув тяжкий гнів, аж брови насупилися над ніс.

– Ти до мене з револьвером прийшла? – кликнув люто. – Гадаєш, я твоїх нісенітниць перелякаюся? Бач, як заїхала, – „послідня просьба“! О-о-о! Український герой, що підшився

під жіночі фалди. До послідньої краплі випив їй офіцер розум... до послідньої краплі...

Але вона вже сього не чула. Вслід за нею ввійшла до кімнати панна Альбінська.

– Чого хочеш ти, стара Касандро?

– Нічого, – відповіла спокійно, – крім одного: щоб ви схаменулися і не йшли задалеко. Усе має свою межу. Молоді любляться, найшлися в своїй народности. Чому ж не помагаєте їм до злуки?

Завідатель дивився на неї, не перериваючи її, а коли скінчила, похитав іронічно головою.

– Тому, що колись перед стількома роками капітан Юліян Цезаревич з панною Ольгою Альбінською не закінчили свого роману подружжям, то мусить тепер єдина внучка Альбінських стати дружиною *його* внука. Чи не так?

Коли старець був тієї гадки, що зіб'є сказаним тету Олю з пантелику, то помилявся.

– Так, вуйку, так! А щоб вас ще ліпше опам'ятати з вашої завзятости й шовінізму, додам ще се: перед п'ятьма роками, як сталася катастрофа з нещасним Егоном, зсунувся був портрет покійниці тети, Дориної бабуні. Ви пам'ятаєте? Ви казали, що я забобонна, я признаюся до того. Уважайте, щоб вона часами не виступила тепер з рам і не забрала вам свою *внучку* й ви не осталися пустельником, як вам се свого часу пророчено. Я ніколи не бачила Дору в такім зворушенні від утрати її Егона, як сьогодні, коли від вас вибігла, а *він* від'їжджає.

– Не казав я, що ти Касандра? – відповів їй завідатель. – Гадаєш, мої нерви тепер такі, як були по смерті моєї жінки? Що було до перетерпіння – минуло, моя пані. А відтак ідіть з вашими забобонами до кухні і поділіться там ними з Олексом і старою кухаркою.

Тета Оля вийшла.

Точно у дві години пізніше погнав старий екіпаж завідателя вихром, як ніколи, по три особи: старенького пароха і двох лікарів – домашнього довголітнього лікаря-приятеля і хірурга. Дору Вальде найдено без пам'яті, підстрілену, в крові в кімнаті під картиною святого Юрія.

Коли ж, напівмертву, переносили до спальні, Альбінський поводився біля неї, мов божевільний, а тета Оля сказала йому коротко і твердо: „Передше було зле, а тепер уже добре“.

У кімнатах ішло до сумерку, і хоч не було пізніше як четверта, освічено кімнату Дори ясно.

За час, як лікарі бадали рану Дори Вальде – перестрілене одно рамя: вистріл був вимірний до висків, але через щось понижена рука перестрілила лиш рамя, – завідатель ходив у кімнаті тети Олі, ламав руки перед старим парохом, котрого привезли на випадок сповіді молодої жінки, і, хлипаючи, сповідався зі свого поступування проти внучки:

– Що я вчинив, приятелю, як се вчинив? Хто я тепер? – хлипав і витирав раз по раз очі.

– Pan Jesus так хотів... pan Jesus... приятелю. Ви ніколи не хотіли числитися з великими почуваннями, що є моторами великих добрих чи лихих людських учинків, – поясняв сей. – Світ належить більше молодим. Як нам, старим, і ми лиш на те, щоб їх у добрих замірах піддержувати і в любови хоронити. Дорогу свого щастя сього миру нехай собі самі виготовлять. Що він, Цезаревич, іншої народности, то самі знаєте, що ніхто собі родичів не вибирає і що з тим треба погодитися. Але приятель Альфонс мав самолюбне серце й дожив, що сам викликав.

– Всього був би я по Дорі сподівався, але самовбийство – нечувано! Така тиха і скромна...

Дора один лист оставила нареченому, а другий – дідові, в котрім обвинувачує його в тому, що він своєю вічною опозицією присилював її сягнути до зброї й попроситись із світом. Вона зобов'язує його по прочитанню сих її послідніх слів виплатити Юліянові Цезаревичеві цілий її капітал валютою, з котрою може поступити, як схоче.

Лікарі увійшли від пацієнтки.

Рана, слава Богу, не була смертельна, ліве рамя поверх перестрілене, куля вилетіла, але що інше було менше відрадне. Глибока безпритомність дає причини побоюватися, що її збудження може потягнути за собою у першім часі або й пізніше свого роду божевілля, як се іноді буває, коли нерви окажуться надто напружені, в котрім стані, очевидно, сягнула жінка до самовбийства. Так висловлявся поважно молодий хірург. А старший довголітній лікар і приятель дому, подумавши якийсь час по збданню хорої, сказав:

– Знаючи ваш дім, приятелю, не від сьогодні, а Дору майже з наймолодших літ, як також і її давніше перебуту нервову недугу по утраті мужа, моя думка і рада слідуюча. Вчинок молоді жінки – то акт надмірно розстроєних нервів. Коли очунає, вона мусить стрінуги непримінно симпатичні обличчя і мати повний супокій. Я б радив навіть не впускати нікого до неї, крім одної тети Альбінської. По часі, як відзискає повну нормальну свідомість, подайте їй у якнайлагідніший спосіб до відома, знову лише через тету, що ви, приятелю, по зрілій надумі згодилися на її вибір щодо подружжя і допоможете їй у сьому. Ся вістка мусить бути цілющим світлом для недужої душі, щоб не дати їй часу застановлятися на її, скажім се між собою, божевільнім учинку. Се мусить так статися, завідателю. Не газардуйте з її здоров'ям, тим більше, що в неї є наклін до нервових хороб. По-моєму, вона мусила цілити кулю до лівого виска, але рука, не досягнувши цілі, пішла в ліве рамя. При тім усім се ще щасливий випадок – Господь знає. Опісля, коли її стан окажется нормальний, по трьох годинах, можете увійти і ви до неї. Але не самі, я остерігаю – не самі, а вже з її вибранцем, себто з будучим зятем, на хвилину, на стільки, приятелю, щоб її повідомити і від себе, крім передше через панну Альбінську, що ви годитеся на їх злуку і передасте його правичю їй. Але осторожно, моє панство, осторожно, – остерігав по-батьківськи старий практик. – Наречений нехай балакає з вами, скільки захочете, але її відвідувати часто я забороняю рішучо: душевних зворушень – добрих чи лихих – їй тепер не треба, а лиш одного супокою. Се моя рада. Впрочім, ще раз загляну сюди. – Старий добродушний чоловік пустився до дверей, але тут же здержався, вдаряючи себе пальцем по чолу: – Посилайте по надпоручника, – кликнув, – бо шкода часу. Пані Дора може леда хвилі відзискати притомність, а його також треба відповідно приготувати до вчинку нареченої, нехай застосується до її теперішнього стану та нової ситуації. Його психологію треба не менше узгляднити. Сама свідомість, що його сватба припала у, так сказати б, час, може, й загроженої кар'єри і кидає некорисний позір на нього, не така вже для нього підбадьорююча. Його духа треба також підбадьорити. Він – чесний характер, і я ніколи о якімось нешляхетнім учинку з його сторони не чув. А тепер поступайте, як знаєте. Я своє зробив.

Розмова велася пошепки, добра їмость Захарій ходила зі сльозами в очах на пальцях і зазірала через півпримкнені двері до хорої, чи не треба їй услуги або, може, й обмінятися з тетою Олею, котра досі ще не відступала від постелі своєї вихованиці. Лікар, розпрощавшись з молодим товаришем-хірургом, увійшов ще раз до Дори і тут надслухував через час віддих обімлілої. З тим сказав до тети Олі:

– Ідьте по надпоручника, моя пані, а я сам буду сторожити над хорою до вашого повороту.

Теті Олі об'явлено зі сторони завідателя, лікаря і старенького пароха постановлення першого про те, що він, дідо, погодився на одруження внучки та її вибранця по її виздоровленні і просить Юліяна на якнайскорішу появу в своїй хаті.

Тета Оля здвинула плечима: він ледве чи погодиться на її просьбу. Найкраще було би, якби сам вуйко виїхав по нього, обидивши його ще недавно з своїм проєктом щодо „ціни“ Дори. Тут же розходилося про врятування і життя молодої особи – як онуки, і так нареченої.

– Кожда хвилина дорога, – упімнув лікар.

Та помилилися панове, вибираючи переляканого старця до сієї несподіваної і немилої для нього функції. Хтось інший нехай поїде, а він ані писати, ані їхати по нього не годен.

– Ніхто, лиш одна вона, – сказавши се, Альбінський вхопився за голову і, важко дишачи, подався углиб кімнати.

Панна Альбінська поглянула довгим поглядом на старця, яким уже давно не поглядала на нього, і вона справді врятувала ситуацію, як не раз уже, коли розходилося про усунення найприкріших хвиль для кого-небудь у хаті.

Оставивши хору під опікою лікаря і їмості Захарій (завідателеві не було дозволено в її кімнаті перебувати), тета Оля поїхала. Коли вона сідала в сани, Олекса сказав їй похмуро:

– Впала у нас одна стара деревина, повинна була і друга така старовина впасти, а то молодість... Гей-гей...

Тета Оля закинула енергійним рухом теплу шаль почерез плечі, і послідні слова старого чоловіка згубилися.

Увійшовши до Цезаревичів, тета Оля з привіталася з усіма і відразу звернулася до Юліяна:

– Збирайтесь якнайскорше, пане Юліяне, та їдьте зо мною. З Дорою сталося нещастя – підстрелилася. Ваша присутність конче потрібна. По дорозі розкажу все.

Юліян побілів по уста.

– Чи є надія на життя? – спитав лише.

– Так, але багато залежить від першої хвили опритомнення.

Оксана заломила руки з окликом переляку, він пішов закинути на себе плащ і забрати шаблю й шапку, а пані Цезаревичева сказала шепотом, зложивши руки мов до молитви:

– Є відплата.

Тета попрощалася одним словом і звернулася перша до дверей.

Коли зближалися вже на дворі до саней, не спам'яталася, як скоро уздрілася на своїм місці, а Юліян, котрий усадив її в найбільшій поспіху, сидів уже коло неї. Коні гнали, як попередше, Юліян читав лист Дори, переданий йому тетою Олею, а вслід за тим вона дійсно поінформувала його докладно про нещасливу аферу, виявивши так само причину прохання завідателя явитися йому, Юліянові, негайно в його хаті, щоб усе випровадити на щасливе закінчення. Він сидів безмовно коло неї, і його думки кружляли виключно около Дори.

Що спонукало її ужити проти себе зброю? Перемовив їй справді старець, що його фатальна теперішня грошева справа була одинокою причиною зізнання їй своїх почувань до неї? Хто знає! Хто годен зрозуміти жіночу душу до дна?

Але з другої сторони її запевнення при несподіваних відвідинах його особи, що вона найшла вже свій шлях, врятує його честь, а може, і їх щастя, се все він не зрозумів. Його очі шукали нетерпеливо великий будинок, де лежала вона, прострілена, а він, той тиран-дідо, розпочав над її небезпечним станом і вижидав його.

І знову молодий офіцер увійшов до хати завідателя Альбінського, знову був поважний, як смерть, як недавно, але хто би хотів у його очі заглянути, той помилився. Він не підводив їх, і лиш одна панна Альбінська знала, які були вони у нього грізні й непримиримі. Коли вона його перед вступом до завідателя просила не відноситися надто ворожо до сього, бо він хоч і вразив його тяжко своєю пропозицією „ціни“ за свою внучку, все-таки не вчинив се з погорди до його особи або нації, а, противно, з бажання приєднати його як цінну особистість чи одиницю для своєї народности, для котрої був від смерті своєї подруги у своїх почуваннях великий. А остаточно, як би там не було, він усе-таки був дідом його нареченої.

Юліян викривив погірдливо уста.

– На жаль, з вас промовляє жінка, що на все має прощення, – відповів сухо.

– А я маю на увазі лиш виздоровлення і щастя молодій страдальниці й прошу за старця, за котрим у тім випадку ніхто не обстане, а котрого дні також числені.

– Може, – відповів коротко офіцер.

Юліян Цезаревич увійшов у кімнату, де дожидали його завідатель, старий парох і прочі, де панувало ще денне світло. Альбінський, поглянувши на нього, майже перелякався його виду. Блідий, вихуділий, повний строгого мовчання і поваги, опинився перед ним. Завідатель перший простяг до нього руку.

– Дякую вам, що ви на наше бажання так точно прийшли, пане надпоручнику. Моє прохання до вас лиш одно: коли у вашій силі та волі, оздоровляйте Дору. Вона вже не моя, а ваша. Дора трохи затрагічно поступила, але так уже сталося. Сідайте, будь ласка.

Але Юліян подякував – не міг сідати. Одинокі його слова, які промовив, стосувалися питання, чи пані Вальде дає ознаки життя.

Ніхто ще не знав, що у кімнаті хорої діялося. Тета Оля лиш от тепер вдруге до неї зайшла. Ніхто не смів там тишину переривати.

За майже цілу годину появилася тета Оля. На допити всіх, як з одних уст, оповіла, що коли увійшла досередини, хора, очевидно, за заходом лікаря прийшла до свідомости, бо коли розплющила очі, упізнала лікаря і її, і перше її питання було, що з нею буде, а по невдовзі дошептала, що не хоче жити. При тих словах панни Альбінської завідатель здавлено захлипав. Але вона, вдаючи, що сього не бачить, звернулася до Юліяна, що стояв блідий із затисненими устами, і говорила далше:

– Коли я, – оповідала, – закинула їй наче жартом, пощо викликувала „вовка з лісу“, вона не відповіла, лиш заплющила повіки, з-під котрих почали котитися сльози по лиці, і не обзивалася.

По успокоюючих словах з її сторони, що нічого нема злого, що б і на добре не вийшло, і по добрих, наче батьківських, словах улюбленого старого доктора, що все для неї складається гарніше, ніж вона сподівається, але під варунком цілковитого послуху і додержувань його лікарських приказів. По

довшій хвилі мовчання вона спитала про діда, а друге, лиш мені чути, чи він, Юліян, уже від'їхав.

Ще спитала я її пізніше, чи не бажала би побачити діда – се, певно, як не сьогодні, то завтра, – а по побаченню з ним і кого іншого, вона заперечила головою і аж згодом прошептала, що, може, аж цілком пізніше, а й то лиш на пару слів, бо тепер не годна і нічого не розуміла.

І так сталося.

Лікар і тета Оля з їмостю Захарій осталися ще якийсь час коло неї, упродовж котрого він занявся пораненим раменом і уклав їй вигідніше голову і руки. Вона сама лежала нерухомо і ніби вже на приказ лікаря почала набирати „здоров'я“. Укінці попросила, аби увійшли оба, але лише на хвилину.

Обіцявши зайти сьогодні до неї ще раз з молодим хірургом шпиталю, лікар з їмостю опустив кімнату, а тета Оля осталась коло неї.

Пізніше, наче по повнім відпочинку, попросила, аби увійшли „оба“.

Завідатель зблизився до хорої, ведучи з собою Юліяна, а побачивши її з обандажованим раменом, усю білу, з виразом утоми, він на мить зупинився онесмілений. Але стрівшись з її очима, що поглянули сумно на нього, він схилився над нею і сказав:

– Прости мені, дитино. Твоє бажання сповниться. Юліян Цезаревич – твій. Видужуй і живи хоч для нього, бо мене вже так, як нема.

Послідні слова вирвалися йому з горла, мов оклик. Поцілувавши її в чоло, він скорою ходою вийшов з кімнати. Тета Оля всталась й подалася до вікна, втираючи сльози, що насилу втиснулися в її очі.

Аж тепер Юліян сам приступив до хорої. Вона, збентежена, хотіла мимоволі піднятися, але не могла, і він не допустив. Зайнявши опорожнене місце тети Олі на кріслі коло неї, він узяв її правицю у свою і, цілуючи її, сказав півголосом:

– Мій талісмане, що мені більше тобі сказати?

Вона приклала палець до уст:

– Бережи життя для нас і нашого народу. Воно цінне, а щодо мене, то се був для мене самотній вихід. Я не могла інакше.

– Несподіване героїчне пожертвування...

– Геройство само себе нагороджує. Дідовий бравнінг у кімнаті святого Юрія, котру я так люблю, і ваш, котрий ви мені вибрали з рук, коли я зайшла просити вас не від'їжджати, укріпили мій план...

– Воно могло й інакше скінчитися, – сказав ослоненим голосом.

„Одному з нас мусили вони послужити“, – подумав, але не вимовив і зітхнув, наче йому зсунувся тягар з грудей.

– Ми не звикли жертвуватися, і тому найменша жертва кого-небудь – велика у наших очах. Але що буде з вами? – І не вижидаючи його відповіді, вона примкнула очі, була втомлена утратою крові й довгим умлінням.

Тета Оля опустила на пальцях кімнату, а він схилився і поцілував її.

– Зо мною буде добре, а ви... ти скоро будеш здорова, я заберу тебе з тих мурів.

Коли вона усміхнулася і він надивився на ню, поглянув поважно на годинник. Час було залишити її. Забагато і так займали її. Якраз у тій хвилі вернулась і тета Оля.

– Дозволений час відвідин скінчився, – сказала. – Довша розмова могла би температуру викликати. Крім того, пан Цезаревич мусить у дорогу лагодитися. Дідуньо рішився завтра по візиті обох лікарів у тебе, якщо твій стан окажется непогіршений, виїхати до столиці, щоб там деякі справи залагодити, що без його присутности не можна вчинити.

Юліян знав, про що розходиться.

Завідатель обіцяв йому залагодити все, чим він досі непокоївся, а решта залежить від одужання Дори, котру треба по їх від'їзді у якнайбільшій супокій і самотності доглядати й лічити.

Два рази денно навідувалися лікарі до Дори Вальде, піклуючися нею якнайсумлінніше. Тета Оля з їмостю Захарій прикладали з своєї сторони не менші старання, щоби пацієнтку якнайскорше поставити на ноги, що їм, врешті, по впливі якогось часу і вдалося. Лише бандаж, укладаний завше самим хірургом, мусила ще якийсь час носити й рукою покаліченого рамена мало орудувати.

Спокій і тишина обдавали її досхочу. За цілий час, відколи дідо і Юліян від'їхали, вона лише раз одержала від нього

коротку звістку, котра була повна допитів о стан її здоров'я й о великій праці.

Дора ходила сумна й мовчалива по кімнатах і багато пересиджувала в тепло ogrітій кімнаті, задивлена в картину святого Юрія, в котрім здавна відкрила подібність до Юліяна і в котру не один раз поглиблялася потайки.

Вона визирала з вікон, коли наставав сумерк і у вікнах гірських хатин розсвічувалися світла. Не засіяє світло в однім вікні будинку понад каштановою алеєю?

Але ні, ні. Се оставало темним.

Вона зачитувалася часописами, але вони роздражнювали й виводили її з рівноваги. Чудним був їх зміст, наче у воздусі ладилося до експлозії або шукало визволення... Вона се не розуміла добре й закидувала їх, наче з них віщувало горе...

У хаті йшло все давнім темпом.

Вечорами сідала тета Оля коло стола, на котрім горіла лампа, направляла, як бувало ще і в її діточих літах, ушкоджене білля, а їмость Захарій викладала пасьянси з питанням, як її Еві й дітям поводитьс'я і чи не падав їй лист, споглядаючи час від часу на дівочу жінку, що мов кітка, зложена в себе, пряла свої гадки, а серцем линула тужливо за ним.

Оксана й пані Цезаревич, довідавшися свого часу по повороті сина з хати завідателя, який оборот взяло все по трагічним учинку пані Вальде, тепер, ущасливлені свідомістю, хто буде синоюю і братовою, відвідували її хвилями з тайною турботою в серці, щоб, не дай Бог, не осталося чогось опасного від страшного кроку в її тілі й не відбилося на її здоров'ї.

Навіть тета Рибко приходила з разів два, помирившися з гадкою, що хоч Дора почасті все-таки з „кости“ Альбінських, а все держалася батьківської української жилки й виборола собі за друга її „хлопця“, як називала у добрім настрої Юліяна.

Але ніхто з них не мав відомости від нього від часу його від'їзду з завідателем.

Аж настав послідній день перед Новим роком – день Маланки, по котрім ось-ось мав вернутися і він, і завідатель, що продовжив свій побут по залагодженню Юліянових справунків у своєї доньки Ціллі.

Оксана відвідала і сьогодні приятельку і наречену брата, обі радувалися собою, як і давніше, тим більше, що перша оповіла, що запрошена в один гарний дім на Маланку й завтра появиться і розповідь, як бавилися, чи добре випало

й гарно і чи буде там її приятель-учитель, і попрощалася, щоб дістатися на місце за днини.

Дора, закинувши на себе легку шубу, випроводила приятельку з тетиної освітленої веранди по сходах і постояла тут хвилину, щоби надихатися свіжим зимовим повітрям та доки дівчина не вийде поза хвіртку. Опісля звернулася до повороту, схиливши голову в задумі про те, що завтра або й позавтра поверне дідо й привезе їй найпевніші відомости від Юліяна. Вона верталась повільною ходою по сходах нагору, коли нараз почула за собою скорі кроки й сам Юліян опинився біля неї.

– Правда радісте, яке же ти, моє сонце?! – І майже вніс її на руках у кімнату, де їх стрінула врадувана тета Оля, а за нею з добродушним усміхом і їмость Захарій. Повний втіхи побачення Юліян зняв з неї шубу, і його очі окинули її всю, чи справді вже вона така здорова, як запевняла, чи нічого їй не бракує?

Вона заперечувала головою:

– Ні, ні, ні!

– Слава Богу, а то я де б не був, до чого б не брався б, все ти була мені на думці! А писати не було коли, а їхати так само. *Коли б ти лише знала...*

Вона усміхнулася, якби не довіряла:

– Справді?

– Справді, справді.

Йому все здавалося, що на його устах з'явився легкий збиточний усміх, що нараз щось у її думці зміниться, прокинеться, вона подасться знову до кімнати з картиною святого Юрія, його ривалю, задивиться на нього, здійме зі стіни бравнінг і... його охопив жах і передчуття, і він вирвався зі служби, приїхав на кілька годин, щоби бачити її, бути коло неї, доки не закінчиться старий рік, бо опісля, як запевняв його вчора дідо по забезпеченню її особи відповідним майном, стане вона його, Юліяна Цезаревича, виключною власністю, що мусить вона йому і сама за дідом потвердити зараз, сьогодні, у послідній день старого року – раз, і другий, і третій у присутности свідків, як тета Оля і їмость Захарій.

Коли вінчалися вони зранку в невеличкій церкві тільки при обов'язкових свідках, одна жіноча постать у чорному,

незамітна, клячала в кутку недалеко ікони Пресвятої Діви і молилася гаряче за життя та щастя дітей. Це була пані Цезаревич. Альбінський у товаристві старенького приятеля пароха втирав сльози. Чи від радості, чи з жалю – ніхто сього не знав, бо його очі, хоч крізь сльози, не відривалися від гарних постатей молодих перед престолом.

– Слава Богу, – шептав білоголовий душпастир зворушено. – Будь щасливий! Jak rap Jezus хотів.

Дев'ять день провели одружені Юліян і Дора з собою, а десятого настала мобілізація.

Мусили розстатися.

Чи навіки?

– Не кожда куля б'є, – сказав Юліян свого часу до завіда-теля і повторив, коли передавав дорогу жінку в обійми тети Олі, а сам від'їхав у бій.

Три роки боровся на фронті, а з авансом прийняли його до штабу яко перекладача – і то спасло його життя.

Коли Альбінського повідомили, що в нього є правнук Цезаревич, він з радості розплакався.

– Не дивуйся, Олю, – сказав до панни Альбінської, – довгі роки я не заживав такої радості.

Коли Юліян Цезаревич приїхав одного дня додому, перші слова Дори були:

– А Україна?

– Вона є. І як ми самі її не запропастимо, то сповняться слова старого Гердера, що пророчив нам ролю нової Греції завдяки гарному підсонню, веселій вдачі, музиці та родючій землі.

– Але ж ти став твердий, чоловіче, – усміхнулась Дора, глянувши на нього.

Він відповів їй теж усміхом:

– Твердий, але не для тебе. А коли я вже такий, то цього вимагає наша теперішня доба.

*Повість ся, „Апостол черні“,
скінчена в Кимполунгу на Буковині
12 марта 1926, а вирізьблена через довгі перепони
не з моєї вини аж 25 жовтня в Чернівцях 1929.*

Ольга Кобилянська

ПРИМІТКИ

До восьмого тому „Зібрання творів: У 10 томах“ Ольги Кобилянської увійшов роман „Апостол черні“, який належить до останнього періоду творчості письменниці. У ньому втілилися роздуми авторки про долю народу й України, шляхи здобуття Української незалежної держави та ролі в цьому процесі кожного її національно свідомого громадянина.

Жанр „Апостола черні“, за авторським визначенням, – повість (Кобилянська О. Апостол черні: Повість. *Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 14, № 458-I, арк. 1*), „довга повість“ (*Науково-допоміжний фонд Чернівецького літературно-меморіального музею Ольги Кобилянської: папка № 9 – листування Ольги Кобилянської з Ольгою Дучимінською*). Повістеві дефініції твору дотримуються й деякі сучасні дослідники (див., наприклад: Слоньовська О. „Крамольні проблеми“ повісті „Апостол черні“ Ольги Кобилянської. *Дивослово. 2000. № 11. С. 32 – 35*).

Однак більшість літературознавців (Н. Томашук, Ф. Погребенник, З. Гузар, О. Химин, С. Кирилюк, Л. Матусяк, Я. Мельничук та ін.) кваліфікує твір як роман. Зокрема, Я. Мельничук романний статус „Апостола черні“ підтверджує такими його жанровими ознаками: „У творі широко охоплені життєві події, зокрема змальоване життя і побут різних верств західноукраїнського населення кінця XIX – поч. XX ст.“; письменниця „зуміла глибоко розкрити історію формування характерів персонажів, найбільшою мірою – центрального образу Юліана Цезаревича“; „характер і особливості хронотопу в цьому творі цілком відповідають романній структурі“; сюжетна схема „Апостола черні“ „складна, розгорнута, притаманна романові з багатолінійним сюжетом“ тощо. Наведені спостереження дали можливість дослідниці зробити переконливий висновок: „Навіть за цим, безперечно, неповним переліком суто романних рис „Апостола черні“ можна стверджувати, що він належить до великої епічної форми і не може мати ніяких інших генологічних дефініцій“ (Мельничук Я. Б. На вечірньому прюзі: Ольга Кобилянська в останній період творчості (від 1914 р.). Чернівці: ВД „Букрек“, 2006. С. 149 – 150).

Роман виходив окремими виданнями:

„Кобилянська О. Апостол черні: Повість. Прага: Вид-во „Вільна спілка“, 1933. 160 с.“. Це не повний текст твору, а лише та частина, яка, очевидно, публікувалася в журналі „Нова Україна“ (1926 – 1928). Вона обривається на такому повідомленні: „Майже рік минув з того часу, як Юліан перебував гостем в домі своїх родичів. <...> Повідомлення Оксаною, що хвороба батька взяла грізний оборот і його присутність бажана ним нетерпляче, він заявив одверто господарям і Едвардові причини скоршого і окремого свого від'їзду – і від'їхав“;

„Кобилянська О. Апостол черні: Повість у двох томах / Обгортка П. Ковжуна. Львів: Бібліотека „Діла“, 1936. Т. 1. 199 с.; Т. 2. 196 с.“. Твір опубліковано зі значними скороченнями, що викликало велике невдоволення авторки. Однак саме цей варіант публікації послужив основою для майже всіх наступних передруків роману;

„Кобилянська О. Апостол черні: Повість у двох томах. Вінніпег: Крайова Управа Комітету Українок Канади, 1984. 411 с.“;

„Кобилянська О. Апостол черні: Повість у двох томах / Вст. стаття, упорядкування М. Крупи. Тернопіль: Збруч, 1994. 318 с.“;

„Кобилянська О. Апостол черні: Повість / Вст. слово та підготовка тексту Є. Г. Куртяка; худож. оформл. Б. р. Пікулицького. Львів: Каменяр, 1994. 243 с. (Сер. „Знамениті письменники“)“;

„Кобилянська О. Апостол черні: Роман у 2-х т. / Упорядкув., передм., прим., словн. Я. Б. Мельничук. Чернівці: Букрек, 2012. 432 с.: іл.“. Як підкреслено в анотації до книги, перевидання „Апостола черні“ здійснено „за раритетними публікаціями: в празькому місячнику „Нова Україна“ (1926 – 1928) та книзі, виданій у бібліотеці часопису „Діло“ у Львові 1936 року“);

„Кобилянська О. Апостол черні: Роман. К.: ВД „Кондор“, 2020. 420 с.“.

Окрім того, уривки роману оприлюднила газета „Радянська Буковина“ від 22 та 23 вересня 1990 р. Ініціювала публікацію О. Івасюк. Вона ж здійснила і журнальний передрук твору (Кобилянська О. Апостол черні: Повість у двох томах. *Буковинський журнал*. 1992. №. 1. С. 3 – 79; № 2-3. С. 74 – 123; 1993. № 1. – С. 94 – 112).

У радянський час „Апостол черні“ не друкувався. Оприлюднити його мало намір харківське видавництво „Рух“ в десяти томному зібранні творів О. Кобилянської (1927 – 1929). Але компартійна цензура не допустила роман до друку.

У 1935 р. станіславське видавництво „Універсальна бібліотека“ також прагнуло видати „Апостол черні“, про що сповіщало в рекламному оголошенні: „Ольга Кобилянська, одна з найчільніших постатей нової української літератури, а рівночасно найвизначніша сучасна українська письменниця з-поміж жінок, передала нашій Редакції свою найновішу повість під [і]м [з]аголовком „Апостол черні“. Проте з невідомих причин цей план реалізувати не вдалося.

АПОСТОЛ ЧЕРНІ

Твір датовано за автографом: „Повість ся, „Апостол черні“, скінчена в Кимполунгу на Буковині 12 марта 1926 – а вирізьблена через довгі перепони не з моєї вини аж 25 жовтня в Чернівцях 1929. Ольга Кобилянська“.

Уперше частина твору була опублікована у празькому „місячнику письменства, мистецтва, науки і громадського життя“ „Нова Україна“ („Nová Ukrajina“). Роман почали друкувати в 1926-ому, продовжили

в 1927 й 1928 роках: 1926 рік: ч. 7 (жовтень), С. 25 – 41; ч. 8 (листопад), С. 30 – 46; ч. 9 (грудень), с. 26 – 42; 1927 рік: ч. 1-2 (січень – лютий), С. 26 – 42; ч. 3-5 (березень – травень), С. 26 – 42; ч. 6-7 (червень – липень), С. 10 – 26; ч. 8-9 (серпень – вересень), С. 15 – 32; ч. 10-11 (жовтень – листопад), С. 47 – 65; ч. 12 (грудень), С. 43 – 56; 1928 рік: ч. 4-6 (квітень – червень), С. 43 – 59. Повністю твір уперше з'явився як двотомник у Львові 1936 року: Кобилянська О. Апостол черні: Повість у двох томах / Обгортка П. Ковжуна. – Львів: Бібліотека „Діла“, 1936. Т. 1. 199 с. Т. 2. 196 с.

Рукопис роману (Кобилянська О. Апостол черні: Повість. 1926 р. Автограф. – 975 с.; 25 арк. – 21х33,8, арк. 9–10 – 17х20,8) зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 14, № 458-І). Там само міститься і неповний машинопис (без дати) закінчення другої частини (ф. 14, № 1, 165 арк.); авторизована копія останніх частин (без дати) (ф. 14, № 2, 447 арк.); нотатки до роману німецькою мовою (1915 – 1916).

Над жодним твором О. Кобилянська не працювала так довго, жоден її твір не долав таких труднощів на шляху до читача, як „Апостол черні“.

Щодо часу виникнення ідеї написання епічного полотна, що зрештою текстуально оформився як роман „Апостол черні“, то, як припускають автори приміток до другого тому творів О. Кобилянської (2014), вона з'явилася в письменниці, ймовірно, 1915 року, а задум пов'язаний і в часі збігається з роботою над незавершеною новелою „Без контури, або Кусник неба“ (1915) (Примітки. *Кобилянська О. Ю. Зібрання творів: У 10 т. Т. 2: Новели. Оповідання. Поезії в прозі / Упорядкув. В. І. Антофійчук, С. Д. Кирилюк, Я. Б. Мельничук; прим.: В. І. Антофійчук, С. Д. Кирилюк. Чернівці: Букрек, 2014. С. 458*). Початок роботи О. Кобилянської над твором у часи Першої світової війни підтверджують нотатки 1915 – 1916 рр. Указівку на те, що письменниця розробляла тоді новий літературний образ, також знаходимо в некролозі „Ольга Кобилянська не живе“, опублікованому відомим українським філологом та її другом Василем Сімовичем у 1942 р. Згадуючи про життя і творчість письменниці 1914 – 1918 рр., він зазначив: „Та прийшла війна, Кобилянська захопилася Юлієм Цезаровичем“ (Вв [В. Сімович]. *Ольга Кобилянська не живе. Львівські вісті. 1942. Ч. 69. 29 – 30 березня. С. 3*).

Працю О. Кобилянської над великою повістю, ймовірно над майбутнім „Апостолом черні“, позаяк згадок про її роботу тоді над іншими зразками великої прози не знайдено, не оминув 1918 року Микита Шаповал (М. Сріблянський) у статті „Поет майбутньої людини“ з нагоди 25-ліття „письменської діяльності“ славетної буковинки (початком її літературної діяльності автор уважав появу 1894 року в „Зорі“ повісті „Людина“; більшість за точку відліку ювілейних дат брала 1887 рік): „Тепер, як зачуваємо, *славна авторка працює над більшою повістю, про яку вже давно мріяла... (Підкр. наше. – Ред.)*“ (Сріблянський М. [Микита

Шаповал]. Поет майбутньої людини (3 нагоди 25-ліття письменської діяльності Ольги Кобилянської). *Книгарь: літопис українського письменства. – 1918. – Ч. 11 (Липень). С. 637*). Далі, роздумуючи над значенням творчості О. Кобилянської для України й українців, висловив міркування про ідейну сутність її прози, що стосувалося й нового твору зокрема: "Перед нами 25 років громадсько-літературної роботи, протягом котрих дала О. Кобилянська своїй Україні великий обсягом, формою і змістом твір своєї глибокої і правдивої душі. Заклик до будування своєї долі при допомозі дужих, незалежних і гордих характерів. На її творах виховувалось покоління, що з незломною енергією і завзяттям прокладає шлях до вільної України і виявило незвичайний ентузіазм в боротьбі за самостійну Україну, кличучи свій народ бути сильним, гордим характером і одстояти своє право перед хижими своїми ворогами-сусідами.

З плеяди славної трійці – Коцюбинський, Леся Українка, О. Кобилянська дожила, щоб бачити перемогу свого народу і його криваві нещастя, щоб бачити частку і свого впливу на дух народу і разом з ним вона, обезсилена, стоїть перед життям, задумуючи, як і він, видати новий твір свого духу (Підкр. наше. – Ред.)" (Сріблянський М. [Микита Шаповал]. Поет майбутньої людини (3 нагоди 25-ліття письменської діяльності Ольги Кобилянської). *Книгарь: Літопис українського письменства. 1918. Ч. 11 (Липень). С. 638*).

М. Шаповалу були відомі й обставини буття письменниці у воєнне лихоліття: „О. Кобилянська живе в Чернівцях, що кілька разів переходили з рук в руки, що були під обстрілами, що кілька разів переживали жах гарматної канонади, що опинилися врешті без харчових продуктів і предметів першої потреби. *Пише велику повість і... голодує (Підкр. наше. – Ред.)*. Одинокa, самотня, з надломленим здоров'ям, без жадної опори і помічі ні від кого. Два брати її – офіцери – давно на війні, один тяжко ранений, а другий – кілька років у полоні в Сибіру" (Сріблянський М. [Микита Шаповал]. Поет майбутньої людини (3 нагоди 25-ліття письменської діяльності Ольги Кобилянської). *Книгарь: Літопис українського письменства. 1918. Ч. 11 (Липень). С. 632*). Його посередньо інформувала сама О. Кобилянська, з якою він листувався як давній приятель, один з редакторів „Української хати“, де друкувалися її твори до Першої світової війни. У листі від 5 грудня 1918 р. до М. Шаповала письменниця, скаржачись на нестерпні побутові умови, матеріальну скруту, принагідно торкається й своєї праці над повістю: „Коло мене змінилось, я кинула перо, вже від трьох місяців, і то з великим жалем і огірченням, бо неустанно проти води плисти в мене нема фізичних сил. [...] Жадна книжка не задержується в моїх руках, манускрипт закинений, а те, що рвалось нове наверх... осталося в душі і глумиться. „Острів мертвих“ хтіла я ще по закінченню *последної своєї розпочатої повісти (Підкр. наше. – Ред.)* написати, та дарма. Не годна. Мабуть, скорше вине-

суть мене на „Острів мертвих“, нім я напишу его“ (Криворучко К. І. „Я до послідного свого віддиху буду працювати для свого народу...“ (Листи Ольги Кобилянської у фондах ЦДАВО України). *Архіви України*. 2013. № 5. С. 148).

Робота над романом продовжилася на початку 1920-их рр. Майже 60-літній письменниці все важче було з дня у день, як вона любила, проводити кілька годин за „бюром“, але попри все пера не полишала. Її праця на літературній ниві понищеного війнами й революціями українства дарувала надію на відродження, на появу її творів чекали, тому видається закономірним, що вперше у грудневому числі віденського „Українського Прапора“ (від 31 грудня 1921 р.) в дописі „Свято Ольги Кобилянської у Празі“ очевидця урочистостей, котрий заховався під криптонімом „Я“, поспішили повідомити, що вона „саме тепер викінчує в Чернівцях свою нову повість п[ід] з[аголовком] „Юлій Цезаревич“. Згодом допис передрукували у четвертому числі чернівецької газети „Каменярі“ від 10 лютого 1922 року (Я. Свято Ольги Кобилянської у Празі. *Каменярі*. Ч. 4. (10 лютого). С. 5 – 6). На таке повідомлення, очевидно, орієнтувалися деякі літературознавці (О. Бабишкін, М. Лещенко), датуючи роман 1922 роком.

У вересні 1922 р. редакція щойно створеного у Празі часопису „Нова Україна“ (перше число з’явилося у березні 1922-го) запрошувала О. Кобилянську подавати туди до друку нове з її доробку, йшлося й про „Апостола черні“, яким цікавилися видавці. Роман викликав інтерес не тільки у Празі, а й за океаном. У Чернівецькому літературно-меморіальному музеї О. Кобилянської зберігається чернетка листа письменниці від 21 серпня 1922 року до українців Канади (як зафіксовано у фондових книгах), однак його зміст дозволяє припускати, що він адресувався редакторові першої української газети США „Свобода“. Письменниця висловлювала вдячність за висланий їй гонорар „в квоті 21.000 леїв“ – суму „за мою не виготовлену ще для Америки (у тексті виділені слова закреслені. – Ред.) працю „Апостол черні“ (Кобилянська О. [Лист до українців Канади від 21 серпня 1922 року]. *Фонди Чернівецького літературно-меморіального музею О. Кобилянської (ФЧЛММК)*. № 1979а–1973). Можливо, існувала домовленість, що роман побачить світ саме на американському континенті. Однак влітку 1922 р. текст роману або бодай його частину авторка вислати ще не могла. Утім разом з тим листом-подякою О. Кобилянська надіслала рукопис „Василки“ (1922) з надією, що оповідання придасться для „Календаря“ чи „Свободи“, і його справді вмістили у „Календарі Українського Народного Союзу на 1923 рік“.

1922 року О. Кобилянська, очевидно, визначилася остаточно з назвою роману. Первісна назва була „Юліян Цезаревич“ або навіть „Юлій Цезаревич“. У „Хронологічному покажчику писань Ольги Кобилянської (1894 – 1922)“, укладеному Іваном Пігуляком, у розділі „До печатання

готові“ зазначалося: „Юліян Цезаревич: довша повість“ (Пігуляк І. Хронологічний покажчик писань Ольги Кобилянської (1894–1922). *Ольга Кобилянська: З приводу 35-тих роковин літературної праці. Чернівці, 1922. С. 13*). Інший варіант назви зазначений у вищезгаданому дописі „Свято Ольги Кобилянської у Празі“, його подала й сама авторка у листі до Павла Богацького від 12 вересня 1922 р.: „[...] Перерву писанє повісти „Апос[тол] Черні“ (а мала зватись „Юлій Цезаревич“)“ (Криворучко К. І. „Я до послідного свого віддику буду працювати для свого народу...“ (Листи Ольги Кобилянської у фондах ЦДАВО України. *Архіви України. 2013. № 5. С. 162*). А вже в листі до М. Шаповала від 31 травня 1922 р., де О. Кобилянською висловлювалося сподівання на його допомогу в редагуванні твору, подано назву роману як „Апостол черні“: „Коли я свою працю „Апостол черні“ викінчу, а Ви будете ще в Празі, я вишлю її до Вас, щоб Ваша рука справила мені мову і погладила... або потормосила її вперше“ (Листи Ольги Кобилянської у фондах ЦДАВО України. *Архіви України. 2013. № 5. С. 160*).

Однак до завершення самої праці було ще далеко. Христі Алчевській, наприклад, письмениця повідомила 13 вересня 1922 р., що має лише „до половини написану повість під заг[оловком] „Апостол черні“ (Кобилянська О. Лист до Христі Алчевської від 13 вересня 1922 р. *Науково-допоміжний фонд Чернівецького літературно-меморіального музею О. Кобилянської (НДФ ЧЛММК). П. № 10*). У згаданому листі до П. Богацького від 12 вересня 1922 р. (Криворучко К. І. „Я до послідного свого віддику буду працювати для свого народу...“ (Листи Ольги Кобилянської у фондах ЦДАВО України. *Архіви України. 2013. № 5. С. 162*) із деякими застереженнями („коли дальше не буду так безнастанно спинювана в писаню сеї праці,,) як сподіваний час закінчення роботи над твором указала: „Може виготовлю в червни“. Тобто вже наступного 1923 р.

Умови для продовження праці над романом були несприятливі, що зафіксовано в тогочасному епістолярії письмениці. Вона скаржилася на вік і хвороби („я вже постарілася [...], та й байка, що постарілася, але дуже хоровета від майже 18-тьох років, я напівспаралізована, при чім і серце, і нерви сильно порушені – писанє справляє мені трудність“ (Кобилянська О. Лист до О. Дучимінської від 13 травня 1922 р. *НДФ ЧЛММК. П. № 9*); родинні негаразди („мій дорогий брат Юліан, при котрім я три роки проживала, помер і не можу Вам сказати, як мені тепер прикро, і скільки я гіркого і недоброго зазнала, а „фамілійних“ іритацій скільки – то вже не кажу“ (Кобилянська О. Лист до О. Дучимінської від 6 листопада 1922 р. *НДФ ЧЛММК. П. № 9*); побутові клопоти („я тепер дуже сумна, і маю свій хрест, не маю супокою в своїм окруженю, не можу писати, не маю часу, бо мушу *сама варити* для кількох осіб – і все мені обридло“ (Кобилянська О. Лист до О. Дучимінської від 18 грудня 1922 р. *НДФ ЧЛММК. П. № 9*).

Роботу над „Апостолом черні“ переривала й реалізація інших задумів, зокрема 1923 року з'явилися новела „Зійшов з розуму“ (10 лютого 1923) й оповідання „Вовчиха“ (16 липня 1923). Того року О. Кобилянська ставила собі за мету завершити „свою довгу повість“, тому влітку навіть виїхала до міста своєї юності Кимполунг, аби спокійно працювати: „Маю окрему комнату свою... тихо, воздух як звичайно в горах добрий, візит і всяких інших відвідин мало, бо нігде сама не ходжу, се ані не можу, ані не треба мені. Тож кваплюси з своєю повістею, щоб її конче хоч за 2 місяці викінчити. Відтак, коли буде готова, треба ще покорегувати, т. є. деякі партії може змінити, або і ні, в кождім разі ще раз перестудіювати, бо вона з переривками писана... і аж по тім до друку переписувати“ (Кобилянська О. Лист до О. Дучимінської від 5 червня 1923 р. НДФ ЧЛММК. П. № 9). Проте здійснити цей намір ні 1923 року, ні в наступні 1924-го й 1925-го не вдалося. Хоч письменниця докладала значних зусиль, робота не просувалася легко, в листах тих років, коли вона вела мову про написання роману, повторювала, що „*мусить*“ свою працю якнайшвидше закінчити: „5 червня я виїду звідси (*тоді вона перебувала в Дорна-Ватрі.* – Ред.) до Кімполюнга, т. є. в друге мале містечко в горах, де перебуває мій брат. І де я остану або до перших *днів серпня*, або і до *вересня* і буду писати свою довгу повість, котру мушу конче якнайскоріше кінчати“ (Кобилянська О. Лист до О. Дучимінської від 16 червня 1924 р. НДФ ЧЛММК. П. № 9); „Я мушу сеї зими конче свою працю скінчити“ (Кобилянська О. Лист до Ольги Дучимінської від 4 вересня 1924 р. НДФ ЧЛММК. П. № 9).

У квітні 1925 р. О. Кобилянська повідомила О. Дучимінській, що наближається до завершення твору, однак передбачала, що матиме „з вирізьбленем і корегованем повісти ще багато праці“ (Кобилянська О. Лист до Ольги Дучимінської від 12 квітня 1925 р. НДФ ЧЛММК. П. № 9), розглядала й можливість, щоби до друку манускрипт переписувала її адресатка. Однак лише за рік, 12 березня 1926 р., як зазначила у рукописі роману О. Кобилянська, основна робота була завершена, хоча в листі до редакції журналу „Нова хата“ від 18 квітня 1926 р. знову прозвучало, що вона „перенята (і занята) викінчуванням“ твору, позаяк передбачалося його видання ще того самого року (Ольга Кобилянська до „Нової хати“. *Нова хата. 1926. Ч. 7-8. С. 4*).

Навіть тоді, коли „Апостол черні“ почав невеликими частинами виходити у „Новій Україні“ (перші глави з'явилися у жовтневому числі (№ 7) 1926 р.), О. Кобилянська не припиняла роботи над ним, оскільки була зацікавлена у її якнайшвидшому завершенні, бо вже планувала втілити в життя інші задуми: „Коли викінчу свого „Апостола“ до друку, возьмуся зараз до свіжої повісти з народного життя, до котрого маю вже зібраний матеріял“ (Кобилянська О. Лист до Володимира Старосольського від 10 грудня 1926 р. *Відділ рукописних фондів і текстології*

Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 14, № 289). До того ж наприкінці листопада 1926 р. письменниця через відомого громадсько-політичного діяча, правника В. Старосольського одержала від представника харківського кооперативного видавництва „Рух“ журналіста Михайла Біляча пропозицію підготувати до друку зібрання її творів. Публікація прозового доробку у Великій Україні була реальною можливістю звернутися до широкого читачького загалу, бо видавництво мало розгалужену мережу розповсюдження літератури. Окрім того, О. Кобилянська отримала би гонорар, що міг полегшити її матеріальне становище, зокрема вирішити проблему з житлом, оскільки тривалий час вона мешкала в орендованих квартирах. Свою згоду вона висловила в листі до В. Старосольського від 10 грудня 1926 р.: „Я не маю нічого проти того, щоб вид[авництво] „Рух“ видало вповні мої твори, лиш щоб я дістала повний гонорар. Мої всі письма мали вже в році [1]913– [1]914 видатись накладнею, як не помиляюся, „Серпом і молотом“ (чи подібно), навіть вступне слово було написане Мик[итою] Шапов[алом]. І також д. Лизанівський (мені здаєсь, я не помиляюся) мав тим виданєм займатися. Що опісля сталося, я не знаю, лиш знаю, що не було нічого видане і аж від вас через д. І. М. Біляча (*О. Кобилянська йменувала Біляча Іваном, насправді його звали Михайло. – Ред.*) чую, як маються такі справи. Мені було б мило, щоб д. Біляч і далі пильнував видання моїх писем“ (*Кобилянська О. Лист до Володимира Старосольського від 10 грудня 1926 р. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 14, № 289*).

Посередником у перемовинах між видавництвом з підрадянської України та письменницею з Чернівців, які тоді входили до складу Румунії, став В. Старосольський, котрий працював у Празі. Він надсилав адресовані О. Кобилянській листи з Харкова й навпаки, з ним погоджували деякі питання, зокрема пов'язані з пересиланням гонорару. Через Прагу видавці (крім М. Біляча, був залучений громадсько-політичний діяч, видавець і літературознавець Іван Лизанівський) пропонували надсилати й тексти творів: „Напишіть їй (*О. Кобилянській. – Ред.*), що необхідно, щоби вона висилала свої твори на Вашу адресу, а Ви рекомендованими бандеролями висилайте їх на Україну“ (*Лизанівський І. Лист до В. Старосольського від 2 березня 1927 р. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 14, № 351*). Згодом до процесу пересилання творів О. Кобилянської у Східну Україну з Праги долучився інженер Грицько Грицай. Такі труднощі в отриманні О. Кобилянською кореспонденцій з підрадянської України були зумовлені тим, що між СРСР та Румунією тоді ще не існувало дипломатичних відносин, вони встановилися лише 9 червня 1934 р.

Харків'яни наполягали на висиланні їм найновішого з доробку О. Кобилянської, особливо хотіли бачити її останнє велике прозове полотно.

У цій справі якраз і звертався М. Біляч до В. Старосольського 5 січня 1927 р.: „Було би дуже добре, коли б Кобилянська надіслала сюди свою нову повість „Апостол“ та, якщо в неї є, нові оповідання. Дуже прохаю в цьому напрямку написати до неї листа. Хай спішить з цією повістю із народнього життя. Взагалі дуже прошу надсилати всі новинки“ (Біляч М. Лист до В. Старосольського від 5 січня 1927 р. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України*. Ф. 14, № 345). Копії рукопису, який би письменниця могла надіслати до Харкова, не було, та й робота над текстом тривала. Щоби видавці могли познайомитися з новинкою, у квітні 1927 р. вона попросила В. Старосольського „вислати д. Білячеви доси надруковану часть „Апостола ч[ерні]“ з „Нової Укр[аїни]“ (Кобилянська О. Лист до В. Старосольського від 22 квітня 1927 р. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України*. Ф. 14, № 294). До речі, тоді вже з'явилося чотири числа журналу, однак, як випливає з цитованого листа, О. Кобилянська жодного номера не бачила.

Раніше за авторку „зошит“ за жовтень 1926 р. отримала Галина Бурачинська у Галаці, котрій присвячено роман (Кобилянська О. Лист до В. Старосольського від 18 червня 1927 р. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України*. Ф. 14, № 296). Письменниця приятелювала з родиною Бурачинських з Берегомета (селище Вижницького району Чернівецької області), перед Першою світовою війною приїздила до них відпочивати й творчо працювати. Зеновія Бурачинська пригадувала: „З великим вдовolenням ішла Кобилянська щодня до її призначеної кімнати до бюрока, заложеного паперами, письмами, та писала свої твори, вдивляючися крізь отворене вікно на її улюблені буковинські гори. Над вечором відпочивала в городі і проводила час в гутірці в кружку домашніх осіб“ (Бурачинська З. *Мої спомини про Ольгу Кобилянську*. Ольга Кобилянська. *Альманах у пам'ятку її сороклітньої письменницької діяльності (1887–1927)* / Зладив др. Лев Когут. Чернівці, 1928. С. 237 – 238). Господиня дому Г. Бурачинська, дружина управителя лісів, заприязнилася з О. Кобилянською, відвідувала її у Чернівцях, вони листувалися, зв'язки між ними не уривалися у повоєнний час. У 1926 р. Г. Бурачинська виконувала деякі доручення письменниці, пов'язані з її планами екранізації повісті „В неділю рано зілля копала...“.

Видання багатотомника творів О. Кобилянської досить успішно просувалося в 1927 р. І. Лизанівський звітував письменниці, що „вже надруковано „В неділю рано“, „Царівну“, здано в друк „За ситуаціями“ (Лизанівський І. Лист до О. Кобилянської від 16 вересня 1927 р. *ФЧЛ-ММК*. № 1808–1808), до відзначення 40-літнього ювілею літературної діяльності славетної буковинки наприкінці того року приурочувався вихід „Людини“. Щодо нового роману, то видавець делікатно нагадував

про надсилання матеріалу (12 вересня 1927 року М. Біляч повідомив, що одержав „Апостол черні“ (шість частин – прохаю Вас дуже якомога швидше вислати останні“ (Біляч М. Лист до О. Кобилянської від 12 вересня 1927 р. *ФЧЛММК. № 1855–1855*) й чи не вперше досить обережно просив підкоригувати назву: „Якщо Ви дозволите змінити заголовок, то я б викинув „черні“, а залишив лише „Апостол“ (Лизанівський І. Лист до О. Кобилянської від 16 вересня 1927 р. *ФЧЛММК. № 1808–1808*). Зрештою, з дозволу чи й без дозволу авторки 10-й том „рухівського“ видання анонсувався все-таки як „Апостол“ (Сімович В. Бібліографія творів Ольги Кобилянської (1887–1927). *Ольга Кобилянська. Альманах у пам'ятку її сороклітньої письменницької діяльності (1887–1927) / Зладив др. Лев Когут. Чернівці, 1928. С. 194*). Таке „прохання“ звучало в унісон з настійливими рекомендаціями письменниці М. Біляча й І. Лизанівського, очевидно, за вказівкою відповідних органів, засвідчити лояльність до Радянської України, а відтак і влади, відійти від організацій, осіб, яких у Харкові вважали націоналістичними, отже, ворожими. Демонстрація прихильності, на їхню думку, мала би розв'язати проблему з визнанням авторських прав О. Кобилянської у Східній Україні, виданням творів, нарахуванням гонорару й т. ін. Через відомого громадського діяча, науковця, письменника Кирила Студинського письменницю спонукали зробити належну заяву: „Бо наш закон бере під охорону тільки тих письменників, що живуть на території України і є громадянами. Виймково признаються права авторів українців, які живуть за межами України, коли про них відомо, що вони прихильно ставляться до Радянської України. А що тут невідомо, як О. Кобилянська ставиться, тим більше, що наша права критика [бувших] укр[аїнських] кадетів окричали Кобилянську „аристократкою“ і т. д. Через те дуже бажано було би мати її листа, в якому висловила би такі приблизно думки – Радянська Україна є центром українського культурного життя. І що вона рішуче осуджує всякі махінації на інтервенцію і рішуче висловлюється проти неї“ (Біляч М. Лист до К. Студинського від 27 червня 1927 р. *ФЧЛММК. № 1839 – 1839*). Торкнулися питання „співробітництва“ О. Кобилянської з „Літературно-Науковим Вістником“, який тоді редагував Дмитро Донцов, та емігрантською „Новою Україною“, де виходив „Апостол черні“. М. Біляч, знову ведучи мову про підготовку видання, відзначення ювілею письменниці в Харкові, залагодження грошових справ (ці важливі для О. Кобилянської питання стали інструментами шантажу) вказав на „маленькі перешкоди“: „[...] А саме звертають увагу на Ваше співробітництво в редакційному Літературно-Науковому Вістникові, що за останні роки став особистим органом Донцова, та говорять, що усі демократичні елементи (між іншим навіть ундовець Михайло Галуцинський) відійшли від цього журналу, зробивши прилюдні заяви про те. На мою думку – прохаю мене вибачити – Вам, як письменниці з демократичним і поступовим

ухилом, не по дорозі з теперішнім Літературно-Науковим Вістником. Кінець кінцем це Ваша особиста справа, в яку я не маю найменшого права вмішуватися. Я тільки подаю думку поступового українського соціалістичного (не комуністичного) громадянства“ (Біляч М. Лист до О. Кобилянської від 12 вересня 1927 р. *ФЧЛММК. № 1855 – 1855*). І. Лизанівський у цитованому вище листі від 16 вересня 1927 р. наполягав, щоби О. Кобилянська виступила з „ЛНВ“, оскільки „під редакцією Донцова він набрав специфічного характеру“, тим більше „незручно, коли Ви, друкуючись на Україні, будете співробітницею ЛНВістника“. Результатом ідеологічної атаки на письменницю став її опублікований у журналі „Плужанин“ (1927, № 11–12) лист до Біляча, в якому хоч прямо не заперечила свою причетність до часопису, висловила подив (“Невідомо мені, однак, нічо, щоб я була тепер, цебто останніми роками, співробітницею того журналу“ (Кобилянська О. Для В. П. Ів. Біляча в Харкові. *Кобилянська О. Огрівай, сонце... Збірка малої прози; укр. та нім. мовами. Чернівці: ВД „Букрек“, 2011. С. 297*) й пообіцяла вчинити „як слід“. Така поступка начебто мала відволікти увагу „пильних товаришів“, однак у Харкові стало відомо, що „ЛНВ“ оприлюднив „Автобіографію“ О. Кобилянської, а „Нова Україна“ публікує частини „Апостола черні“. Після відзначення ювілею письменниці знову одержала листа М. Біляча від 29 січня 1928 р. Той відверто висловився і про причини невдоволення представників влади (“І через те, що і „Літературно-Науковий Вістник“, і „Нова Україна“ ведуть бішену кампанію проти Радянської України, то тут створюється думка, що ви солідаризуєтеся в цій кампанії з „Літературним Вістником“ і „Новою Україною“, коли Ви там поміщуєте Ваші праці,,), і про можливі для письменниці наслідки, якщо вона не змінить позиції: „Зрештою, це і всюди, і завжди ведеться так у світі, що ні один уряд, який би він націоналістичний не був, не підтримує національних творців культурних цінностей, якщо праця цих робітників або вони хоч і несвідомо підтримують зв'язок з ворогами цього уряду. І через те, на мою думку, з „Літературно-Науковим Вістником“, а також і „Новою Україною“ покінчити треба“ (Біляч М. Лист до О. Кобилянської від 29 січня 1928 р. *ФЧЛММК. № 1845 – 1845*).

Подробиці видавничого процесу й підготовки тексту „Апостола черні“ до друку у Празі й Харкові містить лист О. Кобилянської до Г. Грицяя, написаний у 20-х числах березня 1928 р. (на штемпелі дата відправлення – 26 березня 1928 р.) (Кобилянська О. Лист до Г. Грицяя б/д [26 березня 1928 року]. *ФЧЛММК. № 1863 – 1863*). Орієнтовно до кінця березня 1928 р. авторка надіслала до „Нової України“ першу частину роману, до травня того року сподівалася, що встигне підготувати до публікації другу частину. Як не парадоксально, але й весною 1928 р. від пражських редакторів вона не одержала жодного числа. Свою працю друкованою вона бачила завдяки Г. Грицаєві, котрий купував примірники часопису,

надсилав їх з Праги до Бухареста, звідки їх доправляли до Чернівців. О. Кобилянська просила, щоби „коли лише появиться який примір[ник] „Нов[ої] Укр[аїни] з повіс[тю] „Ап[остол] чер[ні]“, Ви листки повісти висилали до добр[одія] Біляча“ (Кобилянська О. Лист до Г. Гриця від [26 березня 1928 року]. *ФЧЛММК. № 1863–1863*), оскільки сама з Чернівців не могла нічого вислати, „хіба пізніше цілу покореговану книжку“, що, згодом, могла складатися зі з’єднаних журнальних аркушів з „Нової України“ або мав бути зроблений окремий відбиток з того, що друкували у Празі. У квітні 1928 р. через посередництво К. Студинського обіцяла вислати до „Руху“ „друковану вже і покореговану часті повісти „Апостол черні“, а після того висилати *копію* дальшої повісти з *рукописі*, так щоб міг *скорше* видати оповідання, що доси я не могла вчинити“ (Кобилянська О. Лист до К. Студинського від 18 квітня 1928 р. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 14, № 299*). Водночас майже у кожному листі М. Біляч квапив О. Кобилянську, відтак і Г. Гриця („Тов. Біляч урсує дальший біг „Апостол черні“. Я йому вислав ті частини, які друкувалися в числах 1–7. Прохає о дальші числа“ (Гриця Г. Лист до О. Кобилянської від 23 травня 1928 р. *ФЧЛММК. № 1861 – 1861*) з надсиланням подальших частин „Апостола черні“. Харків’яни погоджувалися й на те, щоби отримувати не тільки вже надруковані розділи (технічно це полегшувало підготовку видання), а й рукописне продовження: „Бажано було би, щоби ми одержали від вас якомога скорше „Апостола черні“ навіть в рукопису, доки він буде друкований у „Н[овій] У[країні]“ (Біляч М. Лист до О. Кобилянської від 7 липня 1928 р. *ФЧЛММК. № 1856 – 1856*). Отже, незважаючи на ідеологічні перепони, ймовірність оприлюднення роману в Харкові все-таки існувала, а така наполегливість видавців могла бути продиктована й тим, що вони прагнули першими повністю оприлюднити роман.

Відомо, що 1928 року машинописні копії „Апостола черні“ виготовляла Ісидора Сімович, а її чоловік Василь Сімович редагував текст: „Щодо моєї рукописі, то прошу ласкаво лиш переписувати і орфографічні похибки справляти або, може, як де якийсь *одинокий* блуд, зле сказане слово, що надто впадає в око, то так же [прошу] поправити. Д-р Василь справляти мову, то я не можу жадати, то вже нехай собі вже в Х[арко]ві добр[одій] Лиз[анівський], а в Празі в редакції „Нов[ої] Укр[аїни]“ редактор або М. Шаповал зробить, а Вам я вдячна, що мені на машинці перепишете“ (Кобилянська О. Лист до Ісидори Сімович від 3 листопада 1928 р. *Кобилянська О. Твори: В 5 т. К.: Держлітвидав України, 1963. Т. 5. С. 643 –644*). Можна припустити, що було зроблено кілька машинописних копій: одна призначалася для „Нової України“, а інша – для „Руху“. На існування копій указує інформація з листа О. Кобилянської до І. Сімович від 2 травня 1929 р., в якому йдеться про підготовку частини твору для „Руху“: „Я його вам до переписування на машинці

не післала впрост з тієї причини, що д[обродій] Біляч в останньому своєму листі писав мені, що здержуються з висилкою гонорару, бо „Апо[стол] ч[ерні]“ ще не докінчений. Тож я собі думала, нехай друкують і корегують собі самі, а не ще їм і машинкою переписувати, тим більше, що мені писав М. Шапов[ал], що, „на жаль“, „Нов[а] Укр[аїна]“ не буде далі виходити і „Апо[стол] ч[ерні]“ в ній не [буде] друкуватися. Отже, дублікату не конче буде треба“ (Кобилянська О. Лист до І. Сімович від 2 травня 1929 р. *НДФ ЧЛММК. П. № 9*). До речі, подружжя Сімовичів О. Кобилянська відвідала влітку 1928 р. у Вишнєвах, коли поверталася з чеського курорту в місті Франтішкові Лазне, куди поїхала через Прагу. Там на її честь як продовження відзначення 40-літньої письменницької діяльності українська громада 2 червня 1928 р. влаштувала „святочну академію“, на якій з вітальними промовами виступили Олександр Колесса, Степан Смаль-Стоцький, Їржі Горак та інші давні й нові знайомі. За оцінкою письменниці, „свято се відбулося так чудово і величаво, що буде становити одну з найкрасших споминів мого „літературного життя““ (Кобилянська О. Лист до К. Студинського від 8 червня 1928 р. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 14, № 299*). Окрім того, тоді вона зустрілася з Болеславом Залевським, одним із редакторів „Нової України“.

У 1929 р. О. Кобилянська, незважаючи на незадовільний стан здоров'я, працювала над третьою частиною роману: „Я від осені з ревматичних болів не виходжу, а до того причинилася і хвороба на очі. [...] Працюю з перервами. Маю ще третю, т. є. останню частину своєї повісті „Апостол черні“ написати, а через погані болі в костоміах і ослаблених очей се щораз затягається“ (Кобилянська О. Лист до К. Студинського від 12 січня 1929 р. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 14, № 307*). Отже, за її задумом, твір мав складатися з трьох частин. Авторського поділу на частини не дотрималися 1936 р. львівські видавці, які поділили текст на два томи, що повторилося в наступних публікаціях.

Навесні 1929 р. письменниця підготувала й надіслала велику частину роману до Харкова, де тоді він міг бути надрукований, оскільки, як згадувалося вище, часопис „Нова Україна“ припинив існування. З переписанням рукописних/машинописних уривків виникали проблеми, позаяк майже з кожної бандеролі зникало кілька сторінок. Г. Грицай, котрий займався поштовими справами, констатував: „Підозрюю, що це не випадок, а система якогось москаля в цензурному відділі в Москві, що вмисно нищить кілька сторінок з посилки, аби не можна було друкувати“ (Грицай Г. Лист до О. Кобилянської від 20 червня 1929 р. *ФЧЛММК. № 1864 – 1864*). 25 жовтня 1929 р. в Чернівцях, як зазначено в рукописі, що зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, О. Кобилянська завершила

роботу над романом й, очевидно, наприкінці 1929-го або на початку 1930 р. відправила до Харкова останні його частини, однак жодної звістки від І. Лизанівського чи М. Біляча про видання твору не дістала й за рік опісля надсилання: „Хочу видати ряд новельок і інше, ще не знаю де. За кордон вагаюся дати їх, бо з „Апостолом черні“ дожилам таке, що хоч рік минув вже в січні с[ього] р[оку], я ще зовсім не маю відомости чи буде друкована та повість чи ні. Може бути, що вона не відповідна для В[еликої] Укр[аїни], ну то наколи б докладно знала, що не для тої території, я би зладила її до друку в Галичини від осені. Я починала кроки, щоб про се довідатися і тепер мушу результат вичікувати“ (Кобилянська О. Лист до О. Кисілевської від 15 квітня [1931 р.]. *Архів ЧЛММК. П. № 14*).

Упродовж 1930–1933 років О. Кобилянська марно очікувала позитивних новин із Харкова. Її радянські адресати мовчали, а причина крилася у змінах, які відбувалися в Україні на початку 1930-х, коли згорталися процеси „українізації“, посилювалися репресії проти інтелігенції. Їхніми жертвами стали й І. Лизанівський та М. Біляч, котрих визнали винними за сфабрикованою справою „Українського Національного Центру“ (1930 – 1932) й ув’язнили. Після перегляду справи І. Лизанівського засудили до розстрілу й стратили в 1937 р. Ймовірно, що трагічно завершилося і життя М. Біляча. Отже, письменниця нічого не могла дізнатися про долю харківського рукопису/машинопису „Апостола черні“. Роман, за її підрахунками, мав 16 друкованих аркушів (Кобилянська О. Обрахунок з Кооперативним видавництвом „Рух“ за передрук моїх праць після моїх записок від 20 грудня 1933 року. *Архів ЧЛММК. П. № 14*) і був її найбільшим за обсягом твором великої прози. До того ж 1933 року видавництво „Рух“, з яким у грудні 1926 року О. Кобилянська уклала угоду про видання її праць, було ліквідовано. Із запланованих 10 томів з’явилося дев’ять, а видання „Апостола черні“ так і залишилося незавершеним проектом.

Відсутність звісток про видання роману в Харкові спонукала О. Кобилянську розглянути можливість його публікації в Галичині. На початку 1932 року, щоби полегшити роботу потенційним видавцям, вона вирішила зробити машинописний варіант, оскільки розуміла, що „писаний манускрипт та ще і такий довгий, як „Апостол ч[ерні]“, ніхто не прочитає“ (Кобилянська О. Лист до О. Кисілевської від 26 січня 1932 року. Бучко Д., Вознюк В. *Листування Ольги Кобилянської та Олени Кисілевської. Буковинський журнал. 2003. № 3-4. С. 198*). З листа письменниці до Іванни Блажкевич від 20 січня 1932 р. відомо, що О. Кобилянська „переписувала“ на друкарській машинці „з д-р[ом] Панчуком другу часть ще не надрукованої часті „Апос[тола] черні“ (Кобилянська О. Лист до І. Блажкевич від 20 січня 1932 року. *Кобилянська О. Твори: В 5 т. К.: Держлітвидав України, 1963. Т. 5. С. 651*), хоч не виключено, що переглядалася й та частина, що вже оприлюднювалася у „Новій

Україні". Передруковував текст чоловік прийомної доньки (племінниці) письменниці Олени Панчук-Кобилянської Ельпидефор Панчук. То не була суто технічна праця, оскільки авторка перечитувала роман, „поперекреслювала дещо, поскорочувала, позмінювала“ (Кобилянська О. Лист до І. Блажкевич від 7 грудня 1932 року. *Кобилянська О. Твори: В 5 т. К.: Держлітвидав України, 1963. Т. 5. С. 654*), дещо додала (“Я прочитала, і де-не-де позміняла – а і доповнила” (Кобилянська О. Лист до К. Студинського від 9 січня 1933 року. *У півстолітніх змаганнях: Вибр. листи до Кирила Студинського (1891–1941). К.: Наук. думка, 1993. С. 633*). Можливо, під час редагування з’явився, зокрема, заключний діалог Юліяна Цезаревича й Дори, наповнений патріотичним пафосом, вірою в майбутнє України, якого не було в рукописі, що датується 1926 – 1929 роком (Кобилянська О. Апостол черні: Повість. 1926 р. Автограф. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 14, № 458-П*);

"Коли Юліян Цезаревич приїхав одного дня додому, перші слова Дори були:

– А Україна?

– Вона є. І як ми самі її не запропаستимо, то сповняться слова старого Гердера, що пророчив нам ролю нової Греції, завдяки гарному підсонню, веселій вдачі, музиці та родючій землі.

– Але ж ти став твердий, чоловіче, – усміхнулась Дора, глянувши на нього.

Він відповів їй теж усміхом:

– Твердий, але не для тебе. А коли я вже такий, то цього вимагає наша теперішня доба".

О. Кобилянська у дещо зміненому вигляді вклала в уста головного героя слова відомого німецького філософа, письменника, фольклориста Йогана Готфріда Гердера зі „Щоденника моєї подорожі в 1769 році“: „Україна стане колись новою Грецією: прекрасне небо цього народу, весела вдача, музичний хист, родюча земля та ін., колись прокинуться: так із багатьох диких народів, якими також були колись греки, постане культурна нація і її межі простягнуться до Чорного моря, а звідти на весь світ“ (Йоганн-Готфрід Гердер. <https://uk.wikipedia.org>). Письменниці були відомі праці визначного представника німецького Просвітництва, вона називає його ім'я серед авторів своєї юнацької лектури в „Автобіографії“ (1927): „Брати мої старші, що перебували в школах і вертали на ферії, були моїми дорадниками і авторитетами. Особливо коли вступили на університет в Чернівцях, мали можливість час від часу достарчати доступні мені поважні наукові твори і німецьких клясиків, як Гете, Шілер, опісля Шекспіра, що ставав мені чим далі миліший, то знов Гайне, дещо з Гердера“ (Кобилянська О. Автобіографія. *Літературно-науковий вістник. 1927. Річник XXVI. Т. XCIV. Кн. XI. С. 212*). Примітно, що

„Автобіографію“ О. Кобилянська писала у березні 1927 р., коли інтенсивно працювала над романом „Апостол черні“. Можна припустити, що вона була знайома з текстом „Щоденника моєї подорожі в 1769 році“, а у її книгозбірні зберігався історико-філософський трактат Й. Г. Гердера „Ідеї до філософії історії людства“. Марія Слупецька, котра описала бібліотеку О. Кобилянської у 1909 році, зазначила автора й згадану книгу у „Списі книжок“ (*Спис книжок. ФЧЛММК. № 2008 – 2002*).

У грудні 1932 р. О. Кобилянська завершила редагування роману, було зроблено кілька копій тексту – „зладила до видання його в Галичині“ (Кобилянська О. Лист до І. Блажкевич від 7 грудня 1932 року. *Кобилянська О. Твори: В 5 т. К.: Держлітвидав України, 1963. Т. 5. С. 655*). Постало питання, де саме в Галичині можна видати роман. О. Кобилянська ще раз зважувалася на те, щоби подати „Апостол черні“ в часописі. Згадку про це знаходимо в листі до К. Студинського від 9 січня 1933 року: „[...] Думаю, до редактора М. Рудницького написати і поспитати, чи не друкував би він її в фелітонах – але чую, він вміє бути і „прикрим“ – та й так стою „між молотом і ковадлом“, а мені жаль, щоби та праця лежала – бо вона має багато психології в собі і патріотизму“ (Кобилянська О. Лист до К. Студинського від 9 січня 1933 року. *У півстолітніх змаганнях: Вибр. листи до Кирила Студинського (1891–1941). К.: Наук. думка, 1993. С. 633*). Йшлося, очевидно, про львівську газету „Діло“, співредактором котрої у 1929 – 1939 роках був знаний літературознавець, критик, письменник Михайло Рудницький.

І. Блажкевич радила надіслати роман до „Червоної калини“ у Львові: „А я хочу Вас послухати і, коли буде вже на машинці переписана, вислати до „Червоної калини“ (Кобилянська О. Лист до І. Блажкевич від 20 січня 1932 року. *Кобилянська О. Твори: В 5 т. – К.: Держлітвидав України, 1963. Т. 5. С. 651*). Однак фактів, які би підтверджували цей напрям письменниці, нами не виявлено.

Наприкінці 1934-го – на початку 1935 р. виникла можливість публікації роману в Станіславі у видавництві „Універсальна бібліотека“ Івана Ставничого, також ймовірним було його оприлюднення за океаном. З листа Е. Панчука до О. Дучимінської від 9 березня 1935 року стає відомо, що не обійшлося без непорозумінь: „З Вашої послідної картки виходить що рукопись, котра була вислана до п. Сиверини (*їдється, очевидно, про монахиню-василіянку, етнографа й педагога Северину Парилле, котра 1935 року відвідувала США, де брала участь у виставці народного мистецтва. – Ред.*), післана до п. Ставничого. [...] Розходиться о слідує. Пан Ставничий мав одну рукопись „Апостола Черні“, котру мав віддати п. Сиверині й котру не віддав на час, тому п. О[льга] К[обилянська] післала на адресу п. Сиверини другу рукопись, котру не дістала на час і поїхала без рукописи, котру мала зі собою брати. Розходиться довідатися, де ті обі рукописи, пан Ставничий уперто мовчить,

хоть трудно собі представити, щоби людина в протязу 5 чи 6-ти місяців не спромоглася відповісти на кілька красні листівки й листи“ (Панчук Е. Лист до О. Дучимінської від 9 березня 1935 року. *НДФ ЧЛММК. П. № 9*). Відтак О. Дучимінська мала дізнатися у львівській гімназії Сестер Василянок, чи надіслали рукопис до Америки й що трапилося з копією, котра опинилася в руках І. Ставничого, який хотів друкувати роман. Серйозність намірів станіславського видавця підтверджує рекламне оголошення „Універсальної бібліотеки“, в якому повідомлялося, що „одна з найчільніших постатей нової української літератури“, „найвизначніша сучасна українська письменниця з-поміж жінок“ передала свій твір редакції, і „повинно видання найновішої знаменитої її повісті стати за загальний, усенародний її привіт у 70-ліття її народження“ („Найновіша повість Ольги Кобилянської „Апостол черні““. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 14, № 458*). Роком народження письменниці автор тексту вважав не 1863-й, оскільки у багатьох статтях вказувався саме 1865 р. (орієнтувалися, очевидно, на подані Осипом Маковеем біографічні відомості, які повторилися в інших публікаціях; у „Передньому слові“ до окремого видання „Царівни“ про дату народження О. Кобилянської зазначено: „Родила ся в Ґураґуморі 27 листопада 1865 р.“ (Маковей О. Передне слово. *Кобилянська О. Царівна: Оповідання. Чернівці, 1896. С. 7*). Отже, публікацію роману видавництво приурочувало до, як вважалося, ювілею та сподівалося: „Твір зрілого віку Високодостоїнної Ювілятки повинен буде масово розійтися між українським громадянством, щоб воно таким чином сплатило їй, у рік ювілею, в 49-тий рік літературної творчости, – свій довг удячності“ (“Найновіша повість Ольги Кобилянської „Апостол черні““. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 14, № 458*). О. Кобилянська була впевнена, що роман побачить світ у Станіславі, задовольняли її й умови: „Мою працю „Апостол черні“ буде таки добр[одій] Ставничий друкувати. Ми вже згодилися і за ціну, і мені о стільки мило, що не буду потребувати її скорочувати“ (Кобилянська О. Лист до О. Кисілевської [від 19 грудня 1935 року]. *Архів ЧЛММК. П. № 14*). Авторський гонорар також мав значення для письменниці: вона потребувала лікування, бракувало коштів на побутові видатки. О. Кисілевська, котра в 1930-х листувалася й неодноразово гостювала в О. Кобилянської, згадувала: „Справа видання „Апостола черні“, що, як я згадувала, тягнулася довший час, коштувала письменницю не мало здоров'я й нервів. При цьому ж і з матеріальних оглядів видання цієї повісті було бажане. В письменниці не переливалося, хоч обоє п. Панчуки дбали про тету, що вона мала якнайбільшу вигоду та не відчувала ніяких недочас у буденних потребах. Але письменниця привикла була помагати іншим, а з цим треба було в тих умовинах бути обережною. Потребу письменниці, хоч мені

ніхто про це й не говорив, бачила я й по цій вдячності, з якою письменниця приймала цей невеликий дарунок, що його жіноцтво, в першу чергу заокеанське, складало через редакцію „Жіночої Долі“ (Кисілевська О. З моїх спогадів про Ольгу Кобилянську. <https://zbruc.eu/node/74385>). Проте публікацію роману в „Універсальній бібліотеці“ не здійснили: можливо, виникли фінансові труднощі, можливо, не надійшло необхідної кількості замовлень, які збирали на адресу видавництва.

Щодо обставин видання твору за океаном в середині 1930-х, то О. Кисілевська зазначала, що сестра Северина все-таки взяла рукопис до Америки, проте „українські жіночі організації, правда, зложили кількадесятя доларів як гонорар для письменниці за цю повість, але з тим, що повість буде видана таки в краю“ (Кисілевська О. З моїх спогадів про Ольгу Кобилянську. <https://zbruc.eu/node/74385>).

Зрештою, як зазначила О. Кисілевська у цитованих вище спогадах, саме вона домовилася з видавництвом часопису „Діла“ й „по запевненні, що ніякого гонорару не треба буде платити“, роман повністю вперше був надрукований 1936 р. у Львові у серії „Бібліотека „Діла““ (ч. 5-6) у двох томах. За цим виданням у 1990-их здійснили републікацію в Чернівцях у „Буковинському журналі“ (1992 р.), а згодом перевидали у Львові й Тернополі (1994 р.).

У липні 1936 року часопис „Діло“ сповістив, що друкується у двох томах повість О. Кобилянської, „кожний том у колірній мистецькій обгортці П. Ковжуна“ (Зголошуйтеся на передплатників Бібліотеки „Діла“! *Діло*. 1936. Ч. 157 (16 липня). С. 2). Перший том роману з'явився у жовтні 1936 р. Замовити його можна було в адміністрації газети за ціною 2.50 зол. (3 зол., якщо необхідно було доправити), водночас і передплатники „Бібліотеки „Діла““ одержали новинку: „Передплатникам Бібліотеки „Діла“ вислали ми нині 5 том, книжку п. н. „Апостол Черні“ Ольги Кобилянської“ (Передплатникам Бібліотеки „Діла“. *Діло*. 1936. Ч. 235 (18 жовтня). С. 6). За місяць другий том роману (ціну за обидва томи призначили у 4.50 зол.) також надійшов до передплатників (Усім передплатникам Бібліотеки „Діла“. *Діло*. 1936. Ч. 260 (17 листопада). С. 6). Отже, можна вважати, що повністю „Апостол черні“ О. Кобилянської вперше побачив світ у листопаді 1936 р.

Слід зауважити, що часопис рекламував роман О. Кобилянської і наприкінці 1936 року, і 1937 року, представляючи його як „історію одного молодого характеру в боротьбі за самостійність“ (Досі вийшли у Бібліотеці „Діла“. *Діло*. 1936. Ч. 262 (19 листопада). С. 3); рекомендував як найкращий різдвяний подарунок (Найкращим дарунком під ялинку. *Діло*. 1936. Ч. 289 (25 грудня). С. 6).

Перший том О. Кобилянська дістала у жовтні 1936 року. Його через посередника на руки авторки надіслала О. Кисілевська: „Дякую Вам за вислання „Апостола черні“. Я сподіваюся, що згаданий О. Луцик з Верен-

чанки вишле мені той примірник, але помимо того я прошу Вас дуже вислати мені ще і другий примірник“ (Кобилянська О. Лист до О. Кисілевської від 28 жовтня 1936 р. *Архів ЧЛММК. П. № 14*). Згодом письменниця просила свою приятельку потурбуватися про надіслання їй другого тому роману: „Дякую Вам щиро за висилку двох примірників першої частини мого „Апостола“. Якби було можливо Вам вислати ще і другу частину, то дуже прошу о це і буду Вам щиро вдячна“ (Кобилянська О. Лист до О. Кисілевської від 24 грудня 1936 р. *Архів ЧЛММК. П. № 14*). З доправленням книг, виданих українською мовою, з Галичини (Польща) до Чернівців (Румунія) у 1930-х існували проблеми. Процедуру перетину кордону й перевірки відтворила О. Кисілевська у дописі „Різдво в домі Ольги Кобилянської“: „Польська митна ревізія тривала аж три години: перешукували – тямлю ще нині – дуже ґрунтовно, одному лікареві, що їхав з нами, відпорили підшевку маринарки, шукаючи за валютою. Ми вже хвилювались, чи не втече нам румунський потяг. Перед румунською ревізією не було остраху. Тільки я одна неспокійно поглянула на свою валізочку. Під тонкою верствою одягів – у мене святотні подарки – невидані на Буковині літературні новини: повісті Гриневичевої, Королевої, Вільде, збірка віршів Антонича, для дітей видання „Світу Дитини“... Чи вдасться це все перевезти? Ану ж відберуть, а то й, не дай Біг, завернуть враз із книжками?...

– Відчиняти валізи, – кличуть румунські митники, й швидко беруться за діло, один в одному, другий у другому кінці купе.

Я не спішуся, часом такий малий багаж пропустять і так.

– Відчиняти, відчиняти, – кличе гнівно митник, показуючи на мою нещасну валізу.

Легко тремтячою рукою підношу вічко. Один рух вправної руки — й мої скарби виринули на світло Боже.

– Бійтеся Бога, – шепче „румун“ по-українськи, – кому ж ви це все везете?

– Пані Кобилянській...

– Замикайте валізу чим борше...

Ревізія скінчена“ (Кисілевська О. Різдво в домі Ольги Кобилянської. *Краківські вісті. 1941. Ч. 6 (13 січня). С. 4*).

Очевидно, не завжди ім'я О. Кобилянської рятувало ситуацію, та й для ввезення літератури на Буковину потрібен був дозвіл. 1939 року „навіть „Апостол черні“, що на його видання так довго ждала письменниця (появивсь у бібліотеці „Діла“), не мав ще права дебіту на Буковині“ (Кисілевська О. Різдво в домі Ольги Кобилянської. *Краківські вісті. 1941. Ч. 6 (13 січня). С. 5*). 1936 року, щоби книги, долаючи кордон, не загубилися, не були конфісковані, О. Кобилянська просила їх надсилати на адресу поважної установи – бібліотеки Чернівецького університету, де працював Е. Панчук.

З огляду на ситуацію, примірників „Апостола черні“ надходило до авторки небагато, вони швидко розповсюджувалися між прихильниками її творчості, тому просила надсилати чи привезти хоч кілька екземплярів роману О. Кисілевську, О. Дучимінську: „Якби була поновна можливість мені вислати ще з кілька примірників „Апостола“ то дуже була б вдячна. В мене допитують його закупити, а я вже не мала. [...] Може, буде у Вас моя дорога приятелька пані Дучимінська і буде мала охоту прийхати до Черновець, то прошу нехай приїде, тоді як буде їй можливо, нехай також забере кілька примірників „Апостола“. Я гадаю, що книжки не відберуть їй, в кождім разі треба пробувати“ (Кобилянська О. Лист до О. Кисілевської. Б/д [березень 1937 року]. *Архів ЧЛММК. П. № 14*).

Переглянувши щойно виданий роман, вчитавшись у його текст, О. Кобилянська зауважила, що зроблено низку скорочень. Відомо, що необхідні зміни у текстах творів письменниці воліла робити сама, гостро реагувала на спроби втрутитися у зміст написаного нею. Відверто їй досить різко висловлювалася щодо цього Антінові Крушельницькому, який взяв на себе сміливість коригувати її нарис „Путіфара“ („Нові шляхи“, 1932 р.): „Я стара робітниця – мені 68 років, і не дозволю, щоб те, що пишу, може, вже і востаннє, було покалічене. Наколи б мої письма мали політичну закраску або підставу і редакція те, що разило б або зачіпало, викреслила, я не мала б нічого проти того, але мої письма є, по більшій часті, психологічного змісту, тому калічення їх разить мене невиносно“ (Кобилянська О. Лист до А. Крушельницького від 11 березня 1932 р. *Кобилянська О. Твори: В 5 т. К.: Держлітвидав України, 1963. Т. 5. С. 652 – 653*). Тому, готуючи до майбутнього друку „Апостол черні“, принципово важливим вважала відредагувати й скоротити його 1932 р. власноруч: „[...] Справлю ще ту свою працю – бо може щось статися, і вона нехай не буде мені покривлена чужою, некомпетентною рукою“ (Кобилянська О. Лист до І. Блажкевич від 7 грудня 1932 р. *Кобилянська О. Твори: В 5 т. К.: Держлітвидав України, 1963. Т. 5. С. 655*).

Однак трапилося те, чого так остерігалася О. Кобилянська. Своє незадоволення вона висловлювала близьким знайомим, про що дізнаємося з допису О. Кисілевської „Після недавньої гостини на Буковині“: „Рада теж наша мила письменниця, що діждалася видання свого „Апостола черні“. Скільки літ годі було якось того добитися. Тільки жаль їй деяких скорочень – для цілоти, може, й не конечних, але милих серцю авторки“ (Кисілевська О. Після недавньої гостини на Буковині. *Жіноча доля. 1937. № 7. С. 11*). На одну з причин змін вилучення частини тексту – брак коштів – указано в уривкові листа О. Кобилянської до давньої знайомої, письменниці Михайлини Рошкевич-Іванцевої від 22 січня 1938 року, котрий адресатка процитувала у нарисі „Мій спогад про Ольгу Кобилянську“: „Як будеш мати час і охоту, то прочитай мою останню

повість „Апостол черні“, яку дістанеш у Львові в книгарні Шевченка або в редакції „Діла“. В цій моїй повісті редакція „Діла“ багато речей викреслила під покришкою коштів друку, що мене дуже боліло. Таке гаракірі на людських творах...” (Рошкевич-Іванцева М. Мій спогад про Ольгу Кобилянську. *Львівські вісті*. 1942. Ч. 154 (12 – 13 липня). С. 4).

Причетним до редагування чи бодай до перемовин з письменницею щодо скорочення роману міг бути М. Рудницький. На таку думку нашттовхують його спогади у статті „Ольга Кобилянська“, де він торкається і мотивів, якими керувалися під час підготовки роману „Апостол черні“ до видання у „Бібліотеці „Діла“: „Переді мною лежав рукопис довжелезного роману О. Кобилянської „Апостол черні“. Він перейшов довгі митарства і напсував авторці багато нервів, коли вона чекала визірної відповіді від видавців, чи його надрукують. Легко було відмовитись від багатотомного твору, мовляв, „немає коштів на друк і папір“. Та як злегковажити величезну працю письменниці над таким рукописом? Разом з тим можна було перелякатись на саму думку про те, що знайдеться якийсь фанатик-бібліограф, який витратить багато зусиль, щоб переконати якогось видавця, що все написане письменником треба безумовно друкувати без змін.

Для того, щоб не вразити чутливу письменницю, існує спеціальний арсенал аргументів про „об’єктивні перепони“. І після довгих розмов вона погоджується, щоб роман скоротити як завгодно, хай би тільки не пропав у рукописі.

– Мені здається, – визнає вона, – що в старшому віці ми іноді хочемо сказати зразу все і тоді говоримо багато зайвого...” (Рудницький М. Ольга Кобилянська. *Вітчизна*. 1962. № 3. С. 176 – 177).

Як впливає зі сказаного, знайшлися аргументи (серед них, мабуть, і маніпулювання бажанням авторки побачити твір друком – „хай би тільки не пропав у рукописі“), що змусили письменницю піти на поступки й погодитися на зменшення тексту, проте з нею, очевидно, не узгоджували, які саме уривки підуть „під ніж“, інакше вона б не назвала те редагування „гаракірі“.

М. Рудницький не дотримувався думки, що „все написане письменником треба безумовно друкувати без змін“, не вбачав проблеми у скороченні роману й автор приміток до публікації М. Рошкевич-Іванцевої „Мій спогад про Ольгу Кобилянську“ Д. Л. (згодом, Денис Лукіянович), який вважав, що „пропуски у цій найслабший з усіх повістей Кобилянської, уже старечій, вийшли на користь твору й авторки“ (Рошкевич-Іванцева М. Мій спогад про Ольгу Кобилянську. *Львівські вісті*. 1942. Ч. 154 (12 – 13 липня). С. 4).

Ім’я В. Сімовича як людини, котра редагувала й скорочувала роман „Апостол черні“, називає знаний український журналіст, літературознавець і критик Лука Луців: „[...] Окремими виданням виявився аж у

1936 році у Львові, у виданні „Діла“ в двох томах, зредагований і дещо скорочений В. Сімовичем“ (Луців Л. Ольга Кобилянська (В 100-річчя її народин). *Нью Йорк – Джерзі Ситі: Свобода, 1965. С. 52*). У спогаді „Будні і герої Ольги Кобилянської“ В. Сімович, не стверджуючи, чи саме він взяв на себе обов’язок змінити текст, однак реагуючи на невдоволення письменниці й „жаль, що львівські видавці „попсували“ її „Апостола черні“, висловився стримано й розв’язання текстуальної суперечки до-ручив майбутньому: „Чи так воно, виявиться колись пізніше, як науковий дослідник візьме в руки рукопис письменниці (якщо взагалі він зберігся) та порівняє з надрукованим примірником“ (Сімович В. Будні й герої Ольги Кобилянської. *Наші дні. 1942. № 6. С. 5*). Власне, нинішнє видання, що здійснюється саме за рукописом О. Кобилянської, дає змогу це вчинити.

Поява окремого видання роману 1936 року не пройшла повз увагу шанувальників прози О. Кобилянської. Найперші ж відгуки на твір письменниці, згодом, отримала ще до його виходу від тих, кому довелося познайомитися з ним у рукописі. Йдеться насамперед про її близьке оточення, приятельок, які не могли не поділитися враженнями від прочитаного. Достеменно відомо, що розділи роману в гостях у О. Кобилянської 1931 року читала Іванна Блажкевич; Ірина Левинська, яка 1930 – 1935 роках мешкала у Чернівцях і навідувала письменницю пригадувала, що „тоді вона працювала над останнім своїм твором „Апостол черні“ і я часто перечитувала їй цілі розділи, а вона виправляла деякі пасажі, що їй не подобалися“ (Левинська І. Я знала Ольгу Кобилянську. *Обрії. Бухарест: Критеріон, 1981. С. 142*); О. Кисілевській пощастило прочитати автограф твору у вересні 1933 року в місті юності славетної літераторки Кимполунзі, котре та зробила одним із місць подій у романі: „Щоднини вранці забирила я в течку частину манускрипту „Апостола черні“, писаного дрібним почерком пані Ольги, що вона дала мені в цю подорож, в кошечечок кілько-два солодкого бесарабського винограду й ішла над річку в смерекові ліси та не сходила долів аж пізно понад вечір“ (Кисілевська О. З моїх спогадів про Ольгу Кобилянську. <https://zbruc.eu/node/74385>). Мабуть, єдиним зафіксованим письмово тогочасним відгуком про „Апостол черні“ є слова відомої громадської діячки Ольги Павлюх-Гузар, що знаходимо в рекламному оголошенні станіславського видавництва „Універсальна бібліотека“, де планувався вихід твору 1935 року: „*Ця повість*, – каже доктор Ольга Павлюх Гузарєва, – *це підслухане життя*. Про будову та про виведення поодиноких характерів, середовищ і настроїв не приходить ся говорити багато. Це ж *твір Ольги Кобилянської, а вона вміє оповідати*. Взагалі вдумливий психолог знайде в цій повісті багато цінного матеріалу“.

Ось таке вражіння критика після одноразового прочитання рукопису“ („Найновіша повість Ольги Кобилянської „Апостол черні““. *Відділ ру-*

кописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 14, № 458).

Прикметно, що однією з перших на вихід „Апостола черні“ відгукнулася уродженка Буковини Ірина Вільде – молодша за віком, талановита й самобутня посестра по перу О. Кобилянської, до котрої ставилася з незмінним пієтетом. Тоді вона працювала в редакції коломийського часопису „Жіноча доля“ і була відповідальним редактором його щомісячного додатку „Світ молоді“, в котрому з’явилися з певним інтервалом два матеріали: „Нова повість Ольги Кобилянської“ („Світ молоді“. 1936. Ч. 10. С. 15), де автор не вказаний, та „Ева, Дора й тета Оля. „Апостол черні“ О. Кобилянської“ („Світ молоді“. 1937. Ч. 2. С. 13 – 14) за підписом Ірини Вільде. Як доводять Наталя Мафтин і Богдан Мельничук, які повернули із забуття згадані публікації, оприлюднивши їх 1992 року в „Буковинському журналі“ (Мафтин Н., Мельничук Б. Буковинка про буковинку. *Буковинський журнал*. 1992. Ч. 2 – 3. С. 124 – 127), Ярослава Мельничук (Мельничук Я. Б. На вечірньому пружі: Ольга Кобилянська в останній період творчості (від 1914 р.). *Чернівці: ВД „Букрек“, 2006. С. 154*) автором обидвох відгуків є Ірина Вільде.

Неприхованим захопленням забарвлені рядки замітки „Нова повість Ольги Кобилянської“, що з’явилася вслід виходу першого тому „Апостола черні“ в жовтні 1936 року. Підкреслюючи авторитет письменниці в українському літературному світі („ім’я авторки говорить за зміст книжки“), її хист оповідача й уміння давати читачеві мистецьку насолоду, рецензентка зробила акцент на суголосності ідейного навантаження роману „Апостол черні“ часові, в котрому він з’явився: „Провідна ідея книжки – вже не жіночі права, а – Україна.

Старий годинникар Цезаревич, потомок військового роду, можна припускати, льояльного до ц[ісарсько]-к[оролівської] Австрії, називає вже своїх дітей „моя мала Україна“. І, власне, оці провідні ідеї твору Кобилянської роблять його дуже сучасним і дуже близьким серцю кожної з нас“ (Нова повість Ольги Кобилянської. *Світ молоді*. 1936. Ч. 10. С. 15). Новаторство твору Ірина Вільде вбачала й у тому, що О. Кобилянська подала „тип нового українського священника“ – „священника-патріота, того справжнього апостола черні“ (Нова повість Ольги Кобилянської. *Світ молоді*. 1936. Ч. 10. С. 15).

Матеріали, уміщені у „Світі молоді“, що призначався передусім для українських дівчат, були покликані підносити жіночу індивідуальність на засадах національної ідеї. Не випадково у наступній публікації „Ева, Дора й тета Оля. „Апостол черні“ О. Кобилянської“, поданий у часописі за кілька місяців, уважний погляд Ірини Вільде впав на три жіночі постаті роману. Авторка розглядає героїнь як „репрезентанток буковинських жіночих психічних типів“, узятих О. Кобилянською „з життя“; цікавлять вони її і як представниці „мішаних“ типів – жінки, в котрих

поєднуються „два роди, дві нації, дві крові“. Протистояння двох національних стихій, тяжіння до котроїсь із них – один зі смислових ключів твору, що проявляє внутрішню сутність Дори Могиленко, Ольги Альбінської, Еви Захарій. Ірина Вільде на основі сюжетних колізій означила таке: „В Дорі й Олі перемагає українська кров, в Еві – польська. Але й це ще не найважливіше, Ева не стається меншвартною одиницею в загальнолюдському розумінні від того, що йде до поляків. Що інше, коли йде про український інтерес. Тут є вже остоорога від авторки не тільки для Юліяна Цезаревича, але й для всіх українців: обережно з женячкою з дівчатами „мішаних“ родин, бо голос крові предків скоріше чи пізніше відізветься“ (Вільде Ірина. Ева, Дора й тета Оля. „Апостол черні“ О. Кобилянської. *Світ молоді*. 1937. Ч. 2. С. 13). До речі, тема „змішаних“ шлюбів дискутувалася на сторінках тогочасних жіночих часописів.

На основі історій трьох героїнь О. Кобилянської Ірина Вільде лаконічними штрихами окреслила, власне, сценарії жіночої долі, її симпатія на боці Дори, котра піднеслася до чину: „сама вибирає“, „вмре, а не покориться“, відтак заслужено „повертається до життя і стається щасливою дружиною й матір'ю“ (Вільде Ірина. Ева, Дора й тета Оля. „Апостол черні“ О. Кобилянської. *Світ молоді*. 1937. Ч. 2. С. 14). Оцінюючи твір загалом, авторка наголосила: „В цілому повість дуже цікава й дуже цінна своїми мистецькими й моральними вальорами“ (Вільде Ірина. Ева, Дора й тета Оля. „Апостол черні“ О. Кобилянської. *Світ молоді*. 1937. Ч. 2. С. 14).

Два матеріали, що стосуються роману О. Кобилянської, були оприлюднені в чернівецькій газеті „Час“ наприкінці 1937 року. Автори заховали свої імена під псевдонімами: публікація „Апостол черні“ (*Час*. 1937. № 2613. С. 2 (початок); № 2615. С. 2–3 (продовження)) підписана „Читачем“, під відгуком „Під вражінням оповідання „Апостол черні“ Ольги Кобилянської“ (*Час*. 1937. № 2613. С. 3) зазначено „Один з багатьох“.

Я. Мельничук зауважила, що псевдонім „Читач“ належить літературознавцеві, критику й публіцисту Михайлові Мухину (Мельничук Я. Б. На вечірньому пружі: Ольга Кобилянська в останній період творчості (від 1914 р.). *Чернівці: ВД „Букрек“, 2006*. С. 155). Автор рецензії, досить детально переповідаючи сюжет роману, виділяє психологізм і „артизм“ як домінантні риси стилю О. Кобилянської й твору зокрема, легкість сприйняття написаного: „З глибоким зрозумінням людської душі представила ш[ановна] авторка психіку дієвих осіб і кинула жмут світла на структуру тодішніх суспільних обставин, серед яких жила нечисленна українська інтелігенція. Слабі були ще тоді проблески національної свідомости, але вони були і деякі серця горіли правдивим жаром любови для свого народу. [...] З правдивим їй питомим артизмом розкинула авторка барвну панораму гірської природи, і читач почуває неначе він там серед отих відвічних, дрімучих лісових тайників, тих що ваблять і голублять, неначе чує коло себе шум запіненого

лісного потоку, що каскадами спадає у долину та упоюється цілющим живичним воздухом. Все уняте в спосіб живий і ясний так, що, хотя й події у повісті належать минулому часови, вона не тратить на своїй актуальності і читається зі справжнім зацікавленням“ (Читач. „Апостол черні“. *Час. 1937. № 2615. С. 2 – 3*).

Ніби своєрідно доповнює та конкретизує сказане в рецензії „Читача“ емоційно забарвлений відгук „Під вражінням оповідання „Апостол черні“ Ольги Кобилянської“ „Одного з багатьох“, до того ж початок публікації „Читача“ і названа замітка, що стосувалися одного твору, вміщені в тому самому числі (№ 2613) „Часу“. Стисло й чітко автор окреслює тематику роману („психологічно, льогічно і етично глибоко і всесторонно обдумане і умотивоване оповідання з життя українських інтелігентів на Б[уковині] за австрійських часів зрисує цінний культурний образ того часу“ (Один з багатьох. Під вражінням оповідання „Апостол черні“ Ольги Кобилянської. *Час. 1937. № 2613. С. 3*) та „провідну гадку“, що визначає як „свідоме виховання і образования молоді, витворення сильних непохитних характерів“ новітніх „апостолів черні“ та „апостолів меча“ для служіння Україні. Підмітив автор рису твору, що надає йому актуальності й нині: „Апостол черні“ повість з недавньої минулості в'яжеться тісно із теперішністю, її вимогами часу, та подає вічно цінні вказівки на будуче“ (Один з багатьох. Під вражінням оповідання „Апостол черні“ Ольги Кобилянської. *Час. 1937. № 2613. С. 3*).

„Один з багатьох“ порушив болісне для О. Кобилянської питання скорочення тексту, як зазначає, з трьох томів до двох. Він твердить: так вчинили „без відома і дозволу письменниці“, що є „прикрим і небувалим фактом в літературному світі“. Обстоюючи цивілізовані взаємини видавців і авторів, підсумував: „Наколи редакція уважала за потрібне скорочення оповідання, так це мала зробити сама письменниця, а що найменше треба було засягнути її згоди. Читачі радо, вельми радо хотіли пізнати твір в цілості, а не в скороченню“ (Один з багатьох. Під вражінням оповідання „Апостол черні“ Ольги Кобилянської. *Час. 1937. № 2613. С. 3*). Така обізнаність із ситуацією настановує на думку про можливі контакти автора замітки з письменницею.

Психологізм, мистецьку вартість, національну державницьку ідею в прозовому полотні О. Кобилянської спостерегли автори вище згаданих відгуків, які об'єднує загальна позитивна тональність. З ними, цілком ймовірно, могла ознайомитися письменниця, бо видання, де вони публікувалися, були їй чудово відомі. Проте не всі статті, що стосувалися „Апостола черні“ та з'явилися „за кордоном“ у Галичині, потрапляли до її рук. Про це, зокрема, веда мову Ірина Вільде у нарисі „Кілька днів на зеленій Буковині. У О. Кобилянської“ після відвідин Чернівців у лютому 1937 року: „Скаржилася письменниця, що не доходять до неї з Галичини ні українські газети, ні книжки. Була мило вражена звісткою про прихильні

рецензії на „Апостола черні“. Коли що ж? Не читала їх“ (Вільде Ірина. Кілька днів на зеленій Буковині. У О. Кобилянської // *Незбагненне серце / І. Вільде; упоряд., вст. ст. і прим. М. А. Вальо; худож. Л. В. Прийми. Львів: Каменяр, 1990. С. 201*). Відомо, що у львівському журналі літератури та мистецтва „Назустріч“, очевидно, наприкінці 1936 р., була опублікована стаття про роман (на жаль, не вдалося натрапити на цей матеріал), про що допитувалася в О. Кисілевської: „Критику в „Назустрічі“ я ще не читала, бо не знаю чи Ви, дорогі, ще її мені не вислали, чи наші „приятелі“ її з границі назад до Вас відослали, а так хтілось би прочитати“ (Кобилянська О. Лист до О. Кисілевської Б/д [березень 1937 року] *Архів ЧЛММК. П. № 14*). Згадок, чи дістала часопис О. Кобилянська, не знайдено.

Не всі рецензії, зрозуміло, могли бути позитивними. М. Рудницький у нарисі „Ольга Кобилянська“ з книги „Від Мирного до Хвильового“ (1936) дав дошкульну оцінку кільком повістям письменниці, нівелюючи, по суті, їхню мистецьку вартість, названо було й „Апостол черні“: „Сама „Земля“ це вже стилізація, село з шабльоновою, „ялинковою позолотою“, „У неділю рано“, „Через кладку“, „За ситуаціями“, „Апостол черні“ – повісти з дуже слабеньким обсерваційним і психологічним матеріалом, технічно зовсім несучасні“ (Рудницький М. Ольга Кобилянська // *Від Мирного до Хвильового. Львів: [Накладом видавничої спілки „Діло“], 1936. С. 234*).

Не тільки у пресі розглядався твір О. Кобилянської. Як новинка книгодрукування 1936 р. він був представлений у Львові на першому „Літературному ярмарку“ Товариства українських бібліофілів 3 (за іншими даними – 2) лютого 1937 р. Характеризуючи літературні набутки більш ніж двох десятків авторів, критик і журналіст Микола Гнатишак відзначив сильні й слабкі, на його думку, сторони роману. Його судження у викладі самовидця заходу зводилися до того, що „Апостол черні“, „незважаючи на стилістичні і взагалі формальні недомогання, цінний твір з огляду на живу характеристику героїв та на ідейну сторінку“ („Літературний ярмарок“. Цікава імпреза Т-ва українських бібліофілів / (гал.) *Діло. 1937. Ч. 24 (4 лютого). С. 4*).

Роман О. Кобилянської став подією тодішнього літературного життя, знайшов свого читача. Підтверджується це навіть тим, що у рік виходу він потрапив до списку номінантів на премію Українського Католицького Союзу. Результати оголосили 13 лютого 1937 р. Журі, до складу якого увійшли Гавриїл Костельник, Микола Гнатишак, Петро Ісаїв, Євген-Юлій Пеленський, Костянтин Чехович, не розглядало твір, „хоч він на це заслуговує, – бо перша його частина появилася друком уже давніше (в 1924. р.) (рік указано помилково, позаяк у Празі роман почали друкувати 1926 р. – Ред.)“ (Літературна нагорода Українського Католицького Союзу. *Діло. 1937. Ч. 36 (19 лютого). С. 4*). Як слушно зауважує Я. Мельничук, „фактично, лише формальні причини стояли на перепоні, однак твір безсумнівно був високо поцінований“ (Мельничук Я. Б. На вечірньому пружі: Ольга Кобилянська

в останній період творчості (від 1914 р.). *Чернівці: ВД „Букрек“, 2006. С. 156*). До речі, першу премію дістала Наталена Королева, чийми творами зачитувалася О. Кобилянська в останні роки свого життя.

Актуальність і популярність роману з виразною патріотичною спрямованістю, закладеними у ньому державницькими засадами служіння Україні потверджує навіть факт інсценізації на його основі у Коломиї 1937 р. 21 листопада 1937 р. з нагоди відзначення 50-літнього ювілею літературної діяльності О. Кобилянської відбулася святкова академія: виступали О. Кисілевська та Ірина Вільде, декламувалися уривки творів ювілятки, звучала музика. Завершувала свято театральна постановка, здійснена драматургом, актором Олексою Скалозубом „Крицеві душі“: „І так: з промови пізнали ми Кобилянську, як людину (*йдеться про виступ О. Кисілевської. – Ред.*), з реферату, як мистця (*текст передрукували у „Жіночій долі“ у 22 та 23 числах за 1937 рік: Полотнюк Д. „Елементи краси й гармонії в творах Ольги Кобилянської. – Ред.*), а з інсценізації – як українську патріотку. Місце, де годинникар Цезаревич характеризує своїх дітей, говорить про їх характер і називає їх „малою Україною“, належить і в книжці до найефектовніших. В обробці п. Скалозуба сцена ця вийшла дуже сильно. З виконавців, коли сказати правду, то найкраще вив'язався п. В. Рогужинський в ролі батька Цезаревича. Та й усі інші добрі й на своїх місцях: і пані Цезаревичева і її донька, особливо найстарша Зоня, і молодий ідеаліст Юліян Цезаревич“ (Ювілей О. Кобилянської в Коломиї. *Жіноча доля. 1937. Ч. 23. С. 15*).

Отже, приваблювали й образи героїв твору. Знаючи, що у своїх творах О. Кобилянська використовує деталі власної біографії, „підглядає“ дещо із життя оточення (прикладом можуть бути повісті „Через кладку“, „За ситуаціями“), цілком закономірно виникало запитання, які реальні факти лягли в основу „Апостола черні“, хто став прототипом героїв. У 1930-х цікавилася тим О. Кисілевська, принагідно занотовувала почуте тоді від письменниці Е. Панчук.

Ще знайомлячись з романом у рукописові, О. Кисілевська „відшукувала в оповіданні мов золоті зеренця у піску, автобіографічні сліди переживань самої авторки, шукала її душі в цих картках, засіяних дрібним її письмом“ і знаходила знайомі постаті, факти, подані делікатно й з великою повагою до людей: „Дивуюся: як ніхто із тих, що їх виводить авторка на прилюдне форум, не є скривджений, викривлений, а навпаки: під ніжним її дотиком все рапаве вигладжується, рани, що їх завдало життя, наче лікуються“ (Кисілевська О. З моїх спогадів про Ольгу Кобилянську. <https://zbruc.eu/node/74385>).

У Максимі Цезаревичеві та його дружині вона побачила батьків О. Кобилянської. З ними О. Кисілевська особисто знайомою не була, їхні образи сформувалися в її уяві з розповідей приятельки: "В строгому до болю консеквентному, запрацьованому старому Цезаревичові, так і

бачила знаного мені з оповідань, вихованого в твердій школі, чесного батька письменниці. В сцені, де строгий годинникар карає сина за те, що хотів дати обіцянку, що ніколи не буде плакати, бо цього слова не був би в силі дотримати, так і нагадували мені деякі епізоди з дитинства авторки.

Добра, тиха, працьовита, виrozumіла для чоловіка й дітей, дружина Цезаревича, хіба ж це не незабутній образ доброї матері письменниці? Її згадувала пані Ольга все з таким пієтизмом, як святу. „Моя мама, – казала, – о! то було щось так доброго, що не дасться описати“ (Кисілевська О. З моїх спогадів про Ольгу Кобилянську. <https://zbruc.eu/node/74385>).

Натомість Е. Панчук у розділі „Апостол черні“ неопублікованих „Спогадів“, що зберігаються в архіві Чернівецького літературно-меморіального музею О. Кобилянської (Панчук Е. Спогади. *Архів ЧЛММК. П. 57*), був змушений заперечувати, що, створюючи образ Максима Цезаревича, авторка використала риси власного батька, що можна пояснити часом написання „Спогадів“ – 1970-і – та, ймовірно, прагненням Е. Панчука опублікувати їх, для чого слід було зробити ідеологічний „реверанс“ та дистанціювати героїв „мистецьки й ідейно недосконалого роману“, як його трактувала радянська критика, від представників сім’ї письменниці. Тому торкаючись питання, чи можна в Максимові Цезаревичу знайти риси Юліана Кобилянського, висловився так: „Коли шукати прототипів з лупою в руках, то хіба можна вбачати батька письменниці Юліана в образі Максима, який виховував їх для „України“ маленької в чотирьох стінах. А батько письменниці був теж строгий щодо моралі, людина „старої дати“, щоправда карбача для виховання дітей не піднімав. Відчував кровний зв’язок з російським народом, був русофілом на взірєць героїні оповідання О. Кобилянської „За ситуаціями“ Аглаї Феліцитас, яка любила Росію, бо це був „край будучності, край ще не відслонених таємниць і сили““ (Панчук Е. Спогади. Апостол черні. *Архів ЧЛММК. П. 57*). В іншому місці розділу знаходимо цікаву деталь, що стосується створення образу годинникаря: „Про Максима Цезаревича, батька Юліана, який виховував дітей суворо, привчав їх до витривалості, коротко кажучи, виховував їх по-спартанськи – знала Ольга Кобилянська від свого брата Степана, який короткий час був офіцером 41-го піхотного полку, Максима звали полковим годинникарем тому, що всі офіцери давали йому свої годинники для направи“ (Панчук Е. Спогади. Апостол черні. *Архів ЧЛММК. П. 57*).

Щодо образу Юліана Цезаревича, то, на думку О. Кисілевської, не варто шукати конкретну людину, а слід придивитися до Юліана, Володимира та Степана Кобилянських: „Юліан Цезаревич... Котрий із братів був йому первовзором? Чи педагог того самого імені? Чи може той наймолодший, найближчий серцю письменниці, може, той, що його

бачила на світліні в військовому одязі? Мабуть, Юліянові Цезаревичові дісталось із усіх, потрохи“ (Кисілевська О. З моїх спогадів про Ольгу Кобилянську. <https://zbruc.eu/node/74385>).

Е. Панчук, „наполягаючи“, що „О. Кобилянська в повісті „Апостол черні“ не використовувала матеріали її рідних“, залишив, однак, цінні враження-спогади про Юліана й Степана Кобилянських, які перекидають місток між ними й образом Юліана Цезаревича: "В сім'ї Кобилянських теж був кадровий старшина-офіцер австрійської армії – брат О. Кобилянської – Степан, але письменниця нічогісенького не використала від свого брата для створення апостола меча. Я знав його. Це була людина глибоко гуманних почуттів. Сповнена любові до солдатів, любові до маленької людини. [...]"

Пошану, любов та захоплення до древньої класичної спадщини розбудив та утвердив у письменниці її брат Юліан – видатний філолог, автор великих латинсько-українського та грецько-українського словників. Він був єдиний на Буковині, що міг розмовляти латинською мовою. Коли в королівській Румунії в 20-х роках у гуманітарних гімназіях обмежили вивчення древньої класичної спадщини, Ольга Кобилянська не могла собі уявити, як людина може обійтися без цих знань, які мають важливе значення для виховання людського духа. Через те і герої її повісті – Юліан Цезаревич мав вивчати філологію. Його устами говорила письменниця: „Хоч філологію тепер закидають і ставлять натомість новітні науки, але філології ніколи не скасують. Так говорить Юліан, і на чужині мене про це впевняли. Не лише мені так здається, що ми, українці, ще доволі сирий матеріал, щоб нам зрікатися класичної філології, обійтися без виховання духа“.

А брат О. Кобилянської Юліан говорить своїм учням: „Хлопче, як ти будеш жити без цих духовних перлин““ (Панчук Е. Спогади. Апостол черні. *Архів ЧЛММК. П. 57*).

Образ отця Івана Захарія, питання, чиї риси втілила у ньому О. Кобилянська, викликав і викликає інтерес у поціновувачів і дослідників доробку О. Кобилянської. Власну відповідь знайшла О. Кисілевська, яка вважала, що на створення образу священника з села Покутівка письменницю надихнули спогади про Миколу Устияновича: „Зразковий священник, батько Еви, „Апостол черні“, хіба ж не нагадуються ентузіастичні слова, які все мала авторка при згадці про найкращого з священників, якого знала, поета Миколи Устияновича?“ (Кисілевська О. З моїх спогадів про Ольгу Кобилянську. <https://zbruc.eu/node/74385>). Власне сприйняття його особи О. Кобилянська виклала в автобіографії „Про себе саму“ (1921 – 1922): „Ніколи я не бачила в своєму дальшому житті нічого кращого, такого, що подобало майже на святого, поважнішого, достойнішого, як того чоловіка, що й досі стоїть у моїй душі як ідеал духовного отця...“ (Кобилянська О. Про себе саму (Автобіографія в листах до

проф. д-ра Степана Смаль-Стоцького). *Кобилянська О. Твори: В 5 т. К.: Держлітвидав України, 1963. Т. 5. С. 230).*

Е. Панчук назвав інше ім'я: „Отець Захарій – це священник Ших, зять Миколи Устияновича – в повісті майже епізодична постать“ (Панчук Е. Спогади. Апостол черні. *Архів ЧЛММК. П. 57).*

Іншу версію обстоює сучасна дослідниця Я. Мельничук, вважаючи, що „у своєму останньому романі авторка зобразила діяльність, судження настанови отця Балицького, який став прототипом позитивного образу українського священника Івана Захарія“ (Мельничук Я. Б. На вечірньому прюзі: Ольга Кобилянська в останній період творчості (від 1914 р.). *Чернівці: ВД „Букрек“, 2006. С. 165).* З родиною Балицьких О. Кобилянську пов'язували теплі взаємини: заприязнилися в Чернівцях, листувалися та зустрічалися на Коломийщині в селі Молодятин після переїзду сім'ї в Галичину. Володимира Дольницька, донька Емілії та Костянтина Балицьких, залишила спогади про перебування у них письменниці у 1929 і 1932 роках. Пригадувала, що О. Кобилянська воліла у тиші й спокої села працювати над „Апостолом черні“, захоплена своїм сюжетом, дивувалася, „чому наша молодь не береться за ремесло“, навіть радила Марії Балицькій навчатися годинникарства, що перегукується з відповідним епізодом у романі (Дольницька В. Спомин про побут Ольги Кобилянської в Молодятині. *Ольга Кобилянська в критиці та спогадах. К.: Держлітвидав України, 1963. С. 435 – 436).* Я. Мельничук припускає, що Молодятин і дім Балицьких „послужили прообразами „романного“ села Покутівки“ (Мельничук Я. Б. На вечірньому прюзі: Ольга Кобилянська в останній період творчості (від 1914 р.). *Чернівці: ВД „Букрек“, 2006. С. 165).*

Однак необхідно спом'янути ще одного священника, з яким життєві шляхи звели О. Кобилянську – Сидора (Ізидора) Бобикевича, одруженого з Марією Устиянович, подругою юності сестер Кобилянських. З родиною Бобикевичів письменниця товаришувала, навідувалася спочатку до Вижниць, а згодом до Саджавки (Надвірнянщина), де був парохом отець Бобикевич – людина, яка майже пів віку з 73 прожитих років віддано служила Богові, людям та Україні. Гостюванню письменниці в Саджавці присвячені „Мої спомини“ онуки М. Устияновича, літераторки Клавдії Бобикевич-Сори. Вона зауважила, що О. Кобилянська захоплювалася красою села („Знаєш, Малю, я опишу колись Саджавку, так подобалася мені! – говорила не раз моїй мамі“ (Бобикевич К. Мої спомини. Ольга Кобилянська. *Альманах у пам'ятку її сороклітньої письменницької діяльності (1887–1927) / Зладив др. Лев Козут. Чернівці, 1928. С. 216);* пильно прислухалася до історій отця Сидора, що вмів оповідати „гумористично свої пригоди й переживання з свого священничого життя, на які був такий багатий“ (Бобикевич К. Мої спомини. Ольга Кобилянська. *Альманах у пам'ятку її сороклітньої письменницької діяльності*

(1887–1927) / Зладив др. Лев Козут. Чернівці, 1928. С. 217 – 218). Від К. Бобикевич почула вона й пісню, яка в романі ніби музично супроводжує любовну лінію Юліана Цезаревича й Дори: „Раз застала мене Ольга Кобилянська, як я вправляла пісню „Still wie die Nacht“ Карла Бома (Carl Bohm). Ця пісня їй так подобалася, що я мусіла її щоднини відтак співати.

– Стільки чуття й глибини в словах, у мелодії! Знаєш, донцю, я її ужию в одній з моїх повістей! – сказала мені письменка. (І справді помістила її в „Апостолі черні“)“ (Бобикевич К. Мої спомини. Ольга Кобилянська. Альманах у пам'ятку її сороклітньої письменницької діяльності (1887–1927) / Зладив др. Лев Козут. Чернівці, 1928. С. 217).

Отже, і буття родини Бобикевичів, спостережене письменницею, й душпастирське служіння отця Бобикевича залишилися на сторінках роману „Апостол черні“. Тому знову ж таки вести мову тільки про одну людину, що стала прототипом отця Захарія, не варто, хутчіше йдеться про синтез в його образі характерів і доль священників, близьких духом О. Кобилянській.

Одноставними були О. Кисілевська та Е. Панчук тоді, коли згадували ім'я прототипу тети Олі Альбінської. Лаконічно висловився Е. Панчук: „Тета Оля – дочка Устияновича“ (Панчук Е. Спогади. Апостол черні. *Архів ЧЛММК. П. 57*). Більше інформації подала О. Кисілевська: „А „тета Оля“? Сама авторка підчеркала мені, що це її приятелька з дитячих літ Оля Устиянович. Вона мало що не вийшла за одного з братів, та якось життя їх розлучило...“ (Кисілевська О. З моїх спогадів про Ольгу Кобилянську. <https://zbruc.eu/node/74385>).

У львівському виданні роману 1936 р. вилучили уривки, в яких розкривалися, деталізувалися характери деяких персонажів, О. Кобилянській прикро якраз було від того, що „не вийшла так пластично, як могла, мила авторці постать „тети Олі“, в дійсності найбільшої приятельки пані Кобилянської з молодих літ, Ольги Устиянович...“ (Кисілевська О. Після недавньої гостини на Буковині. *Жіноча доля. 1937. № 7. С. 11*), тож нинішнім виданням усувається допущена несправедливість.

Не розкрила О. Кисілевська імені жінки, факти біографії котрої використала О. Кобилянська, моделюючи Еву Захарій. Тільки зазначила: „Історія Еви нагадує трагічну життєву помилку приятельки письменниці. Одним фальшивим потягненням в ранній молодості знищила щастя своє і другого...“ (Кисілевська О. З моїх спогадів про Ольгу Кобилянську. <https://zbruc.eu/node/74385>). На те, що Ева має деякі риси Софії Окуневської, подруги юності письменниці, першої українки-лікарки в Австро-Угорській імперії, вказав Е. Панчук із застереженням: „Кажу – деякі – тому що було би несправедливо приписувати зраду своєї національності, як це зробила Ева з „Апостола черні“, бо Софія Окуневська, хоч і поїхала в Швейцарію, де закінчила медичний інститут і вийшла заміж за поляка

лікаря Морачевського, але як і її чоловік, так і вона брала активну участь у культурному та громадському житті українського народу того часу. [...] Сама письменниця, коли йшла мова про прототипів з „Апостола черні“, казала, що Ева – *приблизно* молода Софія Окуневська з кімполунгських часів 80-х років“ (Панчук Е. Спогади. Апостол черні. *Архів ЧЛММК. П. 57*). Факти, що пов'язують С. Окуневську та героїню „Апостола черні“, – це прагнення стати лікарем, навчання у Швейцарії, зрештою, одруження з поляком. Звісно, в образі Еви письменниця поєднала життєву правду з художнім домислом і вимислом.

Відомості про деяких прототипів інших персонажів роману знаходимо тільки в Е. Панчука: „Дора Могиленко, по повісті внучка Альбінського, зображена в дочці купця – чеха Стрігавка з м. Чернівець, одруженого з дочкою Альбінського. [...] У домі Альбінського в Кімполунзі жила сім'я Кобилянських в 80-х роках минулого століття. Він, як і його сестра пані Орелецька – алкоголічка – реальні. [...] Багато деталей про Альбінського та про металургійний завод знала Ольга Кобилянська від своєї подруги – пані Ончулової, якої батько був директором цього заводу. Звався Ружечка, чех по національності, а вона вийшла заміж за урядовця Ончула“ (Панчук Е. Спогади. Апостол черні. *Архів ЧЛММК. П. 57*).

Е. Панчук також зауважив, що в творі розкидані деталі, які стосуються способу життя, побуту письменниці 1920 – 1930-х рр. Зокрема пояснив, що означали деякі фрази, які вона вклала в уста своїх героїнь, особисто для неї.

Тета Оля, наприклад, повідомляє: „Я собі запросила моїх добрих знайомих на маленькі спілтки“. Виявляється, майже кожної суботи О. Кобилянська збирала у себе приятельок. За частуванням „говорили непримушено, нарікали на дорожнечу, велись балачки на злобу дня: хто розводиться, хто заручився, де відбулося весілля, що їх чоловіки люблять їсти, словом, всі новинки міста чула О. Кобилянська на таких „спілтках““ (Панчук Е. Спогади. Апостол черні. *Архів ЧЛММК. П. 57*). Вираз „спілтки“ для позначення таких зустрічей належав О. Кобилянській.

Походження фрази: „Відчиніть на хвилину вікно, заки відійдете, – попросила Дора, – я хочу, щоб мені трохи до хати снігу навіяло“, – було пов'язане зі звичкою письменниці у сніговій хоч ненадовго відчиняти вікно, щоби впустити сніжинки до кімнати, бо „де відсвіжувало її душу й серце“ (Панчук Е. Спогади. Апостол черні. *Архів ЧЛММК. П. 57*).

Подано за автографом.

А

Аграфка – рукодільна крамниця.

Адамашковий – пошитий з ада-машки (шовкової тканини).

Адоратор – прихильник, поклон-ник, коханець.

Алькир – відділена перегородкою від великої світлиці кімната, що служить спальнею і дитя-чою.

Амбар – комора.

Б

Бадати – оглянути, обстежити.

Баль – бал, вечір з танцями.

Бальок – балка.

Бальоник – кулька, ялинкова ігра-шка.

Бараниця – вичинена овеча шку-ра.

Бациль – бацила, бактерія.

Безшелесно – тихо, безшумно.

Блават – волошка; шовкова ткани-на блакитного кольору; взагалі шовк; одяг з такої тканини.

Блюза – піджак.

Бранка – набір до війська.

Братаник – племінник.

Братаниця – племінниця.

Братова – дружина брата.

Бюрко – письмовий стіл.

В

Вакації – канікули.

Варштат – верстат.

Взоровий – сразковий.

Вивірка – білка.

Видці – глядачі.

Випрактикований – досвідчений.

Вислід – висновок.

Вифасувати – заробити.

Вихляроватий – віялоподібний.

Виховник – вихователь, репети-тор.

Відай – певно.

Відворкнути – буркнути, знехотя відповісти.

Відпуст – церковний обряд, під час якого масово відпускаються гріхи.

Відчит – доповідь, виступ.

Візбраний – від візбратися, тобто піднятися.

Візування – виклик, повідомлен-ня, вимога.

Віно – посаг нареченої, придане.

Віритель – той, хто позичав гро-ші, кредитор.

Вокаблі (з нім.) – слова.

Г

Гадва – гаддя, змії.

Гамарня – металоплавильня, май-стерня.

Газардовий – азартний.

Гапти, гафти – гаптування, ви-шивка сріблом або золотом.

Гарячка – підвищення темпера-тури, жар.

Гіпотeka – іпотeka, застава неру-хомого майна для одержання позики.

Гойний – щедрий, багатий.

Гонорний – гоноровий, пихатий.

Гута – склоплавильний завод.

Ґ

Ґажа – платня.

Ґзимси – карнизи, виступи над вікнами будинку.

Гратулювати – поздоровляти, вітати.

Д

Далековид, далекогляд – бінокль.

Двірець, дворець – залізничний вокзал.

Денник – щоденник.

Диліжанс – багатомісна карета для кінного перевезення пасажирів і пошти.

Дигнітарі – високопоставлені особи, значні чиновники.

Дідич – поміщик, великий землевласник.

Дощівка – дощова вода.

Душпастир – священник.

Е

Евентуальний – можливий за певних умов, за відповідних обставин.

Експлозія – вибух.

Екзальтація – надмірне захоплення чимось, збудження під впливом чого-небудь.

Емеритура – капітал, який складають щомісячні внески працюючих для видачі пенсій і різних допомог.

Є

Єгомость – священник, парох, піп.

Єпитрахиль, єпітрахіль – частина культового одягу священника у вигляді довгої смуги, що надягається на шию.

Ж

Живиця – соснова смола.

З

Заангажувати – запросити когось-небудь на роботу за договором на певний строк;

залучити, запросити когось до активної участі в якійсь справі.

Забандажований – забинтований.

Завідатель – завідувач, керуючий, керівник.

Завсіди – завжди.

Зарінок – пологий берег річки, вкритий рінню; рівне місце біля річки, поросле травою.

Зарядження – призначення, наказ.

Засекурований – застрахований.

Засуд – вирок.

Зашіпити – прищепити, причепити.

Зільник – квітник.

Зісподу – знизу.

І

Інтабуляція – внесення до іпотечної або ґрунтової книги даних про закріплення прав на маєток; закріплення своїх прав на маєток.

Іритуватися – те саме, що злоститися; дратуватися, сердитися.

К

Кавалок – шматок.

Кавка – зменш. до кава – галка.

Кавція – грошова застава.

Кантарка – вуздечка.

Карафка – графин.

Касарня – казарма.

Катехізація — вивчення основ християнської релігії і віровчення людиною, які готуються прийняти хрещення і стати членом Церкви.

Квапно – поспішно.

Кляня – кладка з тридцяти снопів.

Ковнір – комір.

Конверзація – розмова.
Кондоленція – співчуття.
Консеквентний – послідовний.
Копула – купол.
Креденс – буфет для посуду, сервант.
Куферок – дерев'яна скринька для одягу, білизни.

Л

Лакомий – дуже смачний, ласий.
Лен – льон.
Лижви – ковзани.
Льокай – лакей.

М

Маєстат – повага, велич.
Мантилья – коротка жіноча накидка без рукавів.
Маркотно – тривожно.
Мазь – мазь.
Мурава – трава.

Н

Наборзі – наспіх, поспіхом.
Надучитель – старший учитель; директор школи.
Назвисько – ім'я.
Наопашки – накинувши на плечі, не всовуючи рук у рукава.
Небавком – скоро, незабаром.
Непригожий – який не підходить; непридатний.
Неуфризований – без зачіски, незачесаний.
Нехарний – неохайний, не акуратний.
Нотар – нотаріус; секретар сільської управи.
Нотис – блокнот, записник.

О

Обава – побоювання, страх.
Обсервація – спостереження.
Обскурний – ретроградний, реакційний, мракобісний.

Овид – обрій.
Одробина – невелика кількість; мала часточка, крихта, крапля.
Омен – знак, прикмета.
Опінія – громадська думка.

П

Параван – ширма.
Паркота – духота, спека.
Пестій, пестун – той, кого надмірно пестять, якому догоджають, потурають у всіх бажаннях і примхах.
Пиняво – мляво, повільно.
Повірник – людина, що користується особливим довір'ям, якій звіряють таємниці, плани і т. ін.; особа, уповноважена іншою особою чи установою, колективом діяти за їх дорученням і від їхнього імені; повірений.
Працівня, працювня – робочий кабінет; робітня.
Приспа – призьба.
Приявність – присутність.
Пулярис – гаманець.
П'ястук – кулак.

Р

Рам'я, рамено – плече.
Резолютний – енергійний, сміливий.
Реконвалесцент – той, хто одужує після хвороби.
Реченець – термін, строк.
Риваль – суперник.
Рістня – те саме, що рослинність.

С

Саля – зал, зала.
Сатисфакція – утамування почуття образи; відплата.

Сестрінка – племінниця, донька сестри.

Спорий – досить великий за розміром, об'ємом.

Станик – верхня частина сукні від плечей до пояса; безрукавка.

Суплент гімназії – молодший учитель; помічник учителя.

Т

Тарок – популярна гра в карти.

Тартак – лісопилня.

Тафля – скляна або дерев'яна вставка у дверях.

Трунок – напій.

Тузін – дюжина, дванадцять штук.

Ф

Фактотум – довірена особа, котра виконує будь-які доручені завдання.

Ферії – канікули.

Фільварок – панський маєток із господарськими будівлями.

Філяр – стовп, колона, підпора.

Футрина – обличкування віконного прорізу.

Футро – хутряний виріб, шуба.

Х

Хосен – користь.

Хутко – швидко.

Ц

Цвікер – рід окулярів, які закріплюються за допомогою пружинки на перенісці; пенсне.

Центифолія – центифольна роза, різновид троянд.

Цера – шкіра на обличчі; колір обличчя.

Церувати – штопати.

Цигарничка – портсигар, папіросниця.

Цидулка – коротенький лист; записка.

Ціхувати – таврувати.

Цофатися – посуватися назад; відступати.

Ч

Чура – джура, зброєносець.

ЗМІСТ

Апостол черні	11
Частина перша.....	11
Частина друга.....	277
Частина третя.....	377
Примітки	369
Пояснення слів	

Літературно-художнє видання

КОБИЛЯНСЬКА Ольга Юліанівна

Зібрання творів у 10 томах

Том 8

АПОСТОЛ ЧЕРНІ

*Художнє оформлення Івана Балана
Коректор Мирослава Токарюк
Верстка Павла Давиденка*

Формат 60х90/16. Ум. друк. арк. 37.

Наклад 1000 прим. Зам. № 1596.

Видавець та виготовлювач

в и д а в н и ч и й д і м
publishing house

Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи ЧЦ №1 від 10.07.2000 р.

телефон
[0372] 552 943

адреса
58000, м. Чернівці,
вул. Радищева, 10

e-mail
info@bukrek.net

web-сайт
www.bukrek.net